

Lennart Palm

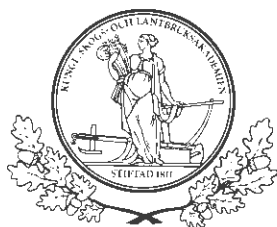
GUD BEVARE UTSÄDET!

Produktionen på en västsvensk ensädesgård:
Djåknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865.

Lennart Andersson Palm

GUD BEVARE UTSÄDET !

Produktionen på en västsvensk ensädesgård:
Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760 –1865

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden
nr 18

Beställningar av denna bok kan göras hos:
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)
Box 6806, 113 86 Stockholm
Tel. 08-30 07 08 Fax.08-33 53 77 E-post: kslab@ksla.se
Besöksadress: Drottninggatan 95 B

Omslagsbilder:

Framsidan: *Skörden. Detalj från bonadsmålaren Johannes Nilssons målning Bondens år. Museet i Halmstad. Foto: Jan Svensson.*

Baksidan: *Räkenskapsboken från Djäknebol. Privat ägo. Foto: Johan Ericsson.*

Boken är utgiven med ekonomiskt stöd av
Hushållningssällskapet Halland
Hydro Agri AB
Kungl. Patriotiska sällskapet
Länsstyrelsen Halland
Stiftelsen Hallands läns museer, museet i Varberg

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18

Förteckning över tidigare utgivna volymer återfinns längst bak i denna bok.

Redaktion: Ulrich Lange och Lars Ljunggren

© Författaren och Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien

ISSN 1102-9048

ISBN 91-88780-30-9

Layout, repro och tryck: SHS Text&Tryck, Hållsta 1997

Innehållsförteckning

Företal		"Hela åkern besås varje år"	71
Inledning	3	När infördes trädor på	
Forskningsuppgiften	4	Djäknebol?	74
Kap 1 Räkenskapen	7	Skiftenas betydelse	74
Klockarna Ausell	10	Växtföljder	76
Var Djäknebol ett typiskt		1759–1789 – ensäde i	
jordbruk?	12	ägblandning	78
Kap 2 Hallands och sydsvenska		1790–1865 – efter storskiftet:	
högländets skogsbygder	15	tradition – nyodling –	
Jordbruket	15	experiment	79
Kap 3 Torups socken	19	Tvåårssekvenser	83
Torups åkerareal och dess		Gödsling	90
förändringar	24	Förbearbetning av utsädet	91
Grödor	25	Magi	91
Äng och boskap	26	Gödsling på åkern	92
Torups befolkningsutveckling	28	När gödslades?	92
Marknader och tidiga industrier ..	28	Vilka gödselmedel användes?	92
Kap 4 Gården Djäknebol	31	Hur mycket gödsel hade man?	93
Gårdens byggnader	31	Gödselmängd och växtslag	94
Åker och äng	36	Gödsling och växtföljd	95
Boskapen på Djäknebol	43	Hur stora var de gödslade	
Utfodringen	46	arealerna?	97
Spannmålsbrist	48	Gödslingens betydelse för	
Binäringar	49	korntalen	99
Sammanfattning	50	Jordbearbetning	101
Kap 5 Djäknebols arealutveckling	51	Såningstider	105
Arealutvecklingen	51	Överväganden kring val av	
Djäknebols nyodling – några		såningstid	109
jämförelser	54	Kap 8 Avkastningen på Djäknebols	
Kap 6 Odlade grödor	55	åkrar 1760 – 1865	115
Vilka grödor odlades på		Korntalen på Djäknebol	115
Djäknebol?	55	Några jämförelser	119
Blandgrödor	61	Korntalen i Västsverige före	
Odlade sorter	63	1800-talet	124
Växtförädling?	64	Odlingsrisken	124
Urval på fältet?	65	Olika grödors samvariation ett	
Urval på logen – Kastning		försäkringsresonemang	125
och "flötning"	65	Jämförelser	126
Utsäde utifrån	66	Sammanfattning	126
Sammanfattning	69	Travar och nekar	127
Kap 7 Odlingsteknik	71	Total spannmålsproduktion	129
"Odlingssystem"	71	Kap 9 Jordbrukets väderberoende	131
		Väder, torka och våta	132
		Väder och åkerbruk på	
		Djäknebol	133

Vädret i Torup 1758 – 1865	135	4.2	Skinnproduktionen på Djäknebol 1755 – 1762	45
Väderprofiler för Djäknebols grödor	136	4.3	Djur på Djäknebol enligt boupp- teckningen den 28 april 1819	45
Sammanfattning	138	4.4	Utsäde och skörd på Djäknebol 1761	48
Korntalen på lång sikt	140	4.5	Djäknebols spannmålsköp 1759–1760	49
Slutsammanfattning	143	6.1	Grödornas procentuella andelar av totala utsädets volym på Djäkne- bol vissa år 1759–1859	62
Bilagor		7.1	Trädor på Djäknebol	74
1 Uppgifter om utsädets sammansättning i Torup	147	7.2	Växtföljder på några av Djäknebols åkrar 1759–1789	80
2 Utsäde av olika grödor på Djäknebol 1758 – 1865	148	7.3	Växtföljder på några av Djäknebols åkrar 1790–1865	81
3 Jordbruksredskap i boupp-teckning från Djäknebol 24/8 1819	152	7.4	Växtföljder med varråg på Djäknebol 1759–1865	84
4 Första säningsdag för stråsäd på Djäknebol	153	7.5	Växtföljder med höstråg på Djäknebol 1759–1865	84
5 Första säningsdag för ärtväxter, potatis, lin och hampa	155	7.6	Växtföljder med korn på Djäkne- bol 1759–1865	85
6 Gödslad andel av olika slags utsäde på Djäknebol 1780–1864	157	7.7	Växtföljder med havre på Djäknebol 1759–1865	85
7 Korntal för sädesslag på Djäknebol 1761–1861	159	7.8	Växtföljder med blandsäd på Djäknebol 1759–1865	86
8 Vädret i Torup 1758–1865	161	7.9	Växtföljder med vårvete på Djäkne- bol 1759–1839	87
9 Lars Ausell den äldres härkomst	166	7.10	Växtföljder med vintervete på Djäknebol 1799–1865	87
10 Sätäthet – utsäde per arealenhet	167	7.11	Växtföljder med potatis på Djäkne- bol 1799–1865	87
Relativ sätäthet	168	7.12	Växtföljder med lin på Djäknebol 1779–1839	88
Vad låg bakom tätsådden?	171	7.13	Växtföljder med hampa på Djäknebol 1789–1839	88
11 Odlade sorter på Djäknebol	173	7.14	Gödsel fördelningen på Djäknebols olika grödor 1780–1864	94
Noter	179	7.15	Antal gödsellass per utsädesskåppa om 1/6 tunna av olika grödor på Djäknebol vid några tillfällen	99
Källor och litteratur	197	7.16	Samband mellan gödsling och korntal på Djäknebol 1780–1864.	100
Förklaringar till vissa mått som förekommer i boken	204	7.17	Första säningsdag för stråsäd på Djäknebol 1758–1865	106
Sakregister	205	7.18	Första sättnings- respektive säningsdag för potatis och spånadsväxter på Djäknebol 1758–1865	109
Tabellförteckning				
3.1 Uppgifter om den besådda åker- arealen i Torups socken vid vissa tidpunkter 1646–1859	25			
3.2 Uppgifter om odlade grödor i Torup 1569–1859	27			
3.3 Boskapen i Torups socken vissa år 1805–1859	27			
4.1 Djäknebols åkerareal enligt kamerala källor	42			

7.19	Samband mellan tid för sådd och väder på Djäknebol för vissa vårgrödor	113	10.3	Relativ sätätthet för grödor på Djäknebol 1763–1770	169
7.20	Samband mellan tid för sådd och väder på Djäknebol för "vinter-råg"	113	10.4	Relativ sätätthet för havre på några av Djäknebols åkrar; periodvis 1790–1844	169
8.1	Korntalen på Djäknebol cirka 1760 – cirka 1865	116	10.5	Relativ sätätthet för blandsäd på några av Djäknebols åkrar; periodvis 1790–1844	170
8.2	Korntal för Djäknebol och en uppländsk gård 1758–1777	121	10.6	Relativ sätätthet för potatis på några av Djäknebols åkrar; periodvis 1790–1844	170
8.3	Några korntalsuppgifter från Djäknebols närområde	122	Kartförteckning		
8.4	Korntalsuppgifter från Skaraborgs län cirka 1780–1858	122	Sydsverige, Torup, Djäknebol		5
8.5	Korntal från Djäknebol och Älmhestra i Kind 1842–1861	123	3.A	Toruptrakten och dess när-område	20
8.6	Odlingsrisk på Djäknebol cirka 1760 – cirka 1865	125	4.A	Torups by och Djäknebol med närmaste omgivningar	32
8.7	Samvariation mellan korntal för sädesslag på Djäknebol under 35 spridda år 1761–1861 (r_{xy})	125	4.B	Djäknebols ägor före storskiftena 1777–1789	39
8.8	Odlingsrisker för Djäknebol och Älmhestra i Kind 1842–1861 ..	126	4.C	Djäknebols ägor efter storskiftena, perioden 1790 – cirka 1850	40
8.9	Odlingsrisk på Djäknebol före 1790 och efter 1849	127	4.D	Djäknebols ägor efter ägobytena 1847–1851	41
8.10	Antal nekar per skäppa utsäde på Djäknebol 1786–1859	128	7.A	Torups ägor före storskiftet 1789 ..	72
Tabeller i bilaga 1			Bildförteckning		
Uppgifter om utsädets sammansättning i Torup:			1a	Exempel på noteringar i räkenskapen från Djäknebol – utsäde och tröske 1768	8
A Utsädet enligt kamerala handlingar 1684 och 1684		147	1b	Exempel på noteringar i räkenskapen från Djäknebol – utsäde och tröske 1841	9
B Utsädet enligt sockenstatistiken		147	1c	Olof Alfred Ausell	12
Tabeller i bilaga 8			3.a-d	Foton från Torups omgivningar idag	21-26
Rekonstruktion av månadsmedeltemperaturer i Torup 1758–1865		162	4.a	Äldre hustyper från trakten kring Djäknebol	35
Rekonstruktion av månadsnederbörden i Torup 1758–1865		164	4.b	Djäknebols mangårdsbyggnad från 1843	36
Tabeller i bilaga 10			4.c	Höslåtter cirka 1800	47
10.1	Några västsvenska uppgifter om sätätthet 1690–1865	167	4.d	Höet körs in cirka 1800	48
10.2	Sätätthet på två åkrar på Djäknebol 1785–1789	168	6.a	Kålodling cirka 1800	60
			6.b	Tröskning cirka 1800	66
			7.a	Lyckemark närmast Djäknebols hus 1850	75
			7.b	Ärjning med oxar cirka 1800	102
			7.c	Torvjärn	102
			7.d	Torvjärnet används	103

7.e	Torven bränns	104	Diagram 7.III	Den beräknade gödslade arealens andel av den totala åkerrarealen på Djäknebol 1780–1865	98
8.a	Skördearbete cirka 1800	128	Diagram 7.IV	Såningstider för några sädesslag på Djäknebol vissa år	107
11.a	Förädlad vasaråg	173	Diagram 8.I–VI	Korntal för vårråg, höstråg, korn, havre, blandsäd, vårvete	117
11.b	"Gullkorn"	174	Diagram 8.VII	Antal skördade nekar på Djäknebol	129
11.c	Naket sexradigt korn	175	Diagram 9.I	Lufttemperaturens och nederbördens betydelse för produktionen av biomassa	131
11.d	Svart plymvipphavre – odlad som grönfoder i Västsverige	176	Diagram 9.II	Månadsmedeltemperaturer och månadsnederbörd för Torup	135
11.e	Probstejerhavre med styv vippa	177	Diagram 9.III	Medeltemperaturer för vinterhalvåret i Torup 1758–1865	136
Figurförteckning			Diagram 9.IV	Medeltemperaturer för sommarhalvåret i Torup 1758–1865	136
4.I	Djäknebols byggnader 1745	34	Diagram 9.V	Månadsnederbörd för vinterhalvåret i Torup 1758–1865	137
4.II	Husen på Djäknebol cirka 1850 och 1869	37	Diagram 9.VI	Månadsnederbörd för sommarhalvåret i Torup 1758–1865	137
Diagramförteckning			Diagramsammanställning 9.VI	Väderprofiler för vissa grödor på Djäknebol	138–139
Diagram 5.I	Beräknad besådd areal på Djäknebol 1758–1865	52			
Diagram 6.I	Utsäde av vårråg	56			
Diagram 6.II	Utsäde av höstråg	56			
Diagram 6.III	Utsäde av korn	56			
Diagram 6.IV	Utsäde av havre	56			
Diagram 6.V	Utsäde av blandsäd	56			
Diagram 6.VI	Utsäde av vete	56			
Diagram 6.VII	Utsäde av potatis	59			
Diagram 6.VIII	Utsäde av ärter	59			
Diagram 6.IX	Utsäde av vicker	59			
Diagram 6.X	Utsäde av lin	59			
Diagram 6.XI	Utsäde av hampa	59			
Diagram 6.XII	Åkerareal fördelad på potatis, stråsäd, ärt- och spånadsväxter på Djäknebol 1759–1865 .	63			
Diagramsammanställning 7.I					
	Gödslingens fördelning på olika grödor	96			
Diagram 7.II	Beräknad gödslad areal på Djäknebol 1780–1865	97			

Företal

Ibland snubblar historikern över källmaterial som ger unika och detaljrika inblickar i en värld som vi annars bara kan drömma om att få rejäl kunskap om. Ett sådant källmaterial har Lennart Palm funnit. Det rör sig om märkliga räkenskaper från en västsvensk ensädesgård. Noggranna noteringar täcker mer än en hundraårsperiod med början på 1750-talet. Gården var ett välskött men rätt typiskt bondejordbruk, som innehades av en klockarefamilj. Tack vare räkenskaperna kan Palm tränga bakom schablonföreställningar som grundats på reseberättelser från reformsinnade personer ur överklassen, kronofogdeberättelser eller olika beskattningsprotokoll.

Lennart Palm är väl rustad för uppgiften att bearbeta och tolka räkenskapsmaterialet. Han är både civilekonom och fil. dr i historia. I sin tidigare forskning har Palm arbetat med väsentliga metodfrågor i äldre agrarhistoria, framför allt med hur man skall få fram information om viktiga grundvariabler som befolkning och åkerbruk från och med 1500-talet fram till dess att en mer tillförlitlig statistikproduktion kommer till stånd under 1700- och 1800-talen. Palm har också studerat prisutveckling, ekonomi och befolkning i lokala sammanhang och försökt mäta den inre handelsutvecklingen under perioden 1622–1810. För närvarande arbetar han med att beräkna Sveriges folkmängd för utvalda år under perioden 1571–1751.

Den studie som här framläggs kastar nytt ljus över jordbruksutvecklingen i Västsverige, ett område som får anses styvmoderligt behandlat i den agrarhistoriska forskningen. Detta gäller särskilt det stora ensädesområdet, som före 1800-talet omfattade nästan hela Älvsborgs län, Halland, Bohuslän, delar av Skaraborgs län och stora delar av Småland.

I tidigare forskning har tonvikten legat på områden med mera komplicerade odlings-system inom Skaraborgs län. Att Västsverige med dessa undantag inte rönt särskilt stor uppmärksamhet har flera orsaker. En är att agrarhistorisk forskning under en tid hade sin tyngdpunkt bland kulturgeografer i Mälardalen. Mycken agrarhistorisk forskning har också helt naturligt kommit att koncentreras till områden med betydande åkerbruk. För dessa finns en omfattande dokumentation i kameralt material och beräkningar låter sig göras någorlunda lätt. Andra områden, som varit mer inriktade på boskapsskötsel och binäringar, har i mindre grad fångat intresset. I ett område som det västsvenska ensädesområdet har dessutom färre rapporter lämnats om det "egentliga" jordbruket, eftersom detta inte spelade lika stor roll för försörjningen här som på andra håll. Källtillgången är därför sämre än för områden med betydande åkerbruk. Under senare år har dock flera framstötter gjorts för att skingra det agrarhistoriska mörkret över Västsverige, bl.a. genom det s.k. Mark-projektet.

Med hjälp av räkenskapernas uppgifter kan Palm avliva fördomar. Han finner att avsevärd omsorg ägnades valet av växtföljder även på en ensädesgård. Det var alls inte fråga om att så ett och samma sädeslag år efter år. Höst-sädesodling under västsvenska förhållanden verkar inte ha krävt trädor, vilket ofta påståtts. Korntalen visar sig ha legat avsevärt högre än vad som vanligen nämnts i litteraturen. Förutsättningarna för att utveckla åkerbruket i området förefaller alls inte så bristfälliga som ofta påstods i samtida bedömningar.

Någon tröghet kan knappast spåras hos bönderna. Gödsling och utsädeshantering bedrevs omsorgsfullt. Brukarna på Djäknebol

hushållade med de begränsade gödseltillgångarna och prioriterade gödslingen utifrån bestämda uppfattningar om de olika växternas individuella behov. Långvarig erfarenhet ledde till gödslingsstrategier som förvånansvärt väl motsvarar dem som tillämpas i dagens vetenskapliga jordbruk. Utsädet förnyades genom omfattande och rätt regelbunden införsel från ett stort geografiskt område. Nya sorter med specifika egenskaper infördes för att öka produktionen. Anpassningen till jordbrukskonjunkturerna skedde regelmässigt och nya redskap infördes.

Att bedriva jordbruk på Djäknebol var en riskfylld verksamhet. Åkerproduktionen varierade avsevärt på kort och ibland även på lång sikt. Bönderna på gården sökte olika sätt att hantera dessa risker. Under första hälften av 1800-talet steg korntalen på Djäknebol, men de högre korntalen verkar ha köpts till priset av ökade svängningar i avkastningen. Genom att kombinera grödor med låg samvariation i korntal kunde det totala risktagandet minska. Så skedde genom samtidig odling av särskilt havre och korn. Den ökande odlingen av höstråg bidrog också till att minska osäkerheten i den samlade skörden på gården.

En blandning av traditionellt och modernt möter oss i den bild Palm tecknar av jordbruket på gården. Genomgripande förändringar kombineras med traditionella drag. Skiftena innebar att praktiskt taget alla gårdens åkrar kom att bytas ut, men kontinuiteten i växtföljden var stor. Binäringarna fortsatte att vara viktiga långt fram i tiden, även på en gård med en klockares tjänsteinkomst. Men över tiden sker den förändring att specialiseringen på åkerbruk och boskapsskötsel ökar.

Palm ger en dynamisk skildring av modern närings utveckling under denna långa tid. Som lekman i historia blir man överraskad över förändringarna över tid, som varit mycket betydelsefulla utan att vara "spekulativt" drastiska, och som därför vanligtvis inte lyfts fram för den stora allmänheten. Palms intressanta specialstudie gör det lättare att förstå både jordbrukets roll och den oerhörda utveckling som har ägt rum till folkförsörjningens fromma.

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
Sven-Uno Skarp
Akademisekreterare och VD

Inledning

När jag för något dussintal år sedan började läsa historia var det i kölvattnet av ett ökande intresse för folkets historia, inte en historia som främst handlade om kungar och politik. Inte minst intresserade jag mig för landsbygdsbefolkningens materiella förhållanden. Särskilt spännande var de statistiska informationer som kunde fås ut ur Sveriges unikt mångfasetterade beskattningsmaterial i form av mantals-, boskaps-, utsädes- och andra längder. Problemen med denna typ av material är att folk då liksom nu ofta försökt komma undan statens olika pålagor. Resultatet av skattesmitning och annat blir underskattningar av skördar, befolkningstal o s v.

När jag därför hos några vänner träffade på räkenskapsboken från Djäknebol förstod jag genast att vi här hade ett material av annat slag. Siffrorna i boken är inte avsedda för skattmasens ögon och hela problematiken med underskattningar saknas. Ett försök till skattesmitning (drängens mantalspengar) bokförs rent av. Bondedagböcker, dit man får räkna Djäknebolboken, är en kategori av historiska källor som kommer att kunna besvara många av de frågor där statens skattelängder lämnar oss i sticket. Vi får direkta rapporter om livet och produktionen från bönderna i stället för fogdars och andras *tolkningar* av hur bönderna haft det. Insamlingen och forskningen kring bondedagböckerna är bara i sin linda och vi kommer att få höra mer från detta spännande fält.

Jag har försökt få ut så mycket kunskap som möjligt om själva jordbruket av boken från Djäknebol. Andra forskare kommer säkert att kunna ta fram annan information, antingen genom mina sammanställningar eller genom studier i själva originalet. Den undersökning jag gjort har strävat efter att överskri-

da en del traditionella ämnesgränser, bl a gränserna mellan historia å ena sidan och ämnen som botanik och agronomi å den andra. För "en som aldrig hållet i en grepe" innebär dessa försök till tvärvetenskaplighet naturligtvis stora risker för misstag. Jag har därför besvärat en mängd experter med frågor eller bett dem läsa delar av manuset. För de misstag som säkert kvarstår i denna bok är jag naturligtvis ensamt ansvarig. Säkert har jag inte alltid förstått att tillgodogöra mig synpunkter jag faktiskt fått och en del avsnitt har jag skrivit utan att hinna rådgöra med någon. Jag är emellertid övertygad att fortsatta framsteg på det agrarhistoriska fältet kräver samarbete över ämnesgränserna.

Jag vill här passa på att tacka de personer med specialkunskaper om det äldre jordbrukssamhället som varit till särskilt stor hjälp i arbetet med denna rapport. Till dessa hör Åke Carlsson; Gösta Eriksson, Rydöbruk; Carl-Johan Gadd; Göran Hallberg; Göte Ivansson; Eva-Lena Larsson; Britt Liljewall; Janken Myrdal; Sven-Olof Olsson; Gösta Olsson; Christina Rosén; Anders Salomonsson; Håkan Slotte; Else-Marie Strese; Catharina Svala; Anna-Christina Ulfsparré; Pablo Wiking-Faria; Christer Winberg. Torups hembygdsförening har genom Eivor Pettersson varit mycket hjälpsam liksom Eva Bengtsson vid Hallands länsstyrelse. Jag vill också tacka Dansk Meteorologisk Institut för hjälp med den väderrekonstruktion jag gjort i samband med undersökningen. Forskningen har ekonomiskt möjliggjorts genom bidrag från Skogs- och lantbrukets forskningsråd och Kungliga patriotiska sällskapet. Cajsa Strömberg och Puck Jonson Palm har hjälpt mig med en del korrekturläsning och annat. Sist, men inte minst vill jag naturligtvis tacka Jan och Anette Kruse i Västra

Harg som lånat ut själva föremålet för undersökningen, räkenskapsboken från Djäknebol.

Forskningsuppgiften

Det förindustriella åkerbrukets produktionsförhållanden är illa kända. Detta gäller i särskilt hög grad jordbruket i Väst- och Sydsveriges vidsträckta ensädesområden.

Det skriftliga källmaterial som bevarats ger få hållpunkter för att bedöma flera viktiga förhållanden på bondebruket. Dit hör frågan om produktiviteten – det vill säga avkastning i förhållande till insats. Skördarnas växlingar mellan åren är ytterligare en sida av det äldre åkerbruket som vi behöver mer kunskap om. Med bättre kunskap på dessa områden skulle vi på allvar kunna diskutera konsumtionsnivåer, självförsörjningsgrad o s v i olika regioners jordbruk och därmed rekonstruera spannmålsflöden mellan över- och under-skottsområden, importbehov, men också frågor som reellt skattetryck och liknande. Ytterligare ett område där vår kunskap brister är tekniken i form av odlingssystem (fredning, växtföljder, gödsling och så vidare).

Vägen till dessa kunskaper är dock lång. Mycket av det äldre källmaterialet (t ex tiondelängder, jordrannsakningsprotokoll, skattelägningshandlingar) är tillkomna i beskattningssammanhang och därför delvis svårtolkade eftersom de rymmer inslag som påverkats av förhandlingar mellan kronan och bonde. Från 1700-talets mitt föreligger en mängd reseberättelser och rapporter om dåtidens jordbruksbygder. Ofta är dessa påverkade av reformströmningar som varit i svang vid ti-

den för deras upprättande och beskriver därmed sällan ett traditionellt bondejordbruk.¹

Föreliggande rapport diskuterar olika sidor av jordbruket i sydsvenska höglandets ensädesområden utifrån en mycket detaljerad räkenskap som bevarats från klockarbostället Djäknebol, 1/6 mantal krono, i Torups socken nära skärningspunkten mellan Halland, Västergötland och Småland. Torup tillhörde Halmstads härad, Hallands län och Göteborgs stift. Räkenskapen omfattar en mycket lång tidsrymd, perioden cirka 1750–1865. Redan detta visar att vi rör oss med en närmast unik historisk källa i sitt slag. Hur representativt har jordbruket på Djäknebol varit för ett större geografiskt område? Har det skötts på samma sätt som andra bondgårdar under den aktuella perioden? Detta påverkar naturligtvis starkt det historiska värdet av den information räkenskapen därifrån ger. Min bestämda uppfattning är att gårdsbruket på Djäknebol i de flesta avseenden sköttes som ett för området normalt allmogebbruk och att räkenskapen därifrån har giltighet för stora delar av det västsvenska ensädesområdet, som innefattade Älvsborgs län, Halland, Bohuslän och västra Småland. Till frågan om representativiteten återkommer jag flera gånger i det följande.

Jag har valt att inte begränsa mig strikt till räkenskapens uppgifter utan också dragit in annat källmaterial om gården och trakten. Därmed har arbetet kunnat ge en mer mångsidig och "tätare" bild av jordbruket på gården, samtidigt som syftet kunnat vidgas till att med gården som utgångspunkt skildra jordbruket i en större del av det sydvästsvenska ensädesområdet.

Sydsverige, Torup och Djäknebol.

Kapitel 1

Räkenskapen

Räkenskapen från Djäknebol återfanns i privat ägo i en helt annan del av landet än där den en gång skrevs.² Den har förts under fyra generationer inom klockarsläkten Ausell i Torup och omfattar tiden 1750–1865. De avsnitt som berör åkerbruket har dock ett något kortare tidsomfång och börjar först 1758. Boken består av flera, i efterhand sammanbundna, delar. Inbindningen är något slarvigt gjord eftersom avsnitt, som en gång måste ha hört ihop, har hamnat i olika delar av boken. Delvis är den paginerad, delvis opaginerad, delvis dubbelt paginerad. Dess huvudsakliga innehåll är följande: 1) årliga tjänstefolksräkningar, specificerade in på minsta halvsulning åt den piga och dräng som normalt tjänat på gården, 2) anteckningar kring klockarens tjänst (förteckningar på kyrkvårdar, sexmän o s v, viss uppbörd, t ex av smörja till kyrkklockan och uppgifter om klockarens skolverksamhet bland socknens barn), 3) förteckningar över utlånade böcker från sockenbiblioteket som klockaren omhänderhaft, 4) vissa privata räkenskaper (kring sönernas skolgång, ett privat husbygge m.m.), 5) förteckningar över brev som klockaren hjälpt till att distribuera, 6) minnesanteckningar kring korn lämnat till mältning och skinn som gått till beredning, samt slutligen 7) räkenskaper över åkerbruket (utsäde, gödsling, sådd och tröske).

I det följande arbetet kommer främst avdelning 7) att studeras. Sporadiska uppgifter i andra delar av räkenskapen som berör spannmålsproduktionen har också dragits in, liksom de fragmentariska uppgifter som belyser boskapsskötseln på gården. Tyvärr har animalieproduktionen inte bokförts, åtminstone inte i den här undersökta räkenskapsboken. Ausellarna har emellertid även fört andra räkenskaper – en del av dessa fanns kvar ännu

på 1960-talet, men har nu tyvärr inte återfunnits. I dessa förkomna räkenskaper fanns uppgifter om bl a ängsavkastningen.³

Räkenskapen ger ett mycket noggrant intryck. Åkerbruksbokföringen är mycket enhetlig hela perioden och upptar bl a datum för sådd och tröske. Små skillnader förekommer dock över tiden, som att man övergår från skäpp- till spannräkning 1852. Som exempel på hur räkenskapen ser ut visas utsädes- och trösknotiser från olika delar av undersökningsperioden (se bilderna 1.a–1.b). Räkenskapen koncentreras på stråsäd, potatis, spånadsväxter, ärter och vicker. Kål, rötter och andra köksväxter bokförs inte.⁴ Detta innebär inte att dessa odlingar varit betydelselösa. Särskilt blå- eller grönkålen har rent av beskrivits som huvudfödan för befolkningen i södra Halland under slutet av 1700-talet.⁵ Några gånger framgår att misstag måste ha begåtts då tröske bokförts men inte utsäde. Ett par sådana fel har observerats.⁶ Den dubbla bokföring det inneburit med en särskild räkenskap för utsäde och en för trösket har minskat risken för räkenskapsföraren att missa något. Ibland framgår att räkenskapen måste ha uppgjorts en tid i efterhand, vilket kan förklara en del fel.⁷ Åren på 1860-talet, strax innan räkenskapen upphör, tycks bokföringskvaliteten sjunka något – då anges t ex vid några tillfällen bara månad istället för de noggranna datum som dittills varit det normala och vissa utelämnanden kan misstänkas.⁸ På grund av kantförslitning kan inte, i den annars väl bibehållna boken, utsädets storlek avläsas för åren 1814 och 1815.

Räkenskapen har varit avsedd för bokförarnas privata bruk och uppgifterna är därför mycket pålitliga. Lars Ausell d ä bokför t ex en muta han betalat för att slippa betala skatt för

Utsäde 1768		260
3. Nov.	Utsäde i Rög	1
3. Okt.	Utsäde i Rög	2
4. Okt.	Utsäde i Rög	2 1/2
4. Okt.	Utsäde i Rög	3 1/2
4. Okt.	Utsäde i Rög	2 1/2
10. Okt.	Utsäde i Rög	1 2 1/2
13. Okt.	Utsäde i Rög	3 1/2
16. Okt.	Utsäde i Rög	1 1/2
16. Okt.	Utsäde i Rög	1 1/2
24. Okt.	Utsäde i Rög	2
26. Okt.	Utsäde i Rög	2
2. Juni	Utsäde i Rög	4 1/2
Summa		5 3/8

Utsäde 1768	
24. Aug.	Rög
7. Sept.	Utsäde i Rög
10. Sept.	Rög
13. Sept.	Utsäde i Rög
15. Sept.	Rög
17. Sept.	Utsäde i Rög
20. Sept.	Rög
30. Sept.	Rög
12. Okt.	Utsäde i Rög
15. Okt.	Rög
25. Okt.	Rög
31. Okt.	Utsäde i Rög

9. Nov.	Rög
19. Nov.	Utsäde i Rög
9. Dec.	Utsäde i Rög
15. Dec.	Utsäde i Rög
19. Dec.	Rög
10. Jan.	Rög
14. Jan.	Rög
27. Jan.	Utsäde i Rög
30. Jan.	Rög
Summa	
Utsäde i Rög	

Bild 1.a. Exempel på noteringar i räkenskapen från Djäknebol - utsäde och tröske 1768. Överst utsädesnotis med uppgifter om sådd fördelat på sättningsdagar, åkrar och sädeslag. Observera anteckningarna om blandsädens råginblandning, uppgifterna om vem som sättningsdag och i ett fall att sådd ägt rum om aftonen. Nederst trösknotis med uppgifter om tröskdagar. Alla kvantitetsuppgifter är i tunnor eller skäppor.

J. S. Utsädes År 1841		J. S. År
1840		
Octob. d. 28. Öfver Magren äcker Vasa Rågotten Potater	1-1	
den 29. Öfver Magren Vasa Rågotten Potater	1-4	
Nov. d. 10. Blåderi gjordelakt Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 12. Liden Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 13. Slätt Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
Mag. d. 1. Fradlycke Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 4. Fradlycke Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 5. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 6. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 7. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 8. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 9. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 10. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 11. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 12. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 13. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 14. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 15. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 16. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 17. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 18. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 19. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 20. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 21. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 22. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 23. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 24. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 25. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 26. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 27. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 28. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 29. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 30. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
d. 31. Blåderi Råsten Vasa Rågotten Potater	1-1	
Summa	71.75	

J. S. Trösknot År 1841	
Sept. d. 4. Trösknot	12.4
d. 5. Trösknot	4
Octob. d. 7. Trösknot	4
d. 16. Trösknot	12.4
Nov. d. 17. Trösknot	10
d. 20. Trösknot	10
d. 24. Trösknot	6.1
Dec. d. 10. Trösknot	10
Summa	70.7

217/1841		Transport	71.27	10.5
Decemb. d. 18. Blåderi	24	4		
1842				
Janu. d. 1. Blåderi	30	5	1	
d. 21. Blåderi	28	4	1	
d. 26. Blåderi	76	12	0	
d. 29. Blåderi	18	1	5	
Summa	208.6	22		

Bild 1.b. Exempel på noteringar i räkenskapen från Djäknebol – utsäde och tröske 1841. Överst utsädesnotis med uppgifter om sådd fördelad på säningsdagar, åkrar och sädeslag. Observera anteckningarna om gödsling och säningsman. Nederst trösknotis med uppgifter om tröskdagar. Uppgifter om travar och nekar kompletterar nu kvantitetsuppgifter i tunnor, skäppor och kappar.

drängen Lars 1755.”

Djäknebolräkenskapers sociala ursprung höjer dess värde som vittne om bondejordbruket långt över räknaskaper från säterier och kungsgårdar. På samma sätt distanserar den sig genom sin otvivelaktiga tendenslöshet från räknaskaper som förts av fogdar och rättare på annans uppdrag liksom från kamerala uppgifter hämtade från beskattningssammanhang.

Klockarna Ausell

Klockarna på Djäknebol har givits en detaljerad biografi genom K E Samuelsson.¹⁰ Jag återger några uppgifter ur denna, men har själv kompletterat på en del punkter av särskilt intresse.

Genom hävd och 1686 års kyrkolag hade klockarna fått i uppgift att vara ringningsföreståndare, leda menighetens kyrkosång samt lära ungdomen katekesen. Domkapitlens s k klockarstadgar ger en lång katalog över ytterligare åligganden: de skulle sjunga vid begravingar, vårda kyrkan och dess lösegendom, övervaka ordningen på kyrkogården, hålla kyrkans böcker och handlingar i ordning, ta hand om publika handlingar, skriva ut kungörelser om gudstjänsten, uppbära och bokföra kyrkans kollekt och andra inkomster, övervaka kyrkvaktmästare, följa med på husförhör m.m., m.m.¹¹ Ausellarnas omfattande verksamhet som klockare redovisas utförligt i Samuelssons biografi, men skymtar av och till också i den här undersökta räknaskapen. Klockarsysslan måste ha inneburit ständiga och nära kontakter med alla skikt av sockens invånare.

Även till själva klockarsysslan hörde en betydande bokföringsverksamhet som avspeglas i olika handlingar i Torups kyrkoarkiv, där ausellarnas handstil avslöjar deras flitiga verksamhet. En del praktiska sysslor har klockarna Ausell överlämnat till drängarna och pigorna. Drängarna har grävt gravar och pigorna (!) har ringt i kyrkklockan. 1788 fick drängen t o m, med räknaskapens egna ord, ”sjunga in” ett lik. Drängarna har också fått ”trampa bälg” på den orgel som inköptes till Torups kyrka 1779.¹² Vid 1800-talets början

tycks den mer allmänna skolundervisningen ha skett genom ”ambulatoriska”, d v s kringresande, skollärare.¹³

1775 begärde Lars d ä att få ha sonen Olof som ett slags hjälpklockare.¹⁴ På 1800-talet har hjälpklockare måst hämtas utanför familjen. Vanligen har de då fått ansvaret för annexförsamlingen Kinnared.¹⁵ Arbetsuppgifterna var så många att de inte alltid hanns med. Kinnareds församling klagade 1780 på att ringningen inte sköttes och vägrade därför betala klockarens arvode.¹⁶

Någon klockarexamen förekom inte men det krävdes bl a att klockarna kunde skriva, läsa och att de besatt en viss boklärdom. 1805 infördes krav på vaccinationskunnighet. 1842 upphävdes klockarens faktiska skolläraryrsvär i och med folkskolans införande.¹⁷ Endast beträffande en av klockarna Ausell ger räknaskapen några uppgifter om hur klockarutbildningen gått till. Det är för Olof Ausell. Men man kan anta att de andra gått en liknande väg. Vid tio års ålder började Olof 1761 gå i skola hos en herr Petræus i Torups prästgård. Av honom undervisades han i två år. För detta betalade fadern den betydande summan 25 daler silvermynt. De två följande åren gick han i ytterligare lära hos först en herr Liberg, sedan kyrkoherde Hell. Liberg hette tydligen Reinhold i förmamn och var en präststudent som praktiserade i Torup. Sannolikt var även Petræus en student som predikade i Torup en tid.¹⁸ Betalningen för Lars denna omgång, 61 daler silvermynt, skedde i vadmal!¹⁹ Olof biträdde officiellt sin far i klockarsysslan från 1775, men hade då redan i 13 år gått i lära hos fadern. Fadern skrev 1775 att han hållit sonen ”ifrån sina spädaste år... med läsande, skrivande och räknande, samt lärt sång och musikaliska konsten, jämte åderlåtande.”²⁰ Här följer några biografiska data om räknaskapens författare.²¹

Lars Ausell den äldre

(1714 – 20/2 1786)

Lars föddes sannolikt på Ömmestorps säteri i Tranemo socken i södra Västergötland, där hans far var arrendator. Fadern, Arvid Hä-

kansson, flyttade ungefär 1717 till Limåsen, ett litet frälsehemman på 1/8 mantal.²² Det bör ha varit här som Lars tillbringade sina barnaår. Han åtog sig klockarsysslan i Torup 1746 och kvarstod "med särdeles hälsa och munterhet" i tjänsten till några dagar före sin död.²³ Han var gift med Brita Friberg (cirka 1712–18/11 1773). Hustrun kom sannolikt från Halmstad. Med henne fick han söner Olof och Arvid.

Lars Ausell läste noter, spelade oboe och violin. Han anlätades av både präster och andra ståndspersoner som informator till deras barn, men undervisade även allmogens 8–4-åringar.²⁴ Kontakterna uppåt i samhället visar sig bl a i att traktens ståndspersoner stått faddrar till hans barn och att begravningen skedde, med kyrkobokens ord, "i förnämt folks" närvaro. Lars såg också till att åtminstone den ene sonen, Arvid, bamnade i denna grupp. Arvid blev med tiden vice landssekreterare och kyrkoinspetör.²⁵

Lars Ausell avstod dock inte som "fint folk" från kroppsarbetet på gården – ännu som 70-åring skötte han enligt anteckningar i räkenskapen nästan hela sådden 1784. Sista gången han sådde en åker, var drygt ett halvt år före sin död.²⁶ Den 14 januari 1786 gjorde han sista anteckningen i spannmålsräkenskaperna. Fem veckor senare dog han. Både Lars och hustrun led som så många av sina samtida av lungsjukdomar.

Olof Ausell

(9/8 1751 – 20/3 1836)

Olof antogs formellt som hjälpklockare till fadern, Lars d ä, 1775 och 1779 också som organist på Torups då nyinköpta orgel mot 60 daler silvermynt i "gävoopenningar". Redan då hade han, enligt vad han skrev i en ansökan 1822, tjänstgjort som hjälpreda åt fadern i sin "första ungdom" i 13 år. Gift med Anna Andersdotter Thorin (29/4 1752 – 4/2 1819) med vilken han fick minst tre barn: Brita Christina (f 15/7 1781) gift med bruksinspektorn, sedermera stadskassören och rådmannen i Laholm, E Åman, Johanna (f 1784) sedermera gift med ingenjören och med tiden kommissi-

onslantmätaren Carl Billing, samt sonen Lars.

Liksom fadern deltog Olof i Djäknebols praktiska jordbruksarbete – ännu 1827, alltså vid 75 års ålder, sådde Olof själv delar av åkern.²⁷ De enkla grå och bruna vardagskläderna, de två korna och lika många fåren som han efterlämnade vid sin död röjer också en djup kvardröjande förankring i bondekulturen.²⁸ Detta hindrar inte att han, liksom sin far, odlade kontakterna med "bättre folk" i bygden – när dottern döptes 1781 fanns enbart herrskapsfolk bland faddrarna. Prosten Grundberg skrev 1828 att Olof ännu vid 77 års ålder gjorde tjänst varje söndag i kyrkan.²⁹ Olof Ausell gjorde sin sista anteckning i räkenskapsboken den 7/12 1835.

Olof Ausell var mycket "ekonomiskt lagd". Ibland gick han för långt som 1780 då Kinna-reds församling t o m ville säga upp honom för hans "oförnöjsamhet". Han började köpa upp gårdar i grannskapet, bl a frälsehemmanet Elaseryd 1796 för det mycket stora beloppet 550 riksdaler riksgälds.³⁰ 1819 hade han enligt bouppteckningen efter hustrun samlat på sig inte mindre än sex hemman. Nettotillgångarna i boet var då drygt 3000 riksdaler banko. Olof bedrev också, som kommer att framgå, en omfattande byggnads- och nyodlingsverksamhet på gården.

Lars Ausell den yngre

(14/8 1790 – 6/11 1868)

Lars efterträdde fadern, Olof, som klockare efter att ha arbetat samman med honom från 1824. Gift 2/3 1824 med Eva Gustava Kuylenstierna (13/12 1804 – 28/9 1894) som var dotter till den misslyckade präststudenten Johan Emanuel Kuylenstierna och Brita Andersdotter (en bonddotter) och född på kaplansbostället i Hestra socken, Jönköpings län.³¹ Lars och Eva Gustava fick åtminstone tre barn: Johan Emanuel (f 23/1 1825, död redan 12/3 1841 då han var organisteleve), Anna Charlotta (17/8 1835, även hon ung vid sin död 1853), samt sonen Olof Alfred. Vissa överklassvanor hade nu smugit sig in – en barnflicka nämns 1825 och en amma tio år senare.³²

Den stillsamhet som tycks ha präglat fa-

dern, men särskilt farfadern, är mindre tydlig hos Lars d y. Djäknebol (Klockargården), som ju fungerade som ett slags kommunalkontor, drog till sig mycket folk. 1845 klagade socknen på de "oordentligheter, dryckenskap, liderlighet, sabbatsbrott och ohelgande" som blev följden. Därför förbjöds "främmande gillen med spel, dans och fylleri, som mest hållits i Klockaregården om sön- och helgdagarna". Även de kyrkliga förrättningar, där klockaren hade en viktig roll, började spåra ur. Det klagades t ex 1845 på att man ibland spelat dansmusik under begravingar!³³

Liksom fadern fortsatte Lars med fastighetsaffärer – gårdar köptes och såldes och det var stora kapital i omlopp. 1835 övertog Lars jordbruksbokföringen på gården. Uppgifterna om vem som sått o s v blir nu sparsamma och inga uppgifter finns om att han själv deltagit i det praktiska arbetet.

Olof Alfred Ausell

(10/11 1828 – 26/11 1892)

Olof Alfred ersatte fadern Lars d y som klockare fr o m 1851. Han gifte sig sedermera med Constance (1846 – 1914). Att döma av handstilarna tycks han inte ha befattat sig med jordbruksräkenskaperna. Dessa tycks även

Bild 1.c Olof Alfred Ausell.

fortsättningsvis ha förts av fadern. Men hans karriär har ändå sitt intresse, då den visar hur lyckan slutligen vände för den annars framgångsrika klockarsläkten Ausell. Olof Alfred, som syns på hembygdsföreningens porträttkopia här intill, sysslade med affärer, höll auktioner och drev nästan en liten bankrörelse. Han började slarva med klockarsysslor och fick församlingen emot sig. Hans ekonomiska spekulationer gick allt sämre och han började skuldsätta sig och belåna de fastigheter hans far och farfar samlat på sig. 1887 gick han i konkurs men kvarstod i klockartjänsten till sin död. Därmed gick klockarsysslan ur släkten Ausell efter 162 år.

Var Djäknebol ett typiskt jordbruk?

En central fråga för bedömningen av Djäknebolräkenskapens värde som jordbrukshistorisk källa är hur typisk gården och dess brukare var för allmogen i stort. Vi har sett att klockarna på Djäknebol var relativt förmögna och hade kontakter uppåt i samhället. Att de därmed *som jordbrukare* skulle skilja sig från allmogen vad gäller teknik och annat är dock inte självklart. Anknäringarna med bondebefolkningen måste, inte minst genom deras ställning som klockare, ha dominerat. Att Djäknebols åkrar och ängar, åtminstone fram till cirka 1790, låg i ägoblandning med Torups byalag, borgar för att klockarna i hög grad har måst rätta sig efter de andra byamännens seder och bruk. Lars d ä kom från en genuin bondemiljö i Sjuhäradsbygdens ensädesområde. Åtminstone de två första Ausellarna på Djäknebol, Lars d ä och Olof, har med sina egna händer deltagit i det praktiska åkerbruket.

Det faktum att de förde noggranna räkenskaper har inte, annat än till formen, skilt klockarna Ausell från andra bönder. Även andra bönder måste ha fört sig till minnes när de gödslade, vilken gröda de hade på en viss åker förra året o s v. Detta kanske de hade i huvudet eller höll kontroll över med hjälp av enkla minnesregler (ordningsföljder t ex) eller karvstockar. Enkla noteringar i tryckta alma-

nackor var säkert inte ovanliga. Bondedagböcker, som inte var helt ovanliga under 1800-talet, har säkert fyllt samma funktion.³⁴ Klockarna Ausell har till skillnad från de flesta bönder haft mängder av andra förhållanden att hålla reda på utöver vad jordbruket krävde, förhållanden som rörde deras arbetskrävande tjänster som klockare. En mängd sådana verksamheter har krävt anteckningar. Räkenskapsboken är inget bevis för att de var något slags mönsterjordbrukare utan kan mycket väl tolkas som att de behövde anteckningar för att de hade så mycket annat att hålla reda på utöver jordbruket. Att man sjöng, spelade oboe och violin bra, samt var duktig bokhållare, innebar inte nödvändigtvis att man var duktig som bonde.

Frågan om representativiteten hos Djäknebol kan egentligen bara bedömas genom jämförelser med mer fragmentariska uppgifter som finns om andra bruk i området. Avviker Djäknebol från andra gårdar på något sådant sätt att man kan misstänka att dess avkastning var ovanligt hög eller dess produktion i övrigt var säregen? En insatt bedömare, Sven Petter Bexell, skildrade en typisk gård i Torup vid slutet av 1810-talet. Djäknebol med sitt sjättedels mantal tillhörde en av de vanliga storlekskategorier som då förekom i socknen. Djäknebols boskapsuppsättning enligt 1819 års bouppteckning efter hustrun på gården stämmer som vi skall se förbluffande väl överens med Bexells typgård. I en beskrivning som Olof Ausell själv lämnade 1821 klagade han på foderbrist på gården. Även här delade man grannarnas besvärliga lott. När det gäller kreatursuppsättningen är hästen den enda avvikelser av betydelse. Den skall dock inte ses som tecken på att klockaren var en framstegsman inom jordbruket i en trakt där oxar annars var de helt dominerande dragdjuren på bondgårdarna. Hästen var outhärlig i klockartjänsten.³⁵

Bexell lämnar ingen uppgift om den typiska åkerarealen på sin tid, men sockenstatistikens, förvisso osäkra, uppgifter från 1820 anger åkerarealen per bruk till drygt 4,5 tunnland.³⁶ Djäknebol hade på 1820-talet drygt 4 tunnlands åker.³⁷ Också dessa uppgifter tyder

på att Djäknebol vad gäller åkerarealen var ett för trakten ordinarie mindre gårdsbruk. Under 1800-talet förekom nyodlingsperioder i socknen. Djäknebol hängde med i denna utveckling så att gården 1859 med sina ungefär 7 tunnland åker låg nästan precis på socknens genomsnitt.³⁸

Har Djäknebol haft en bättre arbetskraftstillgång än andra gårdar? En blick i mantalslängder från området visar att gården haft en ganska vanlig tjänstefolksuppsättning – en dräng och en piga. De egna barnen har tidigt blivit upptagna av studier och kan knappast ha varit till lika stor hjälp som andra bondebarn. Vid generationsskiftet har far och son på Djäknebol en tid bägge deltagit i bruket, men så har det säkert varit också på andra gårdar. Möjligen märker man med tiden att en del främmande personer, kanske torpare, från trakten tas in för att bistå vid sådd och plöjning. Om omfattningen av främmandes deltagande i gårdens bruk varit större än andra bönders går inte att bedöma. Att den främmande arbetskraftstillgången inte varit obegränsad visas dock av att klockarna på Djäknebol under större delen av räkenskapsperioden själva deltagit i en del arbete på åkrarna. Ausellarnas klockartjänst bör för övrigt ha hindrat dem att koncentrera sig fullt ut på åkerbruket. Nedan kommer att visas exempel på att man på annat arbete måste skjuta upp sådden och att man fått svårigheter när drängar eller pigor ibland lämnade tjänsten i förtid. Kanske har man här haft en nackdel jämfört med många andra gårdar i grannskapet.

Vittnar avkastningsförhållandena om avvikande förhållanden på Djäknebol i den mån vi har något att jämföra med? Samtida korn- och reseskildringar från området stämmer väl överens med de tal som framgår av räkenskapen, även om de förre inte fångar upp de stora årsvisa variationerna (de är ju genomsnitt för större områden och för flera år). En jämförelse med avkastningen på en bondgård i södra Älvsborgs län, där man också fört bok, visar att avkastningen på Djäknebol snarast varit något sämre.³⁹

Varifrån fick Torups klockare sitt jordbruks-

kunnande? Var de mer kunniga än sina allmogegrannar? Var de mer öppna för inflytanden från den vetenskapliga jordbrukslitteratur som blir allt vanligare under 1700-talets slut? I sockenbiblioteket, som de förvaltade, fanns knappast någon jordbrukslitteratur alls, så långt detta går att följa i Ausellarnas låntagarregister. Enda undantaget är en trycksak om "JordPärons Plantering" som lånades ut 1774 till baronessan på Gustafsberg.¹⁰ Men detta lilla av agrar upplysningslitteratur var ju något som faktiskt vem som ville i socknen kunde få tillgång till, och det säger inte så mycket om klockarna Ausells eventuella roll som föregångsmän. I stället framstår Djäknebol brukare som djupt förankrade i en traditionellistisk bondekultur vad gäller metoderna.

Att de hade direkta kontakter med högre ståndspersoner har kunnat ge impulser – vi kommer längre fram att få se att nya växtsorter, liksom odlingstips, några gånger kommit från sådana miljöer. Å andra sidan finns mängder av tecken på sådant utbyte med allmogen. Som kommer att framgå sneglade de vad gäller såningstider på granngårdarnas göranden och låtanden. Långt in på 1800-talet har de vid sadden fäst stort avseende vid mycket ålderdomliga naturtecken: betydelsen av vissa veckor och månens ställning. Till liknande folkliga drag hör den underliga, minst medeltidsgamla, veckoräkning, räppen, som klockarna använde. Inga avvikelser har observerats vad gäller teknologi och redskap, jämfört med vad som varit normalt i trakten enligt samtida berättelser (bl a Bexells). Årdret kompletteras således först en bit in på 1800-talet med plogen och då bara för vissa nyodlingsarbeten.

Som visats blev klockarna på Djäknebol med tiden ganska förmögna. Här är de uppen-

barligen otypiska. Rikedomerna har visat sig i bebyggelsen på gården och i satsningarna på barnen. Men hur den goda ekonomiska ställningen har påverkat jordbruksdriften är dock inte enkelt att klarlägga. Man kan tänka sig både positiva och negativa följder av välståndet. Det kan t ex ha inneburit bättre möjligheter att hyra tillfällig arbetskraft vid nyodling. Men rikedomerna kan också ha inneburit att jordbruket framstått som mindre angeläget. Man hade ju råd att köpa jordbruksprodukter i stället för att själva framställa dem. Vad slutresultatet av klockarnas överväganden här blev går inte att avgöra. Vi får hålla oss till sådana jämförelser med bondebruk i området som källmaterialet tillåter.

Vid de besiktningar som gjordes på gården mellan 1828 och 1872 beskrivs jordbruket som välskött: Jordbruket på Djäknebol skötte "väl och ordentligt" (1828, 1838, 1847) och "ordentligt" (1832), "med omsorg" (1852, 1857, 1867, 1872), "med utmärkt omsorg" (1862). Knappast något av dessa betyg tyder på att jordbruket på gården drivits på ett uppseendeväckande annorlunda sätt än andra ordentligt skötta jordbruk.¹¹

Vi rör oss när vi jämför Djäknebol med andra gårdar ofta med genomsnitt. Sådana är naturligtvis grova förenklingar av en komplicerad verklighet. Men det står helt klart att Djäknebol som *jordbruk* måste ha haft många motsvarigheter. Gården bör ses som ett ordentligt, men inte extremt välskött, mindre jordbruk av en typ, som det bör ha funnits många av i sydsvenska höglandets skogsbygder och det västsvenska ensådesområdet. Jag återkommer av och till i det följande till frågan om gårdens representativitet.

Kapitel 2

Hallands och sydsvenska höglandets skogsbygder

Som en bakgrund till granskningen av Djäknebol kan det vara lämpligt att något titta på jordbruket i det omgivande geografiska området.

Olika bedömare har länge urskilt de stora natrgeografiska skillnaderna mellan skogsbygd och slätt i Halland och kopplat ihop dessa med betydande skillnader i ekonomisk och social struktur mellan olika områden. Torups socken där Djäknebol ligger tillhör skogsdelen av Halland. Det kulturgeografiska sammanhang gården bör sättas in i är därför inte länet Halland, utan det stora ensädesområdet i västra delarna av sydsvenska höglandet.

Berggrunden i länet består av gnejs och där inte berget går i dagen utgörs terrängen av stenig och ofruktbar morän. Sedimentrika fjorddalar sträcker sig milsvitt in i landet från de halländska kustslätterna, ibland ända in i Västergötlands sjuhäradsbygd. Dessa har legat under det senglaciala havets högsta gräns. Det på många håll brutna landskapet gör att skogs- och slättbygdselement kan återfinnas inom samma övergångsområden innanför kustslätterna. Från östra Halland och in i landet blev före de stora utdikningarna torvmarker alltmer dominerande: Inom Höks och Tönnersjös härader bestod hälften av arealen av mossar.

Toruptrakten klimat liknar Smålands p g a sitt bögre läge, och skiljer sig därmed från de halländska kustslätternas, som vädermässigt mer liknar Skånes, med tidiga vårar och blida höstar. Toruptrakten tillhör landets absolut regnríkaste områden. Hallands "skogsbygd" bestod snarare av utomordentligt sterila och ödsliga hedar än av vad man normalt menar med skog. Inom Tönnersjö och Höks härader fanns också landets största sammanhängande

hedområde, näst de västgötska svältorna.⁴² 1761 skrev en bedömare om södra Halland att "Ljungmarker, kärr och mossar finnes här till öfverlopps".⁴³ Dessa hedar var vad som återstod av den skogsskövling, som ägt rum inte minst under den danska tiden och genom det senare betestrycket.⁴⁴ När Arendt Berntsen skrev sin märkliga kulturgeografiska bok om det danska riket 1656 nämner han dock fortfarande fur-, gran- ek-, och bokskogar längs Hallands gräns mot Sverige.⁴⁵

Historikern, militären och sedermera prästen Sven Petter Bexell beräknade på 1810-talet Hallands utmark till drygt 414 000 tunnland, varav 340 000 utgjorde torra, skarpa och höga ljunbackar, med ör och grusjord, kala berg och mindre nyttiga kärr, mossar och flygsand. De återstående ungefär 74 000 tunnlanden skulle, enligt Bexell kunna odlas upp. Delvis bade denna nyodling redan startats på hans tid.⁴⁶

Jordbruket

Redan på 1600-talet uppfattades de sydvästsvenska ensädesområdena som ekonomiskt problematiska. Så var t ex Halland känt för sitt magra jordbruk. Spannmålen uppgavs då inte räcka till för att försörja landskapets befolkning. För att kunna betala skatterna måste befolkningen sälja boskap, mejeriprodukter eller bedriva andra binärningar. Gödseln från boskapen medgav gödsling vart tredje år.⁴⁷ Men uppgifterna är i många fall märkligt motsägelsefulla när de försöker komma åt problemens orsaker – särskilt när åkerbrukets svårigheter skyls på gödselbrist samtidigt som animalieproduktionen beskrivs som betydande.

I skattdömsreglerna för Halland från tiden kring 1690 uppges att det var ägornas ringhet, som tvingat bönderna att ständigt hålla all jord besädd, d v s i ensäde. Man ansåg att detta odlingsystem hade utmattat och förvärrat jordmänen vilket förklarade att akern bara gav 2–3 korn efter ett medan åkern i gamla Sverige kunde ge 5–6 korn. För att öka produktionen sädde hallandsbönderna mycket tätt, ofta två tunnor på ett geometriskt tunnland. Att så ett tunnland i Halland kostade därför, menade lantmätnarna, dubbelt mot i Sverige medan man "uti frucktsamhet" inhöstade halvparten mindre. Akerns daliga avkastning orsakades delvis av brist på hö, som indirekt ledde till gödselbrist.¹³ Liknande omdömen följer hos andra författare längre fram i tiden.¹⁴

I början av 1800-talet beskrev Bexell skogsbygderna innanför Hallands kustslätter som "... bergsträckor, vilka äro så kala, så ofruktbara, att naturen synes hava velat utesluta dem ifran all människoflit..." och att "odlingsmödan i allmänhet betraktad är tung, skördarna däremot ringa".¹⁵ Men mycket av åkerbrukets stora problem skyldes på bönderna. Slarv sågs ha förekommit: Alla slags rior, d v s torkhus för säd, saknades trots den stora regnfaran vid utetork. Det slarvades med växtföljder, sädd och för sen skörd. Bönderna struntade i årstid, väderlek och jordmän. Stora förluster uppstod vid lastning, inkörning, lossning och tröskning, så att ibland bara hälften av den egentliga skörden blev kvar.¹⁶ Kritik riktades med tiden mot det traditionella ensädet.¹⁷ Ännu en bit in på 1800-talet förekom trädning bara på de större egendomarna, men sällan bland bönderna.¹⁸

Vid 1700-talets mitt var årdret och harven de vanligaste åkerredskapen i södra Halland. Plog brukades bara i leromraden; plöjning med plog ansågs t o m skadlig i många fall; den ansågs göra mager jord ännu magrare. Vid denna tid odlades råg, korn och havre. Vete, som ansågs kräva fet och djup lera, var ovanligt. Ärtor odlades allmänt, åkerbönor dock mest i norr.¹⁹

Den gödselbrist 1600-talets lantmätare nämnde ansågs länge som en akilleshäla för åkerbruket. Ännu vid mitten av 1700-talet kla-

gades över denna. Bland orsakerna till bristen nämndes då att inga tak fanns över gödselstackarna varför näringsämnen rann bort.²⁰ Enda gödselförbättringsmedlet i Halland var tang, men detta bör väl främst ha gällt omradena vid havet och haft mindre betydelse ju längre in i landet man kom. Kärrdy, myrddy, sjöväxter, aska, ruttet trä, hornspån, myrstackar och liknande utnyttjades inte.²¹ Men förbättringar förekom på sina ställen där bättre hushållning med stallgödseln uppnåddes.²² Det är oklart i vilken utsträckning kreatursgödsel kördes hem från utmarkerna under betesperioden.²³

Gödselbristen hängde naturligtvis ihop med boskapsskötselns nivå. Dätidens experter var överens: Man hade för många kreatur i förhållande till betestillgången. Betesmarker saknades överallt. Där bete fanns var det ofta "smått, torrt och strävigt". Ofta gav ängarna bara ett lass hö per tunnland. Vinterfodret var ofta så knappt att bönderna tvangs låta djuren äta upp husens halmtak i slutet av vintern. Ljungen var bondens tillflykt, den blandades i höet. Ofta brändes stora arealer ljung för att året därpå upplåtas till bete för fåren. Lövbrott till boskapen var däremot ovanligt.²⁴ Genom ljungbränningen blev man av med den gamla hårda ljungen, gav gräset en chans och fick nya spåda ljungskott, som var aptitliga för kreaturen. På 1740- och 1760-talen förekom boskapssjuka i området.²⁵ På 1820-talet stod boskapsskötseln enligt af Forsell fortfarande på en låg nivå. Skogsbygdens hornboskap var liten och kullig. De inhemska fåren, som ännu dominerade, var små, magra och föga ullrika.²⁶

Den insatte bedömare, kartritaren och statistikern, Carl af Forsell ansåg 1826 att ett typiskt jordbrukarhushåll i Halland (13 mantal) bestod av: utöver tomt, kalgård och trädgård, 6,7 tunnland åker (10 %), 16,7 tunnland äng (27 %) och 39 tunnland (63 %) utmark. Totalarealen var 62,7 tunnland. Av utmarken borde 7 tunnland kunna odlas upp och akern alltså fördubblas. Men skillnaderna var stora mellan olika delar av länet: "bättre orter" hade mindre ägor, sämre större. I Laholms kontrakt, där Djäknebol ligger, fanns år 1796

hemman med både 10 och 20 tunnland åker.⁶² 1826 bestod boskapsstammen på normalgården av 7 – 8 nöt, kanske 4 hästar, 7 – 10 får, eller i skogsbygderna lika många getter.⁶³

Foderbristen i vissa områden var sannolikt en orsak till att man på mer gynnade ställen tog emot andras djur som fodernöt över sommarens (15 – 20 nötdjur per gård). Detta tjänade man mer på än att själv under 5 – 6 år föda upp oxar att sälja. Bristen på vinterfoder förklarar väl också att man även under vintrarna tog emot fodernöt på gårdar med någorlunda god tillgång på foder.⁶⁴ En variant förekom: många bönder med gårdar på kanske 1/4 mantal köpte i mars – april två oxar per gård av skåningar som passerade med sina oxdrifter. Inköpen kunde ske kontant eller på kredit. Dessa oxar användes sedan i vårbruket varefter de tjudrades på de bästa ängarna. På hösten göddes de med bönor och havre och såldes därefter på oxmarknaden i Göteborg. Genom denna handel slapp många bönder att själva hålla sig med ständiga oxar, som krävde foder över vintern.⁶⁵ På 1830-talet minskade antalet kreatur på grund av det allt ringare höfånget.

Under andra halvan av 1700-talet var spannmålsbristen ofta svår i Västsveriges skogsområden. Barchaeus uppgav 1773 att bristen för Hallands del blivit kronisk först för 15 – 16 år sedan, d v s i slutet av 1750-talet – dessförinnan hade försörjningen bara hotats enstaka år. Foror med spannmål hade därför regelbundet börjat gå från skånska lundaslätten till de halländska bristområdena efter 1700-talets mitt.⁶⁶ I slutet av 1700-talet började potatisen spridas bland allmogen. Den blev en betydlig lättnad för folkförsörjningen. Den kom dock att användas "huvudsakligast för bedrivande av brännvinsbränning".⁶⁷

Ett långt drivet självhushåll torde för de flesta områden i vårt land, vara en historisk myt, åtminstone när det gäller perioden efter medeltiden. Först på 1800-talet tycks en del västsvenska områden ha blivit självförsörjande på spannmål under normala år.⁶⁸ Inte minst potatisodlingens genombrott har därvid varit avgörande.⁶⁹

Häftigt kritik från överheten riktades dock

fortfarande långt in på 1800-talet mot vad man ansåg vara efterblivna jordbruksmetoder bland allmogen i det västsvenska ensädesområdet. Till vad man såg som oskick hörde bränning av översta matjordslagret, så kallad brännodling, och det dominerande ensädet.⁷⁰ Bexell beskrev hur brännodlingen gick till: "jordytan till två tums tjocklek uppskäres, uppsättes i högar, torkas och förbrännes till aska vilken sedermera väl utsprides".⁷¹ Därefter sådde man på de sålunda behandlade ytor.

Västsveriges ensädesområden karakteriserades ofta av sena skiften. Storskiftena begränsades ofta till skog och utmark. Storskiftet i Halland har ansetts ganska betydelselöst. Inte heller enskiftet som stadgades 1807 fick någon större betydelse i länet.⁷² Det laga skiftet, som inleddes 1827, blev däremot viktigt för Halland. Det spreds i betydande grad slumpmässigt över länet, särskilt i början av laga skiftesperioden. Vid 1800-talets mitt har forskningen skymtat vissa mönster i utvecklingen: skiftesfrekvensen var då högst i områden som tidigare haft storskiftesverksamhet. Den var likaså hög i socknar med stora nyodlingsmöjligheter (avspeglade i uppodlingsgraden), dit många skogsbygder hörde.⁷⁴ 1880 hade nästan all halländsk mark genomgått laga skifte.⁷⁴ 1701–1815 skatteköptes totalt 362 mantal i Halland så att det totala mantalet 1825 fördelade sig på 1 508 mantal frälse, 625 mantal krono och 783 mantal skatte.⁷⁵ Vid sekelskiftet 1900 var 13 % av bönderna arrendatorer, en siffra som låg strax under riksgenomsnittet.⁷⁶

Det kan här vara värt att även ta upp några siffror för Halland som tillhör tiden efter den egentliga undersökningsperioden och som belyser skogsområdenas säregenheter: Vid sekelskiftet 1900 upptog den odlade jorden ungefär 29 %, den naturliga ängen 6 %, skogen 17 %, och impedimenten mm hela 48 %, av länets areal. Slättbygdens gårdar bestod till 53 – 91 % åker, gårdarna i skogsbygden hade bara 5 – 9 % åker. Stora skillnader mellan skogsbygd och slättbygd rådde fortfarande i åkeravkastningen där södra Hallands slättbygder nu ansågs stå lika högt som i Skåne

inom jordbruket. Vid sekelskiftet var befolkningstätheten i Hallands skogsbygder helt annan än i några undersökta slättsocknar: i slättbygderna bodde då 42 – 64 invånare per km², i ett antal skogssocknar bara 11 – 17 invånare på motsvarande yta.⁷⁷

Den brist på spannmål Berntsen nämnde på 1650-talet förknippade han med uppkomsten av binärings och närmast proletära grupper i delar av Halland. I norra delen av landskapet, särskilt i Fjäre härad, hade bristen på sädesjord skapat stora mängder fattiga och oförmögna människor. De kunde ibland vara så många som 6 – 8 familjer på en enda jordeboksgård och skulle ha gått under om de inte haft sin sjöhandel med timmer att leva på.⁷⁸ Tullhandlingar från 1630-talet visar att stora mängder hemindustriellt tillverkad textil fördes in till dåvarande Sverige från Halland.⁷⁹ De halländska skogsområdena anknyter därmed till de stora och välkända hemindustriområdena i södra Västergötland och västra Småland. Även i dessa områden växte med tiden proletära underskikt fram.

Mönstren från 1600-talet tycks ha bestått långt fram i tiden: Barchaeus nämner 1773 en rad binärings – allt från skeppsbyggeri till vävning och möbeltillverkning.⁸⁰ Carl af Forsell skrev 1826 att kvinnorna i Halland delade sin tid mellan ladugård, spinnrock och vävstol. Framställning av produkter av ull, hår, lin, hampa, vadmal, blaggarn och lärft, liksom av säng-, bord-, golv- och hästtäcken, strumpor och bolstervar var förutsättningen för att allmogen skulle kunna skaffa pengar till sina skatter och arrenden. Vid sekelskiftet 1800 deltog 1 200 hallänningar i Bohusläns sillfiske. Ett annat säsongarbete för den manliga ungdomen var tröskning i Skåne, dit också "långt flere än som borde" bedrev hästhandel. Övrig animalieexport gick annars vid denna tid på Göteborg dit varorna fördes på vagn.⁸¹

Säsongarbetet på annan ort ställde till problem för böndernas plöjning och hindra-

de dikning och liknande.⁸² "Extraknäcken" var en nödvändighet för att man skulle kunna betala de betungande skatterna. De senare var så höga att den kände geografen och kyrkoherden Pehr Osbeck 1796 undrade "huru folket hinner föda och kläda sig, köpa spannmål, salt och andra nödvändighetsvaror".⁸³

*

De nyss återgivna uppgifterna från undersökningsområdet är delvis fylliga. Ett otillräckligt jordbruk har bedrivits i ett ogästvänligt landskap, präglat av mossar och hedar. Särskilt spannmålsodlingen har varit svår. Metoderna har varit primitiva. Befolkningen har fått dryga ut med boskapsskötsel och binärings av olika slag. Men en del av de citerade skildringarna är utan tvivel tendensiösa. I flera fall har uppgiftslämnarna uppenbarligen varit fixerade vid det egentliga åkerbruket. Detta framgår av att katalogen över missförhållanden delvis är själv motsägande – man frågar sig t ex hur den uppenbarligen betydande marknadsinriktade boskapsskötseln var förenlig med gödselbristen, åtminstone före 1700- och 1800-talens nyodlingsvågor, något som skulle förklara de obetydliga åkerarealerna. Lantmätarna ingick i beskattningsmaskineriet, vilket var djupt präglat av schablonen "bonde = åkerbrukare", ända sedan jordebokssystemet infördes från sydligare delar av Europa under medeltiden. 1700- och 1800-talens reseberättare har verkat i en tid när spannmålstillförseln utifrån till underskottsområdena inte längre var självklar. De har varit påverkade av jordbruksreformatoriska strömningar, inriktade på nyodling och nationell självhushållning. Beskrivningen av Torups socken i nästa kapitel bygger till en del på liknande källor. När dessa uppgifter längre fram konfronteras med den verkliga utvecklingen kommer de omdömen och förutsägelser de innehåller i flera fall på skam.

Kapitel 3

Torups socken

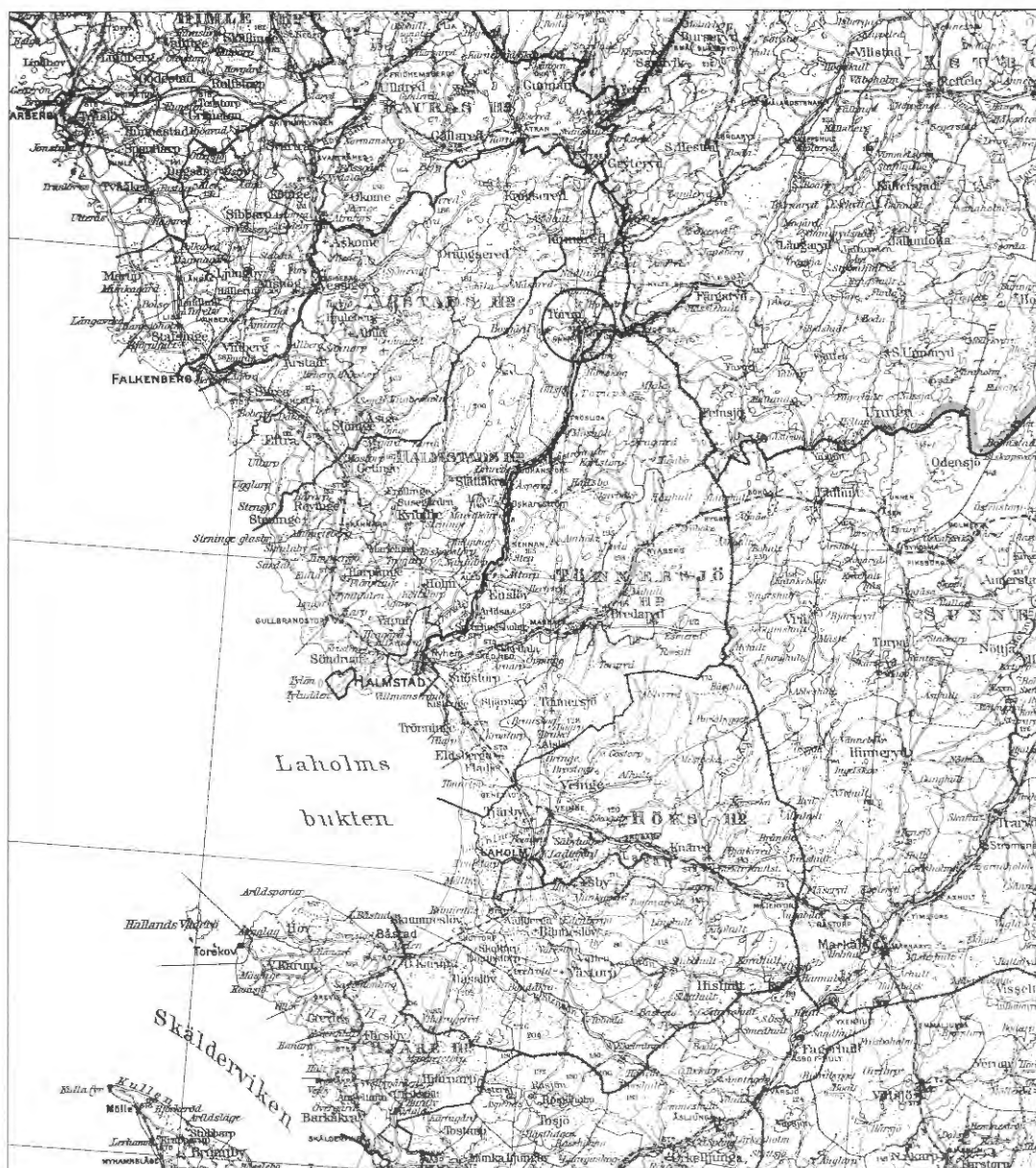
Vi har nu placerat in Djäknebol i ett större kulturgeografiskt sammanhang – sydsvenska höglandets ensädesområde. I dessa trakter var länge det egentliga jordbruket bara en av flera ekonomiska verksamheter på gårdarna. Vi skall nu ytterligare "zooma in" gårdens omgivningar och titta närmare på Torups socken, vars klockarboställe Djäknebol var. Torup ligger nära gränsen till Småland i Hallands skogsbygd. Läget framgår av kartan på sidan 20. Torup ligger på ungefär 80 – 90 meters höjd över havet och, som redan nämnts, i ett av Sveriges allra regrikaste områden. De geologiska förhållandena i socknen framgick redan i det föregående avsnittet. Socken var delad av Nissan mellan de två häraderna Tönersjö och Halmstad. En skattningsmetod från 1690 beskriver Torups jordmån som så skrin, d v s mager, "att de merendels måste förtjäna sin föda med körslor för boråsarna och andra."⁸¹

En fylligare beskrivning av socknen fås genom den märkliga "Hallands landsbeskrivning" från 1729. Torups socken framställs där som mager skogsbygd. Landsbeskrivningen berättar vidare att sockenborna saknade gemensam sockenallmänning. Men de krono- och frälsebönder som bodde i den del av Torup som tillhörde Halmstads härad hade gemensam skog på sistnämnda stället. Ett kronohemman, Eskilsbo, hade enskild skog i Tönersjö härad. Även en del frälsehemman hade enskilda skogar. Skogarna bestod av bok, ek, fur och "surskog". Vid tiden för landsbeskrivningen hade man just börjat anlägga ett stålbruk vid Gammelsbo frälsehemman. Ett ringa ålfiske förekom i Nissans tillflöde Kilen. Årligen måste områdets bönder köpa utifrån, delvis utrikes ifrån, ull, lin, salt och tobak samt spannmål. Inköpen betalade de

med vad de fick ut för den ringa vävnad av vadmal och blaggarn som de själva tillverkade.

Hushållningen var okomplicerad och bestod enligt landsbeskrivningen bara av att bönderna skötte sin åker och äng samt, som binäring, körde "äckor", d v s foror, åt Skåne och Småland. Hustrurna arbetade med linet och ullen. 15 par hästar i socknen användes vid gästgiveriet Ramnås där närbelägna krono- och frälsehemman var pliktiga att stå för skjutsen. En nyanlagd trädgård och schäferi, det vill det vill säga en fåravelsstation, fanns på säteriet Brännö. En ny väg hade just anlagts till Tågared i församlingen vid sidan om övriga äldre vägar. För olika gårdar anger landsbeskrivningen mycket låg spannmålsavkastning. Korntalen för t ex Prästgården och Djäknebol uppgavs vara så låga som 1,5 i medelmåttig åring och 2 i god. Socknens fattiga livnärde sig genom tiggande och togs inte om hand i sockenstuga eller hospital.⁸⁵ Sociala spänningar fanns i området. Nästan samtidigt med det stora upproret 1743, det så kallade Dalupproret, ingick frälsebönderna under Brännö 1742 ett skriftligt avtal om arbetsvägran riktat mot säteriets ägare.⁸⁶

Under slutet av 1700-talet och under en stor del av 1800-talet var spannmålsbristen ibland stor i Torup. Prästen hade, avslöjande nog, svårt att lämna lokala spannmålspriser i sin sockenstatistik eftersom råg och korn sällan såldes i församlingen. Säd köptes på andra orter. 1783 skrev kyrkoherden Eric Hell: "Årsväxten har i år varit sådan i detta pastoratet, att Gud vare prisad för det lilla, som av åkern fått insamlas; men ock sådan, att Gud give, ej alltför många, på nästa års tabeller härifrån, måste föras under den kolumnen: døde av hunger och otjänlig spis".⁸⁷ Han befärade alltså hungersnöd. En tidningsinsändare

Karta 3.A. Torup och dess närområde.

Källa: Sverige i 32 kartblad, utarbetad vid Generalstabens litografiska anstalt, Stockholm 1916.

från socknen 1784 visar det prekära läget vid denna tid (se sidan 23).⁸⁸ 1798 rapporterades missväxt i socknen genom torka och 1799 blev årsväxten svag samtidigt som det uppstod problem vid bärgningen. 1808 var åter ett missväxtår i socknen.⁸⁹ Men problemen tycks inte ha lett till någon verklig katastrof:

en genomgång av dödsfallsstatistiken för Torup 1749 – 1801 visar att ingen i Torup under den tiden dog av hunger eller skänd mat.⁹⁰ Den hittills sista hungerkrisen i området inträffade 1868 – 1869 efter en långvarig torka 1868, där inget regn föll från början av april till slutet av september.⁹¹

Bild 3.a. Foto från trakterna närmast Djäknebol idag.

Bexell beskrev på 1810-talet Torups pastorat, där också Kinnareds socken ingick, som ett av länets mest vidsträckta, men också minst bördiga. Socknens oförmedlade mantal uppgick vid denna tid till drygt 75 med en något större del i Halmstads härad. De flesta gårdar var utsockne frälsegårdar, där alltså ägarna bodde på annan ort. Socknens förmedlade, dvs en gång i tiden nedjusterade, mantal uppgick till något över 62. Om man jämför antalet självständiga brukare med det förmedlade mantalet för Torups pastorat (alltså i detta fall inklusive Kinnared) innebär det att den genomsnittliga bondgården i området vid denna tid bestod av något mindre än 1/3 mantal. Men en betydande spridning fanns kring detta medeltal: Gårdarna var enligt Bexell ofta på 1/2, 1/4 eller 1/6 mantal. Av ungefär 13,5 kronomantal hade vid denna tid bara två skatteköpts.⁹² I Torup fanns 1920 bara ett enda mantal skattejord.⁹³

I den södra eller Tönnersjö-delen av socknen, berättar Bexell, tog den stora skogen Örken vid. Den bestod av kärr och mossar, steniga ljungbackar med fur, gran, bok, al och någon ek. Norra delen var mindre skogbevuxen men också den oländig genom ett överflöd av mossar, kärr, ljungedar och backar. Räv och varg var vanliga.

Torup genomkorsades av landsvägen från Småland till Slättåkra (norr om Halmstad). Ytterligare vägar var en åt Drängsered, en åt Bredared, en söder om Nissan till Enslöv, samt slutligen en mellan Torups och Kinnareds kyrkor. Mellan hemmanen ledde mycket dåliga vägar, delvis rena kavelbroar (=väg av stockar över sankmark).

Bexell ger en mycket dystert bild av trakten ekonomiska förutsättningar. Själva Torups by hade svag jordmån med ett tunt lager svartmylla på smågrus- och röd örbotten. På högläntare områden var matjordslagret bara

Bild 3.b. Foto från trakterna närmast Djäknebol idag.

två fingrar djupt. De mossar som ofta låg i hemmanens ågor hade vanligen överst en aln av tjock skägg. Därunder följde ett bottenlöst lager av svart- och vattenaktig kärrjord. Mossodlingsförsök i närheten av bl a prästgården (och därmed Djäknebol) hade vid denna tid ännu inte haft någon framgång eftersom tillräckliga avlopp saknades; vid försök till dikning hade, redan när man hunnit gräva en aln ner, det tillströmmande vattnet hindrat allt vidare arbete. Den uppkastade dikesjorden beväxtes snabbt med björkplanter. Gödsling gav inga varaktiga resultat: efter något år hade den tillförda näringen runnit bort och jorden återtagit "sitt av naturen skarpa lynne".

Man hade försökt att genom "hackning", och genom "potäter", lagda på grusvallen, utvidga åkern, samt efter ett par års bruk med gödsel, träda dessa nya åkrar; men snart hade ljung, mossar och trädplanter åter tagit över de mödosamt framtagna åkerlapparna.

Bexell hade ett radikalt förslag: det vore nyttigast att låta skogen ta över i stället för att fortsätta dessa fruktlösa försök. Skogen var för övrigt ingen helt fri nyttighet för traktens bönder: Drygt 3 000 tunnland skog ägdes av Rydö smidesbruk.⁹⁴

1820 ansåg det nybildade och annars så entusiastiska hushållningssällskapet om Toruptrakten att "det vore att arbeta mot naturen att försöka tillskapa fruktbärande åkerjor" här. Man åberopade sig på misslyckade försök med mossbränning och dikning.⁹⁵ Den "hackning" och "mossbränning" som här nämns är den brännodling, som Bexell beskrev i föregående kapitel.

Jordbruket i Toruptrakten krävde vid 1800-talets början mycket hårt arbete. Höhøsten tog ofta sex veckor och 5–6 mansdagsverken kunde ibland krävas för att samla ihop ett enda lass magert hö. Några större åkerfält såg man inte till liksom inte heller några större byar. Ensåde tillämpades överallt. Grödorna

Då i vårt land denna ort bevisligen är den magraste och utfattigaste, vilken en rund tid under tålamod i sina på livsmedel utarmade boningar suckat; så kan jag ej längre med deras obeskrivliga uselhet tåga, utan har att offentligen upptäcka deras tillstånd, vilket dagligen förvärras och till en gemensam ruin hastar. Här finnas gubbar 90 år eller mera, som visserligen varit med om mycken dyrtid och, ja till och med varit med i krig, men som säger att nöden var aldrig så usel eller stor, som i dessa tider.

Ibland andra församlingar i södra Halland får denna sitt rätta namn som den utfattigaste och folkrikaste. Här finnas 277 seminarier med deras 656 hustrur och barn, som långt före jul tillgripit det sista sädeskornet. Vidare 162 torpare och undantagsfolk med deras hustrur och barn. Och vidare 179 fattige och inhyses hjon, som under många år levat av blotta tiggeriet, men detta har nu måst avstanna, då de som förr kunnat hjälpa och dela med sig nu nödgas gå som tiggare själva. Om dessa ej kunna undsättas komma de att dö av hungersnöd. Folket börjar att likna mörka skuggor, blekdöda bilder av människor. Deras bästa och mesta uppehälle äro barr, ljunghö, bark, agnar och haln, men de torkade förråden härav börjar att tryta.

Då nu många ädelmodiga och ömsinta människor finnas i Göteborg vågar jag, under hopp att bliva hörd, bedja att de rädda den nödlidande hopen i Halland, bevekta av dessa uslingars nöd, att deras liv hugna och hjälpa. Gåvor i penningar kunna sändas med posten till Halmstad till mig undertecknad eller till prosten Erik Hell.

Gud vill alla de hjälpande belöna och välsigna. Vi förena oss i våra hjärtan med våra böner.

Anders N. Lundquist. Komminister i Torup.

Insändare i Göteborgs Allehanda och Hwad Nytt, Hwad Nytt, januari 1784, citerade efter E Andersson 1970 s 166. Seminarier kan ungefär översättas med bönder.

var, i ordning efter sin betydelse, havre, korn och råg, så att där på 1/4 hemman ofta såddes 4 tunnor havre, 1/2 tunna korn och 1/6 tunna råg. Rågen var dock "å ganska många ställen ersatt med s k blandsäd af råg och havre, där rågen bara utgör 1/6te delen".⁹⁶ Vete-, ärt- och trädgårdsodling ansågs omöjlig. "Såden måste sås mycket tjockt, omkring 1/3 tjockare än neråt Halland i slättbygden", men avkastningen blev sällan över, oftast under, tredje kornet, för potatis dock vanligen 6:e kornet. Havrebröd åts av bönderna. Säd köptes, liksom på landsbeskrivningens tid, årligen utifrån i kvantiteter som varierade efter årsväxten. När bättre säd av råg eller korn köptes uppstod en säregen ekonomi: först brändes brännvin som såldes, den tunna dranken gavs så till

foder åt boskapen och slutligen blandades den tjockare dranken med havre till bröd.⁹⁷

Boskapsskötseln i Torup gav enligt Bexell socknens invånare föga vinst. På en vanlig gård om 1/4 mantal kunde finnas ett par små dragoxar om högst 10 – 12 kvarter, 2 kor, ett par ungdjur och 6 – 8 får. Större boskap ansåg man sig inte vara betjänt av. En vanlig "skogsbooxe" om 11 kvarter vägde inte över 12 lispund (=102 kilo). Hos bönderna fanns i hela pastoratet knappt 20 par hästar och de hölls bara för skjutsningsskyldighetens skull.⁹⁸ Fåraveln var klen och fåren "utöddades av rovdjur".⁹⁹

Om somrarna hölls allmogens söner hemma på grund av jordbrukets stora arbetskrävsbehov. Men på vintrarna drog pojarna

Bild 3.c. Foto från trakterna närmast Djäknebol idag.

här, som på andra håll i Halland, till Skåne eller Nordhalland på tröske. Viktiga binärningar på vintern var att hugga sparrar och läkter, att såga bräder av kubh och köra den till Halmstad eller slättbygden där virket byttes mot säd. Nära smålandsgränsen, där det fanns mognare skog, gjordes laggkärl till avsalu. Som på andra håll i dessa trakter var spånad och vävnad viktig. Men på frostrisken såddes oftast inte mer än tre kappar lin per åbo och fåraveln var klen. Materialet togs i stället på förlag av köpmän "då arbetarens förtjänst stundom blir ganska liten".¹⁰⁰ Inte mycket hade alltså hänt i Torup på det ekonomiska området mellan tiden för Hallands landsbeskrivning 1729 och Bexells tid på 1810-talet, om vi håller oss till dessa källor.

En rapport från 1859 berättar att ingen grunddikning, vattenavtappning eller översilning hade skett i Torup under de närmast föregående 25 åren.¹⁰¹ Mer betydande diknings- och sjösänkingsföretag kom först att påbör-

jas i socknen senare under 1800-talet, möjligen i större skala på 1870-talet.¹⁰²

Torups åkerareal och dess förändringar

Jordbruksstatistiken före 1900-talet är mycket bräcklig, särskilt den från 1800-talets början. De statistiska uppgifter från Torup som jag redovisar i följande tabeller är troligen alla som bevarats från socknen från tiden före ungefär 1860. Jag har valt att återge dem trots deras opålitlighet, men med en uttrycklig varning för att dra några större växlar på dem.

I tabell 3.1 följs åkerarealens utveckling i socknen. Jag har kompletterat de egentliga statistikuppgifterna från socknen (de börjar 1802) med några kamerala uppgifter från en jordebok från 1646 och ett tiondesättningsprotokoll från 1684.¹⁰³ Jag har räknat om uppgifterna, som egentligen avser utsädeskvantiteter, till areal i tunnland.

Den mörka bild Bexell gav av Torup åren strax före 1820 gör det svårt att tänka sig någon utveckling, särskilt av åkern, i det vatten-sjuka morän- och mosslandskapet. Hur usla följande data än är antyder de dock en långsiktig framgång under den överblickbara tiden före 1860.

Tabell 3.1. *Uppgifter om den besådda åkerarealen i Torups socken vid vissa tidpunkter 1646–1859.*

År	Tunnland	Index (1684=100)
1646	229	52
1684	442	100
1805	620	140
1810	620	140
1815	600	136
1820	580	131
1837	964	218
1842	952	215
1846	947	214
1851	961	217
1855	843	191
1859	918	208

Anmärkning: 1837, 1842, 1846, 1851, 1855 är femårs-medelvärden för dessa och de föregående fyra åren. För 1859 har en direkt arealuppgift i källan använts, för övriga år har arealen beräknats med hjälp av utsädet, utifrån de relationer mellan utsäde (stråsäd och potatis) och areal som nämns i 1859 års rapport till finanskommittén. I brist på uppgift om hur mycket potatis som såddes på tunnlandet i Torup har en samtida bohuslänsk uppgift från 1850 tagits som anger 6 tunnor tunnland (Herlitz 1988 s 213). Från övriga grödor, som endast delvis bör ha odlats i åkern, har bortsetts. För 1600-talet har 1,25 tunnor råg eller korn och 3 tunnor havre räknats på tunnlandet.

Källor: 1646: Hallands jordebok 1646; 1684 Hallands länsstyrelse, landskontoret, volym G III e:1, LLA; 1805 – 1820 Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller, LLA; 1837–1855: Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, statistiska uppgifter för Torup, LLA; 1859: Torups rapport till finanskommittén 1859, Torups hembygds-förenings arkiv.

Siffrorna tyder på att en nyodling (eller åter-uppodling) skett i området under 1600-talet. Skillnaden mellan 1684 års siffra och uppgifterna från 1800-talets början kan också tolkas som att en ökning av åkern har ägt rum under 1700-talet. Man kan inte dra några slutsatser om hur förloppet gestaltat sig under 1800-ta-

let eftersom uppgifterna 1805 – 1820 sannolikt är de osäkraste i hela tabellen. En expansion kan dock ha skett under 1800-talets första årtioden. Det hlir i vart fall konsekvensen av vad sockenborna rapporterade till finans-kommittén 1859, nämligen att den areal som fanns vid sistnämnda tillfälle i sin helhet hade uppodlats före 1834. Men frågan är om ens denna uppgift går att lita på.

Utvecklingen efter 1860 har här inte följts närmare. Omläggningar av odlingssystem, nya grödor, diknings- och sjösänkingsföretag m.m. gör jämförelsen på sätt och vis svårare. Den följande tiden faller också utanför tidsramen för denna undersökning. Det kan dock vara tänkvärt att notera att Torups åkerareal, enligt beskrivning till ekonomiska kartan 1922, vuxit till 813 hektar, dvs ungefär 1 626 tunnland. Denna ökning av socknens åkerareal med kanske 100 och 200 % sedan början av 1800-talet måste betraktas som förvånande mot bakgrund av de hopplöshetens svarta gölar som Bexell tecknade på 1810-talet. Till största delen bör denna uppodling ha ägt rum någon gång efter 1859. De stora osäkerhetsmarginalerna i en del av tabellens arealuppgifter skall dock åter understrykas.

Grödor

I samma källor som använts för att följa areal-utvecklingen kan också grödornas fördelning följas. Till dessa uppgifter kan också en uppgift fogas om tiondets sammansättning 1569.¹⁴ I tabell 3.2 (sid 27) återges grödornas fördelning vid ett antal tillfällen. Även här gäller att uppgifterna bara ger en ytterst grov bild av den verkliga utvecklingen.¹⁵

Flera drag i tabellen motsvarar den bild av utvecklingen som getts i den jordbrukshistoriska litteraturen. Man kan börja med att notera hur rågens och kornets andelar sjönk kraftigt mellan 1600-talet och 1800-talet. Tabellen bekräftar också havrens våldsamma frammarsch under 1700-talet. Att havren under 1800-talets gång fick konkurrens från två håll framgår också. För denna konkurrens stod blandsåden, som till helt övervägande del dock bestod av havre den också, men

Bild 3.d. Foto från trakterna närmast Djäknebol idag.

främst potatisen som från och med 1820-talet kom att uppta ungefär en fjärdedel av socknens utsäde. En viss upphämtning sker också för råg och korn på 1820-talet. En hel del råg döljer sig också i blandsäden. Tyvärr visar inte statistiken hur mycket av rågen som varit höstråg och hur mycket som varit vårråg. Övriga grödor redovisas mycket sporadiskt och då med ytterst små kvantiteter, som aldrig överskrider en procent.

Äng och boskap

Ängens och boskapsskötselns utveckling i äldre tid är svårare att följa i halländskt källmaterial än för områdena i det egentliga Sverige. Detta beror på att det danska källmaterial som redovisat boskapen gallrats mycket hårt.

En jämförelse av ett par olika uppgifter från olika tider är dock avslöjande: Relationen mellan äng och åker i Torup var enligt 1684

års tiondesättningsprotokoll 675 tunnland äng/442 tunnland åker, vilket ger kvoten 1,53.¹⁰⁶ 1922 hade denna relation sjunkit till 600/1626, d v s 0,36.¹⁰⁷ Denna sänkning av ängens andel av arealen visar vilken väldig omvälvning jordbruket genomgått mellan de två tidpunkterna. 1684 års ensädesåker krävde gödsel från boskap, vilket i sin tur förutsatte ängsslåtter till vinterfodringen. 1922 hade växelbruk och konstgödsel gjort åkern praktiskt taget oberoende av äng och boskap. Boskapsskötselns foder odlades nu i form av fodergrödor på åkern. Havren har varit en tidig fodergröda. 1859 uppgavs att 1 800 tunnor spannmål åtgick till utfodring av kreaturen, av en skörd där havren, som det främst bör ha rört sig om, efter avdrag för utsäde, uppgick till ungefär 2 000 tunnor.¹⁰⁸ Detta var möjligen en ny företeelse – före 1850-talet var det ovanligt att man gav djuren spannmål.¹⁰⁹ Ängens försummande i Torup medförde att antalet djur måste minskas mellan 1830-talet och åt-

Tabell 3.2. *Uppgifter om odlade grödor i Torup 1569–1859 (% av tunnor).*

År	Råg	Korn	Havre	Bland-säd	Potatis
1569	50	31	19		
1646	◀ 55 ▶		45		
1684	◀ 73 ▶		27		
1802	3	6	80	7	4
1805	2	5	85	5	3
1810	3	7	81	5	4
1815	5	8	77	7	3
1820	8	8	69	8	7
1822	8	11	30	27	24
1837	8	10	27	24	31
1842	7	10	29	25	29
1846	8	10	28	24	30
1851	6	10	30	25	29
1855	8	10	29	24	29
1859	6	9	45	18	22

Anmärkning: Uppgiften 1569 avser tiondets fördelning och därmed sannolikt skördens. Observera vad som sagts om 1800-talsstatistikens opålitlighet i det närmast föregående. Uppgifterna efter 1500-talet avser utsäde.

Källor: 1569 uppgift om socknens tionde, Lunds stifts landebok, avsnittet för Torup; 1646: Hallands jordebok 1646; 1684 Hallands länsstyrelse, landskontoret, volym G III e: 1, LLA; övriga uppgifter från bilaga 1.

minstone seklets mitt – fodret räckte inte längre till.¹¹⁰

För perioden 1805 till 1859 kan boskapen följas i samma statistik som åkern – och antagligen med samma stora osäkerhet. I tabell 3.3 visas dessa siffror. 1820 och tidigare sammanställdes denna statistik av prästen, 1822 – 1855 av kronofogden och 1859 av bönderna själva samlade på stämma. Möjligen är det dessa skillnader i hopsamlandet som förklarar skillnaderna mellan särskilt perioderna före och efter 1821.¹¹¹

Att utläsa några säkra tendenser ur tabellen är omöjligt. Kanske avspeglar siffrorna grovt fördelningen mellan olika djurslag i Torup under första halvan av 1800-talet. I övrigt får siffrorna närmast tjäna som bevis på den äldre jordbruksstatistikens ofullkomlighet. De drastiska ökningarna mellan 1820 och 1822 är särskilt avslöjande. Delvis kan de bero på att statistikföringen nu blev bättre genom att prästerna lämnade över denna till kronolänsmännen. Nötkreaturen ökade således mellan dessa år från 1 140 till 1 780. Här kan dock den våldsamma uppgången i antalet oxar också ha sin förklaring i att man menat

Tabell 3.3. *Boskapen i Torups socken vissa år 1805 – 1859.*

År	Hästar	Oxar	Kor	Ungnöt	Får	Getter	Svin
1805	120	12	550	630	1 100		
1810	100	20	530	640	1 050		
1815	82	50	520	650	1 000		
1820	90	60	500	580	800		
1822	80	502	1022	256	2 542		8
1837	54	482	918	241	2 300	0	92
1842	59	484	929	251	2 292	0	133
1846	72	484	920	255	1 908		134
1851	130	444	912	268	1 770		216
1855	72	522	848	220	1 755	226	167
1859	85	405	915	342	◀ 1 920 ▶		100

Anmärkning: 1822, 1837, 1842, 1846, 1851, 1855 är femårsmedelvärden för dessa och de föregående fyra åren. 1859 avser oxar även tjurar.

Källor: 1805 – 1820 ur Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller, LLA. 1822 – 1855: Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, statistiska uppgifter för Torup, LLA; 1859: Torups rapport till finanskommittén 1859, Torups hembygdsförenings arkiv.

olika saker med oxar före och efter 1821. För detta talar den nästan halvering som samtidigt drabbade ungnöten – före 1821 har tydligt många oxar räknats till dessa. Fördubblingen av antalet får mellan perioderna kan bero på att prästen inte räknade med lammen, något som de senare statistikinsamlarna gjorde. Getterna nämns bara fyra gånger i statistiken och vid två av dessa rapporteras uttryckligen att några getter inte fanns.

Uppgifterna om hästarna är märkliga. Dessa var enligt statistiken betydligt fler än de 20 par som Bexell nämnde för hela pastoratet på 1810-talet. Kanske inkluderar statistiken här även unghästar som kan ha ingått i den hästhandel som ibland nämnts från socknen. Antalet hästar var enligt statistiken relativt högt i början av perioden och sjönk länge, för att åter ha en tillfällig uppgång kring 1851. Nedgången i antalet hästar kan vara reell. En sådan rapporteras också från andra håll vid denna tid.¹¹² Man bör observera att hästen som dragare har kommit långt efter oxen i Torup ännu vid 1800-talets mitt.

Torups befolkningsutveckling

När det gäller befolkningsförhållandena står vi på säkrare mark än när det gäller den ekonomiska statistiken. Att döma av mantalslängder och liknande källmaterial har Torup under 1500- och 1600-talet delat en allmän befolkningsuppgång i dessa områden. Vid 1700-talets mitt får vi mycket pålitliga uppgifter om socknens befolkningsnumerär: 1750 – 1825 pendlade invånarantalet mellan 1 373 och 1 627 personer, med både ner- och uppgångar. Härefter börjar åter en klar uppgång – mellan 1830 och 1865 ökade befolkningen från 1 666 till 2 413 personer.

Befolkningsuppgången var sen jämfört med många andra orter. En observation man här möjligen kan göra är att folkökningsperioden från 1830-talet inte har motsvarats av en nyodling att döma av socknens uppgift till 1859 års finanskommitté – enligt denna var åkerarealen ungefär oförändrad från 1830-talets mitt till 1859. Om detta håller streck kan vi här skönja en period av minskad självförsörjning på jord-

bruksprodukter i Torup. Enligt samma rapport minskade boskapen under samma period.

Den växande press på resurserna som den växande befolkningen kom att utgöra har säkerligen varit en viktig faktor bakom de förändringar som snart skulle komma att på djupet omforma Torups jordbruk, men detta är en annan historia.

Marknader och tidiga industrier

Ett starkt behov av sysselsättningar utanför det egentliga jordbruket har redan påvisats för Torups del: transportarbete mellan Småland och Skåne är en sådan viktig binäring, som nämndes redan i slutet av 1600-talet och i landsbeskrivningen 1729 (se ovan). Drängarnas säsongsarbete som tröskare i Skåne är en annan. I områdena närmast smålandsgränsen där det fanns skog förekom laggkärlstillverkning.¹¹³ Här har pengar dragits in till området. Marknadsinriktningen märks också bokstavigt genom utvecklingen av en marknad i Torup. 1723 hade Halmstad fått rätt att hålla en enskild marknad i socknen. Flera liknande marknader inrättades i grannskapet: 1750 i Krogsered och 1757 en vid Gyltige i Breared och 1765 en i Sjöared i Lagadalen. Halmstadsborgarna sålde på dessa marknader bröd, kakor, brännvin, öl, dricka, salt, ull, råg, korn, ärter, lin, hampa, järn, tobak, specier och tyg.¹¹⁴ Här har torupbornas på binäringarna förvärvade slantar kunnat omsättas. Flera av de uppräknade varorna, särskilt spannmålen, bekräftar att det egentliga jordbruket i trakten inte räckte till för invånarnas försörjning. Ullen visar att de egna fåren inte räckte till att skaffa råvara till ytterligare en viktig hinäring i socknen – den textila hemindustrin. Även lin och hampa måste, åtminstone delvis, hämtas utifrån. Torup deltog även i den tidigare omdömda oxhandeln. Från 1827 och ett trettio-tal år framåt fanns också en kreatursmarknad i socknen om höstarna. Där såldes även en del skogsprodukter. Kreatursmarknaden utvidgades med tiden även med en vårmarknad.

Några tidiga försök att anlägga industrier förekom också i trakten. En tid på 1700-talet fanns ett spånbruk i Munkaböl.¹¹⁵ Gammels-

bro järnbruk var verksamt en period på 1730-talet.¹¹⁶ Kanske finns här samband med järnprivilegier för trakten som gavs 1637. Mer bestående blev Rydö bruk som var igång 1742 – 1822.¹¹⁷ Dessa industrier byggde på ortens betydande skogs- och torvresurser. Inte minst betydelsefull var torven, som skars ut som

tegelstenar och torkades i vinden, för att sedan användas som bränsle – s k "Skäretorv". Av denna torv kunde göras fint kol till smide.¹¹⁸ Här bör ha erbjudits en hel del välkomna "extraknäck" åt allmogen. På 1700-talet var ett betydande antal "torvdrängar" verksamma i socknen.¹¹⁹

Kapitel 4

Gården Djäknebol

I de föregående kapitlen har gården Djäknebols omgivningar beskrivits – det sydsvenska höglandets ensädesområde och socknen Torup. Vi skall nu titta närmare på själva gården Djäknebol. Vad vet vi om dess utveckling före vår undersökningsperiod? Hur såg dess byggnader ut? Var låg dess åker och äng? Hur påverkades gårdens arealer av skiftena? Här kommer främst sådant källmaterial att användas som finns för de flesta svenska bondgårdar i de statliga arkiven. Men till detta kapitel har också lagts en del uppgifter om boskapskötsel och binärningar på gården, uppgifter som bara skymtar i förbigående i klockarnas räkenskap, som ju främst bokförde åkerbruket. Detta i sin tur undersöks dock närmare i flera följande kapitel.

Namnet Djäknebol kommer från tiden efter kristendomens införande och betyder klockarens, eller på danska degnens, bol. Och bol var i Skåneland benämningen på en liten gård.¹ Djäknebol nämns i Lunds stifts landbok från 1569. Gården sägs då ha haft tre och en halv tunnor åker och äng till 12 lass hö, tillgång till bok- eller ekskog för svinbete och vedtäkt samt tillgång till fiske i två sjöar. Kyrkan arrenderade dessutom ut "Klubager" och "Klubengh" till klockaren. Utöver inkomsterna av dessa tillgångar mottog klockaren vissa avgifter från sockenborna, bl a den sk helgonskylden.² Gårdens närmare öden under tiden före vår undersöknings början skall här inte följas i detalj, men ett par nedslag skall dock göras. Vid en jordrannsaking 1646 uppgavs gården som öde. Sannolikt hade den under kriget ett par år dessförinnan drabbats av samma öde som många andra gårdar i grannskapet: Tranabo, Häxhult och Flatna nämns som helt ruinerade genom kriget och gården Ry som helt avbränd.³ I karta 4 A ges en över-

siktlig bild av Torups by. Djäknebol kallas i kartbilden också Klockaregård.

1821 beskrev Olof Ausell i något sammanhang utvecklingen på gården under de föregående ungefär 100 åren. Denna "sannfärdiga berättelse" återges på sidan 33. Även om den säkert skönmålar en del – kanske har den tillkommit i samband med en tvist om boställets skötsel – ger den många intressanta inblickar i gårdens utveckling.

Gårdens byggnader

Djäknebols byggnader har ändrats förvånansvärt ofta. Första gången jag funnit uppgifter om dem är i Hallands landsbeskrivning 1729. Några år innan denna skrevs hade gården brunnit ned och nya hus måst sättas upp: en manhuslänga och en uthuslänga utan port.⁴ Sannolikt flyttades gården i samband med branden från ett läge vid kyrkan, bort på vad som då var utmark, ett läge gården behållit in i vår tid.⁵ 1745 nämns en furustuga om ungefär 6,5 x 6 meter, med bräddtak, "siåhsar", två dörrar, två sängar, spis, bräddgolv och ett fönster på taket – det mesta i dåligt skick liksom dess östra "härbergshus" om cirka 3 x 6 meter. Västra härbergshuset med förstuga (cirka 5,5 x 6 meter), hade varit under byggnad, aldrig blivit färdig och var nu delvis nedrutnat. Ytterligare en byggnadslänga i mycket dåligt skick fanns, den södra längan (ungefär 12 x 5,5 meter), med loge, korngolv, hölada och stall som allt var i behov av att repareras. Denna byggnad var uppförd i skiftesverk, hade balmtak och en dörr in åt gården. På dess östra ända fanns ett fähus (9,5 x 5,3 meter). Alla byggnader var av timmer.⁶ Uppgifterna kan tyda på att gården ungefär varit planerad som figur 4.1 (sid 34). Man kan också tänka sig att fähuset stått i vinkel mot längan.

Sannfärdig berättelse!

Att Klockerbolet i Torup fordom varit flyttat ifrån sitt förra läge vid Kyrkan, bort på utmarken där det nu finnes, och att hela området här omkring är av utmarken uppodlad jord, torde vara en nog allmänt känd sanning, som ytterligare bestyrkes av den åren 1777 och 1778, förrättade lantmäterimätning och delning å Torups samfällda skog och utmark, varvid själva gårdsplanen, och all marken omkring Klockarebolet blivit ansedd och beräknad för utmark.

Där lagde husesynsdokument av den 20 april 1745 tecknat No 1 även som ett, av socknemännen meddelat intyg av den 3 december 1752 No 2, visa tydligen, att Klockarbolet, vid min salig Fars tillträde år 1746, till hushyggnaden var alldeles förfallet: Och då hemmanet enligt samma intyg, var så gott som på ödesmål, följer att ägorna även befunnits uti svagaste tillstånd. Häruti instämmer jämväl ett socknemännens ytterligare intyg av den 22 oktober 1778 No 3.

Min salig Far omtalte ock flera gånger: att vid hans hitflyttning var bostället så förfallet och nedrutet, att här icke fanns något hus, varuti han kunde hysa ett skrin, ännu mindre själv bebo; utan måste han någon tid hyra sig härbärge uti Givagård.

Att de härstädes nu befintliga förbättringar så väl till husbyggnad, som åker, äng och skog m m blivit av min salige fader och mig verkställda, torde ock av flera socknebor vara känt; vilka, om de själva icke kunna det minnas visserligen hava hört sina förfäder omtala Klockarebolets forna utseende och högst förfallna tillstånd.

Efter hand, ehuru planen dit husen blivit förflyttade, är av allra magraste och sämsta beskaffenhet, gjorde likväl min salig far i sin tid vackra förbättringar å ägorne, och jämte andra nybyggnader och reparationer å husen, uppförde även å nyo, med egen bekostnad år 1776, den nu varande honingslängan.

Sedan han och jag efter bästa förstånd, och med ospard möda och kostnad, icke allenast vid makt hållit, utan även sökt förbättra hemmanet så väl till ågor, som husbyggnad och gärdesgårdar. Utom den lilla inhusbyggningen norr på gården, vilken, såsom överbyggnad, jag för egen bekvämlighet uppfört, har jag byggt och inrett köket eller bryggghuset, intill boningslängan. Och år 1806 uppbyggde och utvidgade jag, även på egen bekostnad, hela ladugården, med stall och stallkammare under ett tak, samt fåhus, fårhus med fodergång, hölada, stensatt köreport, loge, kornolv och vagnsport, under ett tak, och rullade vedboden, med därvid varande mangelbod, och av mig stensatte vagnsport, på det stället längan nu står; varigenom allt, själva gårdsrummet blev ansevärt utvidgat.

Hemmanets läge vid byens färd och ängaväg gör, att här måste hållas flerdubbla gärdesgårdar på små ställen, om man skall njuta frid på åker och äng. – Någon förkortning härav vann jag väl år 1803, genom en besvärlig och kostsam flyttning av den så kallade Öavägen, den jag ensam bekostade; Och varigenom jag kom i tillfälle, att på vägens förra läge upptaga ett stycke god åker; den jag ock, genom stenbrytning och sprängning anlagt en Kålhage; – men måste däremot tillstå, att både min salig Far och jag varit nödsakade mångfaldigt öka och förlänga gärdesgårdarna på andra ställen.

Nödvändigheten av en Tappe eller Hage, där man kunde hava en outhärdlig tjänstehäst till hands, föranledde till den s k Hästhagens kostsamma inhägnad år 1780. Och behovet av höhöstnad, som här är allt för mager och usel, vållade den lilla Kalvhagens infredande, varefter mångfaldigt arbete och rödning nu höstas något litet, och finnes en mängd uppfredad lövskog.

För att få någon bit odlad jord på sidlänt ställe, som kunde bättre tåla torka och solvärme, än den övriga åkerjorden, vilken är ganska torr och sandig, företog jag mig år 1794 att planera ett stycke mark neder vid sjökanten, som bestod mest av av stora hallar, tätt intill varandra. Och lyckades jag omsider, genom kostsam stensprängning och fyllning, att så en Kålhage, med dubbel stenmur utföra. Mesta delen av lövskogen till hemmanet, är av mig dels planterad, dels med aktsamhet uppfredad. Såsom ock stentäppen upplagde, och äng rödjat, där möjligt varit.

Ehuru väl jag visserligen icke fått föga av den frukt och nytta utav mitt arbete, som svarade emot min möda och kostnad, eller som man kunnat förvänta av en tacksammare jord; vartill i synnerhet ängens magra beskaffenhet är orsaken; så äger jag dock den tillfredställelsen: att jag har uträttat vad jag trott mig böra och kunnat göra. Och torde icke återstå rätt mycket vid hemmanets odling; vilket jag ej vågat mig företaga; helst jag intet hört, att sådant lyckats för någon annan här på orten. Således hoppas jag, att vid min snart inträffande bortgång till en bättre rolighet, mina efterlevande kära barn icke bliva efterdömde någon husebrist för den tid jag bebrukat detta lilla hemman: En ersättning, som varken min salige Far eller jag nånsin åtnjutit.

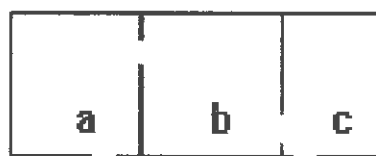
Torups Klockarebol den 26 martii 1821 / Olof Ausell

Den här beskrivna mangårdsbyggnaden har varit av en typ som varit vanlig i trakten. Några teckningar av gårdsbebyggelse från denna tid i området bör därför ge en god bild av hur boningshusen på Djäknebol såg ut under 1700- och början av 1800-talet (bild 4.a sid 35).

Den expansiva perioden på Djäknebol under 1700-talets slut och början av följande århundrade innebar enligt "Sannfärdig berättelse" stora förändringar av byggnaderna. 1776 byggde klockaren på egen bekostnad en ny boningslänga på södra delen av tomten. Olof Ausell byggde också en liten "inhusbyggnad" norr om gården och inredde köket eller brygghuset intill boningslängan. 1806 uppbyggde och utvidgade han på egen bekostnad hela ladugården med stall och stallkammare under ett tak samt fähus. fårhus med fodergång, hölada, stensatt köreport, loge, korngolv och vagnport under ett tak. En äldre vedbod med tillhörande mangelbod rullades samtidigt till ett nytt läge vilket avsevärt utvidgade gårdsrummet.

Mängden byggnader blev med tiden stor: 1828 fanns fortfarande de gamla manhusen från tiden kring 1745 kvar med sin stuga, förstuga, sina två kamrar, kök- och spiskammare. Men uthusen hade kraftigt förändrats. Nu nämns i det ena uthuset vagnspost, foderlada, kolada, fårhus och ett ospecificerat fähus. Stallet och stallkammaren från 1806 ingick i en särskild byggnad ställd i vinkel mot manhuset. Gården var nu kringbyggd i norr, söder och öster. Klockarens nybyggda boningslänga och uthus från 1776 på tomtens södra sida betraktades som "överbyggnader", d v s ingick inte i själva bostället.⁷

Den frenetiska byggnadsverksamheten vittnar om den ekonomiska välmåga som nu präglade familjen Ausell. 1843 lät Lars d y bygga ett nytt manhus med hjälp av professionella byggmästare. Den ene av dessa, Tholander, hämtades från Växjö.⁸ Detta hus beskrevs vid en besiktning 1847 som ett "ganska förträffligt nytt manhus" där klockaren själv bodde. Det var byggt av knuttimmer, på sten- fot under tegeltak, brädfodrat med cirka 12 x 10 meters bas och 3 meter högt med förstuga, sal, förmak, sängkammare, kök, "spil-

Figur 4.1. *Djäknebols byggnader 1745.*

Anmärkning: a-c= mangårdsbyggnaden: a= Västra "härbärgret"; b = stugan; c = Östra "härbärgret". d-e= uthusen: d= loge, korngolv, hölada, stall; e= fähus. Rekonstruktion av författaren.

Källa: Boställessyn 20 april 1745 i kopia hos Torups hembygdsförening.

kammare", dagligt rum samt fyra kamrar på vinden. Det är detta hus som idag står kvar.⁹ Ett foto på huset visas på sidan 36.

Det gamla boställeshuset från 1745, med tak av näver och torv, fick tills vidare göra tjänst som drängstuga. 1862 ansågs det inte längre uppfylla "det billigaste anspråk på bostad åt klockaren", om en sådan skulle behöva flytta in där. O A Ausell fick 1867 tillstånd att riva det äldsta boningshuset. Den södra uthuslängan hade redan tagits ned, men i norr fanns ytterligare en. Möjligen är det den senare som 1883 beskrevs som röd, ungefär 24 x 9 x 3 meter stor, med fähus, lada, loge, korngolv och fårhus.

1867 överlät Ausell sin egen bostad, d v s 1843 års hus, till kronan som boställesbostad. Privat ägde fortfarande Ausell vid denna tid en länga som nyttjades till fähus och lada. Sannolikt avses den östra som tillbyggt någon gång före 1828.

Utvecklingen fortsatte även efter 1865 som är den egentliga slutpunkten för denna undersökning. Några nedslag kan ändå vara värda att göra, om inte annat för att skapa relief åt den tidigare utvecklingen. På 1880-talet nämns i söder en ny röd uthuslänga, något mindre än

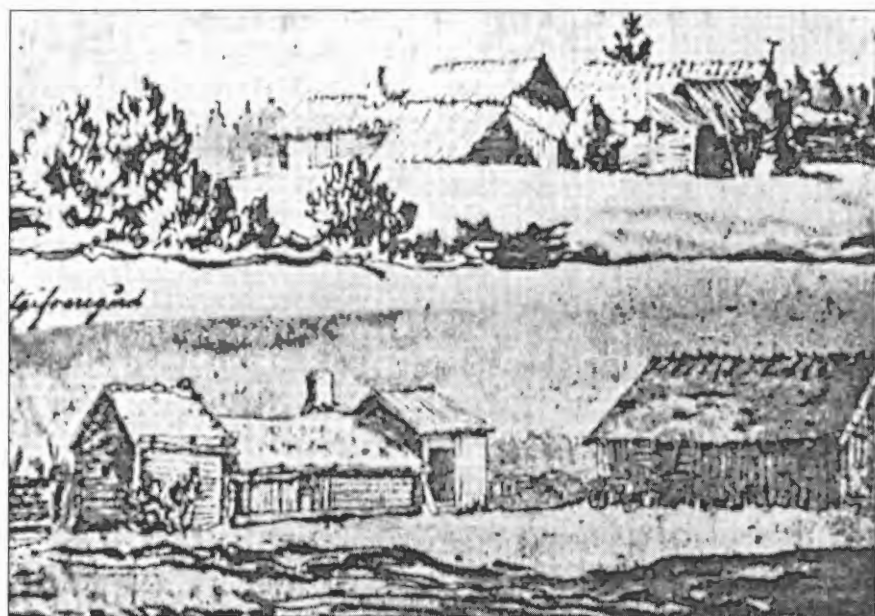
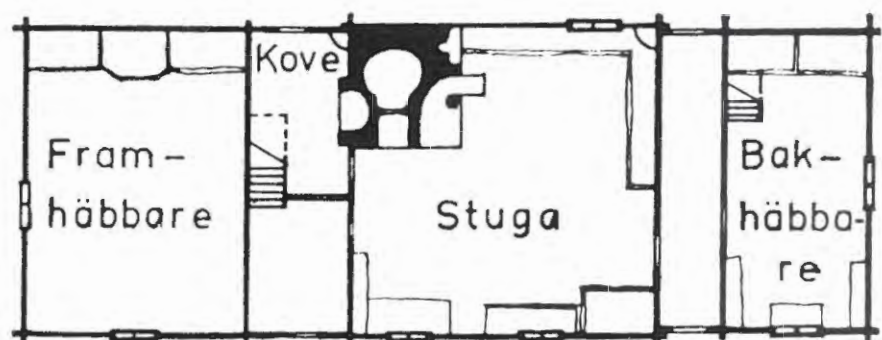
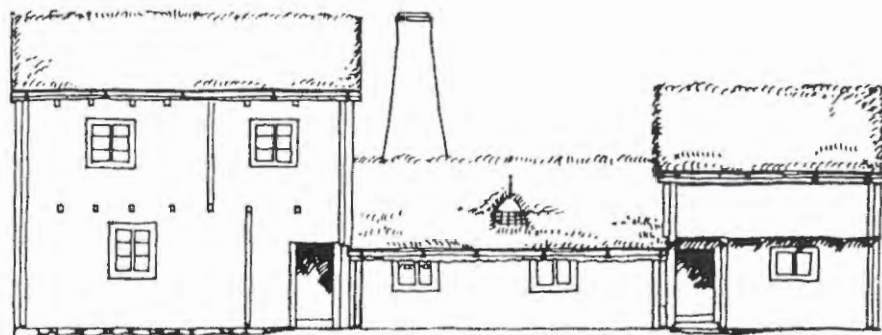

Bild 4 överst: Sydgotiskt hus. Ur *Arbete och redskap* 1970. Djäknebol hade 1745 ett hus samma typ men bara en våning högt.
 Därunder: Teckning av Kilian Zoll med stugor från närheten av Djäknebols granngård Sjögarðs Gästgivaregård. Ur *Eriksson* 1970 B s 255.

Bild 4.b. *Djäknebol's mangårdsbyggnad från 1843.*

O A Ausell med familj framför boningshuset på Djäknebol någon gång på 1880-talet. Gösta Erikssons foto av originalet i Torups hembygdsförenings arkiv.

den norra, men byggd parallellt med denna. Där fanns stall, foderlada, vagnslider, svinhus och vedbod och norr därom ett hemlighus. Då hade Ausell också en rad enskilda byggnader på tomten: ett tillbygge på boningshusets norra ända och en drängstuga i söder på gården. Den senare bör ha varit det boningshus som byggdes 1776. Dessutom fanns nu ett tröskverkshus öster och ett svinhus på västra sidan om det långa norra uthuset. Norr om den södra längan hade ett slakthus och ett pudrettberedningshus uppförts. Det senare hade som funktion att bereda mänskliga exkrementer till gödsel. Ytterligare förbättringar, som foderbord av tegel, m.m. tillkom senare, men faller allt för långt utanför tidsramen för denna undersökning.¹⁰

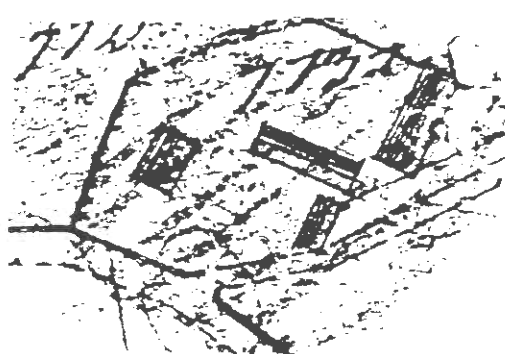
I figuren 4.II på nästa sida visas planeringen av bebyggelsen på Djäknebol vid två tillfällen – dels cirka 1850 då fortfarande mycket av 1700-talsbebyggelsen fanns kvar, dels 1869 då det mesta gamla var rivet. Mangårdsbyggnaden

från 1843 står vid bägge tillfällena längst till vänster.

Det ivriga byggandet på Djäknebol visar att klockarna, åtminstone tidvis, haft stora resurser. Det arkitektritade och påkostade boningshuset från 1843 skiljer sig från de hus traktens bönder normalt bodde i vid denna tid. Detta framgår inte minst vid en jämförelse med de byggnadsmiljöer med ålderdomliga och traditionella drag som Kilian Zoll fångade i sina teckningar vid 1800-talets mitt. Om även ekonomibyggnaderna avvikit är svårare att avgöra.

Åker och äng

I början av detta kapitel citerades två tidiga notiser om gårdens åker och äng. De var från 1569 och 1646. Men från slutet av 1600-talet blir det tätare mellan uppgifterna. Även dessa siffror är naturligtvis osäkra. 1684 nämns Djäknebol i samband med den inventering av

Figur 4.II. *Husen på Djäknebol cirka 1850 och 1869.*

Källor: Ägobyteskarta för Torups kyrkby 1848 – 1851 och laga skifteskarta 1869, Lantmäteriet, Halmstad.

länets gårdar som gjordes inför en planerad fast tionesättning. Bönderna i Torup uppgav då bland annat storleken av sitt utsäde och höbol. Djäknebol hade vid detta tillfälle, om man får tro uppgiften, bara två tunnors utsäde av ren säd och sex lass hö.¹¹ Möjligen har gården på ena eller andra sättet råkat illa ut även under 1600-talets tredje stora krig i området, skånska kriget 1675 – 1679, med betydande nedgång i åker- och ängsproduktionen.¹² Resurserna var, om uppgifterna någorlunda avspeglar verkligheten, 1684 avsevärt mindre än de varit 1569. Om nedgången är reell kan den ingå i en allmän västsvensk tillbakagång för åkerbruket under 1600-talet: Krympande åkerarealer avtecknar sig i källor både från Sjuhäradsbygden och två socknar nära Göteborg vid samma tid.¹³

Ännu i Hallands landsbeskrivning 1729 får man intrycket av förfall på Djäknebol. Åkern beskrivs som sand- och grusmylla med "kampersten" uti och sägs inte kunna förbättras med fyllning eller dikning. Avkastningen sågs i god åring uppgå till bara 2 korn, i medelmåttig till 1,5. Ängen bestod av tuvig gräsvall, bevuxen med björkbuskar och några ljungbackar. Den uppgavs inte "tarva" någon "röd" (röjning) eller dikning. Här fanns också en lycka som klockaren satte kål eller sådde i. Ängen saknade träd och var inhägnad med "skeagierde", d v s en trädgårdsgård. Humlegård saknades. Landförbindelse fanns till Prästgårdssjön. Den svenska mantalssättningen hade resulterat i att gården räknades

som 1/6 mantal, en relativt liten gård således.¹⁴

Från 1750-talet och framåt får vi inblick i gårdens åkerproduktion genom den räkenskapsbok som föranlett hela den föreliggande undersökningen och som skall redovisas ingående i följande kapitel. Men de stora förändringar som sker under det följande århundradet, avspeglas också i andra källor. 1777 skiftas Torups byskog. På Djäknebols lott föll drygt 3 tunnland bokskog, nästan 36 tunnland gran-, fur- och alskog, ungefär 60 tunnland berg- och torkmark samt cirka 15 tunnland mossar och "siddar".¹⁵ Bland de sist nämnda 75 tunnlanden ingick tre "lyckor och egne intäkter". Det senare inbegrep sannolikt åkerytor som odlats upp någon gång under de tre närmaste årtiondena före 1760, sedan de avdelats till Djäknebol från byns utmark. Hur stora dessa åkrar var framgår dock inte.

1789 genomförs, på kyrkoherdens begäran, storskifte av Torups by. Skiftet berörde också de av Djäknebols inägor som "av uråldriga tider" lytt till gården men legat i själva byn. Före skiftet uppgick denna åkerareal till 1,7 tunnland.¹⁶ Om en tunna korn eller råg schematiskt räknas på tunnlandet innebär det att gårdens åkerareal inom byns inägor alltså fortsatt att minska, från 3,5 år 1569, till 2 1684 och nu till mindre än 2 tunnland.¹⁷ I utbyte mot den gamla åkern erhöll Djäknebol 2,8 tunnland ny åker. Den större arealen förklaras av att den nya åkern delvis var av sämre kvalitet, eller på lantmätarspråk, hade ett

lägre "uppskattat innehåll" eller högre grad-tal. Endast en större åker från byns gamla in-ägor fick gården behålla från tiden före stor-skiftet.

Inägoängen uppgick före 1789 till nästan exakt 5 tunnland. Efter skiftet uppgick den till 3,8 tunnland. Om man uppskattar 2 lass hö per tunnland, så som lantmätaren gör i den sk delningslängden vid 1789 års skifte i Torup, skulle inägoängen 1569 ha varit 6 tunnland och 1684 ha gått ned till 3. Att även ängen tycks ha gått tillbaka under århundradet efter 1569 är förvånande – på ett par andra håll i västra Sverige tycks åker och äng ha utvecklats i motsatt riktning och åkerns tillbakagång motsvarats av ökad äng (och mer boskap).¹⁸ Men de två uppgifterna från Djäknebol är som sagt osäkra. Under perioden 1684–1789 tycks dock inägoängen ha expanderat kraftigt, så som den antagligen gjort på många andra håll i Västsverige – även äng nyröjdes.

Utöver inägoängen fick man nu också 15,3 tunnland äng på den gamla utmarksmossen Öen öster om Prästsjön utmed västra sidan av Kilaån upp mot byns gamla utmarksgräns mot Flatna. På Öen hade Djäknebol även tidigare haft företräde till höslåtter på en del ställen.¹⁹

1789 års skifte berörde bara en del av Djäknebols åker och äng. På tomten eller intäkten och på den del av den gamla utmarken som man fick i samband med 1777 års skogsskifte fanns också åkrar och ängsstycken, som dock inte alls berördes vid 1789 års storskifte. Totalt bör Djäknebols ägor efter storskiftet 1789 ha uppgått till en bra bit över hundra tunnland.

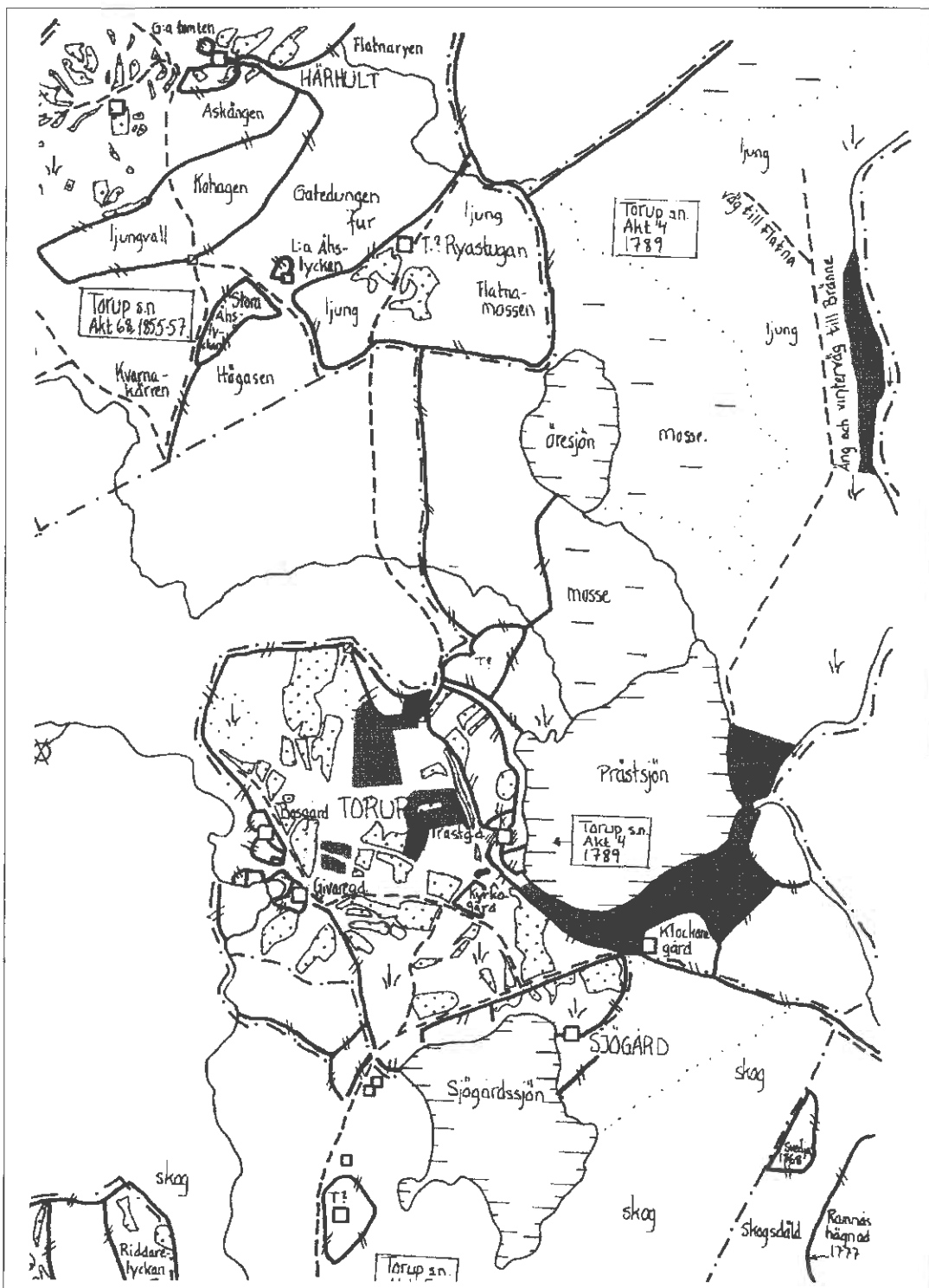
1847–1851 gjordes omfattande ägobyten på bl a Öängarna. Detta gav Djäknebol flera oberoende nyodlingsmöjligheter i norr och öster. Vid dessa byten avstod gården delar av de gamla byåkrarna i sydöstra kanten av Torups inägomark, åkrar som tillfallit gården vid storskiftet 1789.

Storskiftet och ägobytena i slutet av 1840-talet medförde att gårdens åkrar och ängar delvis byttes ut. Djäknebol blev t ex av med den centralt belägna Klobbåkern, som redan nämnades i samband med gården i Lunds stifts landebok på 1500-talet.²⁰

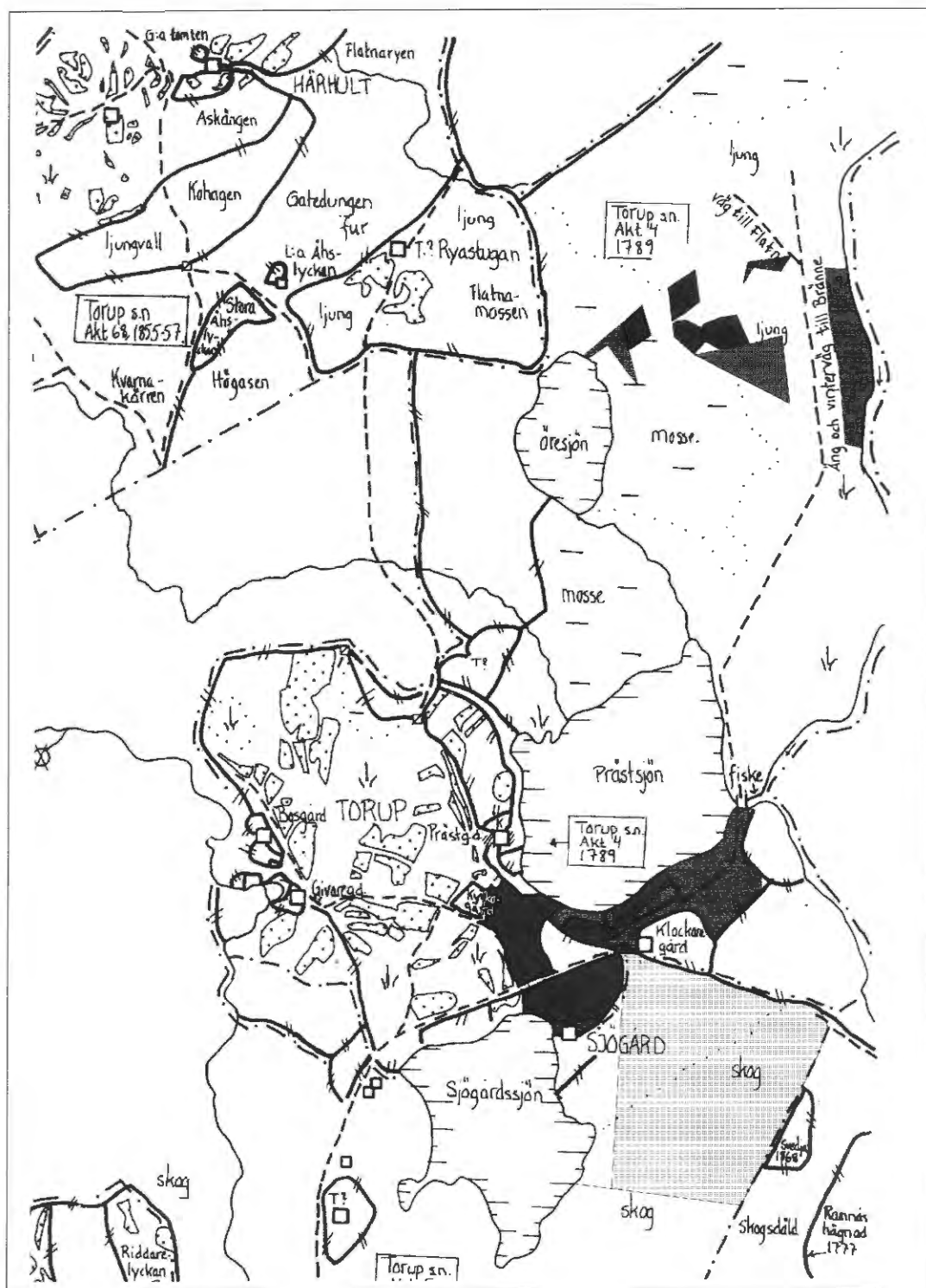
De största förändringarna under undersökningsperioden visas i kartorna 4.B–D. Kartorna utgör en rekonstruktion utifrån lantmäterimaterialet. Rekonstruktionen är grov och delvis osäker. Särskilt gäller detta åkern och ängen närmast tomten, där det inte alltid framgår av lantmäterikartorna vad som är vad. Vid ägobytena kring 1850 har jag använt lantmåteriprotokollets karakteristik av vad som varit äng och åker.

1777 och 1789 års skiften hade drastiskt förändrat Djäknebols resursuppsättning: De flesta av åkrarna var alltså nya. Djäknebol hade efter 1789 sitt åkergräde och främre utmark intill bolstaden utan ägoblandning med andra hemman. Gården hade genom skiftet av den gamla Torups utmark fått ett enskilt bestämmande över vidsträckta skogs- och mossmarker. Ägorna kom nu att bli oförändrade under mer än femtio år under vilken tid klockarna på Djäknebol kunde ägna sig åt att utveckla dem genom nyodling och annat. 1838–1846 gjordes försök att "sammandra" en del skogsområden i Torup till större och samlade enheter genom laga skifte – några byamän hade 1777 inte fått sin utmark samlad i ett, utan i två, skiften vilket nu skulle åtgärdas. För Djäknebol innebar detta byte bara att några små bokskogslotter skiftades.

1847 försökte Torups bönder rätta till vissa kvarstående problem med de så kallade Ö- och Ivebroängarna. Där förekom fortfarande viss ägoblandning, ängarna hade delvis "oordentliga skapnader" och de låg också ibland avlägsset från hemmanen. Men bytet blev i praktiken mycket mer omfattande och kom för bl a Djäknebol att i hög grad beröra även åkern. Gården fick hela sin ängsmark utbytt. 1848 uppgick den i skiftet ingående gamla åkern till 4,3 tunnland, Öängarnas äng uppgick till 13,7 tunnland och dess avrösningsmark till 10,1 tunnland. I gengäld fick Djäknebol 3,9 tunnland i huvudsak ny åker, samtidigt som ytterligare 4,8 tunnland mycket mager åker i Öängarna tillfördes. Till detta kom två nya ängar på sammanlagt 0,7 tunnland, liksom 4,7 tunnland äng i Öängarna: Djäknebol kom på senare stället dessutom att inneha 12,8 tunnland odlingsjord samt 2,1

Karta 4.B. Djäknebol's ägor före storskiftena 1777 – 1789. Djäknebol kallas på kartan Klockaregård.
Anmärkning: Svart är åker, mörkt skrafferat äng.

Karta 4.D. Djäknebol's ägor efter ägobytena 1847 – 1851. Djäknebol kallas på kartan Klockaregård. Anmärkning: Svart är åker, mörkt skrafferat äng, ljus skrafferat egen utmark.

tunnland avrösningsjord, allt mätt i geometriska, dvs oreducerade arealer.

Av de ingående arealerna 1848 framgår den dramatiska utveckling som ägt rum från 1600-talet. En kraftig ny- eller återuppodling hade drivit upp åkerarealen från kanske ett par tunnland till 4,3. Detta hade till stor del skett på ångens bekostnad, vilket visas av att proportionerna mellan åker och äng på gården försköts.²¹

Utöver direkt nyodling av åker genomfördes åtskilliga andra investeringar på ägor. Genom att Olof Ausell 1803 flyttade den sk Öavägen fick han dels ny mark som gjordes om till åker och kålhage, dels lättades stängselbesväret något, eftersom byns fädrift därmed flyttades längre bort från hans åkrar. Denna flyttning var ett stort företag som krävde både stenbrytning och sprängning.²² Vid flera tillfällen framgår också att man planterat skog på olika ställen – 1775 satte pigan "en hop små trä i lyckan" och 1821 uppgav Olof Ausell att mestadelen av lövskogen hade planterats av honom själv.²³ Vedbristen har sannolikt varit stor, vilket är svårt att tänka sig för den som idag besöker området kring Djäknebol. Ibland hämtades veden från Småland.²⁴ På hemmanets ägor uppfördes också Torups första folkskola på den sk Aspebacken (avsynad 1852).²⁵

Djäknebol genomgick efter 1865, då vår egentliga undersökning slutar, åter en del förändringar som här bara skall nämnas i stora drag. En uppmätning skedde åter 1869 då ytterligare ägobyten företogs som berörde Djäknebol. Åker och tomt uppgick före dessa byten till 23,1 tunnland, ången till 2,3 tunnland, "odlingsmarken" till 15,3 tunnland och avrösningsjorden till 69,6. Detta motsvarade en totalareal på drygt 110 tunnland. Resultaten av detta skifte blev arealmässigt marginella.²⁶ Mer betydelsefulla blev sannolikt de sjösänkningar som snart kom att företas i området och som gav ny jord även åt Djäknebol. Men arealvinsterna naggades i kanten genom bygget av Halmstad – Nässjö järnväg så att gårdens totala landyta 1922 omfattade 100,4 tunnland.²⁷ Med tiden uppläts också mark till tre torp – de sk Djäknetorpen.²⁸ Idag ligger gårdens mangårdsbyggnad mitt inne i Torups villasamhälle som också tagit i anspråk stora delar av gårdens gamla åkrar.

Djäknebols åkerareal enligt olika offentliga handlingar återges i tabell 4.1:

Som synes har gårdens areal genomgått avsevärda förändringar genom tiderna. En långsiktig nedgång i åkern tycks ha skett mellan 1569 och 1600-talets slut. Förloppet framgår inte i närmare detaljer av det skriftliga material som hittills påträffats i offentliga arkiv.

Tabell 4.1. *Djäknebols åkerareal enligt kamerala källor.*

År	Areal (tunnland)	Index (1684=100)
1569	3,5	175
1646	"Öde". Inget utsäde anges.	0
1684	2	100
1789	mer än 1,7 (före skifte); i denna areal ingår inte den åker som fanns i den intäkt och de tre lyckor som nämns i delningslängden från storskiftet av skogen 1777. Dessa ingick inte i 1789 års skifte av Torups bys inägor. Hur stor del som varit åker framgår ej.	mer än 84
1789	mer än 2,8 (efter skiftet); dito	mer än 138
1848	4,3 (före skifte)	213
1848	4,9 (efter skifte)	247
1869	23,1 (före skifte)	1 153
1869	26,1 (efter skifte)	1 303
1922	20,8	1 040

Källor: 1569: Lunds stifts landebok under Torup. 1646: Hallands jordebok 1646. 1684: Hallands länsstyrelses arkiv, landskontoret, volym Gille:1, LLA. 1777-1869: kartor och skiftesprotokoll beträffande Djäknebol hos Lantmäteriet i Halmstad. 1922: Beskrivning till ekonomiska kartan över Torup.

Men åkern har, som jag skall visa i nästa kapitel, redan 1760 överstigit tre tunnland. Därmed var snart 1560-talets uppodlingsgrad återställd. Mellan 1760 och 1848 ökade åkerarealen med ungefär 50 %. Därefter blev ökningen makalöst snabb: 1869 hade arealen mer än fyrfaldigats jämfört med 1848 års nivå. Någon gång under den närmaste mansåldern har åkermaximum nåtts. 1922 var åkerarealen åter mindre än den varit 1869. Efter 1922 har Djäknebol successivt kommit att upphöra som självständigt jordbruk och dess jord till väsentlig del förvandlats till villaträdgårdar och strövområden.

Här har framställningen begränsats till vad vi kan utläsa ur sådana källor som man normalt kan återfinna för de flesta svenska gårdar, dvs i lantmäteriakter och kameralt material i kronans arkiv. Den räkenskap, som motiverat denna undersökning, låter oss dock göra beskrivningen mycket mera detaljrik. Till detta återkommer jag i de kommande kapitlen. Men först ytterligare något om Djäknebols ekonomi – boskapen.

Boskapen på Djäknebol

För att göra bilden av Djäknebol tydligare kan det vara lämpligt att redan här ta upp de uppgifter om boskapen som förekommer i räkenskapen. Tyvärr saknas de delar av Ausellarnas räkenskaper som kan ha innehållit mer systematiska uppgifter om boskapsskötseln, varför denna inte kan behandlas lika ingående som åkerbruket. Räkenskapen nämner bara boskapen i förbigående, när hudar säljs, när tjänstefolk åker till stutamarknaden i Gunnarp eller när slaktboskap får del av den säd som annars skall tröskas. Den löpande foderproduktionen framgår inte heller.

Av Ausellarnas räkenskaper framgår att man på gården deltagit i den binäringsbetonade oxhandel som nämndes i ett par föregående avsnitt. Därmed kan detta system också beläggas från Toruptrakten och södra delen av landskapet. I Gunnarp i skärningspunkten mellan Halland, Västergötland och Småland ägde marknader rum i april och september. Dit såldes oxar från Djäknebol i mars 1785.²⁹

Även gårdens drängar kunde delta i oxkommersen. I mars 1788 köpte drängen stutar vid stutatahandeln i Gyltige. Dessa köpte han på kredit som han betalade i början av juni, men med pengar som han lånat av Ausell. Drängens affär gick emellertid dåligt – han gick med stutarna till Gunnarps marknad den 10/9, men det visade sig att han inte kunde sälja dem. Drängen fick därför svårt att betala tillbaks de 50 daler silvermynt han lånat.³⁰ Klockaren på Djäknebol bedrev också själv sådana här affärer: 8/9 1789 fick drängen gå med husbondens oxar till Gunnarp. 1785 var det sannolikt sådana här stutar som användes i gårdens vårarbete.³¹ Denna trafik har tydligen fortsatt under lång tid – i början av september både 1828 och 1829 såldes åter stutar vid Gunnarp.³²

Men stutar har också slaktats på gården: en 1786, en ox 1804, sannolikt två stutar 1810, en 1815, 1820, 1823, 1824, 1826, en ox 1827 samt åter en stut 1834. Även kor har slaktats: en 1809, en 1821, 1825 och flera 1809. 1820 och 1831–1833 nämns ospecificerade slaktkreatur. Dessa uppgifter framkommer ur tröskräkenskaperna eftersom djuren fick litet otröskad havre inför slakten. Detta skedde i regel någon gång i oktober eller november. 1809 kallas de med havre utfodrade slaktkorna för "gifkoerna" – sannolikt bänger denna benämning samman med den *givningshavre* som nämns i en reseskildring av Barchaeus från södra Halland 1773. Den bärgades grön och blandades med fodret för slaktkreaturen "som fetas därav".³³

Någon regelrätt slaktstatistik är det ovanstående inte. Den slaktade hoskapen kan inte heller utan vidare sägas komma från den egna besättningen – i augusti 1760 köptes en mager ko från granngården för att slaktas.³⁴ Slaktuttaget av nöt har hur som helst under de tretioett åren 1804 – 1834, då uppgifterna är många, uppgått till minst 24 djur.³⁵ Även om vi inte får veta något om kalvslakten på gården tyder antalet slaktade äldre djur på att antalet kor under början av 1800-talet normalt varit två.

För perioden 1755 – 1763 finns noggranna uppgifter om skinn som Lars Ausell lämnade

till olika slags beredning hos grannar eller i Halmstad.³⁶ Här får vi en fullständig bild av slakten än i tröskräkskapen eftersom även djnr som inte under sin sista tid göddes med havre finns med. Kohndarna lämnades i regel till bönder som hade barkningen som binäring. Barkning är synonymt med garvning av hudar och utfördes av barkare. Får- och lammskinnen lämnades till olika ambulerande fällberedare, som av namnen att döma bör ha varit bönder. Fällberedning var ett särskilt hantverk som innebar olika slags konservering av skinn med päls.³⁷ Barkningen på Djäknebol utfördes till stor del av personer från Västbo och Redväg men även sådana som var bosatta inom socknen. Bondegårvarna har delvis ambulerat. Fårskinn kunde lämnas till handskmakare att göra klipping av eller att svartgarvas hos garvaren i Ljusberg vid Halmstad. Garvaren Marin i Halmstad fick också ibland ta hand om kalv- och stutskinn. 1755 bereddes för övrigt ett kattsinn och 1760 ett kaninsinn, det senare till handskar.

I tabell 4.2 återges skinnproduktionen på Djäknebol för perioden 1755 – 1762 uppdelad på får och nötdjur. Jag har också gjort en uppdelning efter kön och grovt efter ålder. Vi får bara ett par mer precisa åldersuppgifter på slaktboskapen: 1755 var de slaktade kalvarna fjörgamla. Lammet samma år var egentligen en ung bagge. Vad som i källan kallas "beta", d v s kastrerad bagge, har förts under rubriken baggar. Fårskinnen har så långt det framgått varit vita.

Inte heller här rör det sig alltså om några direkta uppgifter om gårdens slakt – men de tyder ändå på att en till tre kor eller stutar och kanske ytterligare någon kalv normalt slaktats på gården under den redovisade perioden. Här ser vi också att någon handfull får, baggar eller lamm kunnat konsumeras per år. 1760 köptes ytterligare en ko utöver den som slaktades³⁸, men för det mesta måste vi räkna med att man har lagt på egna djur. Kanske skulle uppgifterna om antalet årligen slaktade ungnöt kunna tolkas som att tre fruktsamma kor normalt funnits på Djäknebol under årtiondet kring 1760. Antalet slaktade kor och stutar tycks vid denna tid ha varit något hö-

gre än i början av 1800-talet (se s 43). Detta passar i så fall väl in i ett mönster av minskande boskapsstammar i Västsverige och Torup vid denna tid.

En viktig djnrgrupp, som varken fick någon givningshavre eller förvandlades till klippingshandskar, förekommer av och till i räkskapen. Det var *svinen*. I jnni 1760 hade man sex sådana: en större rödbrokig sugga med en svart fläck vid höger öga och en dito vid "rumpan" intill den avklippta knorren. Ytterligare en sugga, pålagd i slutet av föregående sommar, med samma färg och små svarta fläckar samt fyra mindre grisar: en vit och en rödbrokig galtgris och två sogrisar av sistnämnda färg. Alla hade inklippt klockarens initial, L, på vänster öra. Svinslakten inträffade strax före jul.³⁹ Svinen slaktades inte enbart för de egna behoven: i september 1778 såldes galtarna och 1834 bar pigan grisar till Prästgården.⁴⁰ Grisarna tycks ha haft om hand av kvinnorna: i januari 1804 belönades flickan Johanna för sitt hesvär med ornen, d v s mansgrisen.⁴¹

Antalet *hästar* på gården har varit en eller ibland två. 1760 köptes två hästar i grannskapet. På 1780- och 1790-talen tycks man ofta bara ha haft en häst. 1802 hade man åter två.⁴² På flera ställen framgår att hästarna använts i klockartjänsten eller för andra persontransporter, t ex marknadsresor.⁴³ Kanske har de också använts vid skörd och höslåtter.

I åkerhruket var det annars stutarna som användes.⁴⁴

Vid några tillfällen (noteringar förekommer mellan 1791 och 1835) anställdes småpojkar, flickor eller eu sjuklig piga för att valla *fåren* några veckor. Det kunde också vara längre perioder som från början av juli till något efter mikaëlsdagen, d v s den 29 september (notisen från 1798). Här kunde Ausell slå sig ihop med någon graugård om vallhjonens lön. I samband med lönebokföringen för dessa baru framgår vid några tillfällen hur många får som fanns på Djäknebol: 1791 var det "allena" 8 får och 2 lamm; 1827 7 "liv" och 6 lamm och 1835 7 "fårliv".⁴⁵

1776 lånade drängen 12 daler silvermynt att köpa *getter* för. 1780 fick man två gamla

Tabell 4.2. *Skinnpreduktion på Djäknebol 1755 – 1762.*

År	Datum	Tackor	Baggar	Lamm	Kor	Stutar	Kalvar
1755	12 10	4	2	1			2
1755	5 11				1		
1755	16 11						1
1756	7 11	1	3	1			
1757	16 10	2		6			
1758	3:djed. påsk	2					
1758	28 10	3	1				
1758	29 10				1		2
1759	30 10						1
1759	1 11	5	1				
1759	9 12				1	1	2
1760	9 11			1	1		2
1760	14 11	2					
1761	26 10	2	1				1
1761	3 11				1		
1762	30 10	–	7	–			
1762	8 11				1	2	

Anm: Här har endast medtagits vad jag uppfattat som fullständiga årsuppgifter. Ospecificerade får har uppfattats som tackor. För bagge har källan ofta "bete" vilket lästs som (kastred) bagge, se Wigforss 1913 – 1918 under "bete".

Källor till tabellen: Räkenskapen s 282 ff, 292 och sista sidan.

getter av en grannkvinna. I övrigt har dessa djur varit sällsynta på gården.⁴⁶

*

De sporadiska uppgifterna antyder så långt att man på Djäknebol hållit en eller två hästar, tre kor, ett par ungnöt, sex – sju får och lika många svin av olika åldrar. Möjligen har antalet nöt varit lägre på 1800-talet än vid undersökningsperiodens början.

Kan mina beräkningar kring djurhållningen på gården kontrolleras? Klockarna på Djäknebol har varit juridiskt kunniga människor som gjort medvetna arvsdispositioner. Detta har tyvärr lett till att de inte efterlämnat bouppteckningar i samma utsträckning som andra bönder, bouppteckningar som ju brukar innehålla förteckningar över boskapen. En enda sådan har återfunnits, som låter oss se hela boskapsstocken på Djäknebol vid ett bestämt tillfälle – 1819 (tabell 4.3):

Tabell 4.3. *Djur på Djäknebol enligt bouppteckning den 28 april 1819.*

Antal och djurslag
1 st 8 års sto
1 par stutar om 10,5 kvarter
1 st rödfläckig ko
1 st vit "humlig"
1 st gammal och svarthjälmig ko
1 st rödstjärnig kviga
1 st fjolgris
7 st får med 6 lamm
1 st fårhund
3 hönor och 1 tupp

Källa: Halmstads häradsrätt, bouppteckning 1819 efter Anna Ausell.

Vår gissning om antalet djur utifrån skinnräkningarna bekräftas förvånansvärt väl. Enda mer betydande skillnaden utgör den ensamma grisen, men att han är ensam beror på att

bouppteckningen upprättats strax efter slakten där hans kolleger gått åt. Vi får också reda på att man haft höns och en hund att vakta fåren. I förbigående kan vi observera att korna haft de brokiga färger man känner igen från andra västsvenska bouppteckningar från tiden.⁴⁷

Boskapsstammen på Djäknebol överensstämmer också nästan exakt med den som Bexell nämnde som typisk på bondgårdarna i Torup på 1810-talet (se ovan s 23). Efter ungefär 1830 upphör alla uppgifter om boskapen i räkenskapen från Djäknebol. Den nyodling på gården, som snart kommer att framgå, skedde i former som medförde växande foderbrist. Detta talar för att boskapsbesättningen knappast utökats före 1800-talets mitt på gården.

Utfodringen

Den undersökta räkenskapen lämnar också en del uppgifter om djurens utfodring. Djäknebol anställde några gånger gossar som kreatursvakter. Dessas anställningsperioder avspeglar sannolikt djurens utgångstid och bete på gården: 1820 varade den från 7/4 – 11/10; 1822 från 28/3 – 5/10 och 1823 från 27/4 – 28/9. Något extremt utgångssystem har alltså inte tillämpats på Djäknebol.

Före storskiftet av skogen 1777 har gårdens djur betat tillsammans med andra hemmans på den vidsträckta allmanningen eller utmarken runt Torup. Svinen har betat i traktens bokhylltor. 25 oktober 1761 hämtade pigan Gunnel hem fem små svin från Hinnakulls berg.⁴⁸ Genom storskiftet och senare skiften tillföll delar av utmarken Djäknebol som egna. Så kunde t ex 1827 Djäknebols får efter vallningen släppas på bete på Öen sedan höet där slagits den 3/8.⁴⁹ Öen var en mosse som till stora delar kom att tillhöra gården genom skiftena.

När vintern kom hlev foderbristen som på många andra håll i Halland ofta mycket besvärande och utfodringen krävde kunskap och initiativförmåga: Detta visas av den svåra motgång som inträffade den 23 mars 1827 då plötsligt pigan utan förvarning flyttade: "...kom oss nu så mycket hesvärligare och svåra-

re som det bliver svårt för en främmande att uti nu varande högst tryckande foderbrist livnära kreaturen. Dock ville man inte förhindra hennes lycka" – pigan skulle gifta sig.⁵⁰ Till pigornas sysslor verkar ha hört att skaffa fram extra foder, kanske ris och annat från utmarken. I februari 1826 och januari 1834 fick pigorna extra betalt för rishackning.⁵¹ Normalt vattnades och utfodrades djuren av drängen. Detta framgår i notiser som gjordes i räkenskapen när drängarna arbetsvägrade 1785 och vintern 1788. Vid senare tillfället klagar Ausell på att han själv och pigan fick sköta utfodringen.⁵²

Men steg vidtogs för att förbättra fodertillgången: "Nödvändigheten av en täppa eller hage, där man kunde hava en outhärlig tjänstehäst till hands, föranledde till den s.k. hästhagens kostsamma inhägnad år 1780. Och behovet av höhöstnad, som här är alltför mager och usel, vållade den lilla kalvhagens infredande, varefter efter mångfaldigt arbete och rödjning nu höstas något litet, och finns en mängd uppfredad lövskog."⁵³

Det viktigaste vinterfodret har varit höet från ängarna. Bouppteckningen från 1819 upptar ett stort antal liar. Att slå och bärga höet var ett av de mest arbetskrävande momenten i ensädessystemet. Från en av klockarens andra gårdar, sannolikt Myrhult, beskrivs hur besvärligt detta arbete var: "Den 11 juli (1842) började bägge drängarne ... att slå i gärdet. Den 12 hade jag 12 främmande slätterkarlar från klockan 12 och till kvällen utom drängarna, och den 13 hade jag 7 främmande utom drängarne och 11 räfserskor, då slättern slutade om dafvermål (frukosten). Bärgade ett lass maahö. Den 15. bärgades 34 lass hö – Således Ära vare Gud!" Maahö var hö från sankmarkernas mader. Som jämförelse kan nämnas att bärgningen av spannmålen från åkern bara tog en dag: den 29 augusti 1842 inbärgades hela skörden som blev god efter en lång torr sommar då det hara regnat vid midsommar.⁵⁴

I vinterfodret kunde också ingå viss spannmål, det senare som vi nyss såg särskilt till slaktdjuren. I vilken utsträckning havre, vick-er eller andra grödor som odlades på gården

Bild 4.c. Höslåtter cirka 1800.

Källa: Bonad av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

användes som foder framgår inte av räkenskapen. En del av utfodringen stod den uttröskade halmen från säden för. Räkenskapen från Djäknehol ger, som vi skall se i kapitel 8, vissa indirekta uppgifter om halmproduktionen för större delen av undersökningsperioden: om nekarna, d v s kärvarna, varit jämförbara har halmtillgången växlat med svackor på 1790-talet, kring 1810 och längre perioder på 1840- och 1850-talen. Genomsnittligt producerades mindre mängd halm i slutet av perioden än i början. Att antalet nekar inte ökat i takt med nyodlingen beror främst på att nyodlingen dominerades av havren som hade låg halmavkastning.⁵⁵ I avsnittet om åkerproduktionen kommer jag att visa att särskilda fodergrödor som vicker eller bovete endast odlades i begränsad omfattning eller sent under perioden utöver havre och korn.

För övrigt innehåller räkenskapen bara några enstaka mer konkreta uppgifter om vinterfodret utöver vad som sades ovan om slaktdjuren: I februari 1826 och januari 1834

noterades som nämnts pigornas rishackning vilket kan antyda att fåren utfodrades med ris och löv.⁵⁶ En lövkniv nämns också i 1819 års bouppteckning (se bilaga 3).

Där nämns också två ljungliar – som visar att, särskilt ung, ljung använts som foder.⁵⁷ Uppskattningsvis har Djäknehol kring 1790 förfogat över 14 000 kilo hö.⁵⁸ Halmproduktionen vid samma tid var mycket liten vid en jämförelse – den motsvarade möjligen mindre än 1 000 kilo hö.⁵⁹ Om man, som jag gjort ovan, räknar två lass hö på tunnlandet, innebär det att hö- och halmproduktionen med tiden har minskat på gården. Om vi räknar med att stallfodring varit nödvändig från och med oktober till och med april (jämför ovan), d v s under sju månader, skulle gårdens drygt 14 000 kilo hö ha räckt till att hålla ungefär tio kreatursenheter vid liv över vintern.⁶⁰ Detta motsvarar ganska väl det antal djur man bör ha hållit tiden kring 1790. Men sannolikt har slutet av våren ofta varit besvärlig, särskilt som vårbruket krävde särskilt mycket foder

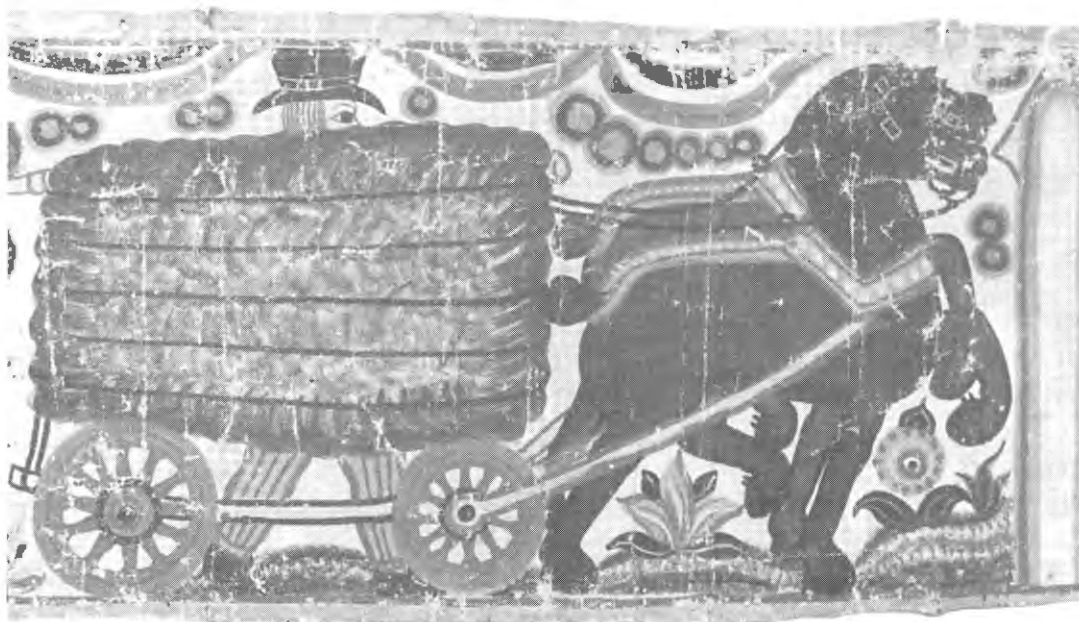

Bild 4.d. Höet körs in cirka 1800.

Källa: bonad av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

till dragoxarna och betet på utmarken ofta försenades av kallt väder. Sannolikt har antalet djur långsiktigt minskat eller stagnerat på Djäknebol.

Spannmålsbrist

Innan vi i följande kapitel ger oss i kast med en systematisk undersökning av spannmålsräkenskapen skall bara ger ett par ögonblicksbilder som placerar in också Djäknebol i det landskap av spannmålsbrist och binäringar som sydsvenska höglandets skogsbygd kunde vara. Från början av undersökningsperioden visar räkenskapen drastiskt på spannmålsunderskottet. Låt oss först titta på produktionen ett ganska normalt år. I tabell 4.4 visas skörd, utsäde och vad som blev kvar efter utsädet år 1761.

På Djäknebol skulle vid denna tid försörjas fyra vuxna och två barn.⁶¹ Med en för dåtiden vanlig norm (2,5 tunnor per vuxen och hälften för barn) skulle man då behöva disponera 12,5 tunnor råg eller korn för gårdsbefolkningens konsumtion. Klockaren var en av de få i socknen som hade häst, varför vi bör räkna

Tabell 4.4. Utsäde och skörd på Djäknebol 1761.

Utsäde för 1761

1,5 tunna råg (höst- och vårråg)	
0,6 tunna korn	
1,1 tunna blandsäd	
1,6 tunna havre	4,8 tunnor

Skörd 1761

0,7 tunna slage	
6,6 tunnor råg	
2,2 tunnor korn	
3,5 tunnor blandsäd	
5,5 tunnor havre	18,5 tunnor

Disponibelt efter avsättning till nytt utsäde (oreducerade tunnor)	13,7 tunnor
--	-------------

Anmärkning: Slage = säd som slagits ned och skadats av regn. Jämför "slagregn". Oreducerade tunnor innebär att ingen hänsyn vid additioner och subtraktioner tas till att olika sädesslag hade olika värde.

Källa: Räkenskapens utsädes- och tröskuppgifter för 1761.

med att havren gick till den. Om man beräknar att en tunna blandsäd, som bestod av 1/4 råg och 3/4 havre och som användes som människoföda, har motsvarat ungefär 0,6 tunnor råg eller korn, innebär det att skörden

motsvarade ungefär 11 tunnor ren säd, om vi bortser från den oblandade havren och slag-såden. Av dessa 11 tunnor måste 2,8 tunnor avsättas till utsäde för följade år vid oförändrad odlingsvolym. Detta lämnade kvar 8,2 tunnor för gårdens befolkning att äta.

Exemplet visar att man vid denna tid normalt bara kunde täcka mellan 60 och 70 % av konsumtionsbehovet av spannmål själva under normala år. Men konsumtionen är här grovt skattad och kan mycket väl vara tilltagen i underkant. Och skördarna kunde vara betydligt sämre under dåliga år.

1760 var ett ovanligt svårt år ur försörjningssynpunkt – brist rådde i hela länet. Detta år antecknade klockaren på Djäknebol sina spannmålsinköp särskilt noga. Här får vi en inblick hur man täckte sina spannmålsunderskott. Bilden av ett vidsträckt tillförsehnät och många separata inköp avtecknar sig. Här visas åter att gårdens jordbruk på gott och ont delade andra bondgårdars villkor i området. Anteckningarna återges i tabell 4.5.

Att konsumtionen av spannmål kraftigt kan ha överstigit schablonvärdet 2,5 tunnor per vuxen person antyds av Djäknebols kornkonsumtion. Även här framgår att man på ena eller andra sättet måst skaffa stora kvantiteter spannmål från ibland ganska avlägsna orter. Bara till mältning av korn för ölbryggn

under perioden 1762 – 1781 gjorde man av med mellan 18 och 40 tunnor korn per år på gården! 1761 års egen kornskörd motsvarade bara en tredjedel av den kvantitet som mältades.⁶² Barchaeus beskrivning av spannmålsbristen i området vid denna tid och tidningsuppropets svarta bild från 1784, som refererades ovan, stämde i högsta grad också på Djäknehol. Klockarna med sin relativt goda ekonomi har dock säkert kunnat hålla svälten från dörren, något många andra i trakten inte alltid kunnat.

För att kunna köpa den spannmål som fattades fick klockarna i Torup skaffa inkomster vid sidan om. Visserligen hade de rätt till 1/8 tunna korn från var gård i församlingen i sk helgonskyld, men det har varit si och så med hur detta betalades, om alls. Räkenskapen visar att sockenborna ibland avlöste denna avgift genom att betala pengar i stället, något som var vanligt med skatter av olika slag. Den halva korntunna som kyrkan skulle ge klockaren på Djäknebol som en del i lönen tycks i vart fall inte ha betalats 1760.⁶³ Även en välbeställd bonde som klockaren på Djäknebol har tvingats driva binäringar.

Binäringar

I början av perioden var vävning en viktig inkomstkälla för klockaren i Djäknebol. Räkenskapen ger här en mycket ovanlig inblick i vävningens ekonomi, som väl kan vara värd att relatera. Den 2 maj 1758 hade Lars Ausell den äldre lejt pigan Kerstin i Ögårde att väva blaggarn, ett grovt linnetyg. På 10 dagar vävde hon 64 alnar. För dessa hade Ausell ackorderat med handelsman Lindfelt om 7 öre alnen, eller tillsammans 14 daler silvermynt. Detta betyder att en piga som vävde hela året har kunnat väva ungefär 2 000 alnar blaggarn och dra in brutto 438 daler silvermynt, ett belopp som motsvarade ungefär 38 tunnor råg! Men från bruttobeloppet skall naturligtvis kostnaderna för den arbetskrävande råvaran och vävarlön dras. Dessa är emellertid svåra att beräkna. Få bönder kunde ha pigor som enbart vävde hela året. Ofta var det brist på råvara och uppköparna var inte alltid att

Tabell 4.5. Djäknebols spannmålsinköp 1759-1760.

<i>Inköp under efterhösten 1759</i>	
2 tunnor malt av smålänningar	
0,5 tunna malt av Jöns i Hulagården	2,5 tunnor
<i>Inköp 1760</i>	
0,7 tunna havre till utsäde av Jon i Glasbo	
0,5 tunna havre från Prästgården	
0,3 tunna råg i Skattegården	
0,5 tunna havre i Skattegården	
0,7 tunna råg och blandsäd i Prästgården	
0,5 tunna malt av Elias i Berg	
0,5 tunna råg av Hans Besökare (tulltjänsteman i Halmstad?)	3,7 tunnor

Anmärkning: Malt är mältat korn.
 Källa: Räkenskapen: "Förteckning öfver den Säd jag köpt i år 1760 samt alla de utgifter jag haft...".

lita på – de kunde utebli med katastrofala följder för dem som vävt på spekulatior.⁶⁴ Råvaror som ull tvangs man ibland hämta från Halmstad.⁶⁵ På 1770-talet vävde man på Djäknebol på förlag åt boråsbor.⁶⁶ Vävningen skymtar även fram när Ausell 1764 betalade sonens lärare med vadmal.⁶⁷

Vi har också redan sett att man på Djäknebol deltog i en komplicerad oxhandel mellan Skåne och Göteborg. Fiske var ytterligare en verksamhet som gav vissa bidrag.⁶⁸ Klockarna på gården kan också i någon omfattning ha varit inblandade i den trähantering vid gränsen som nämndes i tidigare kapitel: 1805 körde drängen bräder till Falkenberg.⁶⁹ Ausellarna hade precis som andra bönder svårt att hålla kvar sina drängar, som drog på tröskarbete till Skåne och ofta försvann i augusti eller september. Lusten att dra iväg kunde komma plötsligt; 2 september 1784 fick drängen Bengt "det sinnet att gå till Skåne att tröska och ville ej tjäna längre."⁷⁰ Den våldsamma produktionsökningen, som vi strax skall titta närmare på, löser en bit in på 1800-talet problemet med spannmålsunderskotten. Då försvinner också alla noteringar i klockarens räkenskap som tyder på några binäringar på Djäknebol.

Sammanfattning

Detta kapitel har visat att åkerarealen på gården haft både upp- och nedgångar före 1800-talet. Under det sist nämnda århundradet har nyodlingen periodvis varit närmast explo-

sionsartad. Detta har framkommit genom uppgifter i olika statliga arkiv. Mycket stämmer med utvecklingen i socknen som redovisades i kapitel 3. Dit hör den ofta inträffade spannmålsbristen.

Gården genomgick flera skiften där slutresultatet blev att den på 1860-talet hade helt andra åkrar än den haft hundra år tidigare. Även gårdens bebyggelse flyttades till en helt ny plats. Det är tankeväckande att vad som hela tiden i det kamerala materialet kallas 1/6 mantal Djäknebol faktiskt varit geografiskt olika platser vid olika tillfällen. Bebyggelsen är för övrigt det område där Djäknebol tycks ha avvikit mest från allmogegårdarna i området. Klockarna har plöjt ned betydande belopp inte minst i sin magnifika mangårdsbyggnad från 1843 – den som ännu står kvar i Torups samhälle.

Ovan relaterades också de sporadiska uppgifter som bevarats i bl a Räkenskapen om boskapen. Här överensstämmer gårdens besättning på ett närmast förhulffande sätt med vad reseberättelserna uppger som typiskt för traktens bondgårdar. Även den omvittnade foderbristen skymtar i gårdens räkenskaper. Det kan verka förvånande att de ganska välbeställda klockarna på Djäknebol utöver jordbruket och själva klockarsysslan även bedrev vissa binäringar. Men så har faktiskt varit fallet: vävning på förlag, oxhandel, fiske och trähantering skymtar i Räkenskapen. Gårdens drängar har varit djupt indragna i de halländska arbetsvandringarna till Skåne.

Kapitel 5

Djäknebol's arealutveckling

Ausellarnas räkenskaper ger oss goda möjligheter att följa viktiga sidor av odlingen på Djäknebol. Alla grödor kommer inte med, som köksväxter och kryddor av olika slag. Men de ekonomiskt viktigaste – stråsäd, potatis och spånadsväxter – kan följas detaljerat till sina utsädeskvantiteter, stråsäden också till sin avkastning. Vi kan ibland se att olika sorter av ett visst sädesslag användes och när nya sorter infördes. Ofta kan vi också se varifrån utsädet hämtades. Olika spannmålsslag och sorter har såtts vid olika tider. Vilka har dessa varit? Vad har styrt tiden för sådd? Finns förändringar över tid? Om allt detta ger räkenskapen värdefull information. Men ibland tigger räkenskaperna från Djäknebol – de ger t ex inte skördedatum – varför bli växtperiodens längd olika år inte kan beräknas.

I kommande kapitel skall olika sidor av odlingen på Djäknebol följas. I detta skall vi försöka klargöra hur åkerarealen förändrats. För att vi skall kunna göra det löpande med hjälp av räkenskapens uppgifter om utsädesmängder, måste vi veta hur mycket som såddes av en viss gröda på en viss yta – såtättheten. Denna har växlat mellan geografiska områden och över tiden. Halland sådde särskilt tätt. Sätättheten är en ganska trasslig teknisk fråga och jag har därför fört den till en särskild bilaga (nr 10). De följande arealberäkningarna bygger på de slutsatser som dras där och den specialintresserade hänvisas till bilagan.

Arealutvecklingen

En viss mängd utsäde motsvarar alltså en viss besädd areal. Men mängden av ett visst utsäde stod inte i ett helt fast förhållande till en viss åkeryta. Därför blir beräkningar av åkerarea-

ler utifrån utsädesuppgifter osäkrare än arealuppmätningar av lantmätare, men å andra sidan får vi i räkenskapen från Djäknebol utsädesuppgifter år för år under en mycket lång tid. Lantmäteriförrättningarna skedde mycket sällan. De osäkerheter i arealberäkningarna som beror på svängningar i sätättheten mellan enskilda år minskas i det följande genom utjämningsmedeltal.

På grundval av den undersökning av sätättheten på Djäknebol som görs i bilagan skall nu arealutvecklingen på gården skildras i diagramform.⁷¹ Jag väljer då att utgå från följande tal för sätättheten: vårråg 1,3; höstråg 1; korn 1,3; havre 2,2; blandsäd 1,9, vete 0,9, potatis 6,2, lin och hampa 2,95 samt örter och vicker 0,93, allt i tunnor per tunnland.⁷²

De förskjutningar av sätättheten över tid som uppenbarligen förekommit på Djäknebol gör att den närmast presenterade bilden av arealutvecklingen inte kan göra anspråk på att i detalj återge den verkliga utvecklingen. För perioder med glesare sådd än den som mina tal förutsätter underskattas arealen, för perioder med tätare sådd överskattas den. För slutet av perioden är räkenskapen särskilt oklar. Då förekom trädor som inte alltid direkt redovisas. Man kan också misstänka viss odling av rotfrukter på en del åkrar (se senare kapitel). Detta kan innebära underskattningar av den odlade åkerarealen för enstaka år i slutet. Dessa tolkningsproblem är dock inte av sådan art att *huvuddragen* i det följande diagrammet blir missvisande.

Diagrammet visar att åkerarealen på Djäknebol genomgick dramatiska förändringar under undersökningsperioden. På 1860-talet var den nästan fyra gånger så stor som hundra år tidigare. Den första delen av perioden var dock relativt lugn. En mindre svacka syns

på 1770-talet. Det efterföljande årtiondet inledde däremot en långvarig och intensiv nyodlingsperiod på gården. Den kom att vara till cirka 1810, dock under några år efter 1790-talets mitt avbruten av en tillfällig tillbakagång med nedläggning av åker. Vid sekelskiftet 1800 fortsatte dock utvidgningen av åkerarealen med stor kraft under ungefär ett decennium. Fr o m 1810-talet inträdde en lång period av kräftgång som i slutet av 1830-talet återfört åkern till den storlek den haft vid slutet av 1780-talet. Efter detta bakslag inleddes nu en expansion av ännu större styrka än den som ägt rum kring sekelskiftet 1800. Den nådde sin höjdpunkt under mitten av 1850-talet. Härefter skedde en nedgång med runt 17 %, som i sin tur följdes av ett kort uppsving under vilket arealen nådde sitt högsta observerade värde (1864) under alla de drygt hundra år vi kan följa utvecklingen. Växlingarna i slutet är delvis svårtolkade.

De första ungefär tio tillväxtåren fr o m slutet av 1830-talet var emellertid ingen egentlig nyodlingsperiod. Man återupptog åker som successivt lagts igen under de föregående åren efter cirka 1810. Två stora perioder av mer genuin nyodling kan dock urskiljas, om vi bortser från ett par kortare bakslag och ett tillfälligt ryck framåt på 1860-talet: en som varade cirka 1780 till cirka 1810 och en som inföll mellan cirka 1848 och cirka 1858. Vilka drivkrafter har utlöst dessa vågor? Det är naturligtvis svårt att svara uttömmande på en sådan fråga. Jag skall här bara peka på några faktorer som, säkert bland andra, kan ha påverkat utvecklingen.

Period 1 (cirka 1780 – cirka 1810): Denna nyodlingsvåg inträdde efter en period då det, som vi sett, ofta rådde stor spannmålsbrist på gården och i bygden. 1750- och 1760-talen präglades av höga spannmålspriser.⁷³ Mellan 1775 och 1784 steg den svenska spannmåls-

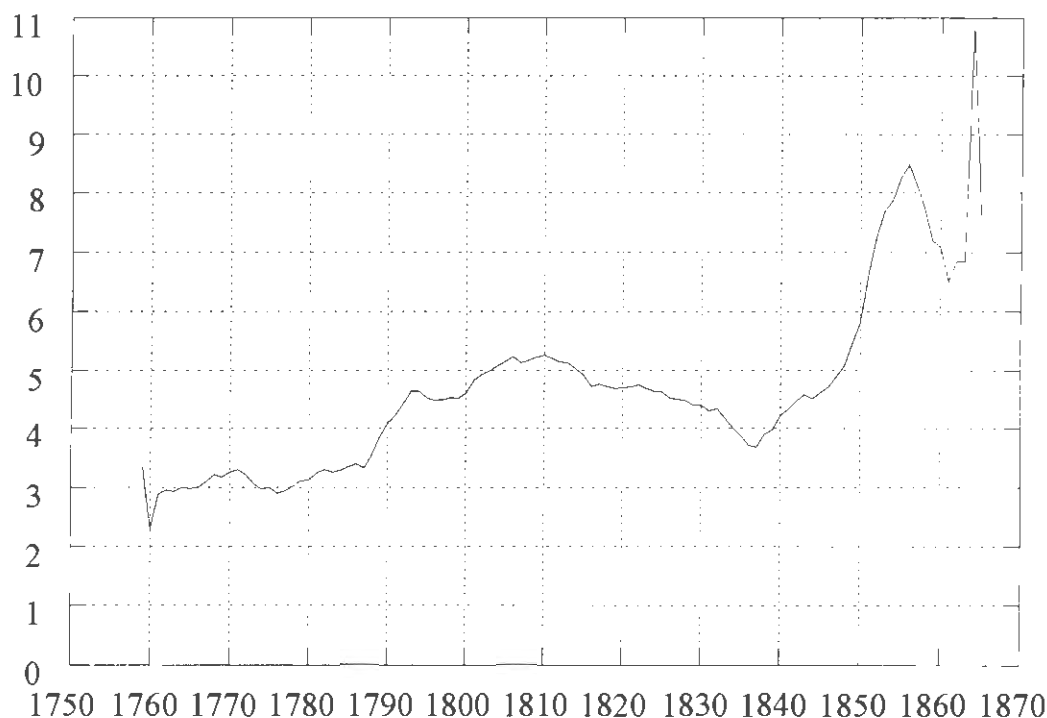

Diagram 5.1. Beräknad besädd åkerareal på Djäknebol 1758 – 1865 (tunnland).

Anmärkning: för att minska inverkan av årsvisa variationer i sätätheten har en utjämning skett med sex års glidande medeltal.

importen kraftigt för att nå sin högsta topp någonsin efter 1732. Detta visar att behoven måste ha varit stora. Importen sjönk därpå efterhand till en relativt låg nivå 1795, varpå dess storlek kom att växla med höga värden för vissa år kring 1800 och 1812. Priserna på spannmål steg i landet fr o m 1770-talet.⁷⁴ Det blev allt dyrare att skaffa spannmål för den som inte odlade själv. I Skaraborgs västra slättområden hade spannmålsproduktionen (speglad genom utsädet) slutat öka på 1780-talet.⁷⁵ Detta tillsammans med den stora importen och uppgången i spannmålspriserna vid ungefär samma tid tyder på att tillförseln till bristområdena utifrån alltmer begränsades. 1808 bröts denna trend då de internationella priserna började sjunka på lång sikt och cirka 1810 sjönk även inrikespriserna.⁷⁶ Fr o m 1820 upphörde i stort sett importen. Att spannmålsbristen varit särskilt kännbar i Halland visas av att inget annat län fick så mycket undsättningsspannmål per capita 1777 – 1798. Även under den följande perioden fram t o m 1827 fick man betydande tillskott av staten.⁷⁷

Det har alltså funnits många anledningar att utöka spannmålsproduktionen även på Djäknebol under period 1 – det måste ibland ha rört sig om ren brist, som vi såg i prästens förtvivlade vädjan om hjälp år 1784 (sidan 23). Storskiftena av skogen 1777 och av Torups inägor 1789 underlättade kraftigt den areella expansionen – det blev nu sannolikt möjligt för klockarna på Djäknebol att ta upp åkerlyckor i områden där de förut saknat frihet att göra så, samtidigt som de bör ha blivit friare att på eget bevåg besluta om val av grödor, tider för sådd och skörd, öppning av skördade åkrar och slagna ängar för bete osv.

Sammantaget verkar nyodlingen på Djäknebol cirka 1780 – 1810 hänga ihop med högre priser och minskad tillförsel. Det är rimligt att se den som helt betingad av de egna försörjningsbehoven. Storskiftena kan ha gett de nödvändiga institutionella förutsättningarna för nyodlingen under period 1.

*

På 1810-talet förekom knappast någon spannmålsbrist i den bemärkelse vi stött på 1760 på gården. På Djäknebol producerades nästan dubbelt så mycket spannmål som 60 år tidigare, till detta kom den nya grödan potatis, och vad som kanske var en självförsörjningssituation hade infunnit sig. Antalet personer som bodde på gården var sannolikt i huvudsak oförändrat. Denna ökade självförsörjningsgrad märks också i en del andra västsvenska skogsområden.⁷⁸ Den ger också, tillsammans med, som vi skall se längre fram, sjunkande korntal och akut gödselbrist, en rimlig delförklaring till att expansionen övergick i stagnation från och med 1810-talet.

Hur skall *period 2 (slutet av 1830-talet – cirka 1865)* förklaras? Ett nytt uppsving inom det västsvenska jordbruket kom genom havreexporten under 1830-talets första år.⁷⁹ Det är lätt att bakom detta skönja ett kommersiellt intresse: Västverige hade vid denna tid blivit en viktig havreexportör till England och kring 1860 exporterades stora kvantiteter havre från Halland.⁸⁰

Englandsexporten är emellertid inte alls den givna förklaringen när det gäller Torup och period 2 i Djäknebols nyodling. Den nya åkerexpansionen på gården började först i slutet av 1840-talet och socknens åker stod antagligen i stort sett still under 25-årsperioden före 1860. Som vi sett i boskapsavsnittet bör större delen av socknens havreproduktion på 1850-talet dessutom ha gått till foder åt de egna kreaturen. Men 1850-talet kännetecknas allmänt av stora investeringar i det svenska jordbruket. Uppenbarligen stimulerades dessa av ovanligt goda jordbrukskonjunkturer vid denna tid.⁸¹ Spannmålsprodukter började användas för att understödja den vid denna tid expanderande fläsk- och smörproduktionen i landet. Samtidigt kan förbättringar i gödselmetoder och foderproduktion skönjas. Kanske finns här förklaringar till Djäknebols nyodling fr o m 1860 och socknens allmänna expansion något senare.

Räkenskapen lämnar oss dock helt i sticket när det gäller att visa hur Ausellarna använde sin växande spannmålsproduktion. Strax skall dock visas att det var just havren som

var den expanderande grödan på gården vid denna tid. Det är svårt att tro att en fyrdubbling av havreproduktionen under vår undersökningsperiod skulle ha gått enbart till foder, även om havren säkert i växande utsträckning fick kompensera för det genom nyodlingen alltmer sviktande höbolet. Havreodlingen kan ha varit ett tidigt sätt att låta åkern ersätta ängens minskande foder. Men sannolikt har man börjat sälja spannmål från Djäknebol vid denna tid, även om inga direkta bevis finns för saken.

Djäknebols nyodling – några jämförelser

Under de cirka hundra åren före 1860 ökade Djäknebols besådda åkerareal med över 200 %. Var denna stora nyodling typisk? Tyvärr finns det inte så mycket annat material att jämföra arealutvecklingen med från vår undersökningsperiod.

Uppgifterna till finanskommittén 1859 från Torup visar på stagnation från 1830-talet. De äldre, osäkra statistikuppgifterna från socknen tyder också på stagnation från 1830-talet. Jämförelsen med arealuppskattningar från 1600-talet implicerar att omfattande nyodlingar bör ha förekommit mellan 1700-talets början och säg 1830-talet. Vi kan dock inte säga något mer precist om när dessa nyodlingar har ägt rum i socknen.

Den allra äldsta sockenstatistiken från olika områden är knappast värd att dra in för en jämförelse. Vetenskapliga undersökningar baserade på bouppteckningar och lantmätariuppgifter är däremot värda att titta på. För Bergums socken utanför Göteborg framstår

tiden cirka 1750 – 1830 som en tid av försiktig nyodling (utsädet omräknat i ren säd, d v s råg- eller kornvärde, ökade med 33 %), men 1800-1810 tycks arealen ha minskat i Bergum. Om 1850-talet där jämförs med 1820-talet hade en ökning av åkern med 69 % skett. För hela perioden 1750 – 1860 ökade utsädet i Bergum med 124 %.⁸²

Carl-Johan Gadd fann mellan 1750 och 1855 i Skaraborgs västra slättbygd en ökning av utsädet på 115 %, mätt i ren säd och i skogspastoratet Sandhem en ökning med 185 %. I Närke tillväxte åker- och ängsarealerna 1780 – 1865 med 48 %, men i västra Småland 1800 – 1850 med bara 5 %.⁸³

Nils Stenström fann för hallandssocknarna Slöinge och Eftra i Halland en tillväxt på 70 % mellan 1800 och 1835 och en nästan lika stor mellan 1835 och 1850. Totalt tycks arealen här ha ökat med drygt 170 % mellan 1800 och 1850.⁸⁴ Andra uppgifter från Halland visar på periodvis snabb uppodling under den tid som här undersöks: En undersökning baserad på lantmäteriavmätningar av slättsocknen Hunnestad nära Varberg, visar en nyodling mellan 1780 och 1858 som innebär att åkern ökade med över 300 %.⁸⁵

Djäknebols nyodling framstår som relativt snabb, men inte extrem. Den hade tydligen flera motsvarigheter i Halland. I vilken mån de faser som avtecknar sig i Djäknebols arealutveckling haft motsvarigheter i större områden kan tills vidare inte avgöras närmare – materialet från Djäknebol, som låter oss så nära följa förloppet på ett mindre jordbruk av allmogekaraktär under en så lång tid, saknar fortfarande motsvarigheter.

Kapitel 6

Odlade grödor

Detta kapitel beskriver vilka grödor som odlats på Djäknebol under undersökningsperioden. Utsädet sammansättning beskrivs kvantitativt över tiden. Därvid framgår en del förskjutningar i odlingsinriktningen. Räkenskapen ger oss också en god uppfattning om varifrån utsädet hämtades – i stor utsträckning hämtades det nämligen utifrån och då från ett ganska stort geografiskt område runt gården. Detta ger oss en viss inblick i omfattningen av de genetiska flödena inom äldre tiders växtodling. Dessa anlagsflöden kan ha haft stor betydelse för avkastningen på längre sikt på gården. De olika sädesslagen är vart och ett inte enhetligt inom sin art. Underarter och varianter förekom och utsäde var en handelsvara där sortbenämningar och handelsnamn förekom. Det senare har jag dock valt att behandla i bilaga 11.

Vilka grödor odlades på Djäknebol?

I Djäknebols räkenskaper framgår att förskjutningar skett mellan olika grödors relativa andelar av utsädet över tiden.¹ Nya grödor och sorter har införts under perioden, bl a potatis, höstvetete, bovete och vicker. När har dessa förändringar inträffat? Vilken relativ betydelse hade de olika grödorna på Djäknebol vid olika tidpunkter? I diagram 6.I – 6.XI visas utsädet utveckling för de största grödorna.

Råg

Råg förekom av två huvudsorter – vårråg som såddes på våren skördeåret och höstråg som såddes under senare halvan av året före skördeåret. Den senare går i regel under andra namn som t ex vinterråg. Jag kommer i det följande att sammanfattande kalla de oli-

ka sorters råg som såddes i slutet av året före skördeåret för höstråg.² Vår- och höstråg behandlas i det följande var för sig.³

Rågen påstås, liksom vete, ha varit ovanlig i Sverige under medeltiden.⁴ Därefter ökade den alltmer sin andel av landets sädesodling. I Sjuhäradsbygden förekommer råg dock som väl etablerad skattepersedel redan vid början av 1500-talet då källmaterialet om sådana saker börjar bli rikare.⁵ Men i detta material kan man inte avgöra om det rör sig om vår- eller höstråg. Höstrågsodlingen i Västsverige sägs ibland ha varit en sen företeelse. Tidig, trädeskrävande, höstråg ansågs, åtminstone i norra Skåne, på 1730-talet ha varit en nymodighet i böndernas odlingar. På säterier finns dock noteringar så tidigt som år 1700.⁶ På andra håll i västra Sverige finns förvånansvärt tidiga omnämnanden av höstsäd: hösten 1599 såddes tio tunnor "vinterråg" på Torpa i Kind och 1603 såddes "höstråg" vid Älvsborg.⁷ Vid 1700-talets mitt förekommer höstråg i bouppteckningar efter bönder i Sjuhäradsbygden. Det rör sig i senare fallet sannolikt om svedjeråg, som också nämns allmänt i området cirka 1620.⁸

Vårråg

Av diagram 6.I framgår att vårrågen minskade långsiktigt på Djäknebol fram till cirka 1850. Kring 1860 skedde dock en kraftig come-back. Den sjunkande trenden har dock inte heller varit helt jämn dessförinnan – på 1760-talet avtecknar sig en uppgångsperiod liksom under 1800-talets två första decennier.

Höstråg

Höstrågen på Djäknebol har genomgått en utveckling som i många stycken varit vårrågens motsats (diagram 6.II). Med tiden har allt mer höstråg såtts på gården. Före 1790-talet

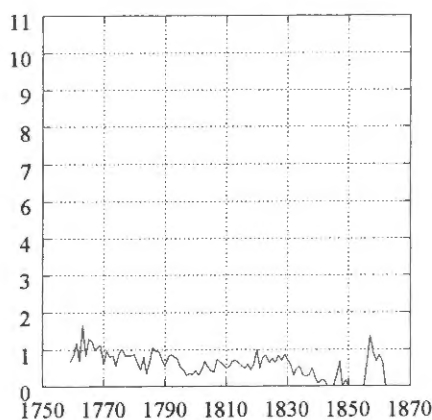

Diagram 6.I. Utsäde av vårråg.

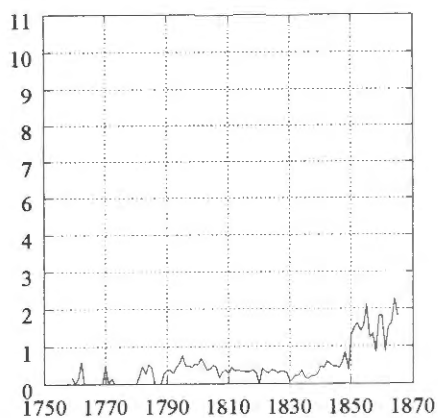

Diagram 6.II. Utsäde av höstråg.

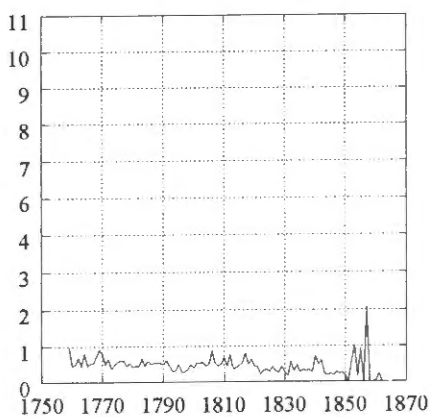

Diagram 6.III. Utsäde av korn.

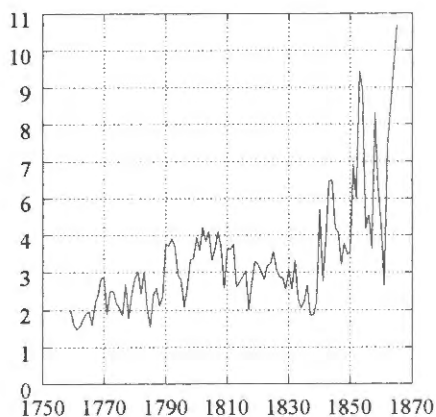

Diagram 6.IV. Utsäde av havre.

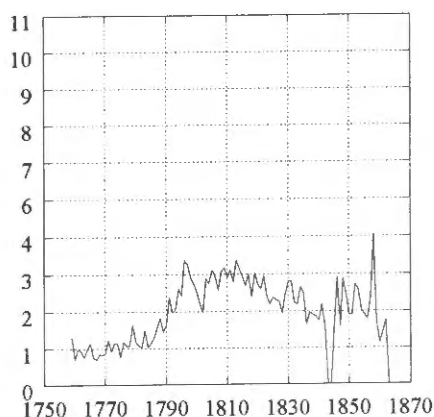

Diagram 6.V. Utsäde av blandsäd.

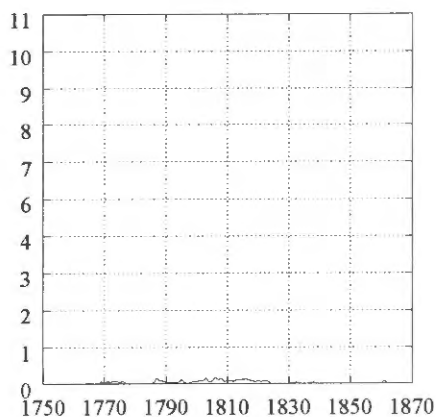

Diagram 6.VI. Utsäde av vete.

Anmärkning till diagram 6.I – 6.VI: Överallt avses tunnor.
Källa: bilaga 2.

såddes höstråg bara sporadiskt. En tillfällig topp avtecknar sig kring sekelskiftet 1800. Men den var obetydlig jämfört med den explosionsartade ökningen efter 1850. Det var först nu som höstrågen på allvar gick förbi vårrågen på Djäknebol.⁹

Korn

Kornet var den dominerande grödan i Väst-sverige under medeltiden.¹⁰ Därefter började den trängas undan av i första hand råg. Men ännu vid 1500-talets utgång var kornet helt förhärskande i många västsvenska områden.¹¹ Korn användes till gryn, malt och kokmjöl.¹² Den allmänna tillbakagången för kornet avspeglas också på Djäknebol (diagram 6.III) – kornet befinner sig i utförsbacken under nästan hela den undersökta perioden. Som för vårrågen sker dock kraftiga uppsving på 1850-talet, som åtminstone tillfälligt bröt trenden.

Havre

Havren anses ofta ha slagit igenom relativt sent i Sverige och på allvar först under 1700-talet. Men havre hade odlats i Sverige också under medeltiden, dock i blygsam omfattning.¹³ Havre kan odlas på all slags jord, från styv lera till lös sand.¹⁴ Havre är känt som djurfoder, men i bl a Torup äts havrebröd av allmogen vid 1800-talets början.¹⁵ För Torups del kunde havreodling beläggas från 1500- till 1800-tal. Även från andra håll i Väst-sverige finns tidiga belägg.¹⁶ Från Väst-sverige inleddes en omfattande export till England under 1800-talets första hälft. Den svenska havren användes som "bränsle" till bl a Londons droskor, som då var hästdragna. Havren hade vid sekelskiftet 1900 trängit ut kornet som den vanligaste grödan i Norden.¹⁷ Den var nu ett viktigt kreatursfoder och hade allt mer ersatt ängshöet, som kraftigt minskat genom 1800-talets nyodlingar.

Havrens utveckling (diagram 6.IV) på Djäknebol liknar höstrågens: den långsiktiga trenden var kraftigt ökande, med en våldsam uppgång under den sista fjärdedelen av undersökningsperioden. Men utvecklingen var inte

jämn – perioden cirka 1800 till cirka 1840 var tendensen sjunkande.

Blandsäd

Under 1800-talet fick blandsäd ökad utbredning. Med blandsäd menas numera oftast en blandning av korn och havre i växlande proportioner. Men även blandningar med råg och havre har förekommit, särskilt i Väst-sverige. Vid 1800-talets mitt gick en gräns vid Halmstad. Norr om denna linje bestod blandsäden av vårråg och havre, söder därom av korn och havre.¹⁸

1601 odlades blandkorn på herrgården Torpa i Kind.¹⁹ Blandkorn nämns i västsvenska tiondelängder från 1630.²⁰ I senare fallet rör det sig om bondeodlingar. Här får vi dock inte reda på vad det är som blandats. Vid 1700-talets mitt förekom bland Sjuhäradsbygdens bönder både korn- och rågblandsäd.²¹

I Väst-sverige användes blandsäden till att baka "blånnebröd" som allmänt äts som vardagsbröd.²² En fördel med blandsäden var att den kunde användas tillsammans med potatis för brännvinsframställning.²³ Dranken kunde också blandas med havre till bröd.²⁴ Till blandsädesodlingens popularitet har bidragit att den ansågs ge säkrare skördar än de i blandsäden ingående sädesslagen vart för sig.²⁵

Blandsäden kom i stora västsvenska områden, däribland i halländska områden som Torup, att helt övervägande bestå av en blandning av havre och råg i varierande proportioner, inte som på en del andra håll havre och korn. Blandsäd av råg och havre var en viktig gröda på Djäknebol redan när räkenskapen tar sin början. Rågens och havrens proportioner i denna blandning ändrades över tiden. Tendensen var att andelen råg sjönk. Under slutet av 1700-talet blandades normalt havren på Djäknebol med 1/4 råg, vid några tillfällen med så mycket som 1/3. Senast 1805 hade andelen råg sänkts till 1/5.²⁶ Av diagram 6.V framgår att blandsäden ökade kraftigt fram till cirka 1810. Där vände trenden och hädanefter minskade mängden utsädd blandsäd på gården. För det växlingsrika 1860-talet kan, som för flera andra grödor, tillfälliga ökningar i blandsädesodlingen på gården observeras.

Vete

Vete var långt fram i tiden en kvantitetsmässigt helt obetydlig gröda i Sverige. Liksom fallet var med rågen fanns här två huvudsakliga sorter – höst- och vårvete. Om dessa skulle betraktas som biologiskt särskilda eller ej var man länge inte överens om.²⁷ Höstvete var en gröda som helst odlades efter ren träda och växten ansågs därför passa dåligt i ensädesområdena. Vårvetet var från början det vanligaste, men höstvetet kom alltmer att knappa in på dess försprång. Vid sekelskiftet 1900 hade vårvetet blivit mycket ovanligt i landet jämfört med höstvarianten.²⁸

Vete odlades på Djäknebol bara i helt små kvantiteter och under delar av undersökningssperioden: främst årtiondet kring 1770, 1786–1823 och några år på 1830-talet (diagram 6.VI). Före 1834 odlades på ett undantag när enbart vårvete på Djäknebol, om vete alls odlades. Undantaget var ett tredjedels dricksglas "vintervete" som såddes den 19 november år 1803, på prov får man förmoda. 1834–1836 och 1839 odlades enbart "vintervete", 1837–1838 samt 1863 odlades vår- och höstsorter parallellt (men naturligtvis med olika såningstider).²⁹ 1861 gjorde vårvetet ett sista gästspel. Att odlingen av höstvete, eller vintervete som det alltid kallades på Djäknebol, avbröts tvärt om 1840 för många år framåt berodde sannolikt på att allt som såddes av denna gröda i slutet av år 1839 "gick bort" och åkern måste sås om med annan gröda.³⁰

Potatis

Potatisodlingens genombrott skedde på Djäknebol som på andra håll i Västsverige just åren kring sekelskiftet 1800.³¹ Potatisen hade flera fördelar av vilka den främsta bör ha varit den höga arealavkastningen. Produktionen av kilokalorier per tunnland har vid potatisodling varit ungefär dubbelt så hög som för råg. Detta skulle innebära att dubbelt så många människor kunde livnära sig på samma yta om man gick över från att odla råg till att odla "potäter".³² Men potatisen hade också andra företräden: potatis efter råg krävde ingen gödsel och avkastningen var så hög som 5–6 tunnor per tunna satt potatis. Av en

tunna "potäter" och 6 kappar blandsäd kunde man också bränna åtta kannor fullstarkt brännvin!³³

Potatis odlades i området första gången redan 1749 men vann ingen popularitet. Redan 1761 var denna gröda helt försummad. Varför blev det inledningsvis ett sådant motstånd mot potatisodlingen? En teori tar fasta på potatisens sena mognad. Den var bara halvvuxen när bonden skördade stråsåden. Om odlingen skedde i åker innebar det att bonden måste vänta med att släppa in boskapen för stubbete om han inte ville stängsla om potatisen, och detta kunde ju vara både dyrt och besvärligt. Den kroniska foderbristen som nämndes i tidigare kapitel gjorde att han inte heller ville släppa till sina magra ängar till potatisodling.³⁴ Men motståndet skulle snart upphöra. 1772 hade potatisodling "på vall" kommit igång på allvar, åtminstone i norra Halland.³⁵

Potatis kunde antingen sås som frö (fröförökning) eller sättas som hela knölar (vegetativ förökning). Frösådd förespråkades av 1700-talets "potatiskung" Jonas Alströmer.³⁶ När potatisutsädet på Djäknebol från och med 1803 börjar redovisas framgår att man då tillämpade sättningsmetoden. Vilken metod som tillämpats dessförinnan framgår inte. I fortsättningen kommer jag ibland för enkelhets skull att tala om att potatis sås även där det egentligen rör sig om sättningsmetoden.

1792 nämns potatis på Djäknebol utan att vi får några utsädeskvantiteter och 1800 nämns "Jordpärelandet". Potatisutsädets storlek framgår till att börja med inte av utsädesräkenskapen och avkastningen aldrig. Det senare beror på att räakenskapens avkastningssida egentligen är en redovisning av trösket och potatis tröskades som bekant inte. Trenden för gårdens potatisutsäde, när dess storlek väl framgår, var entydigt ökande under hela perioden fram till 1865 (diagram 6.VII).

Övriga grödor

I diagram 6.VIII–6.XI visas resterande grödor på Djäknebol vilkas utsäde kan beskrivas kvantitativt med hjälp av räakenskapsboken. Åter såddes sporadiskt under 1800-talet, där

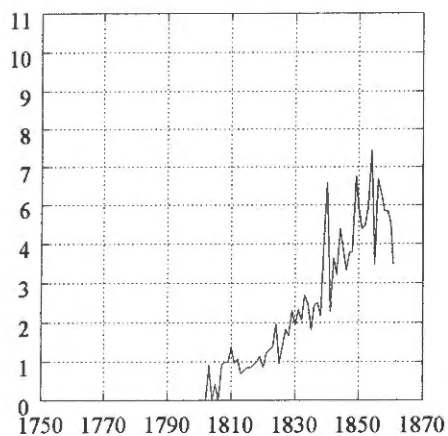

Diagram 6.VII. Utsäde av potatis.

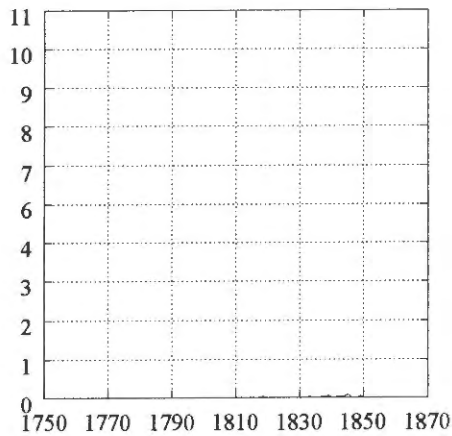

Diagram 6.VIII. Utsäde av ärter.

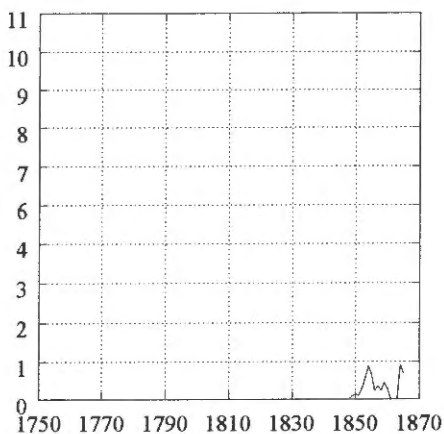

Diagram 6.IX. Utsäde av vicker.

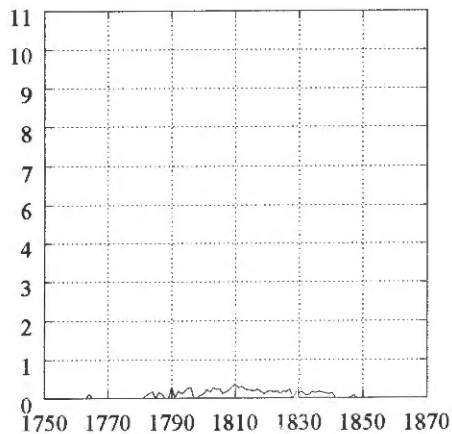

Diagram 6.X. Utsäde av lin.

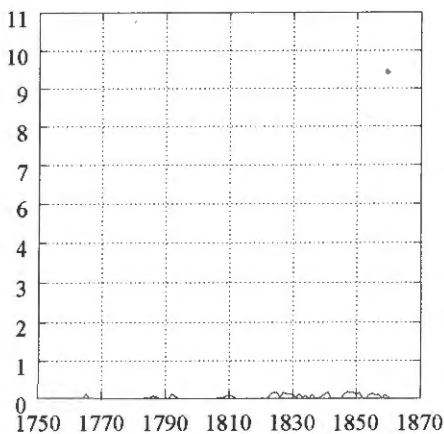

Diagram 6.XI. Utsäde av hampa.

Anmärkning: Överallt avses tunnor.

Källa: bilaga 2.

Bild 6.a. Kålodling cirka 1800.

Källa: Bonad målad av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

1840-talet tydligen varit en toppperiod. 1836 t o m 1838 talas om "åkerärter", annars bara om ospecificerade ärter. I "Ärtelyckan" såddes dock 1838 potatis! Tecken finns på att ärtsådet kan ha registrerats bristfälligt. *Vicker* är en gröda som infördes på gården 1849 och därefter kom att odlas i starkt växlande, men ofta betydande, kvantiteter. Den var viktig både som fodergröda och förfrukt.

Bovete odlades enligt räkenskapen bara en enda gång på Djäknebol under den undersökta perioden – 1786. Denna ört, som trots namnet inte var ett sädesslag, mognade sent och ansågs därför svårödlad när flera bönder delade samma åkergården. *Bovete* har dessutom ansetts riskfyllt att odla. Det har haft betydelse som kreatursfoder.³⁷

Spånadsväxterna *lin* och *hampa* såddes också under långa perioder bara då och då. Linet tycks dock ha haft en storhetstid på Djäknebol cirka 1780-cirka 1840 med en topp kring 1810. Linets utveckling bör sannolikt kopplas till den västsvenska hemindustrins –

ökningen i linodlingen på gården sammanfaller med en växande linneproduktion i Sjuhäradsbygden och nedgången med bomullens seger över linet. Ovan visades hur Djäknebol var inblandat som underleverantör inom textilindustrin (s 49). Hampodlingen hade sin glansperiod på Djäknebol årtiondet kring 1840.³⁸ 1796 klagade Pehr Osbeck över att lin och hampa inte odlades mer i södra Halland än som var fallet.³⁹ På 1810-talet såddes sällan mer än tre kappar per åbo i området p g a frostrisken.⁴⁰ På Djäknebol var man något modigare när man inte sällan odlade det dubbla.

Några grödor som inte kan beskrivas kvantitativt men som odlades på gården växte i en eller flera *kålgårdar*. Olika sorter av bladkål och kålrötter var kända i Sverige redan under medeltiden.⁴¹ Blå- eller grönkål, som skall ha varit samma sak, uppgavs ha varit huvudfödan i södra Halland under senare delen av 1700-talet.⁴² Från Djäknebol finns flera uppgifter om kålodling. En kålgård nämns på gården redan

i landsbeskrivningen 1729 då där såddes kål eller säd.⁴³ En kålkniv förekommer i bouppteckningen efter Anna Ausell 1819. I kålgården, som var försedd med en grind ("kålgårdsgapet"), fanns 1761 osatta och omsatta kålstockar som blivit spiror och frö.⁴⁴ Kålodling skyntar av och till i utsädesräkenskaperna, som 1806 då havre såddes på åkern Stenhålan "utom Kåljorden" eller 1809 då "Kålhagen" omtalas. På 1780-talet nämns "Kålgårdsåker" vilken då var föremål för utvidgning genom nyodling, men även "gamle kålgård". Den förra var på ungefär 1/6 tunnland, den senare på 1/24 tunnland.⁴⁵

Rovor skyntar bara ett par gånger i räakenskapen. Dels nämns Rovelyckan 1790, dels nämns att rovor odlats 1853 före en träda på Lilla Sjöåker.⁴⁶ Rovor var, åtminstone vid 1700-talets mitt, ovanliga i södra Halland, utom i Drängsered och Krogsered.⁴⁷

Morötter nämns i gårdens utsädesräkenskap 1861, då det odlats på Portåker. 1855 nämns *engelsk senap*.⁴⁸

1761 uppgav en resenär att nästan varje bondetäppa i Halland odlade *tobak*.⁴⁹ 1773 påstods odlingen vara allmän söder om Halmstad.⁵⁰ Här tycks dock Djäknebol inte ha varit med - gårdens folk tycks ha köpt sin tobak utifrån.⁵¹ *Humle* nämns ofta i det halländska lantmåterimaterialet fr o m 1600-talets slut, men figurerar inte heller i Djäknebols räakenskaper.

Blandgrödor

Av föregående avsnitt får man en något förklarad bild av grödorna på Djäknebol. Flera grödor har nämligen odlats i blandning med andra. I diagrammen ovan har respektive komponent räknats för sig med undantag för blandsäden. Övriga blandningar har med undantag för vickern varit volymmässigt marginella. De blandningar som framkommer i räakenskapen för gården är:

Vårråg – havre – ärter

Den främsta blandningen med råg var naturligtvis blandsäd av råg och havre. Denna behandlas dock för enkelhets skull som ett eget

sädesslag på annan plats. Men vårråg har även ingått i andra mixturer: 1808 odlades vårråg "ibland ärterna". Detta var en utveckling av den traditionella metoden att "risa" ärterna så att de fick något att klättra på.⁵² Detta är dock enda noteringen om att ärter såddes med råg.

Havre – vicker – ärter

I slutet av 1800-talet odlades i Sverige särskilt svart plymhavre i stor omfattning tillsammans med ärter och vicker, "som den förmådde väl uppbära".⁵³ Havren tjänade alltså som växtställning för dessa ärtväxter. Havre i blandning med vicker förekom på Djäknebol på 1850-talet och vid ungefär samma tid odlades där en blandning av vicker och ärter: 1849 2/3 vicker med 1/3 ärter. 1849 såddes en blandning där 2 volymdelar vicker blandades med 3 volymdelar havre och ärter. 1850 – 1851 såddes en blandning av lika mycket havre som vicker.

Höstråg – höstvet

De flesta grödor på Djäknebol var vårgrödor, och höstråg var oftast den enda höstsäden på gården. Det är därför inte så konstigt att höstrågen i regel såddes ren. Ett undantag har dock observerats: I oktober 1835 såddes en blandning av "vintervet" och "råg".

Havre – korn

Detta var vad man förr menade med blandsäd på många håll i Uppsverige. I Halland bestod, som vi sett, blandsäd normalt av havre och råg. En blandning mellan havre och korn har emellertid satts en gång på gården under den undersökta perioden: på Krokåker 1838.

I de föregående diagrammen är det svårt att direkt avläsa de olika grödornas *relativa* betydelse över tiden. Ett sätt att belysa denna är att jämföra de utsädda grödornas andelar av de totala utsädesvolymerna. Detta görs i tabell 6.1 på nästa sida för vart tionde år fr o m 1759.

Höstrågen överskrider före 1859 i denna tabell aldrig fem procent av utsädet. 1859 har höstrågen dock tagit ett stort steg framåt.

Tabell 6.1 *Grödornas procentuella andelar av totalutsädes volym på Djäknebol vissa år 1759 – 1859.*

År	Hörå	Vårå	Kor	Hav	Blan	Vete	Pot	Ärt	Vi	Lin	Hp
1759	3,7	13,3	18,5	39,2	25,2	0	0	0	0	0	0
1769	0	19,1	15,8	49,5	14,3	1,3	0	0	0	0	0
1779	0	15,4	9,8	44,7	30,2	0	0	0	0	0	0
1789	5,6	13,3	9,8	43,3	26,6	1,4	0	0	0	0	0
1799	7,0	4,2	6,5	44,4	36,1	0,7	0	0	0	0	0
1809	4,4	7,0	5,7	29,6	36,6	0,7	11,3	0,5	0	3,5	1,0
1819	3,3	6,6	6,8	35,9	33,0	0,6	12,4	0	0	1,2	0
1829	1,3	9,7	4,6	28,5	27,3	0	25,6	0	0	1,7	1,3
1839	3,3	2,4	2,9	24,0	20,0	0,8	44,8	0,3	0	1,1	0,7
1849	3,0	1,2	2,0	27,4	18,8	0	45,2	0,4	0,8	0	1,2
1859	12,2	4,5	0	35,7	11,3	0	32,5	0	0,3	0	0,7

Anm: Hörå = höstråg, Vårå = vårråg, Kor = korn, Hav = havre, Blan = blandsäd, Pot = potatis, Ärt = ärter, Vi = vicker, Hp = hampa. Höstrågen har förts till skördeåret.
Källa: bilaga 2.

Havren står för merparten, ibland nästan hälften, av den totala utsädesvolymen på Djäknebol under 1700-talet, men fick i början av 1800-talet stark konkurrens om tättplatsen av potatisen. Från 11–12 % i början uppnår potatisen nästan 50 % av gårdens utsådda volymer på 1830- och 1840-talen. 1859 tycks potatisen ha fått (tillfällig?) konkurrens av höstrågen, som plötsligt ökat kraftigt. Blandsäden har stora andelar på mellan 25 och 37 % i tabellen (med ett undantag) t o m 1829. Därefter gick det snabbt utför med denna gröda på gården. Veteodlingens volymmässiga obetydlighet, liksom linets, hampans och ärternas, framgår klart av tabellen. 1849 dyker vickern upp som en ny gröda. Att en del grödor här visar obetydliga kvantiteter innebär inte att de skulle vara ekonomiskt obetydliga, tvärt om. Jag avstår dock här från en närmare ekonomisk eller näringsmässig värdering.

*

Ett annat sätt att se olika grödors betydelse är att undersöka hur stor del av den odlade arealen de upptog. Detta görs i diagram 6.XII. Bl a modifieras här potatisens dominans jämfört med tabell 6.1. Potatisen såddes med stora volymer på relativt små ytor. Potatisen

upptog in på 1800-talet ofta bara någon tiondel av ytan.

De olika grödornas odlingshistoria på Djäknebol stämmer väl överens med vad vi allmänt vet om åkerbrukets förändringar i Väst-sverige under perioden: höstrågens över tiden ökande och vårrågens minskande betydelse, havrens stora roll, kornets tillbakagång, potatisrevolutionen, vetets obetydlighet. Den enda överraskningen bjuder kanske havren som på Djäknebol tycks ha kulminerat relativt sett redan under 1700-talets slut, även om ökningen i absoluta tal fortsatte på lång sikt. Kanske har vi här en av de få saker som skiljer Djäknebol från många andra gårdar. Klockarens häst drev upp havrebehoven redan före 1800-talets allmänna havreuppsving. Nyodlingen som minskade ängsfodertillgången kan också ha stimulerat havreodlingen, liksom eventuellt den oxhandel som skymtat av och till på Djäknebol.

Grödornas procentuella andelar på Djäknebol stämde också väl överens med socknens enligt sockenstatistiken. Detta gäller särskilt en bit in på 1800-talet när statistiken inte längre gjordes upp av prästerna och kanske blivit något pålitligare (se tabell 3.2 s 27 ovan). Den skillnad som finns består från slutet av 1820-talet främst i en något större andel korn och något mindre andel potatis på Djäknebol

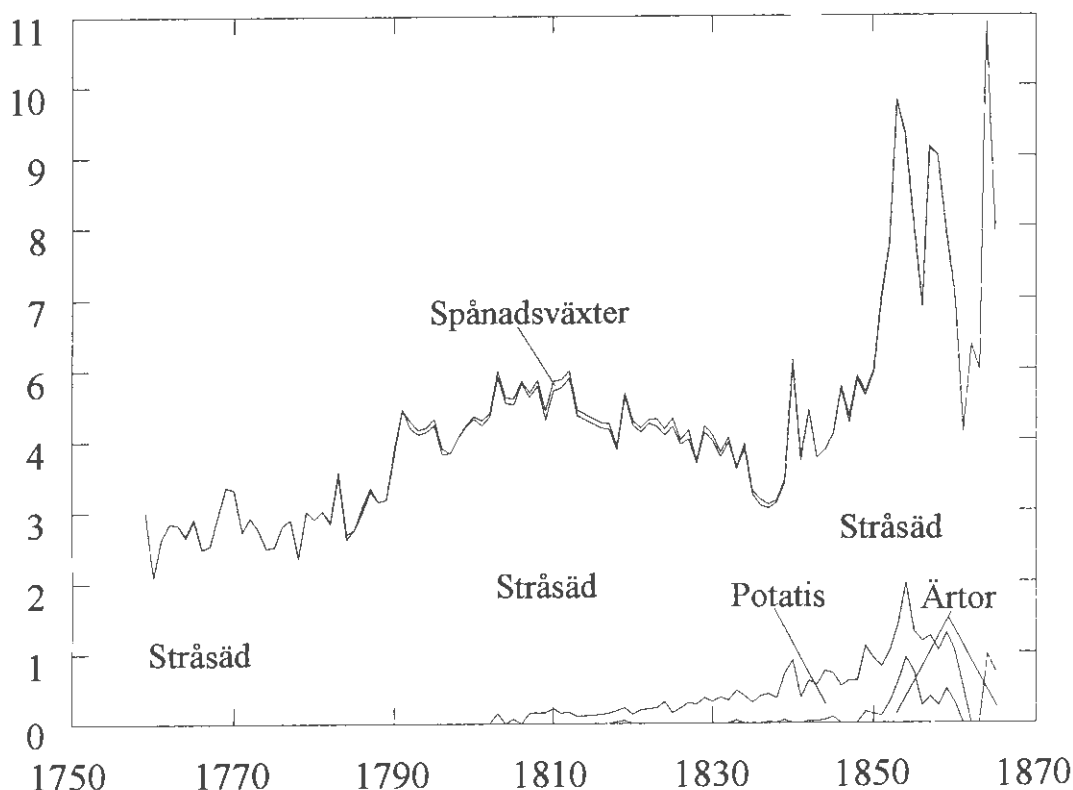

Diagram 6.XII. Åkerareal fördelad på potatis, stråsåd, ärt- och spånadsväxter på Djäknebol 1759 – 1865 (tunnland).

Källor: Utsädesuppgifter från bilaga 2.

Anmärkning: "Ärtor" i diagrammet avser ärtor och vicker. Jag har utgått från samma sätthet vid dessa beräkningar som jag använde vid beräkningen av åkerarealen i tidigare avsnitt.

än vad som genomsnittligt uppgavs för Torup.

Åter framstår Djäknebol som ett mycket genomsnittligt bondebruk. Utsädet på Djäknebol visar i det stora hela åter på att gården representerar en allmän utveckling i ett större geografiskt område. Räkenskapen ger inga tips om vad som legat bakom förskjutningarna mellan de olika odlingsväxterna. Höstrågens ekonomiska betydelse var större än vad dess andel av utsädet antyder, eftersom den var värd mer i pengar än t ex havren, samtidigt som den, som vi skall se längre fram, gav en bättre avkastning. Både höstrågsodling och havreodling blev med tiden allt mer lukrativ.⁵⁴

Odlade sorter

I räkenskapen från Djäknebol förekommer flera olika benämningar på de olika odlingsväxterna. Det kan röra sig om olika biologiska arter, underarter, varieteter eller former. Men många gånger bör det handla om sortbeteckningar eller handelsnamn. Om det varit biologiskt betydelsefulla skillnader som legat till grund för benämningarna är emellertid oftast omöjligt att avgöra. En närmare botanisk identifiering av alla dessa är omöjlig. Före 1900-talet har även professionella botaniker, jämfört med vår tid, haft få karakteristika att gå efter vid sina klassificeringar.⁵⁵ Klockarnas på Djäknebol karakteriseringar är naturligtvis ännu sämre. Går det, trots de vaga uppgifter

räkenskapen ger, att göra några botaniska bestämningar av grödor som odlats på Djäknebol? Några försök har gjorts i bilaga 11. Slutsatsen blir att de benämningar Djäknebol-räkenskapen ger på olika grödor i regel är otillräckliga för några närmare botaniska bestämningar. Det framgår dock att Djäknebol präglats av stor öppenhet när det gäller nya sorter. Som vi snart skall se gällde denna öppenhet även utsädet i allmänhet, nytt sådant hämtades från ett stort geografiskt område. Sammantaget har detta inneburit ett omfattande och ihållande inflöde av nytt genetiskt material till gårdens grödor.

Växtförädling

Det var väl känt att dåligt utsäde kunde ge missväxt.⁵⁶ Vid 1700-talets mitt klagades på att man på sina håll i Sydhalland underlät att skaffa gott sädesfrö.⁵⁷ Men för ordentliga bönder var utsädesvalet en viktig sak. Ogräs var en sak som försämrade utsädet. 1700-talets jordbrukslitteratur uppehåller sig gärna vid ogräsen.⁵⁸ Räkenskapen från Djäknebol ger oss ibland uppgifter om ogräsförekomster i utsädet. En annan sak som påverkade utsädet kvalitets var dess ålder, som har stor betydelse för grobarheten.⁵⁹ Men det var inte bara snävt biologiska förhållanden som påverkade utsädet förmåga att gro. Att förvara säd väl ställde stora tekniska krav. På Djäknebol hade man problem med råttor och möss.⁶⁰ Räkenskapen ger ganska ofta uppgifter om utsädet ålder. Jag återkommer till de anmärkningar som finns i räkenskapen från Djäknebol om utsädet ålder och om ogräs. Men räkenskapen kan också belysa andra sidor av hur utsädesvalet gick till. Kan man se någon strävan efter att försöka höja grödornas kvalitet, några försök till en, om än naturligtvis primitiv, växtförädling?

Grödor har en tendens att anpassa sig till växtplatsens geologiska egenskaper, förekomsten av parasiter, klimat mm genom naturligt urval. Det innebär att de framgångsrikaste varianterna överlevde och de mindre lämpade slogs ut. Detta naturliga urval resulterade inte alltid i att just de egenskaper människan

eftersträfvade förstärktes. Ett exempel från Västergötland visar vad som kunde hända när den gamla svenskhavren urartade eller, som man sa, "gick ut". Då blev kornen tunna och magra och fick långa svarta borst som man kallade "rumper". Och man menade att havren nu övergick till att bli vildhavre.⁶¹ Ibland innebar det naturliga urvalet dock att varianter med ur människans synpunkt positiva egenskaper främjades. Säkert har många ekonomiskt effektiva lokala sorter uppkommit på detta sätt. Redan tidigt försökte människan "hjälpa naturen på traven" med urvalet.

Genom medvetet urval av utsäde kunde eftersträfvade egenskaper förstärkas. Med en spridning av framgångsrika varianter kunde målmedveten urvalsverksamhet komma stora geografiska områden tillgodo. Att införa nya sorters utsäde kan ha haft flera syften, till dessa hör att få *ekonomiskt bättre och till brukningsorten anpassade grödor*. Ytterligare syften med införandet av nya sorter kunde vara att *kontrollera ogräs och sjukdomar*, genom att det nya utsädet blev renare eller nya sorter motståndskraftigare. En, oftast omedveten, biprodukt av sortspridningen blev att praktiska förutsättningar skapades för växtförädling genom större genetisk mångfald. En modern vetenskaplig växtförädling slog igenom kring sekelskiftet 1900, efter teoretiska framsteg inom genetiken (Mendels) och enskilda praktiskt inriktade pionjärinsatser i Storbritannien och på kontinenten.⁶²

Särskilt 1700-talet präglades av en livlig jordbruksdebatt. Men dess vetenskapliga halt var ofta låg. Så debatterades t ex på 1750-talet om havre under vissa betingelser kunde förvandlas till råg.⁶³ Vid andra tillfällen behandlades bödens roll för skördarna. Mer verklighetsnära var diskussionen om utsädeskvalitetens betydelse, även om den debatten naturligtvis led av tidens brist på grundläggande genetiska teorier. Ofta anfördes praktiska erfarenheter. En del av inläggen handlade om hur man skulle välja utsäde. Här kan man faktiskt skönja försök i riktning mot en mer medveten växtförädling.

Urval på fältet?

Det fanns bestämda föreställningar om hur en god utsädessäd skulle se ut: En 1700-talsobservator ansåg att en god "sädesråg" vid torkningen skulle anta en brunaktig rodnad för att efter någon vecka bli gråblå och glänsande.⁶⁴ Här förutsätts en metod att genom massurval förbättra grödorna – man väljer utsädet från fält där man nått bra resultat. En besläktad metod var att pröva utsädet genom provodling i samma slags jord där det skulle sås.⁶⁵

Inga tecken finns från Djäknebol på att man valt utsäde direkt på fälten på detta sätt. Tröskräkenskaperna saknar uppgifter om på vilken åker nekarna till ett visst tröske vuxit. De olika sädesslagen har naturligtvis hållits åtskilda, men kärvar från olika åkrar tycks ha blandats på logen. Detta kan tolkas som att inget massurval från särskilt högavkastande åkrar förekommit. Om växtplatsen ansetts viktig förefaller det märkligt att den annars mycket detaljerade räkenskapen i så fall skulle tala om den.⁶⁶

Urval på logen – kastning och "flötning"

På Djäknebol har utsädet valts ut på logen. Detta framgår bl a av en notis från 27/10 1791 då man tröskade nästan två tunnor vårråg. Av detta tröske lades sju skäppor undan som "SädesRåg", d v s utsädesråg. Som nämnts förvarades sannolikt inte säd från olika åkrar åtskilt på gården. Hur visste man då vilken säd man skulle ta till utsäde och vilken man skulle konsumera?

Roger Engelmark har beskrivit en metod för utsädesval som kallas kastning. Den utgjorde ett moment i tröskningen och innebar att den från halm rensade skörden kastades iväg ett stycke i luften med en kastkopa. Resultatet blev att de olika kvarvarande komponenterna i säden särskildes: sädeskärna, ogräsfrön och agnar. Utöver den ogräsrensning detta medförde, fick man då "också en separering av sädeskornen där de tyngsta flög längst (framkastekorn, väggkorn m. fl. lokala namn) och de lättaste flög kortast (lättkorn).

Genom att använda de tyngsta kornen till utsäde gynnade man de sädeskorn, som under rådande omständigheter (väderlek, markförhållanden, gödslingsmängder, markbearbetning m.m.) lyckats bäst. Likaledes tillvaratog man eventuella positiva mutationer och korsningar. Genom detta selektionstryck (massurval) fick man lokala ekotyper av grödorna, lokalsorter. Det gäller främst de självbefrukta sädesslagen korn, havre och vete". Det har varit viktigt att ständigt upprepa denna behandling för att inte spridningen i kärnvikterna åter skulle öka.⁶⁷

Kastningens växtförädlade förmåga får dock inte överdrivas. För korsbefruktade och vindpollinerade växter, som råg, hampa, morötter, kål och potatis, har förbättringsförsök genom kastning och liknande sannolikt varit mycket ineffektiva om förökningen skett genom frön. Pollen kunde nämligen föras med vindarna kilometervis och mellan två generationer uppstod lätt en enorm variation bland avkomman.

Denna genetiska mångfald innebar emellertid ett slags försäkring för odlaren eftersom skördarna blev säkrare. Tryggheten köptes dock till priset av en låg avkastning. Faran med enhetlighet visas däremot av potatisen. Den kan, som bekant, även förökas vegetativt genom sättning av knölar, vars celler förökas genom vanlig celldelning. Avkomman blir då genetiskt identisk med moderplantan. Stora odlingar kan därmed härstamma från samma ursprungsmaterial som ibland kan vara särskilt känsligt för vissa sjukdomar. Ett känt exempel på vad detta kan leda till är 1840-talets potatissvält på Irland, förorsakad av att öns potatis saknade motståndskraft mot potatissvampen.⁶⁸

Det är den här beskrivna metoden som har använts när man valt ut utsädet på Djäknebol. Inte minst har syftet varit ogräsrensning. Påskafton 1832 såddes vårråg sedan åkern väl gödslats, rågen *omkastats* och *flötats*, men utsädet var likväl "lite väl full av åkerärter och havre samt svag". Exempel finns på att även havre behandlats på detta sätt: 1761 kastades havre och 4 maj 1795 omkastades "min" svarthavre. 1827 nämns att havren från Fröl-

Bild 6.b. Tröskning cirka 1800. Observera det öppna fönstret – en viktig förutsättning vid "kastning". Källa: Bonad målad av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

linge omkastades och flötades. Omkastning av havre förekom också 1804.

Flötningen var ytterligare ett sätt att rensa säden vid tröskningen. Man tog ett par skyfflar upptröskad säd i ett säll, skakade och svängde detta, så att ax- och halmrester "flöt" upp ovan på kornen och då lätt kunde plockas bort.⁶⁹

Utsäde utifrån

Tillförsel av nya anlag kan ha stor betydelse för växternas produktionsegenskaper. En sådan tillförsel kunde ske när man på en gård hämtade utsäde eller nya sorter från andra gårdar i grannskapet eller från mer avlägsna områden. Vi såg ovan på sidan 49 hur spannmålsbrist på Djäknebol kunde tvinga fram inköp av korn, råg och havre inte bara från granngårdar utan också från Halmstad och Småland. Här var det nöden som tvingade fram inköpen. På gården infördes också flera gånger både nya växtfamiljer och nya sorter (se bilaga 11). Men räkenskapen avslöjar sällan några motiv: en ny växt dyker plötsligt

bara upp i räkenskaperna som potatis, vicker eller bovete. Samma gäller några sorter av stråsåden. Endast undantagsvis får vi några glimtar av vad som låg bakom införandet av nymodigheterna.

Fanns det ett erfarenhetsgrundat medvetande på Djäknebol om nyttan av att förnya utsädet genom införsel utifrån redan före den vetenskapliga växtförädlingens genombrott under slutet av 1800-talet? Denna fråga går inte att direkt besvara. Men räkenskapen ger oss indirekt besked när den visar på en omfattande och närmast regelbunden införsel av utsäde från ett stort geografiskt område. Denna införsel kan inte bara förknippas med nödsituationer och brist.

*

Jag skall närmast redovisa vilka uppgifter som förekommer i räkenskapen från Djäknebol om utsädesimport, utsädesålder, ogräsföreningar och kastning eller flötning. Redovisningen sker sädeslag för sädeslag efter-

som dessa uppenbarligen behandlats olika på gården i de nämnda avseendena.

Vårråg

Vårrågen har ägnats en ringa uppmärksamhet av Torups klockare när det gällt att införa nya sorter (se bilaga 11). Ointresset visar sig också när det gäller att ta in nytt utsäde utifrån. I regel har utsädet hämtats från de egna åkrarna. En gång bröts detta mönster: 1821 hämtades utsädet från Fängsed, en gård i trakten som Ausell själv ägde.

Utsädet kunde ibland vara ganska gammalt: 1822 års utsäde hämtades från både 1820 och 1821 års grödor.

1763 nämns i tröskräkenskapen "den fröiga Klubbåkersrågen" och man får förmoda att nästa års utsäde inte hämtades från denna.

Mot bakgrund av vad man nu vet om rågens förökningssätt genom korsbefruktnings, har den omkastning som dokumenterats från gården knappast kunnat förbättra rågens genetiska egenskaper. Lika liten effekt har sannolikt införseln av frö från grannskapet haft. Här har vindarna hela tiden fört in genetiskt material från omgivningarna, utan att klockarna kunnat påverka detta. Kastningens och "flötningens" positiva verkan har bara varit att minska mängden ogräsfrö i utsädet.

Höstråg

Vad jag sammanfattande kallat höstråg förekom på Djäknebol under flera benämningar, främst vinter-, larsmässe- och vasaråg. Utsädet till denna råg har i regel, sedan respektive sort väl införts, hämtats från den egna odlingen. Men också granngårdar kunde få rycka in: 1800 och 1804 såddes både "min egen" och Fängseds vinterråg.

Pehr Osbeck uppgav 1796 att larsmässeråg då nästan bara odlades på säterierna. Bönderna hade inte möjlighet på grund av brist på stängsel och gödsel. Om Torups klockare fick sin larsmässeråg från något säteri när den dök upp första gången (1781) framgår inte. Däremot visar en notis från hösten 1829 hur vasarågen, som kom att odlas på gården i många år, introducerades på gården: "Sedan förledit års vinterråg gått alldeles bort om

vintren och vårrågen blivit även ganska svag, var fru Hernwall så god och gav oss 2 kappar Vasaråg". Fru Hernwall var av allt att döma identisk med Gustava Kuylenstierna, gift med Carl Hernwall, som 1815 – 1838 innehade Brännö säteri.⁷⁰ Den långa vintern 1828 – 1829 – snömassorna försvann först en bit in i maj – fick alltså här konsekvenser för odlingen på Djäknebol i årtal framåt genom att en helt ny sort infördes på gården.

Liksom för vårrågen förekom att gammalt utsäde användes: 1821 såddes fjorgammal. Att gammalt utsäde användes är särskilt naturligt för höstrågen eftersom alltför kort tid sannolikt förlöpte mellan skörd och sådd för att utsädet skulle hinna torka.⁷¹

1801 såddes höstråg med det ökända ogräset rågskallra.⁷² Ausell kallade denna sin råg för "skallerråg".

Beträffande höstrågen tycks den införsel av frö som skett ofta ha rört nya sorter. Precis som för vårrågen har vindpollinering från omgivande områden sannolikt inneburit ständiga förändringar i höstrågens genetiska egenskaper och minskat effekterna av urval genom kastning eller på annat vis.

Korn

Tyvärre tiger räakenskapen om varifrån "borrekornet" 1807 och "torekornet" 1814 hämtades. Däremot framgår varifrån redan brukade sorter hämtades. De halländska klockarna hade inkomster i korn (helgonskylden). Här kunde nya gener obemärkt komma in på Djäknebols åkrar: den 22 maj 1760 såddes på Klobbåker ett stycke korn "av mitt eget hemmavuxna 2 skäppor och av helgonkornet 1 skäppa". 1834 och 1837 nämns korn "från socknen" vid sidan av eget. Eget korn användes till utsäde 1832.

Vid ett tillfälle nämns ogräsproblem i kornodlingen: 1783 25/10 tröskades korn "med frö i".

Havre

Havrens utsäde har hämtats från många olika håll. 1759 2/6 skriver Lars Ausell d ä att han fick havren av "nådig frun på Brenne" – vid denna tid hade Djäknebol brist på utsäde, vilket åtminstone i detta fall bör förklara varför utsäde hämtades utifrån. Brännö säteri fick

flera gånger lämna havreutsäde till Djäknebol: 1795 och 1824. 1806 hämtades utsäde från Vapnö säteri utanför Halmstad.⁷³ Men det fina ursprunget kunde bedra: 1817 hade utsädet hämtats från Vapnö. Men det gick illa: "Sedan man blivit varse att den havren som jag sått på Stenhålan 2,5 skäppor, vilken jag köpt från Halmstad eller Vapnö var ofrö, måste jag så denna åkerbit med korn 1 sk den 31 maj...". 1825, 1827 och 1829 hämtades utsäde från Fröllinge herrgård i samma härad som Torup. Till denna kategori av leverantörer kanske man skall räkna Torups Prästgård 1827 och Fröslida under Sperlingsholm 1821 (i sista fallet var det vithavre som hämtades).

Men även bondgårdar i trakten har fått bidra med havreutsäde: 1767 Hulegård, 1785 Bosgården, 1803 Gohult; 1803 Bökestig (?), 1804 Fängsed, 1810 och 1832 Nädhult, 1810 Ekenäs, 1810 Renäs (?) och 1810 Åmot. 1818 hämtades havre från Drängsered, 1823 från Mårenäs och 1824 från Lopered. Både 1831 och 1832 hämtades utsäde från grannsocknen Kinnared (1832 från gården Ryd där).

Men naturligtvis har också utsäde hämtats från de egna "örkarna", den lokala varianten av sädesbingar: 1767 såddes "vår" havre, 1795 nämns "min" vithavre och svarthavre, 1796 "samvuxen" havre, 1798, 1799, 1803, 1806, 1821, 1823, 1829, 1831 "min" eller "egen". 1810 "min tyska havre".

Utsäde har även hämtats från mer avlägsna orter: 1796 nämns "Malmö" havre, 1798 såddes havre som Olof Ausell fått från sin bror Arvid, troligtvis i Halmstad. 1838 såddes havre "fr: Småland". Det kan dock, som redan nämnts, vara svårt att skilja på iuförselort och handelsnamn i de ausellska räkenskaper: 1813 nämns "Skånes havre" som "köpe".

Även havre av mycket dålig kvalitet har fått duga till utsäde: Det sista som såddes våren 1795 var s k magasinshavre "vilken torde ej vara tjänlig till folk, medelst svindel". Svindel var en ogräsart med mycket giftiga frön.⁷⁴ Magasinshavre var spannmål som kronan samlade på sig i stora magasin i städerna inför befarade kriser – vid missväxt lämnades den ut som understöd till behövande. Hur Ausell kommit över den framgår inte.

Även beträffande havren förekom att flera år gammal säd kunde sås: 1822 såddes utsäde hämtat från 1820 års gröda och "gammal havre", 1827 av 1825 och 1826 års grödor.

Havren var vid sidan av vårråg det enda sädesslag där omkastning och "flötning" nämns. Förfarandet kan både ha syftat till ogrärensning och massurval. Med hänsyn till havrens förökningssätt har kastningen säkerligen inneburit att utsädet till viss del förhåtrats genom ett positivt genetiskt urval för stora frön.

Blandsäd

Blandsäden har fått lika mycket tillflöde utifrån som dess ingående komponenter havren och rågen. Men den blandades inte alltid från gång till gång. Utsädet kunde också hämtas från den egna tröskade blandsäden: 1777, 1779, 1780, 1798 nämns samvuxen, 1782 och 1813 självvuxen blandsäd. 1783 blandad och samvuxen. Olika kombinationer kunde förekomma: 1786 rapporterades "vår samvuxna hlandsäd och hälften havre blandad däruti" i utsädeskolumnen och 1795 havre och blandsäd, självvuxen. 1823 förekom dels samvuxen blandsäd med litet ny råg i och "samvuxen med blandniug". 1832 nämns blandsäd med Kinnaredshavre inblandad.

Även här har utsädet kunnat vara gammalt: 1827 såddes blandsäd där utsädet hämtats från 1825 års havreskörd och av 1826 års egna blandsäd.

Vete

Vete var alltså en ganska obetydlig gröda på Djäknebol. Några få gånger får vi veta varifrån veteutsädet hämtades. Det rör sig eubart om allmogegårdar i trakten: 1798 hämtades det från Elias på Heden, 1821 från Fagerhult och Fängsed.

Potatis

Sättpotatis till Djäknebol hämtades flera gånger från stånds personer i trakten: 1823 och 1825 från Gustavsberg (1825 två slags). 1824 hämtades potatisutsädet från Brännö. 1839 köptes sättpotatis från graunen Christen i Sjögård. 1823, 1824, 1839 och 1840 sattes egna. Eftersom det här varit frågan om vegetativ

förökning har klockarna på Djäknebol inte kunnat bedriva någon växtförädling genom något massurval – när väl en sort införts, har den förblivit genetiskt oförändrad år efter år så länge den fortsatt att odlas. Som nämnts i det föregående kan man dock i ett tidigare skede räkna med frösådd vid potatisodlingen, vilket bör ha givit en genetiskt variationsrik produktion, där dock det faktum att potatisen var en korsbefruktare, inte givit Djäknebol-klockarna några större möjligheter att påverka utvecklingen genom egen urvalsverksamhet. Om eventuell fröodling av potatis saknas helt uppgifter i räkenskapen.

Övriga grödor

Här ges knappast några upplysningar alls. Enda undantaget är 1795 då vi får veta att "mor" lånat en potta hörfrö (=lin) i Sjögård.

Sammanfattning

Vi har kunnat konstatera att Djäknebol mycket ofta hämtat utsäde från andra gårdar eller orter. Detta gäller hela undersökningsperioden. Bland gårdar som lämnat utsäde till Djäknebol finns både bondgårdar och herrgårdar i närheten. Utsäde har också skaffats från mer avlägsna orter: Småland och Skåne tycks ha varit viktiga leverantörer av utsäde. Via Skåne och Halmstad har nya sorter kommit in till Djäknebol från Tyskland, England eller Baltikum. Vasarågen bör ha kommit från Finland.

Nödtvång har flera gånger legat bakom att utsäde hämtats utifrån, särskilt gällde detta bristår som 1760. Ett exempel var införandet av vasarågen 1828 – 1829, när den föregående höstrågsorten drabbades av missväxt. I övrigt nämns inga motiv för införseln av främmande utsäde. Men Djäknebol har med tiden fått allt större skördar och därmed rimligtvis haft möjlighet att vara självförsörjande med utsäde. Ändå har man hämtat sådant utifrån. Det är uppenbart att en stor del av införseln har rört nya sorter med specifika egenskaper som man velat ta in för att öka produktionen.

Utsädesimporten till gården har möjligen

medfört att man fått ett utsäde som var något renare från ogräs. Särskilt har en sådan effekt kunnat nås när utsädet hämtats från avlägsnare områden med andra naturförutsättningar som Finland och Baltikum. Några av de ogräsfrö som då kommit in kan ha haft svårt att tåla den nya växtmiljön samtidigt som mängden av de "egna" orässorterna varit mindre än i det hemmaproducerade utsädet. Ogrärensning av utsädet har förekommit i form av skastning och flötning.

Betydelsen av utsädets ålder för grobarheten har man varit helt medveten om – i regel har utsäde från föregående skörd använts, men ibland även sådant som varit ett eller två år gammalt.

Kastningen innebar också att man valde ut de största kärnorna till utsäde. Särskilt för självbefruktande grödor som korn och havre bör detta ha haft en viss verkan i växtförädlingsriktning. För en korsbefruktare som rågen bör kastningen däremot ha varit verkningslös. "Omkastning" har förekommit på gården för åtminstone råg och havre. Kastningens betydelse som växtförädlingsmetod får dock inte överdrivas. De i växtförädlingshänseende verkligt betydande urvalen (på gott och ont) har varit det naturliga urval som ägde rum av sig självt på fälten och det urval bonden gjorde genom att importera nya sorter.

I flera fall visar det sig att århundradens erfarenheter lett till en ändamålsenlig praktik bland bönderna, även om man saknade vetenskapliga teorier om sammanhangen. Räkenskapen ger bara brottstycken av en helt säkert komplicerad praxis och det går knappast att spekulera kring de totala effekterna av de utsädesurval som skett. Hur typiskt Djäknebo varit på dessa områden kan knappast bedömas. Men överlägsna yttranden som Bexells att "Halländske Bonden, ehuru i allmänhet saknande förmåga, att göra sig en scientifik redovisning för de mer eller mindre lönande skördar, som hans fält lemna honom", förringar utan tvivel de kunskaper som fanns djupt nere i folkkulturen.

Kapitel 7

Odlingsteknik

Detta kapitel skall belysa några tekniska sidor av åkerbruket på Djäknebol. Odlingsteknik är ett mycket vitt begrepp som kan avse allt från redskap och metoder till val av grödor. En del av detta har redan berörts i tidigare kapitel. De sidor av jordbrukstekniken på gården som här skall behandlas är det så kallade *odlings-systemet*, som bland annat innefattar brukningsrytm, växtföljder och gödsling, *jordbearbetningsmetoderna* och slutligen *val av såningstidpunkt*.

"Odlingssystem"

Odlingssystem är ett suddigt begrepp inom den agrarhistoriska litteraturen. Särskilt kulturgeografen Sven Dahl har gjort viktiga bestämningar av olika begrepp som anknyter till odlingssystem, bestämningar som är lämpliga att utgå från vid vår beskrivning av Djäknebol.¹

"Ensäde" var det odlingssystem som enligt litteraturen präglade sydsvenska höglandets skogsbygder på 1700-talet och under början av det följande århundradet. Ordet ensäde har getts mycket varierande innebörd i olika jordbrukshistoriska sammanhang.²

Okklarheterna kring vad som menas med ensäde beror på att begreppet än fått beteckna den ena, än den andra aspekten av *brukningsrytmen*. Brukningrytm kan avse både skördefrekvens, hur ofta en åkeryta besåddes, och växtföljd, d v s i vilken ordning olika grödor tilläts följa på varandra. En vanlig definition av "ensäde" är således "att *hela åkervidden varje år befinner sig i odling* och är bevoxen med gröda" och regelbunden träda saknas.³ En annan bestämning av ensädesbegreppet som blev vanlig på 1800-talet låter "ensäde" beteckna *vissa växtföljder*, nämligen de som ansågs ha dominerat vid ensäde.⁴

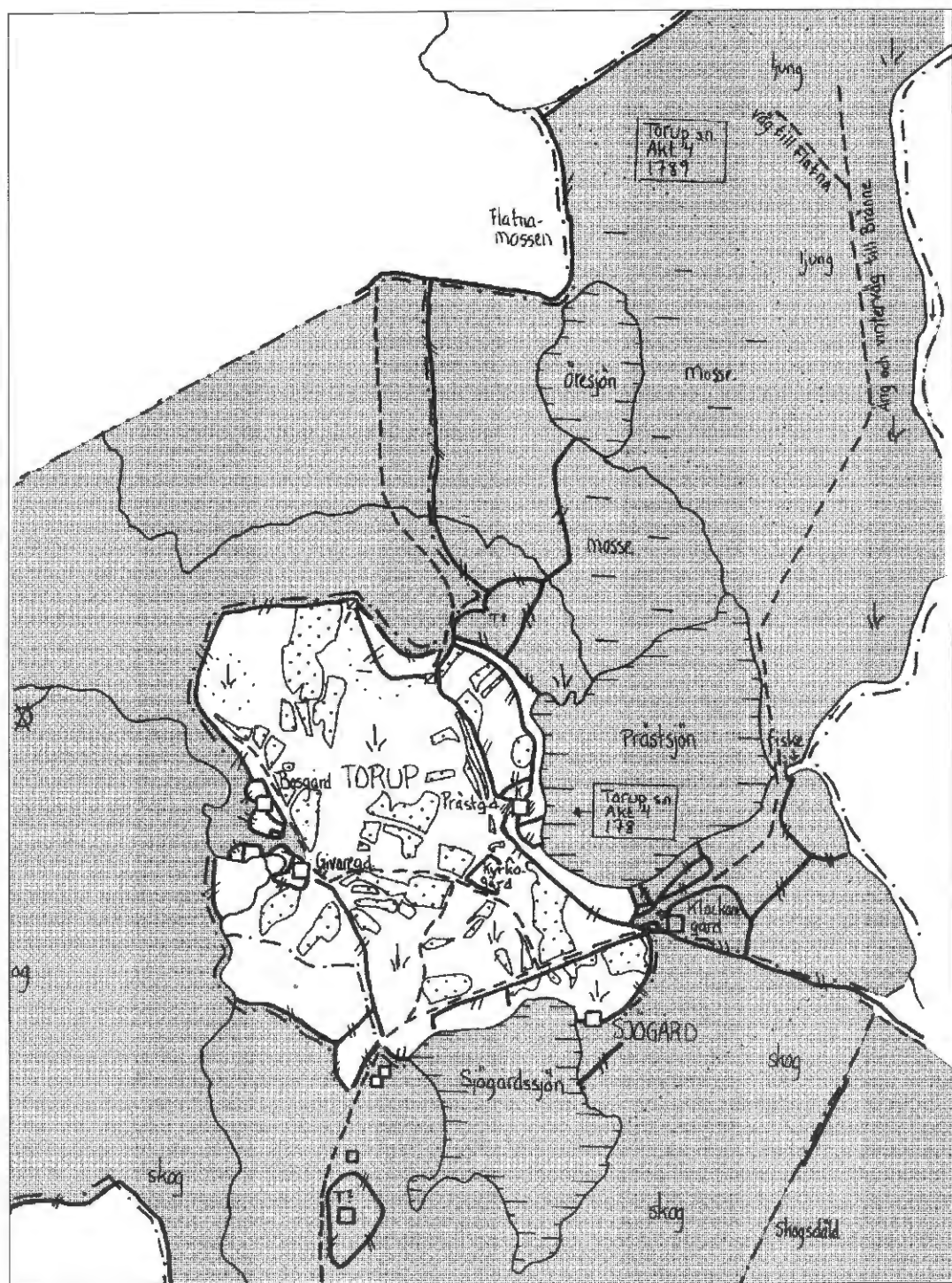
Sammanfattningsvis finns två huvudbetydelser av ordet "ensäde": 1) hela åkerytan odlades varje år; 2) vissa typiska växtföljder användes.

"Hela åkern besås varje år"

Ensäde i bemärkelsen "*hela åkerytan besås årligen*" dominerade i undersökningsområdet så långt bakåt man kan se av historiska källor före 1800-talets förändringar. Från landeboken omkring 1569, över Arendt Berntsen vid 1600-talets mitt, Fischerström hundra år senare, en del lantmäterikartor under 1700-talet och sockenstatistiken från det följande århundradets första år klargörs att trädesbruk normalt inte tillämpades – hela åkern besåddes varje år.⁵ Ännu omkring 1850 dominerade ensädet i denna mening i Hallands inland på gränsen mot Småland.⁶ Till tabellverket rapporterade Torups socken i början av 1800-talet alltid "ensäde", bl a som svar på frågan hur stor del av jorden som besåddes. Reseberättelserna ger liknande generaliseringar, men för större geografiska områden.

Ensädet i denna bemärkelse förutsatte att inägorna med åker och äng skildes från utmarken av en gårdsgård. Boskapen betade under sommaren på utmarken och stängdes ute från inägorna så att djuren inte skulle komma åt växande säd och ängshö där. När inägorna var skördade öppnades hägnaden och boskapen släpptes in för att beta av stubben under senhösten. På våren fördes boskapen åter ut på utmarken och hägnaden slöts.

Detta system avspeglar sig väl i storskifteskartorna från Torup. Av kartan och handlingarna över storskiftet av Torups inägor från 1789 framgår att Prästgården, Djäknebol, Givagården, Sjögård och Bosgård haft sina åkrar

Karta 7.A. Torups ägor före storskiftet 1789. Närmast bebyggelsen i Torup syns åkrar (prickiga) och ängar (ofärgade) spridda inom byns inägområde. Runt inägorna breder den gemensamma utmarken ut sig (skrafferad och endast delvis återgiven). Djäknebol kallas på kartan Klockaregård.
Källa: Historiskt kartöverlägg av Eva Bengtsson, Länsstyrelsen i Halmstad. Bearbetat av förf.

och ängar spridda inom ett stort inägoområde kring kyrkan. Detta inägoområde, där åkrar och ängar låg om varandra, i regel utan hägnader emellan, avskildes från utmarken av en vid gemensam gårdsgårdsring. Torups inägomark före storskiftet framgår av karta 7.A. Där har området utanför de yttre hägnaderna kring byns inägor skrafferats. Endast några smärre inhägnade lyckor eller hagar avtecknar sig i inägoområdet innanför den yttre hägnadsringen.

Påståendet att "hela åkern besås" får inte tas alltför bokstavligt: även vid ensäde förekom att åkrar lades i tillfällig träda. 1847 rapporteras således från Halland att: "På somliga ställen igenlägges väl någon mindre del av den utmattade åkern till gräsväxt, men utan föregående gödning eller frösåning och lämnas i sådant skick 3 till 4 år, varefter den ånyo upptages och fortfarande begagnas till sädesodling."⁷

Att visst trädesbruk i och utan samband med höstsädesodling och andra odlingsexperiment från enskilda bönder i vart fall *kunnat* ske redan före storskiftena visas av karta 7.A. Där framgår att en del inhägnade områden funnits även före ägoblandningens upphörande. Också Djäknebol hade redan före storskiftet av byns inägor, vid sidan av sina andelar i Torups bys gemensamma inägomark, ett "oberoende" åker- och ängssystem (se ovan s 38). Detta hade uppkommit genom att en del av byns gemensamma utmark upplåtits till klockaren. Denna senare mark kallas på 1789 års karta för "Klackarens intäckt". Upplåtelsen konfirmerades i samband med storskiftet av skogen 1778 – 1779 där karta och beskrivning talar om tre lyckor och "egne intägter" som tillfallit Djäknebol. Här låg gårdens hus. Denna intäkt hade lämnats till klockaren långt tidigare under 1700-talet, kanske i samband med att husen flyttades dit från ett tidigare läge norr om kyrkan. Genom storskiftet av skogen hade Djäknebol dessutom fått ytterligare ett stort område där Ausellarna kunde styra och ställa som de ville. Det sträckte sig som en triangel med smalaste spetsen åt sydväst och övre västra hörnet strax söder om Djäknebols byggnader (sid 40).

Av karta 7.A och kartan s 40 framgår Djäknebols gårdsgårdssystem direkt efter storskiftena (kartan är en sammanfattning av båda storskifteskartorna – utmarksskiftets och inägoskiftets). En hägnad avgränsar Djäknebols åker, äng och tomt från andra gårdar och den enskilda utmarken, samt de ännu oskiftade ängarna norr om gården. Hägnadsmönstret tycks vid en första blick vara mer komplicerat än man föreställer sig vid ensäde. Men om man tittar närmare ser man att huvudhägnaden ringar in inägor (i norr avgränsas de av sjön). Övriga hägnader var framtvingna av vägar som genomkorsade inägor. Dessutom är tomten skyddad av stängsel. Norr om denna finns ett par lyckor. Vi finner alltså att Djäknebols hägnadssystem inte motsvarat ensädets enkla avgränsning av inägojorden mot en omgivande utmark. Hägnaderna kring vägarna har givit gårdens brukare flera åtskilda gårdar där stängslen givit brukarna frihet att, om de velat, freda det ena eller andra av gårdarna. Eftersom hägnaderna tvingats fram av vägsystemet går det inte att avgöra om de fått påverka odlingssystemet. Om Ausellarna dragit fördel av hägnaderna för trädesbruk, växelbruk eller odling av t ex tidig höstråg avslöjas inte av kartorna. Inte heller framgår några detaljer om hur hägnaderna använts för reglering av betet.

Kartorna från storskiftena visar ett hägnadssystem som väl bekräftar uppgifterna om ensäde i Torup, åtminstone före 1789. Men när upphörde detta system? På många andra håll har ensädet med tiden ersatts av ökande trädor och cirkulationsbruk med vallodling. Detta skedde i huvudsak under loppet av 1800-talet. I rapporten från Torup till finanskommittén 1859 beskrevs förbryllande och motsägelsefullt att "allmänna bruks-sättet" var "växelbruk sålunda, att åkern årligen är öppen".⁸ Här används växelbruk uppenbarligen i den intetsägande bemärkelsen "att grödorna växlas om mellan åren". Det rörde sig alltså fortfarande om ensäde i den nyss diskuterade betydelsen. I vissa trakter i Hallands slättbygder tycks växelbruket ha börjat komma igång vid 1800-talets mitt; i Slöinge och Eftra användes vid denna tid 2/3 av

jorden till säd, 1/3 till vall." Men inget hade ännu hänt i områdena upp mot smålandsgränsen. Under den här undersökta perioden får vi alltså inget besked i normalt källmaterial, som kronofogdeberättelser och liknande, som säkert låter oss avgöra hur långt man hunnit i Torup.

När infördes trädor på Djäknebol?

Räkenskapen från Djäknebol ger oss möjlighet att avgöra när mer omfattande trädor infördes på gården. Jag har inte observerat några uppgifter om detta i lantmäterimaterialet. Enligt räkenskapen infördes trädor i större skala på gården under 1850-talet. Tyvärr går trädornas omfattning inte att utreda helt – detta var samtidigt en tid av kraftig nyodling och sammanslagning av åkrar. Identifieringen av enskilda åkrar blir just vid denna tid svårare än för den föregående perioden. Dessutom anges inte konsekvent hur åkern använts föregående år. I några fall går det dock att med säkerhet fastställa att trädor förekommit genom att räkenskapen uppger att sådd skett på t ex "Trädes-jorden i Hästhagen". Dessa fall återges i tabell 7.1 nedan. I tabellen visas också vilken gröda som odlats på trädan, liksom trädans beräknade areal.

Vid den tid då de större trädorna infördes uppgick Djäknebols areal till ungefär 7 eller 8 tunnland (se s 52). Mycket talar för att tabellens uppgifter om trädor är någorlunda full-

ständiga: man kan förvänta sig att intresset för vad som varit träda eller inte gällt konsekvent åtminstone för varje års hela utsädesnotis. Tabellens uppgifter innebär att genomsnittligt ungefär ett och ett tredjedels tunnland trädades dessa år, det vill säga mindre än en femtedel av arealen.

Om vi tittar på vilka grödor som följde på trädorna får vi i alla fallen en enda – larsmässeråg. Därmed har vi en möjlig förklaring till trädesbrukets införande: larsmässerågen som introducerades på gården 1849. Denna höstråg såddes mycket tidigare än andra sorter som dittills odlats på gården: ibland, som vi skall se, redan i augusti. Denna tidiga sådd kan ha hindrat annan spannmålsodling på åkern det år man sådde och därmed tvingat fram ett trädesår.¹⁰ Men på Djäknebol har faktiskt inte sällan odling förekommit även sommaren före larsmässerågens sådd. Särskilt vanligt var det att larsmässeråg såddes omedelbart efter en potatisskörd.¹¹

Skiftenas betydelse

Skiftesrörelsens vidare utveckling har vidgat gränserna för hur odlingssystemen kunde utvecklas när väl intresset infann sig hos den ene eller andre bonden. I den gamla oskiftade byn hade man varit tvungen att fatta många beslut om sådd, skörd, hägnader, betesorganisation mm gemensamt, vilket kan ha haft en konserverande verkan. Nu ökade möjligheterna till enskilda initiativ.

Tabell 7.1. *Trädor på Djäknebol.*

Åkers namn	Trädesår	Efterföljande gröda	Trädans storlek (tunnland)
Stycket norr om skolhuset	1855	larsmässeråg	1,3
Stora och Lilla Sjöåker, halva			
Store Stättåker och "upptagningen"	1856	larsmässeråg	1,5
Hästhagen	1857	larsmässeråg	0,9
Norra och södra Mossen	1858	larsmässeråg	2,0
Hela fältet norr om skolan	1859	larsmässeråg	2,0
Hästhagen	1860	larsmässeråg	0,9
Backarna	1861	larsmässeråg	0,7

Anmärkning: Arealen har bestämts utifrån räkenskapens utsäde där vid denna tid 36 kappar har räknats på tunnland, samt Torups uppgift 1859 till finanskommitten om såddtäthet för råg (1 tunna per tunnland).

Storskifteskartor och senare skifteskartor avslöjar att Torups by gemensamma inägomark, där även Djäknebol haft del, genom skiftena splittrades upp på de olika gårdarna, samtidigt som många åkrar och ängar bytte gårdstillhörighet. Redan genom storskiftet npphöorde större delen av ägoblandningen av åker för Djäknebols del. Gårdens brukare blev nu i princip oberoende av de andra byamännens synpunkter vid val av grödor, tid för sådd och skörd, insläppande och utsläppande av djuren m.m.

Men storskiftena 1778 – 1789 avskaffade inte helt ägoblandningen. Kvar fanns ännu i slutet av 1840-talet de långt från byns hemman belägna s k Ö- och Ivebroängarna, där en del ägostycken fortfarande hade "ömsom ägoblandning och oordentliga skapnader".

Tyvär är senare lantmäterikartor svårtolkade när det gäller gårdslingen. Kartan från 1847 – 1851 tillåter inte någon säker identifiering av vilka streck som avser ägo gränser och vilka som avser hägnader. Laga skifteskartan från 1869 antyder flera stängsel kring och mellan olika åkrar väster om Kilaåns förbindelse med Prästgårdssjön. Att man fortfarande

de hade så många stängsel tyder på att man ännu inte börjat med någon klöverodling på trädorna. När man med tiden började en sådan odling och djuren alltså inte hade någon träda att beta kan vi räkna med att gårdsgårdarna på många håll blev överflödiga. Boskapen kom nu oftast att tjudras på klövervallarna i stället.¹² Men då har vi också lämnat den tid som räakenskapen omfattar.

Kartan från 1847–1851 ger för övrigt en intressant bild av en uppenbarligen komplex markanvändning av lyckemarkstyp inom den gamla intäkten (bild 7. a.).¹³ Vi får dock inga närmare förklaringar av vad de olika små fälten egentligen avser. Här kan man, vid sidan om säd, tänka sig odling av kål, rovor, köks- och spånadsväxter – en odling som säkert förekommit långt före storskiftena, men som inte fångas in av de äldre kartorna.

Efter storskiftena ger inte kartmaterialet tillräcklig information för att man av detta skall kunna dra några slutsatser om odlings-systemet på Djäknebol, i vart fall är materialet svårtolkat i detta hänseende. Här får vi lita till räakenskapen.

De lämnade uppgifterna visar sammanlagt

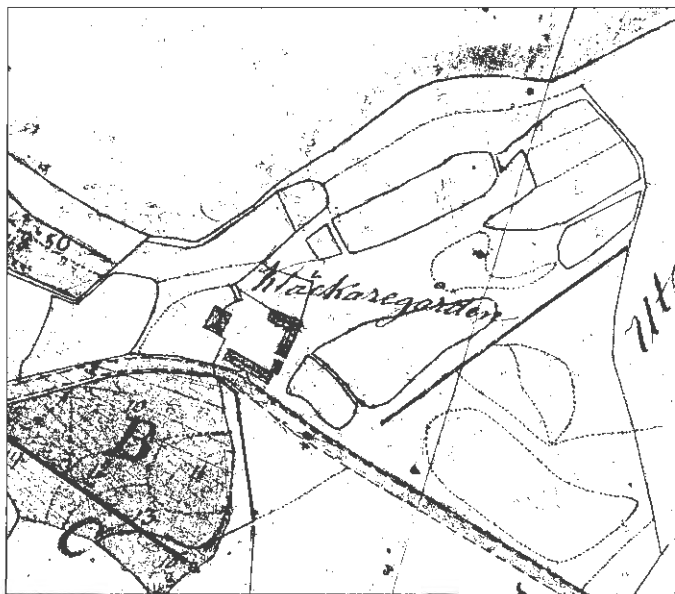

Bild 7. a. Lyckemark närmast Djäknebols hus 1850.

Källa: Ägobyteskarta 1848-1849 för Torups kyrkby. Lantmäteriet. Halmstad.

na att det inte rört sig om något systematiskt och regelbundet trädesbruk på Djäknebol som i de tre- eller firsädesystem som förekom på andra håll i landet. Det har rört sig om oregelbundna "duvoträden" inom ensädets ram av liknande typ som de som samtidigt rapporterats från bl a Älvsborgs län.¹⁴ Dessa trädor var inte större på Djäknebol än att odlingssystemet vad gäller skördefrekvens fortfarande kan karakteriseras som ensäde ännu när räkenskapen på Djäknebol upphör på 1860-talet. Det bör dock påpekas att en del inhägnader även tillåtit avvikelser och experiment inom det övergripande ensädesystemet också före storskiftena. Bl a har lyckodlingar gett betydande möjligheter till odlingsinitiativ för den enskilde.

Växtföljder

Växtföljderna var en viktig del av odlingssystemet – i dessa avspeglades tradition och nya vindar inom jordbruket. Vissa växtföljder fick rent av karakterisera olika landsändars odlingssystem, som nämnts inte minst "ensädet".

Studier som bara bar tillgång till lantmäterimaterial har svårt att avgöra vilka växtföljder som tillämpades. Lantmätarna nöjde sig ofta vad gäller växtföljderna med generaliseringar som korn efter råg och liknande, i den mån de alls berörde saken. Eftersom bönderna, särskilt före skiftena, hade en stor mängd åkrar ligger det nära till hands att misstänka att verkligheten har varit komplicerad. Lättare blir det inte när begrepp som en åker "kornjord" eller "havrejord" lämnar den sentida läsaren i tvivel om huruvida kornet odlades på en viss åker hela tiden, om det fanns särskilda havreåkrar, o s v.¹⁵ Lantmätarnas karteringar skedde också med mycket långa tidsmellanrum som inte tillåter något närmare tidfästande av förändringarna.

Hur såg till att börja med det gamla ensädets växtföljder ut enligt olika berättande källor? Vid 1700-talets mitt rapporterades som typiskt för Halland att åkern omsevis det ena året besåddes med råg, det andra med korn eller havre.¹⁶ För södra Halland nämnde Bar-

chaeus 1773 som en vanlig brukningsrytm vinterråg – korn – havre (eller vårråg eller blandsäd eller "kampsäd", vad nu det senare kan ha avsett). Vinterråg var ett slags höst-råg.¹⁷ Men här ställs vi inför frågan om huruvida detta verkligen var en praxis bland bönderna och inte bara hos Barchaeus' bekanta på prästgårdar och säterier.

Pehr Osbeck är mer tydlig på denna punkt när han på 1790-talet uppger att allmogen i södra Halland första året sådde korn i gödsel, därefter vinterråg eller en del bönder åter korn, följt av i tur och ordning vinterråg, vårråg och havre. Linet såddes året efter vinterråg eller på nyss upplöjd jord i gödsel.¹⁸ Ännu 1850 rapporterades från en socken nära Halmstad om "ensäde, utan träda eller cirkulation. Efter gödseln sås stundom vinterråg, men vanligast korn, efter kornet råg, så blandsäd och havre ... två eller flera år".¹⁹ Alltså ungefär samma växtföljd som rapporterades av Osbeck drygt ett halvsekel tidigare. "Ensädet" i Halmstads fögderi innebar enligt en kronofogdeberättelse därifrån vid 1800-talets mitt att allmogen besådde sin jord till hälften med vinter- och vårråg samt korn, och andra hälften med havre, blandsäd, lin och "potäter".²⁰ Den s k brännodlingen hade ofta höst-råg som första gröda i nyodlingarna och ibland korn. Efter rågen har ofta följt potatis, i sin tur följt av havre. Men på mossmarker har ofta havre odlats och rent av fått utgöra det enda sädeslaget.²¹

Vad kom efter dessa "ensädesväxtföljder"? Även när det gäller de nya brukningssätt som med tiden ersatte det traditionella ensädet är terminologin vacklande. Begreppet cirkulations- eller växelbruk har använts lika slarvigt som ensäde. Carl-Johan Gadd har visat att "växelbruk" i ensädesområden ibland helt enkelt har ansetts råda när bara mindre delar av åkern årligen trädats eller när sädeslagen omväxlats mellan åren.²² Den senare definitionen såg vi nyss ett exempel på i rapporten från Torup 1859. Enligt en striktare definition av växelbruk förutsätts att foderväxter odlades på delar av åkern. Fodervallarna fick ersätta ången, som drogs in i själva åkersystemet och försvann som särskilt ägoslag.²³ Sven

Dahl ansåg att begreppet cirkulationsbruk (eller det synonyma växelbruk) bör reserveras för "det reformerade jordbruket" och förutsätta, att åtminstone vallväxtodling och helst också rotfruktsodling ingår i växtföljderna.²⁴ Växelbruket har haft varierande utformning i olika trakter.²⁵

Kronofogden i Laholms fögderi skrev 1850: "Cirkulationsbruket under trädning och artificiellt gräs användes endast på de större lantgårdarna samt ett och annat enstaka hemman."²⁶ Omkring 1865 hade dock "ensädet" ersatts av en mer modern vall – spannmålsväxtföljd i södra Hallands kustland. Men "ensädet" dominerade fortfarande på gränsen mot Kronobergs län.²⁷

Djäknebol har inte någon gång under vår undersökningsperiod tillämpat växelbruk i mer kvalificerad mening, det vill säga spannmålsodling omväxlad med regelbunden träda eller vallodling av gräs eller klöver. Ingen vallodling nämns, som vi snart skall se, i de vidlyftiga räkenskaperna från gården. I själva verket har det hela tiden rört sig om ensädesbruk på gården i den meningen att varken systematiska trädor eller vallodling förekommit. Visserligen har nya växter förts in i växtföljderna, som potatis, vicker och rovor, liksom allt större trädesytor förekommit i slutet av perioden. Därmed har Djäknebols odlings-system motsvarat den typ av falskt "växelbruk", egentligen ett slags ensäde med växande duvoträden, som rapporterades från Älvsborgs läns ensädesområden under första halvan av 1800-talet. Den alltmer utsugna jorden har av och till, men oregelbundet, fått vila i träda.²⁸

Varför dröjde förnyelsen? Åtminstone så tidigt som vid 1700-talets mitt förespråkades primitiva former av växelbruk. En dåtida jordbruksdebattör förordade att åker och äng i södra Sverige "borde bytas om" av och till.²⁹ Detta var dock inget man bara hämtade från hyllan. Det var helt enkelt praktiskt ogenomförbart att förvandla besvärliga, steniga och "vattensjuka" ängsmarker till åker. Och en kraftig utvidgning av åkerytan var en förutsättning för att sädesproduktionen inte skulle minska vid en sådan reform. Det gick inte

bara att ta bort halva åkerytan ur sädesproduktionen som vid extremfallet – en övergång till tvåsäde. Visserligen skulle trädningen innebära att korntalen ökade genom att jorden fick vila mer, men de skulle inte öka tillräckligt för att kompensera produktionsbortfallet totalt sett.³⁰ Svårigheterna i södra Halland underströks i en rapport 1850: Cirkulationsbruk hindrades då på de flesta ställen av att större delen av den gamla ängsmarken antingen var stenbunden eller skogbevuxen och därmed inte kunde röjas till åker (vilket alltså cirkulationsbruket krävde).³¹

När det gäller orsaksförklaringar eller motiv till de förändringar i odlingssystemen som med tiden infördes, saknar vi uttalanden från den stora mängd bönder som fattade de avgörande besluten. Inte heller från Djäknebol finns några sådana uttalanden. Bakom den tilltagande trädningen kan flera faktorer tänkas: den tilltagande och ibland överdrivna propagandan (Charlier talade 1811 om korntal på 10 med nya metoder!) liksom den ökande foderbristen. Mycket talar för att larsmässerågen spelat en viktig roll. Detta kan dock inte ha varit hela förklaringen på Djäknebol där räkenskapen visar att larsmässeråg faktiskt i många fall gick att odla på åker direkt efter skörd av annan gröda. Skiftena bör allmänt ha givit större frihet att pröva nya vägar utan att behöva ta hänsyn till vad grannarna tyckte.

Vad säger då räkenskapen från Djäknebol om växtföljderna? För det första visar den att brukarna på Djäknebol ansett det mycket viktigt att hålla reda på växtföljderna: man noterade mycket ofta i utsädesnotiserna också vilken gröda den besädda åkern burit året före. För det andra låter räkenskapen oss följa utsädet åker för åker, år från år och under drygt hundra år före 1865, vilket ger oss utmärkta möjligheter att avslöja vilka växtföljdsval Ausellarna gjort.

En redogörelse för gårdens växtföljder måste utgå från de växtföljder som kunnat observeras genom jämförelser mellan utsädesnotiser år från år; bokföringens egna uppgifter om föregående års grödor är inte fullständiga. Flera problem infinner sig dock när

man vill följa odlingen i detalj på en viss odlingsyta: åkrar bytte namn, kom till genom nyodling, slogs med tiden ihop med andra åkrar, tillkom eller försvann genom skiftena. Enskilda åkerytor kan därför ibland vara svåra att följa mellan åren, särskilt som de tidvis, även efter ägoblandningens upphörande genom storskiftet, uppgick till mellan 30 och 40 stycken. När trädning i slutet på perioden infördes på en del åkrar framgår inte detta alltid uttryckligen. En del av en åker som trädas kan då bara anas genom att utsädesmängden tillfälligt minskades på åkern ifråga.³² När flera grödor ibland samsades på samma åkerfält framgår inte vilka som följde varandra på en bestämd delyta av åkern. En heltäckande granskning av växtföljderna på alla Djäknebol's åkrar blir därför omöjlig.

Först beskriver jag några åkrar som varit särskilt lätta att identifiera och där det i huvudsak odlats en gröda i sänder. I denna redogörelse särskiljer jag vissa åkertyper, men också två tidsskeden, som tycks avteckna sig och som jag väljer att kalla: "ensäde i ägoblandning" respektive "efter storskiftet: tradition – nyodling – experiment". Därefter beskriver jag utifrån en större mängd observationer, på ett mer "statistiskt" sätt, typiska följder. Där blir dels periodindelningen något finare, dels följs omloppen bara två år i sänder. Till gödslingen, som ofta var systematiskt sammankopplad med växtföljderna, återkommer jag något närmare i ett särskilt avsnitt.

1759–1789 – ensäde i ägoblandning

Det odlingsystem som tillämpades på Djäknebol före våren 1790 kan kortfattat beskrivas på följande sätt: gården hade då en gemensam inägomark med resten av Torups kyrkby, där olika gårdars åkrar och ängar låg utspridda om varandra. Detta i huvudsak samfällda, kollektiva, inägofält utgjorde, med ett engelskt uttryck, ett "open field", avskilt från byns gemensamma utmark genom en vid gårdsgård. Här har man varit bunden till gemensamma beslut om när boskapen skulle få beta innanför denna gårdsgård. De grödor

som tidigast och längst in på hösten krävt skydd mot bete har satt gränserna för boskapens insläppande. Man kan utgå från att bönderna hållit sig till en gemensam praxis med växtföljder och annat inom detta system. Experiment inom systemet har kunnat vara ekonomiskt riskfyllda. Utöver den oskiftade inägomarken har Djäknebol haft några åkerstycken inom den intäkt man sedan en tid haft på byns utmark.

Växtföljderna på de åkrar som får illustrera växtföljderna under perioden närmast före storskiftet framgår av tabell 7.2. Den gamla, mycket centralt belägna Klobbåker, i klockarnas räkenskaper delad på två tegar, får med sin norra del tjäna som exempel på det gamla ensädet på oskiftad bymark i Torup. 1790 hade denna åker en yta av ungefär ett halvt tunnland. Kyrkelyckan, om drygt 1/10 tunnland, får representera en typ av lyckodling, som sannolikt förekommit insprängd i den gamla byinägomarken. Den låg av namnet att döma nära Torups kyrka. En gammal "äckra", d v s öde eller långtidsträdad åker – Bosgårdsäckran – får exemplifiera ny- eller återuppodling på gammal inägomark under denna tid. Den omfattade bara några hundradelar av ett tunnland. Den kan vara en av de många ödeåkrar som ofta syns i kartmaterialet från det sydsvenska höglandets inädogården från tiden före skiftena.³³

Av tabellen framgår att Klobbåker haft en ganska regelbunden växtföljd med ett eller två år av vårråg eller korn följt av ett eller två år med havre eller blandsäd. Denna växtföljd liknar de som rapporterades från Halland vid 1700-talets slut, men till skillnad från dessa saknas "vinterråg" (ett slags höstråg). Klobbåkers växtföljd motsvarar däremot helt den växtföljd som rapporterades från närheten av Halmstad 1850 – korn – råg – blandsäd – havre – havre. På 1780-talet, när räkenskapen också ger gödseluppgifter, kan vi se att vårrågen gödslades. På andra liknande åkrar gödslades dessutom kornet. Att höstråg inte förekom här kan tyda på att höstsädsodlingen fortfarande inte slagit igenom på tegblandad ensädeshägnad byjord i dessa trakter. Symptomatiskt förekom den däremot i ett avgårdslat

Tabell 7.2. Växtföljden på några av Djäknebols åkrar 1759 – 1789.

År	N.Klobbåker	Kyrkelyckan	Bosgårdsäckran	Sjöåker	Tomtlyckan
1759	havre		havre	korn	
1760	korn	höstråg	havre	vår/höstråg	blandsäd
1761	vårråg	havre	havre	blandsäd	korn
1762	blandsäd	höstråg	havre	vårråg	
1763	vårråg	havre	havre	blandsäd	tonad
1764	havre	vårråg	blandsäd	korn	hampa
1765	korn	blandsäd	korn	vårråg	
1766	vårråg	korn	vårråg	blandsäd	korn
1767	havre	vårråg	havre	havre	vårråg
1768	vårråg	havre	havre	korn	blandsäd
1769	havre	korn		vårråg	vårvete
1770	korn	vårråg		blandsäd	vårråg
1771	vårråg	blandsäd		korn	vårvete
1772	blandsäd	havre		vårråg	vårråg
1773	blandsäd	havre		havre	vårvete
1774	havre	vårvete		korn	vårråg
1775	vårråg	-		vårråg	vårvete
1776	blandsäd	vårråg		havre	blandsäd
1777	havre	blandsäd		havre	blandsäd
1778	vårråg	havre		korn	havre
1779	blandsäd	vårråg		vårråg	vårråg
1780	havre	blandsäd		blandsäd	blandsäd
1781	havre	höstråg		vårråg	vårråg
1782	vårråg	havre		blandsäd	blandsäd
1783	havre	höstråg		havre	havre
1784	vårråg	höstråg		havre/lin	blandsäd
1785	havre	blandsäd		havre	havre
1786	vårråg	havre		vårråg	lin/hampa
1787	blandsäd	vårvete		blands/hamp	lin
1788	havre	vårråg		havre	
1789	vårråg	blandsäd		korn	

Anmärkning till tabell 7.2: Tomrum visar att åkern saknas i räkenskapen och trädats eller brukats med icke bokförd gröda, t ex köksväxter. Fetstil visar att någon form av gödsling skett. Skördeår avses.

Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

område som klockaren själv kontrollerade – den s k Kyrkelyckan. Här kunde man alltså pröva nya grödor och odlingsmetoder.

Kyrkelyckans odlingsmönster har varit något mer komplicerat än Klobbåkers, med ganska oordnade följder, där ett eller ett par års blandsäds- eller havreodling interfolierats med i början ofta korn eller vårråg, men senare allt större inslag av höstråg. Denna åker har av namnet att döma varit inhägnad, vilket gjort den lämplig för höstsäd, som därvid kunnat sås relativt tidigt utan att störas av bete.³⁴ Ett år med vårvete kan också noteras på denna åker.

Om de tio årens odling på Bosgårdsäckran, som vi ser, är avbrottet på en mer systematiskt långtidsträda på denna typ av "äckror" går inte att avgöra. Växtföljden avviker dock från de flesta andra åkrarnas genom de sex inledande årens havre eller blandsäd, avbrutna av ett år med korn och ett med vårråg innan åkern försvinner ur räkenskapen och möjligen åter övergår i en ängsperiod.³⁵ Eftersom blandsäden på Djäknebol, som visats i det föregående, till 75 eller 80 % bestod av havre, måste detta sexårsintervall ha sugit ut och verkat starkt avmagrande på jorden. Att Bosgårdsäckran försvinner ur räkenskapen

kan också möjligen bero på att den införlivats med några grannåkrar.

Till att komplicera bilden av Djäknebol's växtföljder bidrar odlingarna närmast bebyggelsen. Gården hade, som nämnts, före storskiftets ikraftträdande 1790 utöver de gamla byåkrarna också ett antal mindre åkrar i olika inhägnader, "lyckor", närmast sina byggnader, på eller i nära anslutning till vad man skulle kunna kalla tomten. Dessa odlingsytor låg inte heller före storskiftet i ägoblandning med andra gårdars. Sannolikt hade åtminstone en del av dem tagits upp i samband med att Djäknebol fick sin intäkt på utmarken när husen flyttades dit någon gång under 1700-talets första hälft (jämför ovan kapitel 4). Som exempel på detta slag av lyckåkrar har valts Sjöåker och Tomtlyckan (ibland kallad Tomtåker eller Tomten). Vid storskiftet 1790 omfattade de ungefär ett halvt respektive 1/20 tunnland.

Sjöåker, i Prästgårdssjöns södra kant, hade 1759–1775 en mycket regelbunden växtföljd som bestod av först ett år korn, därefter ett år vårråg, sedan ett eller ett par år med havre eller blandsäd. Detta var också en växtföljd som liknade de sydhalländska rapporternas som citerades ovan. Från 1776 blev havre-/blandsädsinslaget större, med fyra på varandra följande år efter 1781. Åkern gödslades inte, så långt detta framgår, vilket kanske har sin förklaring av att det här rörde sig om relativt näringsrik mark som kanske bara använts för sädesodling sammanlagt några decennier, sedan den tagits upp från utmarken.

Tomtlyckan bör ha legat alldeles nära husen. Denna lilla odlingsyta hade en varierad användning som starkt avvek från de nyss beskrivna åkrarnas: där odlades ibland vårve-te, en riskfylld "lyxodling" av liten ekonomisk betydelse totalt sett. Större delen av perioden präglades denna åker av en systematisk växling mellan vårråg och vårve-te. Strax före storskiftet inleddes här odling av "tonad", dvs lin eller hampa, som gödslades. Luckorna i tabellen för Tomtlyckan kan möjligen betyda att denna yta använts för köksväxter, som inte redovisas i räkenskapen.

Vad gäller gödslingen av Sjöåker och Tomt-

lyckan är det möjligt att de faktiskt göddes mer än vad som framgår: andra näringsämnen än kreatursgödsel kan ha tillförts i form av köksavfall, spisaska och annat. Kanske fanns starka näringsmässiga fördelar i de många olika växter som kan ha avlöst varandra på en åker som Tomtåker, utan att dessa växter redovisades. Något förvånande är kanske avsaknaden av höstsädsodling på dessa åkrar.

1790–1865 – efter storskifte:

tradition – nyodling – experiment

Storskiftet innebar att Djäknebol fick en del nya åkrar som tidigare varit inägoåkrar, men tillhört andra hemman. Omfattande nyodlingar företogs efterhand på gården. Kring 1850 skedde betydande ägobyten. För att skildra växtföljderna på gården under denna period har jag först valt ut fem representanter för de viktigaste åkertyper som avtecknat sig i räkenskapen. De fem åkrarnas växtföljder framgår av tabell 7.3.

För att visa växtföljderna på gamla f d byinågor har jag valt Östra Mellanåker och Landsåker. Dessa åkerstycken hade båda erhållits genom storskiftet 1790 och omfattade då vardera ungefär ett halvt tunnland. De utvidgades efterhand och kom att ingå i det med tiden stora sammanhängande åkergrädet i hemmanets nordvästra hörn, mot slutet av perioden kallat "Stora fältet norr om skolan". Lilla Sjöåker, om någon tjugondels tunnland, får illustrera den fortsatta användningen av Djäknebol's gamla intäktslyckor från tiden före storskiftet. Öen var en av de åkrar som plöjdes upp under den stora nyodlingsvågen på Djäknebol vid 1800-talets mitt. Dessa var upptagna ur gammal mossäng som tidigare varit gemensam för flera hemman och omfattade snart flera tunnland i Djäknebol's östra del. "Minste plåt i gårdet" får representera nyodlingsmark i mer centrala lägen, sannolikt gammal inägoäng.

Östra Mellanåkers växtföljder liknar Klobbåkers från tiden före storskiftet som vi nyss undersökte: korn eller vårråg omväxlade med ett par år av havre eller blandsäd. Ett år

Tabell 7.3. Växtföljden på några av Djäknebots åkrar 1790 – 1865.

År	Östra Mellanåker	Landsåker	Minste plåt i gårdet	Lilla Sjöåker	Öen
1790	korn	havre			
1791	vårråg	havre			
1792	blandsäd	vårråg			
1793	havre	blandsäd			
1794	vårråg	havre	havre		
1795	blandsäd	vårråg	havre	havre	
1796	havre	blandsäd		vårvete	
1797	blandsäd +	havre	havre	havre	
1798	blandsäd	blandsäd	havre	havre	
1799	havre	blandsäd	havre	höstråg	
1800	korn	havre	hlandsäd	höstråg	
1801	vårråg	blandsäd	havre	blandsäd	
1802	blandsäd	havre	blandsäd	vårvete	
1803	korn	havre	blandsäd	höstråg	
1804	höstråg	blandsäd	havre	blandsäd	
1805	havre	havre	havre	blandsäd	
1806	vårråg	havre	havre	vårvete	
1807	blandsäd	blandsäd	blandsäd	potatis	
1808	havre	blandsäd	blandsäd	-	
1809	vårråg	havre	vårråg	lin	
1810	korn	blandsäd	blandsäd	hampa	
1811	havre	havre	havre	lin	
1812	vårråg	havre	potatis		
1813	blandsäd	blandsäd	höstråg	vårvete	
1814	havre	blandsäd	havre	korn	
1815	vårråg	havre	vårråg	vårvete	
1816	blandsäd	hlandsäd		potatis	
1817	blandsäd	blandsäd	vårråg	lin	
1818	vårråg	havre	blandsäd	korn	
1819	blandsäd	blandsäd	havre	vårvete	
1820	havre	blandsäd	vårråg	havre	
1821	vårråg	havre	blandsäd	lin	
1822	blandsäd	hlandsäd	havre	korn	
1823	havre	blandsäd	blandsäd	lin	
1824	vårråg	havre	blandsäd	korn	
1825	blandsäd	blandsäd	potatis	lin	
1826	havre	blandsäd	blandsäd	potatis	
1827	vårråg	havre	blandsäd	höstråg	
1828		blandsäd	havre	blandsäd	
1829	havre	blandsäd	blandsäd	potatis	
1830	vårråg	havre	havre	blandsäd	
1831	blandsäd	blandsäd	havre	potatis	
1832	havre	havre	havre		
1833	vårråg	vårråg-	potatis	hampa	
1834	havre	blandsäd	höstråg	vårvete	
1835	hlandsäd	havre	potatis		
1836	korn	vårråg	höstråg ?+	havre-	
1837	blandsäd	blandsäd	blandsäd	hampa	
1838	blandsäd	havre	vårråg	vårvete	
1839	havre	blandsäd	blandsäd		
1840	potatis	havre	havre		
1841	höstråg	potatis	vårråg		
1842	havre	höstråg	blandsäd		
1843	havre	havre	potatis		

År	Östra Mellanåker	Landsåker	Minste plåt i gårdet	Lilla Sjöåker	Öen
1844	havre	havre	höstråg		
1845	havre		blandsäd+	korn	
1846	havre	vårråg+	blandsäd +	potatis	
1847	potatis	blandsäd	blandsäd		
1848	höstråg	havre		hampa	
1849	havre+	havre		blandsäd+	
1850	blandsäd	potatis		hampa	
1851	havre	havre		havre	
1852	potatis	potatis		vicker	TRÄDA
1853		vårråg		rovor	höstråg
1854	havre	havre		höstråg	havre+
1855	TRÄDA	TRÄDA/ vicker		havre	korn+
1856	höstråg	höstråg		TRÄDA	havre
1857	blandsäd	blandsäd		höstråg	korn
1858	havre	havre		blandsäd	vicker
1859	TRÄDA	TRÄDA		potatis+	höstråg
1860	höstråg	höstråg		vicker	havre
1861				blandsäd	havre
1862					havre
1863	havre	havre			
1864	havre+	havre			höstråg+
1865	höstråg	höstråg			vicker

Anmärkning till tabell 7.3: Tomrum visar att åkern saknas i räkenskapen och trädats, brukats med icke bokförd gröda, t ex köksväxter eller slagits ihop med någon annan åker. TRÄDA är vad räkenskapen själv kallar träda. + visar att en mindre del av åkern samtidigt använts för andra grödor. Fetstil visar att någon form av gödsling skett. Skördeår avses.

Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

(1804) odlades höstråg. 1840 skedde en förändring genom att åkern togs i anspråk för potatis. Under de närmaste tolv åren återkom potatisen tre gånger, två av dessa följd av höstråg och under två perioder mest havre. Paret potatis – höstråg följt av några havreår var en vanlig följd på många åkrar under denna tid. Gödsling skedde normalt vart tredje till femte år. Vårrågen gödslades nästan alltid, blandsäden ibland. Potatisen gödslades vid alla tre odlingstillfällena före 1853.

Landsåker uppvisar fram till 1840-talets början en synnerligen ensidig växtföljd, med i stort sett bara havre och blandsäd. 1841 kom en tioårsperiod med potatis, följd av höstråg och några år med i huvudsak blandsäd eller havre.

"Minste plåt i gårdet" liknade Landsåker vad gäller växtföljderna. "Plåten" som sannolikt var nyuppodlad (den dyker upp första gången 1794) skiljer sig dock genom en inle-

dande mycket lång sekvens – hela 15 år – med havre eller blandsäd, möjligen avbruten av en träda 1796. I slutet av denna ensidiga period gödslades den allt oftare, även när den bar havre. Därefter gjorde vårråg och potatis sitt intåg på denna åker – potatisen här redan 1812. Dessa två grödor gödslades här nästan alltid. Ett potatisår 1825 följdes av en sjuårig havre – blandsädsodling. Liknande långdragna sekvenser av havre och blandsäd efter potatis har observerats även för några andra åkrar. 1848 upphörde åkern, möjligen uppslukad den av de stora "fält" med åkrar, som nu började omge gården.

Lilla Sjöåker saknas i räkenskapen 1790 – 1794 då den kan ha burit sådana grödor som räkenskapen inte redovisade vid denna tid, t ex rotväxter. Det kan inte heller uteslutas att den trädats. Odlingsrytmen här avvek kraftigt från den på de tidigare beskrivna åkrarna – dess lyckkaraktär understryks av en omfat-

tande höstsädsodling, men också av att lin, hampa, vete, och ganska ofta korn såddes där. Relativt välordnade växtföljder där korn eller potatis omväxlade med lin avtecknar sig från 1810-talet. Dessförinnan tycks växlingarna ganska osystematiska. 1838 – 1844 saknas åter denna åker i räkenskapen. Skymtar kanske här ett långperiodiskt trädesbruk med ungefär femåriga trädesperioder vart fjortonde år – åkern saknades ju också 1790 – 1794? 1845 dyker den åter upp i räkenskapen några år med ungefär samma grödor som före avbrottet. Korn, potatis, lin och hampa gödslades här.

Ungefär 1850 inleddes stora förändringar i växtföljderna på Djäknebol's åkrar. Då infördes bl a större trädor och vickerodling. Dessa nyheter slår igenom på alla de fem valda exempelåkrarna. Landsåkers odling är nu mycket typisk med sina växlingar mellan potatis, höstråg, vicker, havre och trädor. Antal år med något slag av gödsling ökar nu kraftigt. Plöjena på Öen fick, åtminstone inledningsvis från 1853, en förvånansvärt varierad växtföljd, som kontrasterar starkt mot den som tillämpades på 1790-talet för "Minste plåt". De femton ytterligare år som vi kan följa genom räkenskapen är dock en alltför kort tid för att vi skall kunna urskilja några mer systematiska sekvenser.

Man kan för övrigt observera hur potatisen från att närmast ha haft köksväxtkaraktär och odlats i landen närmast husen (i "Jordpärelandet" 1800!) nu, via åkrar som Lilla Sjöåker (1807) hade brett ut sig också till "vanliga" åkrar som Landsåker och Östra Mellanåker. Samtidigt kom Sjöåkern att något förlora karaktären av "köksväxtodling" – den odlades de sista åren på samma sätt som Lands- och Mellanåkrarna. Även höstsädens spridning i åkersystemet påminner om potatisens. I flera fall, där luckor förekommer, kan man misstänka att brännodling tillämpats när vallen på nytt hrukats. Så kan t ex ha varit fallet på Lilla Sjöåker och Öen 1845 respektive 1853. Särskilt i det första fallet är de inledande grödorna korn år ett och potatis år två typiska för denna odlingsmetod. Tyvärr framgår inte brännodlingen direkt av räkenskapen, men

att den förekommit bekräftas av torvjärnet i 1819 års bouppteckning.

Svedjebruk är ett slags trädesbruk, med mycket långa perioder mellan odlingstillfällena. Detta odlingssystem, som förutsatte tillgång på skog att bränna, förekom på många håll i Västsverige. På svedjor odlades normalt endast höstråg och rotfrukter.³⁶ Få antydningar om svedjor förekommer på Djäknebol. En svedja avtecknar sig på en karta från 1868 och enligt räkenskapen sattes 1840 på "Svedjan i Sjölyckan" fyra skäppor potatis.³⁷

Tvåårssekvenser

Ett annat sätt att undersöka växtföljderna är att se vilka grödor som vanligast följde varandra på åkrarna. En sådan undersökning har här gjorts och resultaten presenteras i följande tabeller. Metoden har fördelen att ge en mer generell bild än den vi fick genom exempelåkrarna i det föregående, eftersom antalet växtföljdspar som kan följas här blir betydligt större – fler åkrar kan identifieras och därmed följas för kortare perioder. De odlingstillfällen som inte kommer med år i huvudsak de, där flera grödor samsats på samma åkrar så att några följder inte kan avläsas. En uppdelning har här skett på tioårsintervall för att man skall kunna se eventuella förskjutningar i praxis över tiden. I kolumnen med rubriken *n* ges antalet observationer av den aktuella växtföljden (kolumnen *g* ger antalet gånger som gödsel därvid tillförts). Vi ser således t ex i kolumnen för havre i tabell 7.4, underkolumn *n*, att man av utsädesnotiserna i Djäknebol's räkenskap kan avläsa att vårråg odlats efter havre vid åtta olika tillfällen under perioden 1790 – 1799. Vid fyra av dessa tillfällen har vårrågen tillförts gödsel enligt underkolumn *g*. Skrafferingarna visar år då systematiska gödseluppgifter saknas. I tabellerna har endast potatis och stråsäd utom vintervete tagits med i kolumnsystemet. Att vintervete inte tagits med beror på att inga användbara notiser påträffats som visat vad man odlat efter denna lilla gröda på Djäknebol (däremot finns några få uppgifter om vad som odlats före – se tabell 7.10).

Tabell 7.4. Växtföljder med vårråg på Djäknebol 1759 – 1865.

Vårråg efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1760 – 69	4			15		9		3					
1770 – 79				13		11		1		3			
1780 – 89				3	0	8	8	2	0	1	0		
1790 – 99				3	0	8	4	1	0				
1800 – 09				2	1	7	6	2	1				
1810 – 19						11	11	2	2			1	0
1820 – 29						15	15					3	0
1830 – 39						12	10						
1840 – 49	1	1				1	1	1	1				
1850 – 65												3	1

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.5. Växtföljder med höstråg på Djäknebol 1759 – 1865.

Höstråg efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1760 – 69				1		1							
1770 – 79				1									
1780 – 89		2	0	1	1	3	1						
1790 – 99		1	1	3	0	6	5	5	4				
1800 – 09		9	1	2	0	5	4	6	3	1	1		
1810 – 19				5	0	1	0	2	1			3	2
1820 – 29	1	0		5	1			1	0			6	2
1830 – 39						3	3	1	1			11	4
1840 – 49				1	1	1	1					21	0
1850 – 65				1	0							8	2

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Vårråg har oftast odlats efter havre. Under perioden före storskiftet var det dock vanliga- re att vårrågen föregicks av korn. Före 1820 var det inte heller ovanligt att vårråg odlades efter blandsäd, d v s i dessa trakter en bland- ning av 20 – 25 % råg och resten havre. Ibland fick vårrågen också följa på potatis. Fr o m

1840 blev vårrågen en ovanlig gröda på Djäk- nebol, vilket också avspeglas i tabellen. Vår- råg har en gång också setts ogödslat följa på lin, något som inte tagits med i tabellen. An- nars framgår att den nästan alltid gödslades.

Höstrågen har ofta odlats efter havre, men ungefär lika ofta efter blandsäd. Efter storskif-

Tabell 7.6. Växtföljder med korn på Djäknebol 1759 – 1865.

Korn efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1760 – 69						12		5					
1770 – 79						14		1		1			
1780 – 89				1	0	10	2	3	2				
1790 – 99		1	1			5	3	1	0				
1800 – 09						7	3	1	0				
1810 – 19	1	0				6	5	3	3	1	0		
1820 – 29	1	1				4	4	1	1				
1830 – 39				2	0	6	4	2	2			1	1
1840 – 49			1	1	2	2	1						
1850 – 65								2	2				

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.7. Växtföljder med havre på Djäknebol 1759 – 1865.

Havre efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1760 – 69	10		3		1	8		12					
1770 – 79	6		1			10		18		1			
1780 – 89	3	0	1	0		8	1	13	0				
1790 – 99			2	0		15	3	23	0	1	0		
1800 – 09	2	0	6	0	1	0	12	0	29	0		1	0
1810 – 19			4	0	1	0	4	0	25	1		1	0
1820 – 29	4	0	5	0	1	0	5	3	26	0	1	0	0
1830 – 39	2	0	3	0	3	0	8	4	23	1		1	0
1840 – 49	2	1	7	1	2	0	21	5	12	0			
1850-65	3	0	6	1	1	1	7	0	11	3		2	0

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

tet har höstrågen blivit vanligare på Djäknebol och i allt större utsträckning odlats efter korn, eller med tiden potatis. 1780-1809 har det inte varit ovanligt att man odlat höstråg flera år i rad på samma åker. Enstaka noteringar, som inte kunnat redovisas i tabellen, visar att höstråg i gödsel kunnat följa på lin,

på hampa, på rovor, på vicker, på potatis och på arter. Höstråg används i denna undersökning som samlingsnamn för flera olika sorter med uppenbarligen varierande egenskaper: Från och med 1849 odlades larsmässeråg med tidigare sådd vilket försvårade odling av andra grödor på samma åker som under sen-

Tabell 7.8. Växtföljder med blandsäd på Djäknebol 1759 – 1865.

Blandsäd efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1760 – 69	16					2							
1770 – 79	19			1		3		2		1			
1780 – 89	22	2	3	0	3	0	1	0					
1790 – 99	9	0	6	0	3	0	13	13	6	0			
1800 – 09	9	0	7	0	2	0	24	22	19	2	2	0	
1810 – 19	10	0	5	0	1	0	13	13	18	1			
1820 – 29	11	0	1	0	1	0	10	10	6	0		3	0
1830 – 39	9	1	2	0	6	0	10	9	7	2		3	0
1840 – 49	2	0	6	2	1	0	8	6	4	3			
1850 – 65			4	0			11	9	1	0		1	0

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

sommaren skulle besås med denna typ av råg. Men kravet på föregående träda har inte alls varit absolut. I september 1862 såddes larsmässeråg på åkern Backarna direkt efter larsmässeråg – här odlades alltså denna råg två år i rad på samma åker. Flera gånger förekom dock att larsmässeråg odlades efter potatis, någon gång efter vicker. Efter 1851 blev det vanligt att larsmässerågen föregicks av trädor, samtidigt som den gödslades.³⁸

Kornet (tab 7.6) har mycket ensidigt odlats efter havre eller, något mindre ofta, efter blandsäd. Vid några tillfällen har korn odlats efter korn, d v s flera år i rad. Korn har bara en enda gång tillåtits följa på potatis, så vitt man kan se. Tabellen avslöjar också vad vi redan sett tidigare, att kornet blev ovanligare fr o m 1840-talet. Korn har flera gånger, då alltid gödslat, följt på spånadsväxter, räkenskapens ”tonad”, något som inte kunnat tas med i tabellen. Tre gånger följde det på lin, en gång på hampa.

Havren har oftast följt på blandsäd eller odlats flera år i rad på samma åker. Inte sällan följde den också på vår- eller höstråg. Havre efter potatis förekom mycket tidigt på Djäknebol. Vid ett tillfälle har havre (ogödslad) följt på vicker, vilket dock inte tagits med i tabellen liksom inte heller fyra tillfällen då havren följt

på lin och en gång på hampa. Efter spånadsväxterna gödslades aldrig havren.

Blandsäd odlades före storskiftet mest efter vårråg. Därefter blev det vanligare att låta blandsäden följa efter havre eller att så den flera år i rad på samma åker. Blandsäd tilläts också följa på korn, höstråg eller potatis. Vid två tillfällen har blandsäd odlats efter vicker, den ena gången med gödsel. Detta framgår dock inte i tabellen. Inte heller framgår där att blandsäd flera gånger odlats efter spånadsväxter: fyra gånger efter lin, en gång efter hampa, då alltid utan gödsel.

Endast några få notiser finns som kastar ljus över vårvetets växtföljder – denna gröda var ju rätt obetydlig på gården. Man kan dock konstatera att vårvetet kunnat följa efter både vårråg, korn, havre och blandsäd samt att det vid något tillfälle odlades två år i rad på samma åker. I tabellen har utelämnats en observation där vårvete odlats efter lin, två där det följt på hampa. Efter spånadsväxterna gödslades inte vårvetet.

Vintervetet var en ovanlig gröda på Djäknebol varför antalet notiser som avslöjar växtföljd är mycket få. På 1830-talet odlades detta vete gärna efter potatis, men några spridda noteringar förekommer där man ser att det också kunnat följa på höstråg, korn eller hav-

Tabell 7.9. Växtföljder med vårvete på Djäknebol 1759 – 1839.

Vårvete efter:														
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis		
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	
1760 – 69														
1770 – 79	3					1		2						
1780 – 89						1	1							
1790 – 99						2	1	4	2					
1800 – 09	1	1				1	1							
1810 – 19					2	0								
1820 – 29														
1830 – 39					1	1				1	0			

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Skrafferingen avser att systematiska uppgifter saknas. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.10. Växtföljder med vintervete på Djäknebol 1799 – 1865.

Vintervete efter:														
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis		
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	
1800 – 09		1	0											
1810 – 19														
1820 – 29														
1830 – 39				1	1							4	2	
1840 – 49														
1850 – 65						1	1							

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.11. Växtföljder med potatis på Djäknebol 1799 – 1865.

Potatis efter:														
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis		
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	
1800 – 09						2	1			1	0			
1810 – 19	1	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	
1820 – 29	1	1	1	1		4	1	3	3					
1830 – 39			2	1		5	2	3	1			2	1	
1840 – 49					2	2	10	7	4	3		1	0	
1850 – 65	1	1	1	1	1	1	7	6	4	3		1	1	

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts. Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.12. Växtföljder med lin på Djäknebol 1779 – 1839.

Lin efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1780 – 89						1	1						
1790 – 99								1	0				
1800 – 09		1	1							1	0		
1810 – 19						1	1					1	0
1820 – 29	1	0				1	1						
1830 – 39						2	2					2	2

Anmärkning: n = antal observationer av den aktuella växtföljden, g = antalet observationer där gödsel tillförts.
Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 7.13. Växtföljder med hampa på Djäknebol 1789 – 1839.

Hampa efter:													
Vårråg		Vinterråg		Korn		Havre		Blandsäd		Vårvete		Potatis	
n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g	n	g
1790 – 99						1	0	1	0				
1800 – 09				1	1								
1810 – 19													
1820 – 29													
1830 – 39						2	1						

Anmärkning och källa: se föregående tabell.

re. En gång odlades vintervete ogödslat efter ärter, en gång, också då ogödslat, efter hampa, vilket dock inte framgår av tabellen.

Potatisen har i växtföljderna kunnat sam-
sas med alla slag av stråsäd (i tabell 7.9 före-
gick den vintervete, som saknas i 7.11.). Van-
ligast har potatisen dock följt på havre eller
blandsäd. Den har också ofta odlats flera år i
rad på samma åker. Minst en gång har den
också (gödslad) fått följa efter vicker, något
som dock inte redovisas i tabellen. Inga note-
ringar har påträffats som visar på att potatis
fått följa på spånadsväxter.

I tabellerna 7.12 och 7.13 visas växtföljds-
sekvenser för lin och hampa. Samlingsbegrep-
pet "tonad" för lin och hampa gör att dessa
inte alltid kunnat särskiljas i räkenskapen, vil-

ket medfört att antalet användbara notiser
blivit litet.

Vanligast var att linet odlades efter havre
eller potatis. Det har också ibland förekommit
att det fått följa på vårråg, höstråg, blandsäd
eller vårvete. På 1810-talet odlades lin efter lin
tre gånger och efter hampa en gång, något
som dock inte framgår av tabellen. Vid alla de
fyra senare tillfällena gödslades linet.

Observationerna är här bara fem. Tre av
dessa visar att hampa odlats efter havre, en
att det följt på korn och slutligen en att ham-
pa odlats efter blandsäd. 1800 – 1809 följde
hampa på lin en gång och på hampa en gång,
det följande årtiondet följde hampa på lin två
gånger. Alla dessa gånger fick hampan gödsel.
För övriga växter finns för få användbara no-

tiser i räkenskapen för att det skall vara värt besväret att sätta upp några tabeller. Några enstaka observationer skall dock återges (antal observationer med gödsel/totalt antal observationer): *Vicker* har följt på havre (1/1), blandsäd (1/1) och på potatis (1/2). *Årtor* har följt på höstråg (2/2), korn (0/1), havre (0/3) och på potatis (1/1).

*

Odlingssystemet på Djäknebol karakteriseras bäst som ensäde under hela undersökningsperioden. Även om ensäde är ett mångtydigt begrepp uppfyller gården i huvudsak kriteriet "hela åkerytan besås varje år". De trädor som förekommer, särskilt i slutet av perioden, var oregelbundna, omfattade som mest bara en femtedel av arealen, och motsvarade närmast de duvoträden som vid samma tid blev allt vanligare också inom andra västsvenska ensädesområden.

Det "växelbruk" som rapporterades från Torup 1859 var inget egentligt cirkulationsbruk – där saknades vallodling av "artificiellt" gräs eller klöver, d v s insädd vall. De vid denna tid fortfarande ganska omfattande hägnaderna talar också emot sådan odling. Räkenskapen från Djäknebol saknar också varje uppgift om att vallodling förekommit. Att med tiden potatis, vicker och rotfrukter liksom osystematiska trädor förekom, som kan ingå i ett mer fullfjädrat cirkulationsbruk, räcker inte för att man skall kunna tala om växelbruk.

Resenärers och andra rapportörers beskrivningar av växtföljderna i södra Halland ger en starkt förenklad bild av verkligheten, åtminstone som den tedde sig på Djäknebol. Den undersökning som nu presenterats visade att stora skillnader i växtföljderna förekommit mellan olika åkerstycken. Höstsäd saknades helt på många åkrar. Systematiska skillnader i "odlingssystemet" har funnits mellan central åker i bysamfällighet, centrala ny- eller återuppodlingar och lyckodlingen närmast husen.

Vanliga växtföljder har innefattat korn, råg och ett eller flera år med havre eller blandsäd. Detta framgick när flera åkrar följdes år efter

år under lång tid. Samtidigt förekom dock helt andra varianter i olika "lyckodlingar". Här odlades höstsäd och spånadsväxter i varierande kombinationer med andra grödor. Långa och mycket ensidiga perioder med nästan bara havre kunde observeras. Av allt att döma var de vanliga i nyodlingar av gammal äng. Nyodlingen kunde också uppvisa mer varierande växtföljder, särskilt i slutet av undersökningsperioden. Tvåårssekvenserna i tabellerna 7.4 – 7.10 visade också för stråsåden att vanliga följder varit: havre eller blandsäd – vår- eller böstråg – havre eller blandsäd. Havre eller blandsäd kunde också ofta följas av korn, som i sin tur följdes av endera vår- eller höstråg. Vårmete har odlats efter ungefär samma mönster som råg. Vintervetet har vi bara några få observationer om.

Även av tvåårssekvenserna framgår att samma gröda inte sällan odlades två eller flera år efter varann på samma åkrar. Tabell 7.11. visar att potatisen odlats efter i stort sett all slags stråsåd. Även lin tycks ha kunnat stickas in i växtföljderna efter de flesta andra grödor.

Den tilltagande odlingen av höstråg är notabel för att den skedde i ett system som i huvudsak saknade trädor före 1800-talets mitt. Trädning har annars setts som en nödvändig förutsättning för framgångsrik odling av höstsäd.³⁰ Den nya larsmässeråg, med relativt tidig sådd, som infördes 1849, tycks ha haft samband med den tilltagande trädningen. Antingen kan den ha krävt trädning eller varit en lämplig gröda på trädor, som man av ena eller andra skälet ändå tvangs ha.

Skiftena kring 1790 och i slutet av 1840-talet visar sig i några fall ha tidsmässigt sammanfallit med brytpunkter i odlingsutvecklingen. Efter storskiftet blev höstsädsodlingen vanligare och höstrågen bredde, liksom snart potatisen, ut sig över åkersystemet från att i början ha odlats i mindre lyckor eller land. Kring 1840 dök vickerodlingen upp, liksom snart allt mer omfattande trädor. En ny typ av höstråg – larsmässerågen – slog igenom vid samma tid. Samtidigt växte havreodlingen ytterligare i betydelse. Rågens och kornets relativa betydelse minskade, vilket naturligtvis märks i växtföljderna. De förskjut-

ningar över tid som kan observeras i växtföljderna berodde främst på att nya grödor introducerades på gården – traditionella växtsekvenser förekommer dock vid sidan om de som hängde ihop med de nya grödorna. Ett exempel på växtföljder som påverkats av de nya grödorna är kornets, som i början ofta föregick vårråg men i slutet däremot oftare följdes av höstråg. Vårrågen slogs ju under perioden till stor del ut av höstrågen, med sin, som vi skall se, betydligt högre avkastning.

Redan en snabb blick på tabellerna visar att gödslingspraxis måste ha varit mer komplicerad, eller mer slumpartad, än beskrivningarna ger intryck av. Gödslingen skall nu undersökas närmare.

Gödsling

Flera gånger i det föregående har gödselbristen i Hallands äldre jordbruk påtalats. Arendt Berntsen uppgav att hallänningarna bara kunde gödsla vart tredje år.⁴⁰ Vid 1700-talets mitt skrev Jacob Richardson att om gödsling och brukningsmetoder förbättrades i landskapet skulle man i stället för 3:e eller 4:e kornet kunna få minst det dubbla.⁴¹ 1820 hävdade Hushållningssällskapet att det var gödsling, inskränkt till "vart eller vartannat år"(!), som var orsaken till den låga spannmålsavkastningen i länet. Den dåliga gödslingen fick också bära skulden för att nyodlingen gick långsamt. Kvarhållandet vid ensädet och den lilla arealen sades bero på maklighet och likgiltighet från böndernas sida.⁴² En faktor bakom gödselbristen har naturligtvis varit den omvittnade bristen på foder som begränsat djurhållningen. Det finns ett samband äng – foder – boskap – gödsel och de gödselberoende grödorna.⁴³ Nyodlingen ledde ofta till att mindre gödsel kunde läggas ut på en viss yta.⁴⁴

En annan faktor bakom gödselbristen var det dåliga omhändertagandet av den kreaturgödsel som faktiskt fanns – Osbeck klagade på 1790-talet över att gödseln inte täcktes över eller togs tillvara så att "åkren är mager och på många ställen sämre änd Landzwägen".⁴⁵ Han uppgav också att de halländska gödselvagnarna bland andra brister också

var otäta varför mycket gödsel spilldes bort vid körningen. Dessa vagnar borde hellre ersättas med kärror, menade han."

Hallandsbönderna har, åtminstone i ett tidigare skede, ansetts vara fantasilösa när det gällt att utnyttja andra gödselämnen än kreaturgödseln – havstängen var här ett undantag som dock mest måste ha kommit till nytta i kustbandet. Fischerström klagade, som vi sett, 1761 på att hallandsbönderna inte utnyttjade kärrdy och liknande.⁴⁶ Uppgifter finns dock om att man faktiskt drygade ut kreaturgödseln, bl a med granris, ljung, "ton", tuvor och löv.⁴⁷ Här fanns en viss konflikt med dessa växters användning som foder, men det var viktigt att använda dem för att suga upp den kväverika urinen i gödseln. Bexell nämner liknande metoder på 1810-talet.⁴⁸

Att gödselbrist rådde också på Djäknebol framgår helt klart av räkenskapen – oftast var det en mindre del av åkrarna som alls fick någon gödsel och ibland framgår att gödseltillgången till och med fick styra valet av utsäde: den 28 5 1790 skrev Ausell, "Äckran, norrest korn...3 1-4 skäppa, men som gödseln tröt, måste jag så på södra ändan av denna åker, nämligen havre ... och hörfrö" och 1820: "Blandsäd 3 skäppor så långt gödseln hinde, något mer än halva åkern, åt väster till, på samma åker havre 1 1/4 skäppa åt Aspekullen, där gödseln tröt."

Att gödslingen var en hjärtefråga framgår av räkenskapen, där man för varje utsädespost noterat om man gödslat. Från omkring 1780 ger dessa noteringar intryck av fullständighet. Ibland visar mer ingående noteringar på den omsorg man ägnat gödslingen, som t ex 1801: "vårråg efter korn, men nu åter igen gödslat, dock icke tjockt", eller beträffande Sjöåker 1823: "Vinterråg ... på ett stycke särskilt efter potates, varest gödselades något litet och på ett stycke efter vårråg, som fått dynga förledit år". Man höll till och med reda på vilka delar av åkrarna som fått gödsel – 1825 noterades att gödseln på en viss åker räckt "till rönnbusken".

Att man vid utsädet noterade vilken gröda en åker burit också föregående år avslöjar också att man varit angelägen om att ekono-

misera med gödseln – noteringarna avslöjar också att man vetat att behovet av gödsel varit större eller mindre beroende på var i växtföljden en viss åker befann sig. Mer om detta strax. Men först något om olika hehandlingar av utsädet som gjordes före sådd och som också haft vissa gödslingsinslag.

Förbearbetning av utsädet

Under 1800-talets slut förekom olika förbehandlingar av utsädet för att åstadkomma snabbare groning och kraftigare utveckling hos broddplantorna. Hit hörde repning av fröskalen, stöpning i vatten eller andra lösningar, varmtorkning (av t ex lin), vissning av potatis, "kandering", d v s fröet blandades med gödselämnen samt betning.⁵⁰ Förekom sådan förbehandling också på Djäknebol?

Korn

Ibland förekom förbehandling av korn på Djäknehol: den 30 maj 1788 skrev Olof Ausell i utsädeskolumnen: "I anseende till den stränga torkan, stöpte jag förut ett dygn i dyngevatten de tre skäpporna, men den halva skäppan såddes ostöpt nederst åt vägen". Liknande åtgärder nämns ytterligare ett par gånger: 1795 såddes korn som var stöpt och 1802 korn som stöpts 1,5 dygn.

Havre

Havreutsädet kunde ibland förbearbetas, något som nämns även i den tidiga jordbruksliteraturen.⁵¹

Vete

Vetet var känt för sitt kalkberoende. Denna kunskap har också funnits på Djäknebol. Det framgår av förbearbetningarna vid sådden på gården: 1803, 1820 och 1823 såddes det blandat med torr kalk; 1807 och 1808 såddes det "ostöpt". I samtliga fall handlar det här om vårvete.⁵²

Ingen förbearbetning har observerats för övriga grödor.

Magi

Till förbehandlingarna skall möjligen räknas en annan. På 1700-talet fördes en omfattande debatt i vetenskapsakademins tidskrift om den religiösa bönsens betydelse för skördeutfallet. Slutsatsen blev obestämd. Denna fråga hörde uppenbarligen inte bara kyrkans män. Under hela den långa perioden upprepas i Djäknebols utsädesräkenskaper för varje år olika varianter på formeln "Gud bevara utsädet!" t ex 1783, 1799, 1803-1805, eller "I Jesu Namn" (praktiskt taget alla år). "Herren är den som växten giver!" 1808, "Milde Gud! Välsigna utsädet och årets Gröda!" 1810, "O Gud! Välsigna årets Gröda!!!" 1811, nästan samma 1838, 1840-1841, 1844, 1842 med tillägget "och låte den få sin framgång!!!" En mer utförlig bön förekom 1836: "Så i Jesu Namn är denna Vår nu slutadt! Gud give sin rika Välsignelse dertill för Christi skull!!!" 1848 var man åter något utförligare: "Herren give sin rika välsignelse till Årets Gröda!!!" En liknande formulering förekom 1849, men därefter upphörde dessa tillägg. Ingressen "I Jesu namn!" reducerades redan fr o m 1812 till de tre bokstäverna "I J N" eller "I N J", samma sak på latin. Skördeåret 1864 upphörde också denna formel.

Även i tröskräkenskaperna förekom liknande noteringar. Där skrivs i början, om än iute varje år, varianter på "Gudi allena ärona!" (t ex 1764) efter trösksisfrorna. 1803 års tröske avslutas: "O Gud! Tig vare Lov och Pris!" och en liknande notering görs 1807. Ibland var man lite utförligare: "Deu milde Guden vare lovad och evinnerliga ärad för Sin Nåd och Välsignelse!". Detta skrevs 1784 som var ett betydligt bättre skördeår än 1783, ett annat nödår, då Gud däremot inte avtackades i bokföringen. Men det fanns också en ödmjukhet, som efter det mycket dåliga året 1794 där trösknotisen avslutades "Välsignat vare Herrens namn!". Fr o m 1810 blir de religiösa formlerna i tröskräkenskaperna mycket sporadiska. En upprykning sker 1843 när tillägget "Gud vare högeligen prisad!!!" och liknande några år förs in. Detta sker sista gången 1849. Inledningsformeln "I J N" hänger med vid trösket ända till slutet (den sista notisen gjordes 1861).

Om denua närmast magiska upprepning av

religiösa formler haft motsvarigheter brett inom allmogen är svårt att säga. Djäknebolens räkenskaper har dock förts av i religiösa riter djupt inblandade klockare.

Gödsling på åkern

Räkenskapens uppgifter om gödslingen är mindre precisa än utsädes- och tröskuppgifterna. Två uttryck används om varandra: "dyngad" och "gödslad".⁵³ Gödselkvantiteter anges endast undantagsvis och då i "lass" eller "körer". Tyvärr är inte lassen några helt entydiga storheter: 1785 nämns "stora gödsellass" och 1795 "små".⁵⁴ 1835 skriver man att man på en åker med blandsäd strött "några lass" gödsel. Oftast får vi bara veta om en viss åker är gödslad eller ej, ibland med någon närmare bestämning som "starkt", "väl", "något" eller "ganska nått".

De mer eller mindre precisa uppgifter vi kan få fram om gödslingen på Djäknebol är: 1) när under året gödslade man, 2) vilka gödselmedel användes, 3) hur mycket gödsel disponerade man, 4) skillnader i gödsling mellan olika växtslag, 5) gödslingens beroende av växtföljden, 6) hur stora arealer gödslades, 7) om gödslingsvanorna var stabila på gården och slutligen 8) hur gödslingen påverkade avkastningen. Dessa frågor skall jag nu försöka besvara i tur och ordning. Från den gödsling kvävefixerande grödor som vicker och upplöjningen av äng- och trädor innehurit bortses i regel i det följande.

När gödslades?

Tiden för gödslingen har varit olika för olika grödor. Vid sekelskiftet 1800 kördes gödseln i södra Halland ut av allmogen under våren när man sådde korn.⁵⁵ Barchaeus rapporterade 1773 att gödslingen av "vinterråg" i Halland var i full gång redan den 7 september, då man i tur och ordning plöjde i stubben, harvade, gödde och sådde.⁵⁶ Detta jävar uppgifter om att höstgödsling undvikits eftersom den ansetts binda bete.⁵⁷

På Djäknebol går det ibland att avläsa när gödslingen skedde: i några utsädesnotiser

avslöjar formuleringarna att gödslingen skett direkt i anslutning till sådden: detta gäller för höstråg 1813 och 1816, för blandsäd 1820 och för vårvete 1831 (26/5 "...gödslat och sådd i våta"). Även tidpunkt på dagen har här, liksom vid sådden, tillmätts betydelse på gården: den 29/4 1788 såddes råg på Krokåker "åkren gödd (om aftonen) noga" – den inskjutna parentesen är Ausells egen; och den 19/10 1820 och den 22/10 1824 gödslades på vinterråg "på kvällen".

Vilka gödselmedel användes?

I avsnittet om förbearbetning har redan nämnts stöpfung av utsäde i dyngvatten eller kalk, förfaranden som delvis har haft liknande funktion som gödsling. I utsädesräkenskapen ges normalt inga närmare preciseringar av vilka gödselämnen som använts. Mot mitten av 1800-talet blir räkenskapen dock ibland något tydligare: 1843 såddes vinterråg med inblandning av "något hösmöle". Detta kan betyda att foderrester använts, 1846 gödslades med "slicke mylla" vilket bör innebära att jord med inblandad "sleke", d v s tång, har använts. 1848 uppger klockaren att han "späntat över åkern med 3 mögbundna lass aska" på larsmässeråg. 1852 gödslades Klockaremossens korn med lerblandad sand och Sjöåkers med aska; 1853 och 1854 gödslades korn med aska; 1854 gödslades larsmässeråg på Portåker med "dya" och 1861 gödslades havre med kalk. Den aska som nämndes kördes in på åkern från andra håll. Kanske rörde det sig om aska från kök eller kakelugnar. Hur som helst rör det sig inte om den aska som uppkom genom den brännodling jag nämner på andra ställen i den här boken. Brännodlingens aska användes ju och plöjdes ner där den uppkommit på själva bränningsplatsen.

En del av denna "gödsel" skulle väl idag snarast ses som jordförbättringsmedel än egentlig gödsling. Uppgiften om "dya" kan innebära att den av Fischerström 1761 efterlysta användningen av kärr- eller myrdu nu tillämpades på Djäknebol. Kanske skall en uppgift i gårdens löneräkenskap för 1802 också tolkas så att området oändliga myrar och

mossar börjat utnyttjas för att förbättra åkarna på Djäknebol: den 1 mars 1802 fick drängen Anders drickspengar för att han kört och hackat torv.⁵⁸ Den helt dominerande gödseln har alldeles säkert varit kreatursspillning. Men även kreaturgödseln måste ha varierat i kvalitet beroende på förskjutningar i djurslag, utfodring och vilka strömedel som använts för att fånga upp urinen. Hur väl brunnen gödseln var när den las ut på Djäknebol får vi inte veta. Uppgifter om andra gödselämnen än kreaturgödsel dyker upp i räkenskaper först på 1840-talet eller senare.

Hur mycket gödsel hade man?

Gödselmängderna har tidvis varit starkt begränsade. Går det att få något grepp om hur stora mängder man haft att röra sig med? Ja, men bara för några enstaka tillfällen, och då i mycket runda tal. 1777 och 1780 anges antal lass vid varje gödseltillfälle, samtidigt som gödseluppgifterna dessa år ger intryck av att vara fullständiga. Vid dessa tillfällen har man haft tillgång till totalt 56 resp 70 lass på gården (varav i senare fallet 23 betecknas som stora). Höga tal för antalet lass anges också för åren 1794 (60), 1795 (64 små) och 1840 (50 lass). Dessa tre sist nämnda uppgifter är dock inte fullständiga. Ytterligare någon ospecificerad gödsling antecknas.

Den boskapsstock man hade på Djäknebol, t ex 1819 (se tabell 4.3 s 45), borde, enligt visserligen något senare normer, ha producerat drygt 70 lass gödsel per vinter.⁵⁹ Räkenskaperens nämnda siffror verkar alltså rimliga under förutsättning att lassen i norm och räkenskap varit ungefärligen lika stora. Om lassen motsvarat Osbecks gödselvagnar som bör ha rymt ungefär 0,3 m³, innebär det att Ausells hade cirka 18 000 kg gödsel att röra sig med totalt per år.⁶⁰ Det motsvarade 1780 ungefär 6 000 kg per tunnland åker. Men eftersom bara ungefär en fjärdedel av åkern, som vi snart skall se, gödslades per år vid denna tid, betyder det att den gödslade delen fick närmare 24 000 kg gödsel räknat per tunnland.

Det är svårt att jämföra dessa, för en lekman häpnadsväckande stora fysiska mäng-

der, med mer sentida uppgifter eftersom växtföljder och annat avviker, men två jämförelser skall ändå göras. Ett lexikon från 1845 föreslog hur många lass som borde spridas per tunnland åker: hård jord krävde 60 och lös 90 lass.⁶¹ Man får förmoda att det är gödsel per år och gödslad åker som avses. Djäknebols gödsel motsvarade omkring år 1780, omräknat per tunnland gödslad åker, över 110 lass. Om lass och andra förhållanden är jämförbara, visar detta på en god gödselsituation på Djäknebol vid tiden för storskiftet.

Vid sekelskiftet 1900 nämns som typiskt med 10-30 ton kreaturgödsel på tunnlandet en eller två gånger "per omlopp".⁶² Om ett omlopp beräknas till fyra år skulle detta innebära att man då hade 2,5 – 7,5 eller 5 – 15 ton att röra sig med per tunnland och år beroende på om åkern gödslades en eller två gånger under omloppet. Vid denna tid tillfördes dessutom andra gödselmedel än stallgödsel.

Dessa siffror rör ett jordbruk med ett helt annat odlingssystem än Djäknebols. Det kan ändå vara intressant att jämföra dessa gödselmängderna med dem på ensädesgården Djäknebol. Även om variationsintervallen är vida i det sentida exemplet kan man konstatera att Djäknebol med sina 6 ton kring 1780 vid en jämförelse stod sig ganska väl eller åtminstone någorlunda om vi bara ser till kreaturgödseln. Kring 1850 hade emellertid mängden gödsel sjunkit till ungefär 3 ton per tunnland åker på gården. Och när Djäknebols besädda åkerareal på 1860-talet som mest blivit kanske 3,5 gånger större än den varit på 1780-talet, hade man bara omkring 1,7 ton per tunnland åker att tillgå. Den senare siffran ligger långt under normen för cirkulationsjordbruket. Med tanke på ensädesbrukets stora gödselbehov borde den snarast ha legat över. En närmast katastrofal brist måste då ha rått på Djäknebol, en brist som framtingat viktiga val i samband med gödslingen.

Redan i hörjan av 1800-talet bör gödselbristen ha gjort sig allt mer kännbar ju mer nyodlingen framskred. Det är inget att undra över att man började söka andra gödselkällor än de traditionella.

Gödselmängd och växtslag

Det förekommer många uppgifter om olika grödors gödslingsbehov i litteraturen. Vårråg ansågs inte behöva någon gödsel, liksom inte heller havre.⁶³ Vintervete och höstråg ansågs däremot kräva särskilt mycket gödsel.⁶⁴ Samma förhållande gällde lin.⁶⁵ Kornet hade särskilda krav på lämplig gödsel och ansågs besvärligt ur gödslingssynpunkt: det sades visserligen behöva mycket näring i början av tillväxten, men kreaturgödsel kunde ge skadligt mycket kväve. Om man ändå ville använda kreaturgödsel kunde det vara bra att lägga ut den redan på hösten året före sådden så att kvävet gick ur.⁶⁶ Men även denna metod mötte kritik: Vårsäds gödsel som lades ut hösten före ansågs förlora hälften av sin kraft.⁶⁷ Detta är bara ett axplock av de synpunkter som läggs på gödslingen i äldre jordbrukslitteratur.

För Hallands del var det ner till en linje från Halmstadtrakten och in i landet på 1770-talet vanligt att göda under kornet, men råg trodde man trivdes bäst i jord som ej var nygödd.⁶⁸ Även vid sekelskiftet 1800 nämns gödsling av korn och lin som typisk för allmogebruket i

södra Halland.⁶⁹ Ännu 1850 uppges från samma område att höstråg och korn prioriterades vid gödslingen.⁷⁰ Detta var överhuvud något typiskt för det sydsvenska ensådet. Så sägs om gödslingen i Småland, att "Kornåker gödes alltid förr än kornet utsås, men icke för rågen, dock gödes mycket tunt och icke som upp i landet".⁷¹ 1811 skrev Charlier från Halland att man där gödslade till kornet samt till vinterrågen "efter råd".⁷² Uppgifterna om gödslingen av olika grödor i Halland är annars få för den här aktuella tiden.

I följande tabell 7.14 visas en del uppgifter om gödslingen av olika grödor på Djäknebol. För att börja med kolumnen med genomsnittet så framgår där hur stor andel av respektive grödas utsäde som fick någon form av gödsel (stöpning och liknande ej inberäknade).

Genomsnittet varierar som synes kraftigt och en grov gräns kan dras vid 50 % (=0,500). Denna nivå innebär att hälften av en grödas utsäde genomsnittligt gödslats i någon form varje år. Över denna gödslingsnivå faller i stigande ordning, lin, hampa, vârvete, potatis, korn och vårråg. De tre sist nämnda fick totalt

Tabell 7.14. Gödselfördelningen på Djäknebols olika grödor 1780 – 1864.

Gröda	N	Genomsnitt	Min	Max	Standardavvikelse	Trend
Vårråg	69	0,745	0	1	0,368	-0,084
Höstråg	79	0,442	0	1	0,448	+0,029
Korn	75	0,714	0	1	0,404	+0,354
Havre	83	0,086	0	0,843	0,154	+0,238
Blandsäd	78	0,327	0	1	0,310	+0,376
Vârvete	41	0,661	0	1	0,465	+0,023
Vintervete	7	0,286	0	1	0,488	a
Potatis	56	0,710	0	1	0,379	+0,162
Lin	51	0,528	0	1	0,454	+0,442
Hampa	40	0,628	0	1	0,467	+0,223
Vicker	14	0,334	0	1	0,456	+0,050
Ärter	11	0,245	0	1	0,385	-0,218

Anmärkning: N = antal observerade utsädesvolym. Kolumnen genomsnitt avser genomsnittlig andel av utsädet som fått något slag av gödsling. Min och max avser den minsta respektive högsta andel gödsel som respektive gröda fått vid ett enskilt tillfälle. Standardavvikelsen är den gödslade andelens genomsnittliga avvikelse från gödselandelens medelvärde - ju större standardavvikelse i förhållande till medelvärdet desto ojämnare gödsling. Trend avser här gödselandelarnas korrelation (r_{xy}) med tiden och kan indikera förskjutningar i gårdens gödselvanor över tid. Beträffande korrelationsberäkningar se s 98 i nedan. a = på grund av de fåtaliga observationerna är beräkning inte meningsfull.

Källa: bilaga 6 (andel gödslat utsäde).

drygt 70 % av sitt utsäde gödslat. Under strecket återfinns i sjunkande ordning höstråg, vicker, blandsäd, vintervete och ärter. Som absolut jumbo kom havren där bara i genomsnitt drygt 8 % av de utsådda skäpporna fick någon som helst gödsel. De flesta grödorna fick i genomsnitt mer än hälften av sitt utsäde gödslat.

Av kolumnen för minimi- och maximivärdena och standardavvikelserna i tabellen framgår följande: Alla grödor fick någon gång gödsel. Men alla grödor fick också av och till vara helt utan gödsel. Variationerna i gödselandelen mellan åren har varit kraftiga – ibland har en växt fått relativt mycket gödsel, ibland ingen alls. Denna variation har inte varit slumpmässig – den är en följd av överväganden hos Djäknebols brukare om växtföljder, konsumtionsprioriteringar, tidigare års gödsling o s v. Diagramsammanställningen 7.1 på s 96 försöker ytterligare åskådliggöra denna variation.

Diagrammens staplar visar gödselandelarnas fördelningar mellan åren för de olika växtslagen. Staplarna längst till vänster i varje diagram visar hur vanligt det varit med andelar gödslat utsäde som legat mellan 0 och 10 procent av årets utsäde av grödan, staplarna längst till höger visar hur vanligt det varit att 90 – 100 % av grödan fått någon gödsel. Staplarna däremellan visar förekomsten av gödselandelar i storleksordningar mellan dessa två ytterligheter. Havrens diagram visar således att detta sädesslag under 70 % av de undersökta åren bara fått mellan 0 och 10 % av sitt utsäde gödslat, men att den också övriga år bara fått blygsamma gödselmängder. Potatisen kan exemplifiera den andra ytterligheten – den fick under drygt hälften av de observerade odlingsåren 90–100 % av sitt utsäde gödslat.

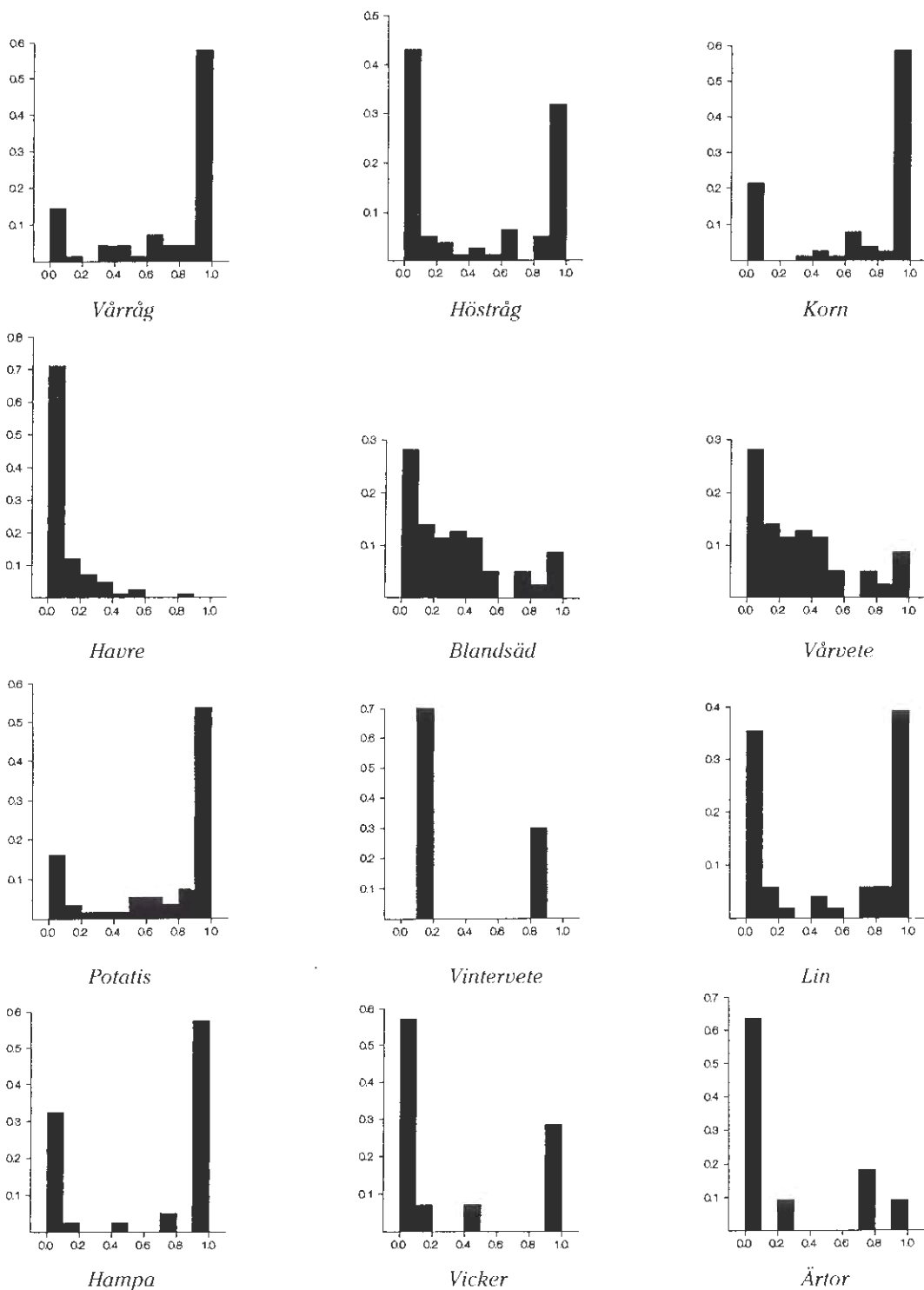
Vårråg, korn, hampa, potatis och vårvete företer likartade gödslingsmönster med en stor andel år med nästan hela sitt utsäde gödslat och mycket få år med små gödselgivor. Höstråg, vicker, vintervete, ärter och -extremast – havren visar däremot relativt många odlingsår med minimala gödselandelar. Lin hamnar mitt emellan dessa två typer – där har det för det mesta blivit allt eller ing-

et. Blandsåden har en ganska jämn fördelning i gödslingsintensiteten – åren helt utan gödsel har varit få, liksom åren med fullständig gödsling.

Gödsling och växtföljd

1820 skrev Hallands hushållningssällskap att potatis efter råg inte krävde någon gödsel.⁷³ Detta är bara ett exempel på att man länge känt till nyttan av att vid gödslingen ta hänsyn till var i växtföljden den gröda befinner sig som man överväger att gödsla. Det har också tidigt varit känt att olika växter påverkat jordens näringsförråd och andra egenskaper mer eller mindre lång tid efter det de vuxit på en viss yta, med konsekvenser för efterföljande odling. Olika växtslag har här sina speciella bidrag och krav. Det är egentligen en medvetenhet om detta som med tiden drivs till sin spets i och med cirkulations- och växelbruket. Vad säger vår räkenskap om hur man sett på detta på Djäknebol? Vi skall nu återvända till tabellerna 7.4 – 7.13 (s 84 ff) och kolumnerna *g* och *n* där som visar hur många gånger respektive tabellrubriks gröda gödslats när den följt på en annan.

Av tabell 7.4 framgår att *vårråg* nästan alltid gödslats när den följt efter havre och runt var fjärde gång när den följt på blandsäd. *Vårråg* efter korn eller potatis har däremot sällan gödslats. *Höstrågen* (tabell 7.5) visar ungefär samma mönster som *vårrågen*. Den tycks dock ofta ha gödslats när den följt på potatis. *Kornet* i tabell 7.6 har oftast gödslats oavsett efter vilken annan gröda det odlats. Något förvånande tycks kornet dock något mer sällan ha gödslats efter havre eller blandsäd än efter råg. *Havre* (tabell 7.7) har som väntat sällan fått någon gödsel överhuvudtaget. Möjligen syns en viss tendens till ökad gödsling när den odlats flera år i rad på samma åker. *Blandsäd* har ofta fått gödsel när den föregåtts av havre, men också vid upprepade blandsädsodling på samma åker (tabell 7.8). Det är värt att notera att den aldrig gödslats när den följt efter korn eller potatis. *Vårvete* (tabell 7.9) har gödslats i de flesta sammanhang, men observationerna är här få. Samma

Diagramsammanställning 7.1. Gödslingens fördelning på olika grödor.

Anmärkning: Hur diagrammen skall tolkas beskrivs i texten.

Källa: Bilaga 6.

kan sägas om *vintervetet* (tabell 7.9). *Potatisen* i tabell 7.10 har, med ett enda viktigt undantag, alltid gödslats oavsett vilken gröda som odlats på åkern föregående år. Undantaget är havre. Potatis efter havre har bara gödslats vid ungefär hälften av de observerade tillfällena. *Lin och hampa* har som framgår av tabellerna 7.12 – 1.13 ofta gödslats, men observationerna är få. För lin är dock gödsling efter havre ett mycket tydligt mönster. För *vicker och ärtor* har redan de fåtaliga notiserna refererats; de tycks bägge ha ansetts gödselkrävande i de flesta sammanhang.

Räkenskapen avslöjar att man hushållat med de begränsade gödseltillgångarna på Djäknebol och prioriterat gödslingen utifrån bestämda uppfattningar om de olika växternas individuella behov.

Hur stora var de gödslade arealerna?

De mer oprecisa uppgifterna låter oss från cirka 1780 följa hur stor areal som åtminstone fick någon gödsel. Den gödslade arealens storlek återges i diagram 7.II. Denna areal har beräknats på samma sätt som totalarealen i kapitel 5, d v s utifrån såtätthet och utsädeskvantiteter.

Diagram 7.II visar att den gödslade arealen ökade kraftigt fram till cirka 1800. Därefter skedde en långsiktig svag minskning som, efter en tillfällig uppgång och en djup svacka, i slutet av 1830-talet avlöstes av en ny uppgång under tjugotalet år. Från 1850-talet varierade den gödslade arealen kraftigt, men var genomsnittligt större än någonsin. Grovt sett följde den gödslade arealen den totala besädda arealens utveckling en bit in på 1850-talet (diagram 5.I). I slutet tycks de dock ha gått skilda vägar. Nedgången omkring 1840 sammanfaller med en möjlig nedgång i socknens kreatursantal vid denna tid (se tabell 3.3 sid 27). 1850-talet var, som vi har sett, en tid av omfattande förändringar i åkerbruket, med bland annat införande av visst trädesbruk, något som rimligen också har påverkat gödslingen. Den enda säkra slutsatsen som kan dras är att gödselvanorna måste ha ändrats. Det följer av antagandet om en i stort sett fast

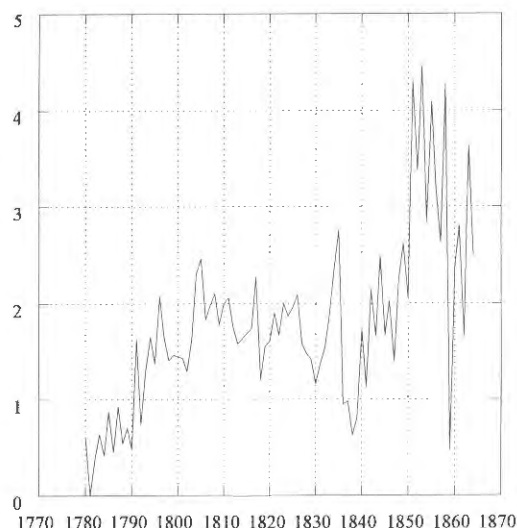

Diagram 7.II. Beräknad gödslad areal på Djäknebol 1780 – 1865 (tunnland).

Källa: Uppgifter ur bilagorna 2 och 6.

eller oelastisk tillgång på kreatursgödsel under hela perioden – *man måste ha gödlat allt tunnare*. Till detta återkommer jag strax.

I diagram 7.III på nästa sida visas i stället hur stor procentandel av den besädda arealen som fick någon gödsel. Denna areal har tagits fram genom att ställa den gödslade arealen i diagram 7.II emot den totala besädda arealen i kapitel 5. Samma metoder för arealberäkningar har använts här som i det föregående diagrammet.

Även om slängarna också här är stora förefaller den gödslade arealens andel av totalarealen genomsnittligt och långsiktigt ha varit ganska stabil efter sekelskiftet 1800 och sakna trend vare sig uppåt eller nedåt. Den uppgick i genomsnitt till ungefär 40 %. Det innebär att den brukade åkern i genomsnitt gödslades två gånger på fem år. Om vi jämför med de inledningsvisa uppgifterna låg alltså Djäknebol nära den halländska 1600-talsnivån på vart tredje år. Den tid vi kan överblicka före cirka 1800, då knappt 30 % av arealen gödslades, hamnade man nästan precis på vart tredje år. Men uppgifterna om vart tredje år och liknande är givetvis grova scabloner som lätt kan missförstås – olika grödor gödslades

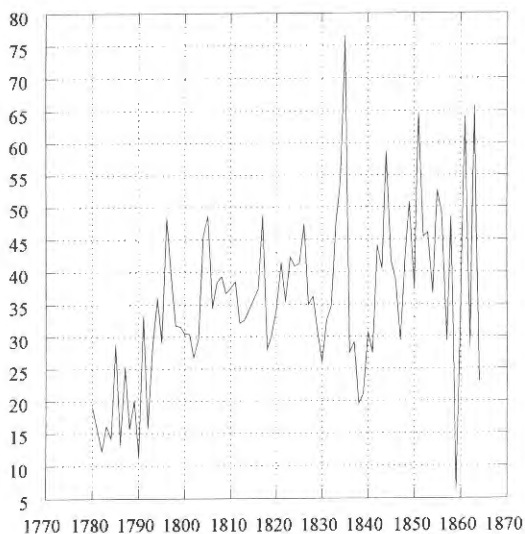

Diagram 7.III. Den beräknade gödslade arealens andel av den totala åkerarealen på Djäknebol 1780 – 1865 (procent).

Källa: Uppgifter ur bilagorna 2 och 6.

olika mycket och gödsling förekom naturligtvis varje år.

Slutsatsen av de två nyss visade diagrammen är att gödselpraxis med tiden förskjutits på Djäknebol. I valet mellan att fortsätta gödsla en lika stor areal lika mycket som kring 1780, vilket vid nyodling matematiskt måste innebära större tidsmellanrum mellan gödseltillfällena, och att behålla i stort sett samma genomsnittliga gödslingsfrekvens, en gång per 2,5 – 3 år, har man valt det senare. Det måste innebära att man med tiden gödslat allt tunnare. Går det att mer direkt visa på en sådan utveckling?

Låt oss först återvända något till tabell 7.14 (s 94) vars siffror i de flesta fall baseras på observationer från mycket långa tidsperioder. Syns här några tecken på ändring av gödslingspraxis och förekom i så fall skillnader mellan olika grödor? Här kan man av kolumnen "Trend" i tabellen se om andelen gödslat utsäde för de olika grödorna försköts över tiden. "Gödselkvoterna" (=gödslat utsäde/totalt utsäde) har där för varje gröda jämförts över tiden. Trenden fångas här egentligen genom en mätning av samvariationen (korre-

lationen) mellan gödselkvoten och tiden (år-talen) gröda för gröda. Stigande kvoter, d v s större andel gödslat utsäde, medför att korrelationskoefficienternas (r_{xy}) värden blir positiva, minskande kvoter däremot att de blir negativa. Ju starkare en negativ eller positiv samvariation blir, desto högre blir koefficienternas absolutvärde – maximalt kan detta dock bli 1 (jämför också nästa sida). Värdena för ärter och vicker vilar på mycket få observationer varför vi kanske i detta sammanhang bör bortse från dessa.

Endast vårvete, höstråg och vårråg tycks sakna långsiktstrend åt ena eller andra hållet. Korrelationskoefficienterna under "Trend" visar annars att förskjutningar faktiskt har ägt rum. De flesta grödor på Djäknebol har med tiden fått allt större andelar av sitt utsäde gödslade.

Om antagandet ovan om konstant tillgång på kreatursgödsel stämmer måste detta innebära att man gödslat allt tunnare. Tyvärr kan vi inte vara helt säkra på att antagandet är riktigt eftersom boskapsuppgifterna för gården inte är heltäckande. Finns några andra tecken på allt tunnare gödsling som inte bygger på detta antagande? Ja, det gör det: vid några tillfällen ger räkenskapen besked om antal lass per viss volym utsäde. Dessa uppgifter återges i tabell 7.15.

Uppgifterna är få och ojämnt fördelade över tiden, men pekar ändå i en bestämd riktning. Klara tendenser till minskning i gödselvolymer över tiden avtecknar sig för all stråsäd. Detta bekräftar att en tendens funnits att med tiden så att säga fördela gödselfattigheten jämnt – allt större delar av gårdens utsäde har gödslats, men allt tunnare.⁷⁴ Man kan för övrigt lägga märke till att mängden gödsel per utsädesvolym enligt denna tabell varierat starkt mellan olika grödor: havre och blandsäd har fått mycket mindre mängder gödsel per utsädesvolym än övrig stråsäd. För potatis och vicker finns bara en enda uppgift vilket hindrar jämförelser.

Förklaringen till att Djäknebol trots sannolikt i stort oförändrat antal djur kunnat flerfaldiga sin gödslade areal är utom varje tvivel en allt tunnare gödsling.

Tabell 7.15. Antal gödsellass per utsädesskäppa om 1/6 tunna av olika grödor på Djäknebol vid några tillfällen.

Gröda:	Antal lass gödsel (observationens år)
Vårråg:	17,33 (1777); 9,45 (1780); 10 (1782); 11 "stora lass" (1785); 14,67 (1787)
Vinterråg:	16 (1794); 16 "små lass" (1795); 13,56 (1800); 15,2 (1808); 4 (1824); 2 (1826)
Korn:	18,4 och 28 (1780); 6,86 (1797)
Havre:	3,6 (1783); 2,4 (1791); 1 "köra" (1804); 2,5 (1822)
Blandsäd:	3,63 (1764); 6 (1777); 1,05 (1784); 3,43 (1791); 2,18 (1821)
Vårvete:	12 (1787); 20 (1791); 10,53 (1800); 4,55 "körer" (1806)
Potatis:	3,64 (1840)
Vicker:	12,05 (1852)

Anmärkning: om inte annat sägs i tabellen avses räken-skapens ospecificerade "lass".

Källa: Räken-skapens utsädesnotiser.

Gödslingens betydelse för korntalen

Gödsling är en komplicerad sak om den skall ske effektivt: hänsyn måste tas till kvantiteter, växtslag, växtföljd, jordmån och den tillgängliga gödselns egenskaper. Kan man se om Djäknebols gödsling haft någon effekt på gårdens avkastning?

I tabell 7.16 på nästa sida anges koefficienter (r_{xy}) för samvariationen (korrelationen) mellan gödsling och korntal på gården. Som vanligt gäller att ju närmare koefficienterna ligger siffran 1, desto starkare samband och ju närmare 0, desto svagare. Tecknet anger om sambandet varit positivt eller negativt. Koefficienterna visar bara högre positiva tal för höstråg och blandsäd – här tycks alltså år med relativt mycket gödsel på dessa grödor ha följts av relativt höga korntal. Kornets avkastning har, att döma av koefficienten, inte påverkats alls av gödslingen. Detta skulle kunna bekräfta uppfattningen om kornet som ett svårgödslat sädeslag, som kunde ta skada av för stor kvävetillförsel. För vårråg och vårvete är värdena däremot förvånansvärt nog negativa. Här skulle alltså den gödsling som förekommit ha varit ogynnsam. Detta skulle kunna vara i linje med de uppfattningar som redovisades ovan om att vårråg inte behövde göd-slas. Särskilt vårvetet skulle ha mått dåligt av den tillförda näringen.

Men det finns en hake vid dessa beräkningar. Sambanden kan delvis bero på slumpen. I tabell 7.16, kolumnen "P", visas sannolikhe-

terna för att detta varit fallet. Ju högre P är desto sannolikare är det att korrelationen beror på slumpen. Ofta anser man ett samband helt säkerställt först när P är mindre än 0,050. Av tabellen framgår alltså att bara det negativa vårvetesvärdet kan anses statistiskt fastställt enligt den nämnda statistiska tum-regeln. De positiva sambanden för blandsäd och höstråg får dock också anses ganska säkra. Risker för att det konstaterade sambandet här skulle bero på slumpen ligger på cirka 10 %. För vårrågen är risken att det negativa värdet skulle bero på slumpen ungefär dubbelt så stor. De beräknade korrelationerna för korn och havre kan man däremot inte fästa något avseende vid. Här kunde inget samband mellan gödsling och korntal skönjas, ett resultat som dock med största säkerhet kan förklaras med slumpens härjningar.

Om vi tar hänsyn till i vilken grad sambanden är statistiskt säkerställda skulle man kunna säga att gödslingen på vårvetet med stor säkerhet varit förfelad. Däremot har gödslingen sannolikt gjort nytta på höstråg och blandsäd. Eventuellt har också gödslingen av vårrågen varit olämplig. Vårrågen var länge en stor gröda på gården och den eventuellt felaktiga gödslingen kan därför ha varit ekonomiskt skadlig. Åtminstone en del av den gödsel som lades på vårrågen hade sannolikt gjort bättre nytta om den lagts på t ex blandsåden. Vi kan här erinra om att man på sina håll i Djäknebols närhet tycks ha insett faran för vårrågen av för mycket gödsel: Från Stjärn-

Tabell 7.16. *Samband mellan gödsling och korntal på Djäknebol 1780 – 1864.*

Gröda	N	Korr. korntal gödsling	P
Vårråg	69	- 0,145	0,240
Höstråg	79	+ 0,173	0,138
Korn	75	- 0,024	0,836
Havre	83	+ 0,043	0,705
Blandsäd	78	+ 0,175	0,127
Vårvete	41	- 0,474	0,002

Anm: N – antal observerade utsädesvolymen. "Korr. korntal gödsling" avser korntalens och gödslingens korrelation r_{xy} . "P" är ett mått på i vilken grad samvariationen kan bero på en slump. På grund av de fåtali- ga observationerna har jag inte ansett det menings- fullt att göra dessa beräkningar för alla grödor.

Källa: bilagorna 6 och 7.

arp vid Halmstad och från Småland rapporte- rades ju ovan om att man undvek att gödsla på rågen. Denna varning tycks inte ha nått Djäknebol. För korn och havre kan vi inte statistiskt konstatera någon verkan av göds- lingen. I detta sammanhang bör vi kanske upp- repa att korn ibland ansågs svårgödslat liksom att havren inte behövde någon gödsel alls.

Samvariation säger egentligen inget om orsak och verkan. Men i fallet gödsling – korn- tal förefaller orsakskedjan klar. Sambands- undersökningen visade flera rimliga resultat där gödsling var nyttig. Men i ett, eventuellt två, fall visade den att detta inte är några självklarheter. I det enda statistiskt helt säkert- ställda resultatet hade gödslingen en negativ effekt på avkastningen. Kanske har gödsling- en haft en fördröjd verkan och trots de sva- ga statistiska sambanden varit en förutsätt- ning för korntalens nivå på längre sikt än od- lingsåret som vi undersökt. Vi måste också komma ihåg att det är ganska vaga gödslings- uppgifter som ligger bakom slutsatserna.⁷⁵

*

Att döma av vad vi sett från Djäknebol är rese- beskrivningarnas och litteraturens bild av gödslingen i Halland en stark förenkling av en sammansatt verklighet. Här är gården utan

tvivel representativ. Gårdens brukare har noga hushållat med den begränsade gödsel- de haft tillgång till.

Kreatursgödseln har helt dominerat bland gödselmedlen. Den ökande gödselbristen tycks dock tvinga fram allt mer experiment en bit in på 1800-talet. Kalkning som varit viktig vid låga PH-värden har inte kunnat ske i stor skala på åkern. Sannolikt har detta arbets- och transportmässigt varit ekonomiskt o- överkomligt. Olika slags kalkning av själva ut- sädet kan ha varit ett sätt att försöka komma förbi detta. Att kalkning av korn som är sär- skilt känsligt för låga PH-värden inte tycks ha skett är förvånande. Hallands åkrar har an- nars varit särskilt lämpliga för råg och havre. Åtminstone det senare sädeslaget har trivts på de kalkfattiga jordarna.

Vid gödslingen har man tagit stor hänsyn till grödor och växtföljder. I stort sett samma gödslingsmönster har följts både före och ef- ter storskiftet och har sannolikt haft djupa rötter bakåt i tiden. Typiskt har t ex varit att ge havre litet gödsel, om någon alls, och att ge korn mycket. Tydliga strategier kan också urskiljas där man tagit hänsyn till föregående års gröda när man övervägt att gödsla – vår- råg efter korn har sålunda sällan fått gödsel, medan vårråg efter havre nästan alltid fått. Erfarenhetern ledde till gödslingsstrategier som förvånansvärt väl motsvarar de som til- lämpas i dagens vetenskapliga jordbruk.

Efter hand har allt större gödselbrist upp- stått på Djäknebol. Detta problem försökte man länge lösa genom att minska mängden gödsel per utsädesvolym – gödselfattig- domen har spritts jämnt över åkrarna. Kan- ske förklarar bristen en del av de trädor som skymtar, särskilt i slutet av undersökningspe- rioden.

Det helt dominerande gödselmedlet har varit kreatursgödsel. Mot 1800-talets mitt har man börjat utnyttja icke-traditionella gödsel- medel som kalk, torv och aska i större skala för att råda bot på bristen.

En begränsad undersökning gjordes av gödslingens betydelse för avkastningen på Djäknebol. Som väntat visade sig i flera fall positiva samband. Avkastningen från de bety-

delsefulla grödorna höstråg och blandsäd har märkbart höjts genom gödslingen. Men trots den omsorg man ägnat gödslingen tycks icke-optimala gödslingsbeslut ibland ha fattats. Detta gäller den lilla grödan vårvete. Men även för den ekonomiskt viktiga vårrågen kan gödslingen ha gjort mer skada än nytta. Av den i traditionen djupt förankrade korn-gödslingen kunde ingen effekt överhuvudtaget konstateras. Kanske har gödslingen i dessa senare fall skett genom ett dogmatiskt fasthållande vid praxis som haft sitt upphov på andra orter där den, under andra villkor, varit rationell. För både vårråg och korn finns varningar för gödselproblem i äldre jordbrukslitteratur. På gödslingens som på andra områden har allmogetraditionen haft klockarna i Djäknebol i ett fast grepp. Resultaten av sambandsundersökningen måste dock bedömas med största försiktighet, en del av resultaten kan bero på slumpen.

Jordbearbetning

Räkenskapen för Djäknebol ger jämförelsevis få upplysningar om jordbrukstekniska förändringar i en snävare mening än odlingssystemet. Jag tänker då på redskaps- och jordbearbetningsteknik på gården under den studerade perioden. Uppgifterna här blir därför mer rapsodiska.⁷⁶

Jordbearbetningen var ett mycket viktigt moment i åkerbruket. Den påverkade mullagret och bekämpade sädens konkurrenter – särskilt perenna ogräs. Bättre och fler bearbetningar ökade korntalen.⁷⁷ Mullagrets uppluckring inför sådd var ett viktigt moment. Vid nyodling av åker gällde det att skära upp gräsvålen i gammal äng eller på utmarksjord. I det äldre svenska jordbruket stod ofta valet mellan plog och årder (eller ärjekrok). Den förra skar ut och vände en tilta medan det senare bara gjorde en fåra i jorden. Toruptrakten tillhörde det stora sydsvenska årderområdet. Hallands hushållningssällskap klagade 1820 på att årder eller ärjekrokar användes och ansåg att bruket av dessa var en av förklaringarna till åkerbrukets problem i landskapet.⁷⁸ Mycket talar för att valet mellan

plog och årder inte var ett val mellan rationalitet och framstegsfientlig traditionalism hos bönderna. Bägge dessa verktyg hade sina starka och svaga sidor beroende på i vilken situation de användes.⁷⁹

Räkenskapen från Djäknebol ger mycket få uppgifter om hur jordberedningen gick till på gården. Utsädesnotiser nämner ofta *ärjning*: 1786 smet drängen från höstärjningen och försummade vintersädet trots torrt och fint väder under veckan efter mikaeli (29 september) och den 5 maj 1829 uppges att vårråg (väl gödslad) såddes "på höstärjningen". Vårråg på höstärjning nämns även i slutet av april 1821.⁸⁰ 1786 nämns att ärjning också skedde under våren.⁸¹ Att årder (av trä med järnbill) och inte plog användes på gården 1819 framgår av bouppteckningen.⁸²

En del åkernamn lite längre fram i tiden tyder på att plog då kommit till användning: På 1840-talet talas gång på gång om "plöjen". Dessa *plöjen* förekommer på alla slags åkrar på gården, både i de gamla lyckorna nära tomten (t ex Stora Lyckan), i gammal byåker (Landsåker) och på ängs- och mossområdet Öen.⁸³ Det gemensamma tycks vara att plöjerna ingick i nyodlingstvågen och oftast företogs intill gamla åkrar eller på ängs- eller mossmark. I åtminstone ett fall skedde plöjet "(runt) om upptagningen med spade" kring en åker (Trädlyckeåkern). Det är betecknande att plöjerna ofta besåddes med havre. Eftersom plöjning inte kunde utföras med årder⁸⁴ måste detta innebära att plog börjat användas i samband med 1800-talets andra stora nyodlingstvåg på gården fr o m slutet av 1830-talet. Plogen har varit ett verktyg som just lämpat sig för upplöjning av gammal äng eller egentlig nyodling på aldrig tidigare som åker använd ängs- och mossmark.⁸⁵ På sina håll i Västergötland talade man betecknande nog om "maaplog".⁸⁶ Mad betyder våtäng och liknande.

Flåhackan var en innovation i åtminstone Skaraborgs län omkring sekelskiftet 1800, där den kan ha inneburit en ökning av den mänskliga arbetskraftens betydelse jämfört med djurens, särskilt i nyodlingen.⁸⁷ I Halland var den emellertid mycket ovanlig. Där var i stället

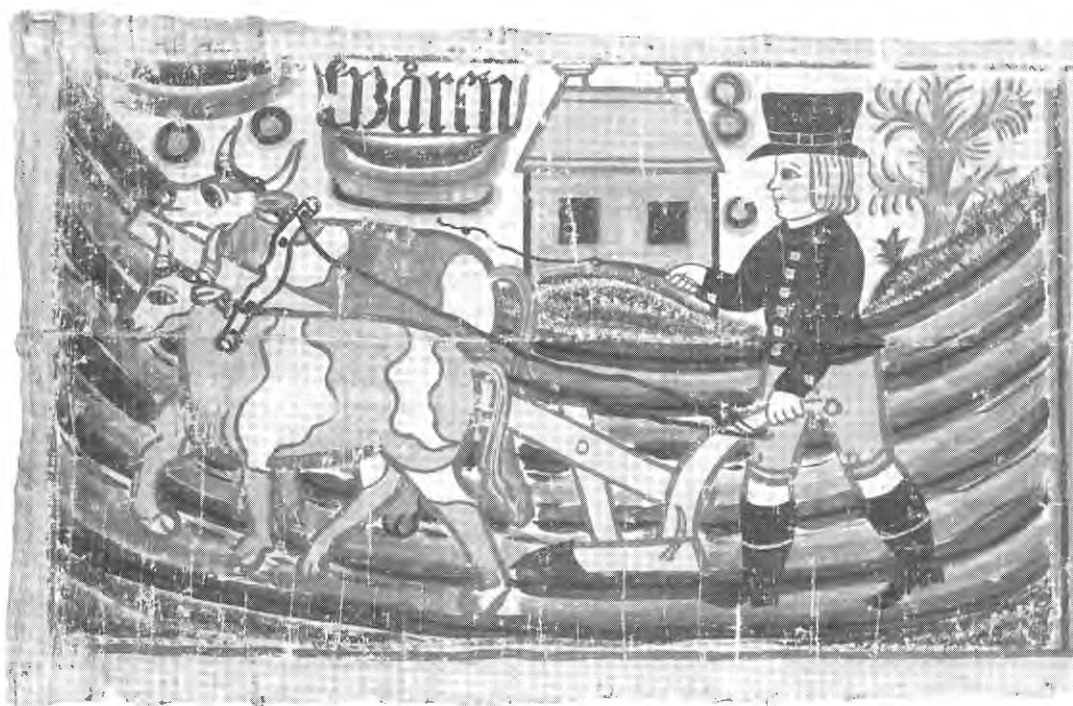

Bild 7.b. Ärjning med oxar.

Källa: Bonad av Johannes Nilsson i Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

let skärejärnet det stora nyodlingsverktyget under hela 1800-talet.⁸⁸ I bouppteckningen från Djäknebo förekommer skärejärnet under beteckningen *torvjärn* (bild 7.c).

Torvjärnet var särskilt lämpat för nyodling på stenfri mossjord, ljung-, sand- och sankmark. I Toruptrakten har särskilt de stora mossarna, som Öen (se ovan) varit lämpliga att ge sig på vid *brännodling*, som var den odlingsmetod torvjärnet förknippas med. Brännodling nämns inte uttryckligen i räkenskapen, men bouppteckningsuppgiften visar

att den måste ha förekommit. Dessutom var många av de nya odlingsmarker Djäknebol med tiden fick genom skiften och ägobyten just sådana mossområden där *brännodling* allmänt brukades.⁸⁹ Denna odling gick till på följande sätt: Den översta grässvålen på torven fladdes av med hjälp av järnet. I bild 7.d på nästa sida visar en sentida traditionsbäare hur detta gick till. Skärningen företogs ofta på försommaren. De avskurna torvskivorna rullades upp mot varandra och torkades för att slntligen brännas (bild 7.e). Det skurna

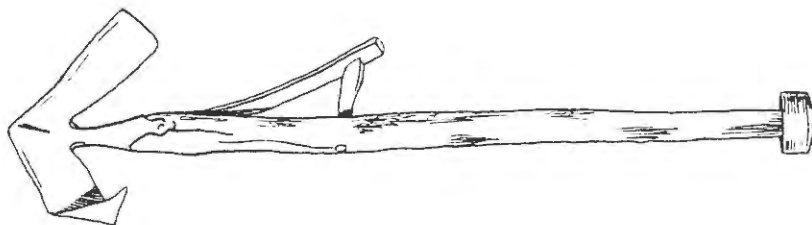

Bild 7.c. Torvjärn.

Källa: Bringéus 1963 s 21.

Bild 7.d. *Torvjärnet används.*

Källa: Folklivsarkivet i Lund, uppteckning M 15446:5.

och brända området besåddes samma års höst, sedan askan utbretts, nedplöjts och harvats. Vid dåligt väder kunde sådden få skjutas upp till året efter bränningen. Odlingen skedde ofta under tre år, varefter den odlade ytan åter fick gå i gräsvall. Efter fem – sex år var det dags för en ny runda.

På flera ställen i räkenskapen nämns att *spade* använts vid nyodlingen, särskilt i kanten av gamla åkerytor.⁹⁰ Andra viktiga nyodlingsverktyg – enklare *hackor* – avspeglas i ägonamn på Djäknebol som Nyhacken och liknande.⁹¹ I bouppteckningen från 1819 nämns både hackor, järnspadar, *yxor* och *spett* ("järnstång"), alla viktiga redskap vid nyodling.⁹²

I åkerbruket fanns också behov av redskap

för inblandning av stubb och gödsel i mylllagret, såbäddsberedning samt slutligen myllning av det utsådda fröet. Vid brännodling var det viktigt att blanda in askan. Årdret var ett universalredskap som kunde användas även i dessa sammanhang, men *harv* och *vält* var viktiga komplement. Harven nyttjades för såbäddsberedning, sönderdelning av stubb och myllning av gödsel, utjämning av markytan och myllning av utsäde. Vältens uppgift var att packa såbädden direkt efter sådd. Välten var liksom sladden ovanlig i Sydhalland under slutet av 1700-talet eftersom den ansågs kräva arbete fastän den egentligen inte gjorde någon nytta.⁹³ Kanske var harvningen också en innovation i området – det tycks den i vart

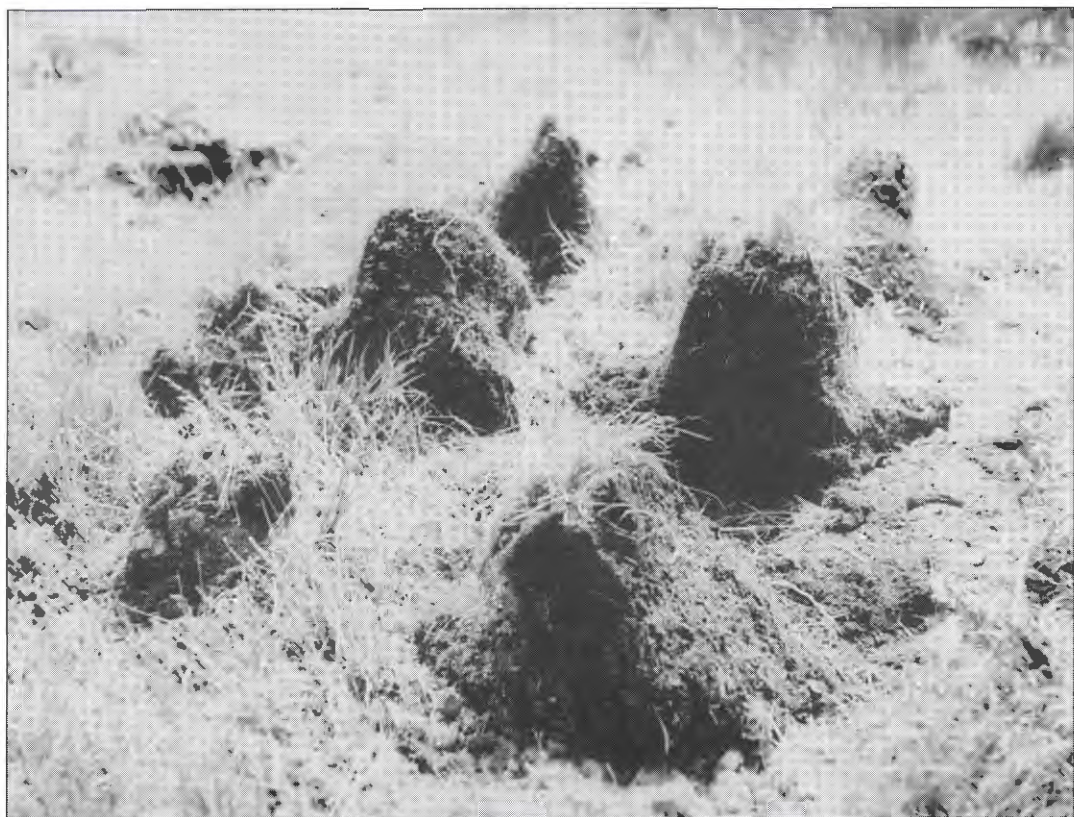

Bild 7.e. *Torven bränns.*

Källa: Folklivsarkivet i Lund, uppteckning M 15446:7.

fall ha varit i Västergötland, där den ännu på 1780-talet var ovanlig. Harvarna genomgick där också betydande förändringar under slutet av 1700-talet.⁹⁴ 1819 fanns enligt boupp-teckningen från Djäknebol två harvar och en vält på gården.

En rad utsädesnotiser i gårdens räkenskap visar hur årder, harv och vält använts: 1789 vinterråg *harvad* ner; 1791 13/5 Nyhacket i Kalvhagen, havre, *harvat* ner; 1795 29/10 vinterråg, gödslad, *harvad* ner; (dito tid) vinterråg, *mylter*; 1796 vinterråg, *harvad* ner; rågen sådd *fåren* och *harvad* ner; 1797 24/10 Vinterrågen *harvad* ner, vinterrågen *myllt*; 1808, 1811 potatisen *ärjades* ned; 1826 16/10 vinterråg, sått och *harvat* ner.

Jordbearbetningens aktiviteter var delvis kraftigt väderberoende vilket framgår av några anteckningar: 28/4 1779 såddes två skäp-

por råg som "för snö och regn" fick ligga omylt till den 30/4 och 1/5 1820 såddes bland-säd, "ej fyllest", som inte kunde myllas samma dag för regn, snö och köld; 5/5 1831 upp-ges blandsåden på Krokåker ha myllats först andra dagen "för regn" och den havre som såddes den 13/5 fick ligga öppen, eftersom "över kvarters djup snö och frost hindrade åkrens fullkomliga myllning till den 16 maj". Vid brännodling gällde det att snabbt, redan medan den fortfarande var varm, mylla ner askan, så att den inte blåste bort. Nedmyllning av aska och utsäde kunde ibland ske samtidigt.⁹⁵

Räkenskapen lämnar oss i det stora hela i sticket när det gäller att få närmare grepp om intensiteten i jordbearbetningen på gården. Här är vi utlämnade till berättande källor som Pehr Osbecks relation om det halländska jordbruket från 1796. Han uppger att vårsåd-

den i södra Halland var komplicerad: Först ristade man, d v s ärjade första gången. Vår-rågsjord uppärjades normalt två gånger och harvades lika många. Gången var på denna jord 1) rista, 2) harva, 3) åter ärja, 4) så, 5) ärja ned säden och 6) på fjärde, femte eller sjätte dagen harva en sista gång. Det senare skedde dock något snabbare vid torka. I slutet av 1700-talet hade en del börjat ärja vår-rågsjorden en gång redan på hösten och så rågen innan jorden ristades på våren för att därigenom spara arbete.¹⁶ Höstsädet i södra Halland ansågs lätt jämfört med vårsädet: Det bestod av 1) ärjning, 2) sådd, 3) nedharvning av säden.¹⁷ När två ärjningar gjorts på en åker, har de skett i motsatta riktningen, så att ett rutnönster uppstått, s k tvärning.

B F Charlier, en engagerad kritiker av det halländska ensädet, beskrev 1811 den normala jordbearbetningen i området: "Vanliga metoden är den, att sedan säden är inhöstad, uppköres åkern med vanligt årder eller här i orten s k ärjekrok och genast tillharvas, efter urgammal fortplantad fruktan, att jorden skulle utmattas, om hon över vintern bleve liggande i öppen får. Till vinterrågen, som utsås inom slutet av oktober månad, gödslas efter råd och ämne, nedmyllas med ärjekroken och tillharvas. Om våren uppköres åter den övriga åkern. Till kornet gödslas. Vårsäden utsås sin bestämda tid, nedmyllas och tillharvas".¹⁸ Höstärjningen även för vårrågen tycks nu helt ha slagit igenom. Vi såg nyss att den också tillämpades på Djäknebol vid ungefär samma tid.

Om man skall dra några slutsatser om den tekniska utvecklingen i snävare mening på Djäknebol blir det att de förändringar som skedde i hög grad har betingats av nyodlingen. Att plog och skärjárn har införts som komplement till årdret är härvid de kanske mest iögonenfallande förändringarna. Flera tecken kan tolkas som att ploget infördes under den andra stora nyodlingsvågen på 1840-talet, skärjárnnet däremot någon gång kring sekelskiftet 1800. Under det slutande 1700-talets nyodling på gården kan också en del av de hackor som nämns i 1819 års bouppteckning ha varit tekniska nymodigheter, även om de inte beskrivs närmare. Kanske hänger de ihop

med införandet av potatisodlingen. Under hela perioden har emellertid det traditionella årdret av allt att döma varit det centrala jordbruksredskapet på Djäknebols åkrar. Som på andra håll i länet har man för att minska arbetsbelastningen i vårbruket ärjat även vårsädesåkrarna en gång redan på hösten.

Såningstider

Såningstiden har varit en viktig sak av teknisk natur att ta ställning till för äldre tiders bönder. Tiden för sådden har påverkats av en mängd naturförhållanden som regn, snö eller temperaturer, av olika grödors biologiska krav, arbeidskrafts- och redskapstillgång, men också av mer eller mindre subjektiva uppfattningar hos bönderna, särskilt ekonomiska kalkyler. I olika delar av landet tillämpades olika såningstidpunkter – i Skåne såddes t ex vårrågen ett par veckor tidigare än på Djäknebol, men även andra sädesslag såddes där tidigare.¹⁹ Från slutet av 1700-talet finns uppgifter om variationer även inom Halland.¹⁰⁰

"Tidiga" år då åkerbruket kunde börjas tidigt ansågs förr, liksom idag, lova god skörd och rik fodertillgång, "sena år" det motsatta.¹⁰¹ Resonemanget var att ju längre växtperiod, desto bättre avkastning. Detta är också den moderna uppfattningen och tidig sådd har ibland setts som tecken på en framstegsbonde.

Räkenskapen från Djäknebol låter oss detaljerat följa val av såningstidpunkter under hela undersökningsperioden. Detta avsnitt besvarar några frågor kring detta: När har man sått olika grödor på gården? Förekom förskjutningar av såningstidpunkt på längre sikt? Dessa frågor besvaras först statistiskt med hjälp av tabell 7.17 och diagrammen 7.IV – 7.IX på följande sidor. I tabellen, som bygger på bilagorna 4 och 5, visas genomsnittligt datum, tidigaste och senaste dag för sådd som observerats samt två mått på spännvidden i såningstid (antal dagar mellan tidigaste och senaste observerade såningsdag och standardavvikelsen, det vill säga genomsnittliga avvikelsen från genomsnittsdagen). Sist i tabellen redovisas hur många års sådd som ligger bakom siffrorna. För enkelhets skull har bara första sånings-

dagen undersökts.¹⁰² Efter undersökningen av faktiska såningstidpunkter diskuteras vad som legat bakom valen av tidpunkt.

Diagrammen syftar till att avslöja långsiktiga förskjutningar i såningstidpunkterna. De tar inte upp alla sädesslag som finns i tabellen. För höstrågen, som inte varit en homogen gröda, visas bara de två sorterna "vinterråg" och "larsmässeråg". Vasaråg och vete har helt uteslutits från diagrammen eftersom dessa sädesslag inte varit homogena och endast odlats under kortare perioder varför trender inte kan urskiljas. För de två sorterna höstråg visas utvecklingen i form av punktdiagram och en konstruerad trendlinje eftersom dessa grödor, till skillnad från de övriga som visas, inte odlats kontinuerligt.

Vårråg

Denna gröda såddes enligt tabell 7.17 tidigast av all vårsäd – på Djäknebol i ett snävt intervall kring den 28 april ($\pm 5,5$ dagar). Som för andra grödor kunde vid extrema tillfällen sådden göras tidigare eller senare. Långsiktigt fanns en tendens att så vårråg senare (diagram 7.IV). Men denna tendens var inte jämn: Särskilt 1790-talet präglades av mycket tidig sådd.

Höstråg

På 1740-talet utsåddes vad jag i denna undersökning sammanfattande kallar höstråg på de

flesta håll i landet, "årsgammal eller äldre", i slutet av juli, "nyare" råg från larsmässetid (10 augusti) till inpå sena hösten. För att kringgå farorna med sådd under hösten gjordes försök att så, mycket tunt och i månens nedan, redan i juni.¹⁰³

Från Halland rapporterades dock i slutet av 1700-talet mycket sen sådd, ofta någon gång mellan 19 augusti till 9 november. Men det fanns också bönder som väntade ända till jul.¹⁰⁴ Man talade alltså i dessa trakter inte utan anledning om "vinterråg".

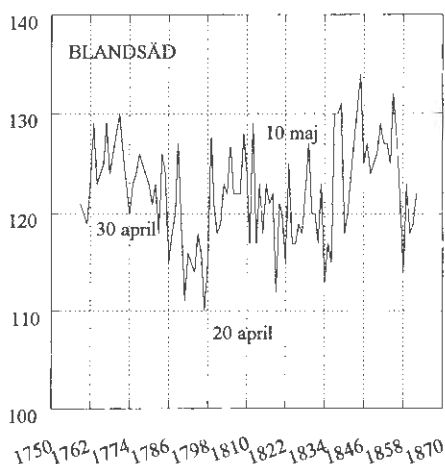
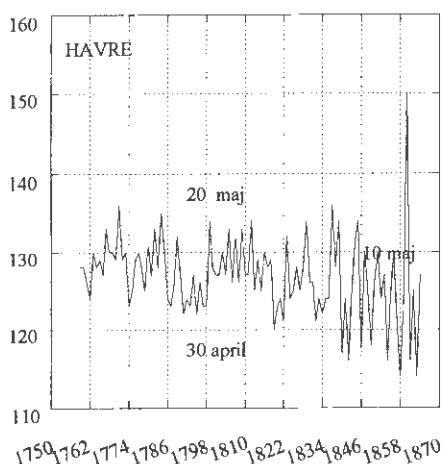
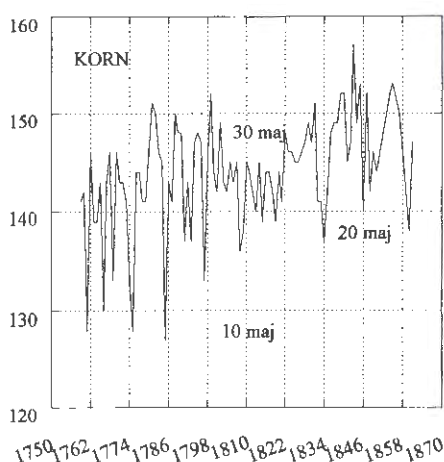
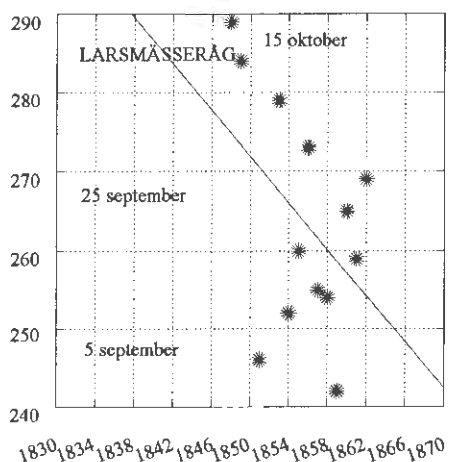
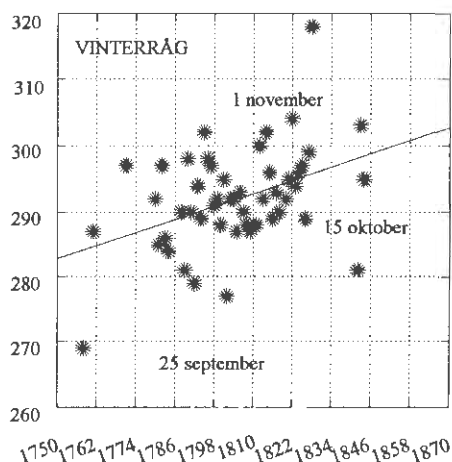
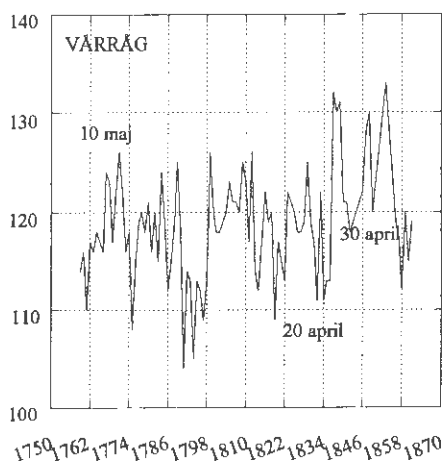
Höstrågen bestod på Djäknebol av flera sorter och tydliga variationer beträffande såningstidpunkter kan observeras i tabellen 7.17. Vad räkenskapen kallade "vinterråg", var 1700-talets helt dominerande sort på Djäknebol och såddes i genomsnitt den 19 oktober. Denna sort uppvisar i diagram 7.V långsiktigt allt senare såningstidpunkter från ett mycket tidigt datum 1758.

Larsmässerågen odlades kortare perioder på Djäknebol, särskilt från slutet av 1840-talet. Den såddes genomsnittligt den 20 september och var därmed den tidigast sådda höstrågen på gården.¹⁰⁵ Men tabellen visar att stora avvikelser förekom från detta datum. Larsmässeråg såddes även på Djäknebol vid några enstaka tillfällen före glansperioden kring 1800-talets mitt. Av allt att döma var också den "sommarråg" som såddes den 27 september 1781 en larsmässeråg. Under larsmäs-

Tabell 7.17. Första såningsdag för stråsäd på Djäknebol 1758 – 1865

Sädesslag	Genomsnittligt datum	Tidigaste dag för sådd	Senaste dag för sådd	Max intervall för sådd (antal dagar)	Standardavvikelse	Antal observationer
Vårråg	28/4	14/4	13/5	29	5,5	95
"Vinterråg"	19/10	26/9	14/11	50	7,7	51
Larsmässeråg	20/9	30/8	16/10	47	14,5	13
Vasaråg	15/10	30/9	28/10	29	9,8	17
Korn	24/5	7/5	6/6	30	5,6	99
Torekorn	21/5	7/5	28/5	21	6,9	17
Havre	7/5	24/4	30/5	36	5,2	106
Blandsäd	2/5	20/4	14/5	24	4,9	102
Vårve	8/5	24/4	26/5	32	7,3	52
Vintervete	25/10	9/10	12/11	34	10,0	7

Källa: Bilagorna 4 och 5.

Diagramsammanställning 7.IV. Såningstider för några sädesslag på Djäknebol vissa år (dagnummer på Y-axeln: 1 jan = 1).

Källa: Räkenskapsens utsädesnotiser.

serågens tid tycks, tvärt emot vad som var fallet med den nyss behandlade "vinterrågen", en tendens till tidigare sådd ha funnits (diagram 7.VI).

Vasaråg, som såddes på Djäknebol första gången den 3 oktober 1829, började sås på ungefär samma dag som 1700-talets "vinterråg". En långsiktig förskjutning mot allt senare datum har möjligen ägt rum även beträffande denna sort.

Korn

Kornet groer vid mycket låga temperaturer. Brodden dör visserligen av frost men ny växer strax upp. Detta medger mycket tidig sådd. Sen sådd har dessutom ansetts ge sämre maltegenskaper.¹⁰⁶ Frost tycks dock inte ha varit helt ofarlig att döma av vad som hände på Djäknebol: den 29 maj 1834 antecknas att det korn som såddes den 17 i samma månad frös. Ospecificerat korn såddes aldrig på gården före den 7 maj. Genomsnittsdagen för såddens början var den 24 maj. Det senaste datum man börjat så korn på enligt Djäknebolclockarnas bokföring var så sent som den 6 juni. För torekornet på Djäknebol fanns bara få och i tiden koncentrerade observationer. Genomsnittligt skedde sådden något tidigare än för ospecificerat korn eller den 21 maj. Den relativt sena sådden av korn har flera motsvarigheter från södra Sverige.¹⁰⁷

Allmänt sett tycks kornsådden med tiden ha ägt rum allt senare på gården. Diagram 7.VII visar såningstider för ospecificerat korn. I början av undersökningsperioden började man så korn ungefär en vecka tidigare än i slutet. För torekorn, som inte redovisas i diagrammet, nämns visserligen några mycket tidiga såningsdagar kring 1820 och kring 1844, men annars var observationerna ganska samlade och ingen trend gick att urskilja.

Havre

Havren började man enligt tabell 7.17 på Djäknebol genomsnittligt att så den 7 maj. Men stora avvikelser förekom. Sådden var dock alltid klar vid maj månads utgång. Tidigaste noteringen är den 24 april. En kraftig tendens till allt tidigare sådd är här märkbar. Detta

skiljer havren från övrig vårsäd (diagram 7.VIII). Hur denna förskjutning skall förklaras är oklart. Möjligen kan den ha varit ett försök att motverka de sjunkande korntalen, som vi skall visa längre fram.

Blandsäd

Blandsädens såningsmönster liknar havrens, men sådden påbörjades några få dagar tidigare, i genomsnitt den 2 maj. Denna tidigare sådd jämfört med havren är inte så märklig om man minns att blandsädens andra komponent, vårrågen, var den gröda som såddes allra tidigast.

Långsiktigt ändrades knappast sånings-tiden för blandsäd. Den såddes vid ungefär samma tid på året både vid 1700-talets mitt och 1800-talets mitt. Däremot förekom stora, mer kortsiktiga, förändringar under mellantiden. Början och slutet av undersökningsperioden präglades sålunda av sen sådd. 1790-talet av ovanligt tidig. Här finns åter en likhet med vårrågen.

Vete

Vårvete tillhörde den tidigast sådda vårsåden med ungefär samma såningstid som havren. Vintervetet för vilket vi bara har sju observationer, såddes å andra sidan lika sent som de senaste höstrågsorterna. Fem av observationerna ligger mycket nära den 25 oktober, de två övriga är de håda extremdatumerna i tabellen. De såningsdagar för höstvetet som förekom på Djäknebol tycks genomsnittligt ligga något senare än de som nämns för Sydsverige i den äldre handbokslitteraturen (september – oktober).¹⁰⁸

Räkenskapen ger oss också sättningsstid för potatis och såningstid för spånadsväxter. Dessa framgår av tabell 7.18.

Potatis

Potatis har i genomsnitt satts den 12 maj vilket är före kornet men efter övrig vårsäd. Oftast specificerar inte räkenskapen potatisen till sort. Det är sådan ospecificerad potatis som ingår i tabellens siffror. 1830 och 1831 sattes emellertid vid sidan av sådan odefinierad potatis också sommarpotatis. Dessa sat-

Tabell 7.18. Första sättnings- respektive såningsdag för potatis och spånadsväxter på Djäknebol 1758 – 1865.

Gröda	Genomsnittligt datum	Tidigaste dag för sådd	Senaste dag för sådd	Max intervall för sådd (antal dagar)	Standard-avvikelse (dagar)	Antal observationer
Potatis	12/5	23/4	29/5	36	7,4	59
Hampa	22/5	14/5	29/5	15	3,5	40
Lin	22/5	12/5	1/6	20	4,6	55

Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

tes då ungefär tre veckor före den vanliga potatisen som samtidigt odlades. Potatisen visar, liksom den mesta stråsäden, en tendens att långsiktigt ha sätts allt senare. Men mau kan också urskilja en period med särskilt tidig sättning i början av 1800-talet.

Lin och hampa

Genomsnittligt såddes linet den 22 maj. Detta stämmer också väl med vad en resenär berättade 1761: att hampa och lin såddes i maj i södra Halland.¹⁰⁹ Möjligen har olika sorter såtts vid olika tider.¹¹⁰ I denna undersökning har jag inte skiljt på olika sorter. Hampan såddes oftast samtidigt med linet. Bägge dessa växter tycks över tiden ha sätts allt senare, men särskilt linets trend är inte helt linjär. Liksom flera andra grödor tycks spånadsväxterna ha sätts särskilt tidigt under en period alldeles i början av 1800-talet.

Övriga grödor

Här är uppgifterna från Djäknebol för få för att någon mer utförlig statistik skall vara meningsfull: *ärter* såddes på spridda tider mellan 27 april och 23 maj, ofta kring den 10 maj. *Vicker* såddes något tidigare – nästan alltid i sista veckan av april eller första veckan i maj. 1856 såddes den dock ovanligt sent, den 29 maj. *Engelsk senap* såddes, den enda gång som uppgift lämnas, den 24/5 och *bovete*, som också bara såddes vid ett enda tillfälle, den 20/5.

*

De genomsnittsdagar för sådd av stråsäd som vi kunnat observera för Djäknebol stämmer någorlunda väl med den äldre litteraturens uppgifter vad gäller vårsäden i Halland. Tabellen visade dock på stora skillnader mellan olika slag av höstråg, som understryker att dessa inte varit homogena växter. De har inte bara kallats vid olika namn i räkenskapen, de har också odlats på klart olika sätt vilket särskilt märks i den nästan hela månad som skiljer larsmässerågens genomsnittliga sånings-tid från övrig höstrågs. Inte heller potatis och spånadsväxter har bjudit på några överraskningar.

Diagrammen avslöjade också något som inte framgår av reselitteraturen från området – såningstidpunkterna har i flera fall förskjutits på lång sikt. Förskjutningarna har gått i olika riktning för olika grödor – havren har såtts allt tidigare, vårrågen allt senare, liksom höstrågen. Blandsådens såningstid uppvisar olika trender i olika delar av undersökningsperioden. Tendensen till senare sådd gäller också potatis och spånadsväxter.

Överväganden kring val av såningstid

Den närmare tiden för sådd varierade förr bl a efter lokala sedvänjor, råd i bondepraktikor och äldre jordbrukslitteratur. Den medvetenhet man under senare delen av 1800-talet fick om vilka biologiska lagar som styrde olika fröslags grodd och tillväxt, saknades till stor del under den tid räkenskapen från Djäknebol omfattar. Man var således t ex ännu inte alltid klar över att tidig sådd i allmänhet var

att föredra.¹¹¹ Det gällde att väga in en rad förhållanden: man visste att ju tidigare man sådde vårsäd desto längre växtperiod kunde man räkna med. Men samtidigt tog man risker med frost och annat. Jordmån och väder var också viktiga att ta hänsyn till.¹¹² Kritik förekom mot böndernas val av tid för sådd, t ex klagade en jordbruksdebattör 1761 på att bönderna i just södra Halland inte iakttog rätt såningstid.¹¹³

För höstsåden, som också skulle ligga i jorden under den långa och växlingsrika vintern, var besluten sannolikt mest komplicerade: Sakkunskapen förespråkade i regel tidigast möjliga sådd för höstråg och vintervete.¹¹⁴ Men det fanns andra äldre experter som ansåg att höstråg gav större avkastning ju senare den såddes.¹¹⁵ Ett vankelmod präglade inte oväntat de praktiska tumregler som föreslogs. Bland Hallands allmoge fanns föreställningar om att det, åtminstone för höstsäd, kunde kvitta lika med sen eller tidig sådd.¹¹⁶

För en sen sådd talade en riskkalkyl – under en längre växtperiod utsattes plantorna för hot i form av bl a rötrisk under våta höstar. Även köld kunde hindra sådd.¹¹⁷ Samtidigt kan ekonomiska överväganden kring betet ha avskräckt från tidig sådd av höstsäd – sådan förutsatte att brodden skyddades från bete och hägnader kunde bli nödvändiga. Riktigt tidig sådd hindrade att åkern odlades med annan säd sommaren före sådden och alltså måste trädas.

Djäknebol

Vilka överväganden som påverkat valen av såningstid på Djäknebol får vi aldrig veta närmare. En del skymtar dock fram i räkenskaper, andra kan man bara gissa sig till.

Tydligt fanns en *debatt* i södra Halland under slutet av 1700-talet om lämpligaste tiden för sådd av blandsäd. Prosten i Enslövs pastorat föreslog på 1790-talet att denna säd skulle sås i nionde veckan "efter gammal räkning", vilket bör ha motsvarat slutet av maj.¹¹⁸ Detta var betydligt senare än den såningstid som praktiserades på Djäknebol vid samma tid. Framåt mitten av 1800-talet hade dock Djäknebol flyttat sådden till ungefär den av

prosten femtio år tidigare föreslagna tiden, där man också legat vid undersökningsperiodens början. Hade man påverkats av diskussionen?

Även en mer allmän debatt om såningstiderna har sannolikt på olika sätt nått klockarna Ausell. Kanske har de läst vissa *skrifter från olika jordbruksreformatörer*, skrifter som de kan ha köpt eller lånat från personer i socknen. Inga bevis finns på detta, utom att man haft tillgång till en skrift om potatisodling (se sid 14). Vid införandet av vasaråg på Djäknebol 1829 görs en intressant notis i räkenskapen som visar hur Djäknebols brukare kunde få anvisningar om lämplig såningstidpunkt och andra odlingsknep från samma håll som man fick utsädet, i detta fall en ståndsperson i trakten: vasaråg "bör sås i slutet av september eller början av oktober, ganska tunt, på väl gödslad jord". Det har alltså funnits *odlingsanvisningar som följt med utsädet* när det byttes mellan odlarna.

Men en del noteringar i de ausellska räkenskaperna avslöjar andra typer av överväganden, ibland av förvånande slag. Vid flera tillfällen har man tagit hänsyn till *månens* ställning. Återkommande mellan 1774 – 1824 framgår att klockarna på Djäknebol har strävat efter att så just i övergången mellan nedan och ny. Detta har gällt både korn, råg och blandsäd.¹¹⁹ 1817 noterar Ausell en ytterligare förfining av "månmetoden": "Efter klockaren Hallanders berättelse, skall vara bra att så korn på de 3 sista dagarna av den, näst efter pingst infallande fullmåne".¹²⁰ Att så i ny var uttryck för ett magiskt tänkande där månens tillväxande också ansågs befordra allt växande på jorden. Uppfattningen om att sådd i nymåne var nyttig är känd från svensk medeltid.¹²¹ Den förekommer också i den "upplysta" jordbrukslitteraturen från 1700-talet.¹²²

Vissa veckor har ansetts lämpligare än andra för sådd: 1764 skriver Lars Ausell d ä att "det säges, att råg bör sås, antingen i 11te eller 9de vecka: men intet i 10de; ty då blir hon blindsatt".¹²³ Här framgår för övrigt att Ausellarna länge stod djupt förankrade i den sydsvenska allmogekulturen eftersom de tillämpade den s k veckoräkningen. Den innebar att

andra kvartalets veckor räknades baklänges. Vecka 11 blir då andra veckan i maj. Även sonen Olof använde vecko- eller räppräkning: den 17 maj 1793 såddes korn "första dag i 7de veckan".¹²⁴ Däremot visar en stickprovgenomgång att Djäknebolcklockarna inte brytt sig om Bondepraktikans sk förkastade dagar, vissa särskilt farliga datum, vid sådd eller tröske. Inte heller har de särskilt strängt följt traditionen att lin skulle sås på "linonsdagen". Linonsdagen nämns visserligen vid namn ett par gånger i räkenskapen – 1791 inträffade den den 18 maj, 1835 den 20 maj – men linet har oftast såtts på andra dagar.

Även *tidpunkt på dagen* har varit av betydelse: En strävan har varit att så seut på dagen, på middagen eller om aftonen. Detta tycks ha gällt all stråsäd.¹²⁵ Efter 1804 saknas notiser om såningstidpunkt under dagen. Att så sent på dagen tycks ha varit en allmän praxis bland jordbrukare i äldre tid.¹²⁶

Klockarna på Djäknebol har sneglat på *granngårdarnas åtgärder*. Många anteckningar i räkenskapen avslöjar detta. När ägoblandning delvis funnits före skiftena har de naturligtvis varit tvungna att hänga med byalaget. Men på egna inhägnade gården har de kunnat bestämma själva. Men även när ägoblandningen upphört har man studerat grannarna. Särskilt Prästgårdens och Sjögårds göranden och låtanden har följts noga. Sista noteringen av detta slag gjordes 1823.¹²⁷

Torupklockarnas många *andra sysslor* har ibland förhindrat sådd i rättan tid: 20/10 1834 skriver Olof Ausell: "Sedan man för göromål, och sedan regn, varit hindrad sådde ...Vasaråg". Arbetsvägran från drängarna nämns flera gånger ha fördröjt sådden.¹²⁸ Det var för övrigt allmänt bekant att de halländska drängarnas tröskresor och sillfiske till andra orter skapade förseningar genom den arbetskraftsbrist som uppstod.¹²⁹ De genom nyodlingen växande arealerna har krävt allt mer arbete för ärljning och plöjning under våarna. Det ligger nära till hands att anta att detta arbete gått ut över vår-sådden, som därmed måst skjutas upp.

Tendenserna till allt senare sådd för alla höstrågssorter utom larsmässerågen kan synas förvånande med tanke på att växtperio-

den därmed förkortades med lägre korntal som sannolik följd. Kanske hänger fenomenet ihop med den genom nyodlingen alltmer ökande *foderbristen*, även om Djäknebolcklockarna aldrig skriver något om sådana samband i sina räkenskaper. Genom sen sådd kunde stubben från föregående gröda på åkern betas in i det längsta.¹³⁰ Pehr Osbeck anger faktiskt 1796 uttryckligen en sådan förklaring till den ovanligt sena sådden av höstsäd i Halland: "man ville hindra kreaturen, som gick över åkern hela vintern, att trampa och gnaga av de uppkomna bladen så gott det gick".¹³¹

När man valt att odla den tidiga larsmässerågen har man fått offra detta sena bete. Allt oftare har man också valt att avstå från odling av annan spannmål på åkern under såningsåret. Vi såg i ett föregående avsnitt hur trädor lades in före denna rågtyp. Av allt att döma har man vid odlingen av larsmässerågen också fått hägna in åkern för att skydda den.¹³²

Vädrets betydelse har många gånger sannolikt varit avgörande för valet av såningstid. Äldre populärlitteratur som Bondepraktikan och liknande lägger stor vikt vid olika knep att förutse vädret.¹³³ Räkenskapen nämner vädret ett antal gånger i samband med sådd: 1786 29/4 "Sjöåker råg som ej kunnat sås före, efter åkern var mycket våt och qwakig". Veckan efter mikaeli 1785 skrev klockaren att vädret varit vackert men att drängen inte höstärjat och sått höstsåden på grund av slarv, med därefter hindrades detta arbete av "trägit rågn".¹³⁴ 1834 nämns också att regn hindrade sådd av vasaråg den 20 oktober. Att regnet allvarligt kunnat hindra sådden av höstsäd nämns även i litteratur från området: 1764 och 1782 uppgav Pehr Osbeck att mycket regn och en tidig vinter hindrade många brukare i södra Halland från att så mer än hälften av den höstsäd de planerat.¹³⁵ 1783 blev som redan nämnt ett nödår. Någon gång kan man möjligen misstänka att väta i marken setts som en fördel på Djäknebol: som när man den 26/5 1831 noterade att vårvete såddes gödslad och "i väta".

Snö har annars varit ett hinder liksom naturligtvis tjälen i marken. 1829 fick all sådd

anstå ända till den 5 maj: "Sedan den ofantliga snömassan änteligen var såvida bortsmält att man kunde komma åt åkrarna..."

Men man tog även strid mot vådrets makter: den 6 maj 1812 sådde Jöns i Öen vårråg åt klockaren i sträng köld och blåst. På denna kamp mot naturmakterna visar också notisen den 7 maj 1781 om att havre såddes "i köld". 1829 fick man också så om en åker mycket sent: den 29 – 30 maj "Sedan den förut (30/10 1828) sådda vinterrågen bortgått".

De uppgifter om väderpåverkan på sådden som framkom har med ett par undantag rört väderförhållanden under kortare perioder, som någon dag eller några veckor. I viss mån kan vådrets inverkan på val av såningstidpunkt prövas statistiskt. Jag redovisar i bilaga 8 en rekonstruktion av vädret i Torup som gjorts för denna undersökning. Den rekonstruerade statistiken består av månadsmedelvärden för lufttemperatur och månadsnederbörd. Denna statistik ger naturligtvis en grov och begränsad beskrivning av klimatet i Torup: den fångar dåligt upp enstaka köldknäppar eller kortare regnperioder på ett par dagar eller veckor. Likaså innehåller den inga uppgifter om flera andra klimatvariabler, som varit betydelsefulla för sådden, som när markytan varit frusen eller hur fuktig den varit – förhållanden som beror på ett samspel mellan nederbörd och lufttemperatur, men också av vindarna. Tjäle och markfuktighet sammanfaller inte heller helt i tiden med de väderförhållanden som påverkat dem – tjäle som skapats av en tidigare köldperiod finns t ex kvar längre eller kortare tid under den efterföljande varmvädersperioden.

Trots min väderrekonstruktions grova månadsvärden för temperatur och nederbörd kan det vara intressant att ställa den mot olika års såningstidpunkter på Djäknebol och se om de samvarierar. Jag begränsar mig till att statistiskt pröva temperatur- och nederbördsuppgifter för april, juni och juli för vårgrödorna vårråg, korn, havre, bland-säd, potatis, lin och hampa samt vädret i september, oktober och november för ospecificerad "vinterråg". Undersökningen har således begränsats till de grödor där längre

serier av uppgifter föreläggat. Resultaten framgår av tabellerna 7.19 och 7.20. Siffrorna är de numera välkända korrelationskoefficienterna r , (se förklaringar sid 98 f) som avrundats till en decimal, där 1 eller - 1 är indikerar mycket starka samband och 0 inga samband alls. De flesta värden hamnar däremellan. Värden mellan -0,1 och + 0,1 har här ansetts visa att inget statistiskt samband föreläggat och sådana värden har i tabellerna markerats med (*). Siffran -0,4 för vårråg och månadsmedeltemperatur för april skall således förstås som att en hög temperatur (hög siffra) denna månad ofta har sammanfallit med tidig sådd (låg siffra för dagens nummer under året) av vårråg det aktuella året och vice versa.

På motsvarande sätt skall + 0,2 för nederbörd i maj och lin tolkas som att mycket regn (hög siffra) i maj ofta sammanfallit med sen (høgt dagnummer) sådd av lin. De olika grödornas koefficienter bör inte jämföras inbördes. För vårstråsåden syns ganska starka samband mellan varma april månader och tidig sådd.¹³⁶ Dessa samband är alltså positiva trots de negativa tecknen – ju varmare i april, desto tidigare sådd. Däremot visar siffrorna i nederbörds-kolumnerna att mycket regn i början av såningsperioden tvingat fram senare sådd. Bägge dessa samband kunde förväntas mot bakgrund inte minst av de vädernoteringar som tillfälligtvis förekommer i räkenskapen och som nyss redovisades.

Månadstemperaturerna tycks ha spelat en obetydlig roll för val av såningstidpunkt för potatis och hampa. Däremot har linet tydligen ofta såtts särskilt tidigt under varma vårar. Linet, som alltid såddes i maj månad på Djäknebol, har ofta såtts senare i månaden ju regnigare maj varit. Möjligen har potatis såtts tidigare regniga vårar. Hampan som uppvisar relativt svaga samband med nederbörden visar också en tendens till senare sådd när den huvudsakliga såningsmånaden maj varit särskilt nederbördsrik.

Att sambanden väder och såningstider i flera fall blir svagare för maj och juni beror säkert på att brukarna på Djäknebol efterhand som våren gått haft allt mindre val – till slut

Tabell 7.19. *Samband mellan tid för sådd och väder på Djäknebol för vissa vårgörder.*

	Månadsmedeltemperatur			Månadsnederbörd		
	april	maj	juni	april	maj	juni
Värråg	-0,4	+0,1	+0,2	-0,2	-0,1	-0,1
Korn	-0,2	-0,2	-0,2	*	-0,1	*
Havre	-0,3	-0,1	-0,1	-0,2	*	*
Blandsäd	-0,3	*	-0,1	-0,2	-0,1	*
Potatis	+0,1	*	*	-0,1	-0,2	-0,1
Lin	-0,3	-0,5	-0,4	*	-0,2	*
Hampa	*	-0,1	*	-0,1	-0,1	-0,1

Anmärkningar: se texten. * = inget samband framkommer.
Källor: Bilagorna 4, 5 och 8.

har man varit tvungen att så även om vädret inte förbättrades så som man hoppades.

Höstrågen var ju, som flera gånger framhållits, av allt att döma inte en biologiskt homogen gröda. Här nöjer jag mig med att undersöka vad räkenskapen själv kallar "vinterråg". Vi kan i tabell 7.20 konstatera att varma augusti-, september och novembermånader ofta sammanfallit med tidig sådd. Detta är också vad man kunnat vänta sig för åtminstone augusti och september, då frost tillhörde de saker som vi ovan såg kunde förhindra sådd av höstsäd. Under dessa månader har brukarna på Djäknebol fortfarande haft möjligheten att skjuta upp sådden ytterligare. I oktober och november har valet sannolikt snarare stått mellan att så eller inte alls så.

En regnig augusti har tydligen ofta lett till att man skjutit på sådden av "vinterråg" i hopp om att torrare väder skulle infinna sig. Svårare är det att förstå hur en regnig september lett till tidig sådd. Regnet har ju inte kunnat förutses. Även regniga oktobermånader har ofta sammanfallit med sen sådd.

De spridda notiser i räkenskapen som uttryckligen nämnt att såningstider påverkats av vädret får här ett visst statistiskt stöd. De olika grödorna uppvisar sina särskilda drag. Att rimliga och förväntade samband avtecknar sig, trots de grova väderdata som använts, talar för att vädrets inflytande på valet av såningstid varit mycket stor. Samtidigt får man inte bortse från att slumpens spel i flera fall kan ligga bakom sambanden.

*

Påtagliga skillnader fanns mellan olika gröders såningstider på Djäknebol. Tidpunkten för första sådd varierade en hel del mellan olika år, men i flera fall förekom också förändringar på längre sikt. Bakom valen av såningstider har en mängd överväganden skymtat, delvis av magisk natur – ibland har man utgått från månens ställning eller från vissa antaget gynnsamma veckor. Mer rationella, med vår tids mått, förefaller andra överväganden att vara, som att utgå från tidpunkt på dagen (fuk-

Tabell 7.20. *Samband mellan tid för sådd och väder på Djäknebol för "vinterråg".*

Månadsmedeltemperatur				Månadsnederbörd			
aug.	sept.	okt.	nov.	aug.	sept.	okt.	nov.
-0,3	-0,2	*	-0,1	+0,2	-0,2	-0,2	*

Anmärkningar: se texten. * = inget samband framkommer.
Källor: Bilagorna 4, 5 och 8.

tighet i luft och jord), att följa grannarnas åtgärder eller att göra prioriteringar utifrån andra arbetsbehov på gården. När nya utsädesorter införskaffats har leverantörerna också lämnat råd. En pågående jordbruksreformatörisk debatt har säkert nått också till Torup.

Vädret har varit en annan viktig faktor bakom val av såningstidpunkt. Detta framgår av direkta anteckningar i räkenskapen från Djäknebol, liksom av en statistisk undersökning utifrån en rekonstruktion av väderleksutvecklingen i Torup under undersökningsperioden. Sannolikt har även boskapens betesbehov styrt valet av tid för sådd, särskilt gäller detta för den höstråg, som inte krävde träda. När det gäller de långsiktiga förskjutningar av såningstidpunkt som kunnat konstateras har

säkert flera av de redan nämnda faktorerna varit verksamma samtidigt, bl a arbetskraftsförhållanden och väder. Det är dock svårt att, i brist på kvantitativa uppgifter om t ex arbetskraftstillgång och liknande, urskilja vilka faktorer som varit viktigast.

Rimligheten i resultaten kring såningstidernas beroende av vädret tyder på att den väderrekonstruktion jag gjort ger en ganska god, om än grov, bild av vädret i Torup. Detta skall vi i nästa kapitel utnyttja för att se i vilken grad stråsädens avkastning på Djäknebol varit beroende av väderutvecklingen. En del av korntalens väderberoende har sannolikt sitt upphov i såningstiderna. Men mycket hände också under själva växtperioden. Vi lämnar härmed såningstiderna på Djäknebol.

Kapitel 8

Avkastningen på Djäknebol's åkrar 1760 – 1865

Det produktivetsbegrepp för åkerbruket som dominerar den äldre agrarhistoriska litteraturen är de s k *korntalen*. Definitionsmässigt innebär korntal att skördens volym relateras till utsädet – ett tröske på tre tunnor efter ett utsäde på en tunna innebär korntalet tre. Detta skulle kunna kallas bruttokorntal. Vid nettokorntal dras nästa års utsäde av från trösket före beräkningen. I vårt exempel blir nettokorntalet två (om samma utsädesvolym avsätts för det följande året).

Många principiella invändningar har riktats mot korntalen som mått på produktivetsförändringar: de säger inget om avkastningens förhållande till arealen, de påverkas av såddtätheten, de uttrycker bara relationen mellan utsäde och skörd, inte dessa storheter i sig själva, deras starka variationer mellan åren tycks göra allmänna omdömen meningslösa.¹ Korntalen säger inte heller något om andra grundläggande förhållanden på en produktivetskalkyls kostnadssida – arbetstidsåtgång och gödseltillförsel.

Men det finns ändå skäl att studera korntalen på Djäknebol närmare. Inte minst blir korntalen vid olika tider och för olika regioner inom bondejordbruket värdefulla när vi väl skaffar oss större kunskap om arealer och såddtäthet. Då kan de, om de är representativa, användas för produktionsberäkningar och jämförelser mellan olika grödor och geografiska områden.

Korntalsserier innehåller värdefulla informationer som isolerade korntals-uppgifter saknar – inte minst indikerar de kortsiktiga skördeförändringar. Graden av svängningar i korntal från olika områden kan avslöja om

åkerbruket varit mer eller mindre riskfyllt i olika trakter. Korntalsvariationer från olika tider visar på analogt sätt om åkerbruket blivit mer eller mindre riskfyllt över tiden.

Ovan har visats att Djäknebol i de flesta avseenden drivits som ett vanligt bondejordbruk. Pålitliga uppgifter om korntal för vanliga bondgårdar är än så länge ytterligt sällsynta från tiden före 1800-talets mitt. Detta gör den hundraåriga serie som kan tas fram genom räkenskapen från Djäknebol mycket viktig. Dess långa tidsomfattning i sig gör den särskilt värdefull.

I detta kapitel kommer följande teman att behandlas: Vilka korntal hade de olika sädeslagen på Djäknebol? Hur stabila var korntalen? Var ett visst sädesslag mer riskfyllt att odla än ett annat? Försköts korntalen på längre sikt? Hur står sig Djäknebol's korntal vid jämförelser med samtida uppgifter från andra håll i landet?

Korntalen på Djäknebol

De följande undersökningarna av korntalen på Djäknebol avser om inte annat sägs bruttokorntal. Låt oss börja med följande två frågor: För det första, vilka korntal uppnådde de olika grödorna på Djäknebol? För det andra, förändrades dessa korntal över tiden? Den första frågan besvaras i tabell 8.1 och den andra i diagrammen 8.1 – 8.VI.²

Höstråg var som vi sett ett sädesslag där det förekom flera sorter och en viss begrepps-förvirring. I tabellen redovisas därför korntal för tre sorter av denna gröda samt ett för alla dessa tre sammanslagna. För korn, där det

Tabell 8.1. *Korntalen på Djäknebol cirka 1760-cirka 1865.*

Gröda	N	Min	Max	Aritmetiskt medeltal
Vårråg	87	1,750	8,125	3,981
Höstråg totalt	77	0,824	18,320	5,211
"Vinterråg"	44	1,722	7,911	4,568
Larsmässeråg	11	0,824	8,806	5,532
Vasaråg	16	2,899	18,320	7,182
Korn	94	1,909	11,887	5,333
Havre	98	1,408	6,152	3,334
Blandsäd	96	0,548	6,667	3,857
Vårvete	46	0,340	12,500	4,443
Vintervete	5	0,000	4,000	1,800
Ovägt medeltal		1,222	10,269	4,524

Anmärkning: N = antalet observationer, Min = det lägsta observerade korntalet, Max = det högsta observerade korntalet.

Källa: Bilaga 7.

också förekom flera sorter, har inte några separerade korntal kunnat tas fram eftersom sorterna bara specificerats i endera av trösk- eller utsädesräkenskapen och sorterna delvis har odlats parallellt.³ Även för havren har jag funnit det ogörligt att jämföra korntal för omnämnda sorter. Detta gäller också för det obetydliga vintervetet, som odlades några få år på gården med mycket dåliga resultat.

Höstrågens olika sorter har odlats vid olika tidpunkter och under längre eller kortare tid på gården. Detta gör att det är svårt att jämföra sorternas korntalsutveckling på lång sikt. I diagrammet har all höstråg därför behandlats som en enda gröda. Detta bör hållas i minnet när korntalstrenderna analyseras.

Vårråg

Vårrågens korntal låg i genomsnitt mycket nära 4. Den lägsta noteringen var 1,75, den högsta 8,13. Maximivärdet visar osäkerheten i alla skördeprognoser: det kom från en råg som enligt räkenskapen visserligen såtts gödslad, omkastad och flötad, "men var lite väl full av åkerärter och havre samt svag".

Fram till cirka 1830 var trenden för vårrågens korntal tydligt sjunkande enligt diagram 8.1. Därefter vände den kraftigt uppåt samtidigt som växlingarna mellan olika år blev starkare.

Höstråg

Vid beräkningen här har först alla sorters höstråg – "vinter"-, larsmässe- osv – behandlats som en homogen gröda. Detta är som nämnt något oegentligt och skillnader i korntalen mellan perioder kan bero på att vi har med olika sorter att göra. Höstrågens korntal låg betydligt högre än vårrågens, i medeltal på 5,21. Höstrågen står för en av de absoluta toppnoteringarna när det gäller korntal på Djäknebol, hela 18,32. Men det kunde också gå illa, som 1829 då man inte ens fick tillbaks utsädet (korntalet blev detta år 0,82).

Vasarågen, som var en känd svedjeråg och såddes sent, hade det högsta genomsnittliga korntalet av de olika höstrågssorterna som nämns i räkenskapen från Djäknebol – 7,18 i genomsnitt. Den stod också för den nämnda rekordnoteringen på 18,32 och nådde aldrig lägre än korntalet 2,90.

Den höga avkastningen på vasarågen talar kanske för att den faktiskt svedjeodlades på Djäknebol precis som på sin hemort finska Vasa – det är vid svedjebruk höstrågen är känd för extremt höga korntal. Ett exempel på höga korntal vid svedjeodling av höstråg kan hämtas från en gård inte så långt från Torup: svedjeråg som såddes i Tränghult på 1840-talet gav mellan 8 och 12 korn.⁴ Sådana höga korntal för vasaråg var alls inte ovanliga på

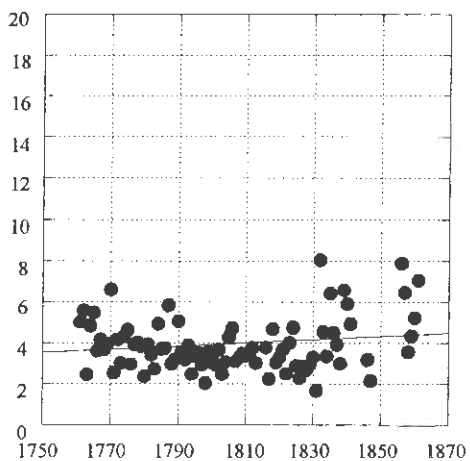

Diagram 8.I. Korntal för vårråg.

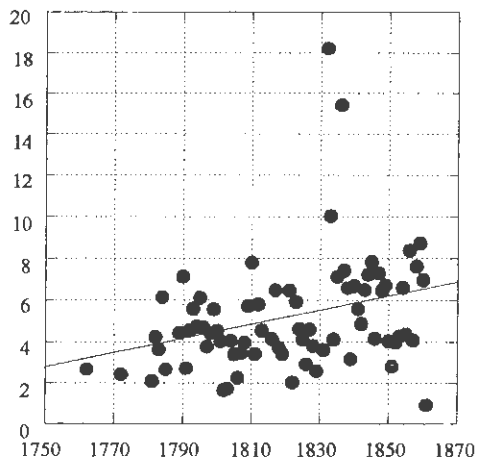

Diagram 8.II. Korntal för höstråg.

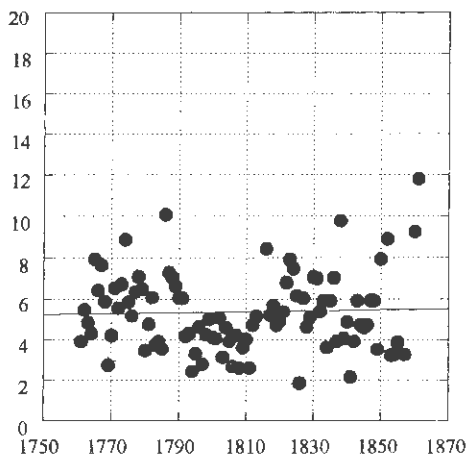

Diagram 8.III. Korntal för korn.

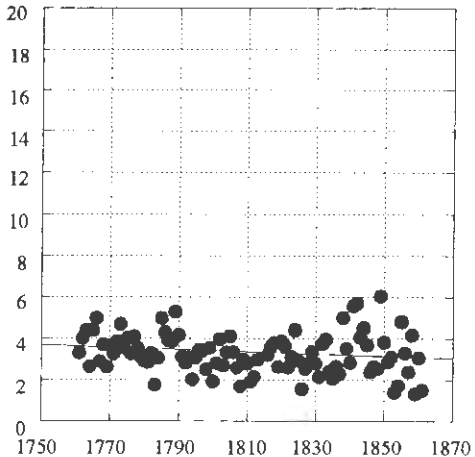

Diagram 8.IV. Korntal för havre.

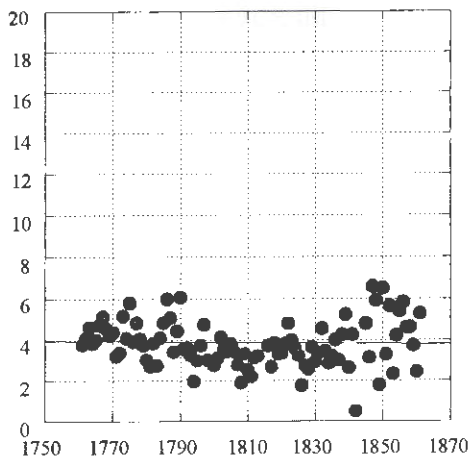

Diagram 8.V. Korntal för blandsäd.

Källa för samtliga diagram: Bilaga 7.

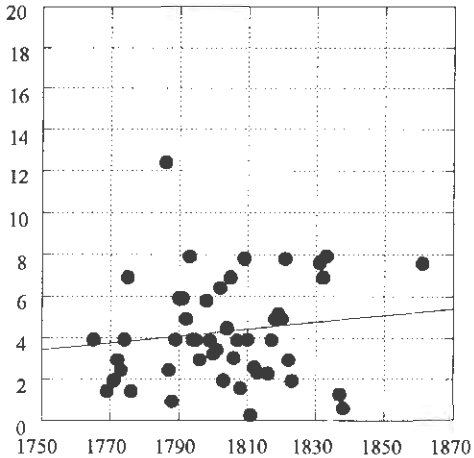

Diagram 8.VI. Korntal för vårve.

Djåknebol. En svedja syns på östra kanten av Djåknebols utmark på en skifteskarta från 1868, men av räkenskaperna framgår ingen svedjeodling.⁵

Larsmässerågen slog igenom sent på gården och odlades ofta efter trädor på möjligen inhägnade åkrar. Den hade också ett högre korntal än höstrågens genomsnitt. Den kunde dock vara en riskfylld gröda, sannolikt för att den var den av alla rågsorter som låg längst tid i marken, med de risker för röta och annat det innebar. Vid ett tillfälle gick det mycket illa och det var för larsmässerågen man en gång inte fick tillbaks utsädet (korntalet 0,82).⁶

Den höstråg som var helt dominerande på gården före 1800-talet var en sen sort, som räkenskapen själv kallade "vinterråg". Den hade lägst avkastning av alla sorterna, med sina i snitt 4,57 som korntal. Dess sämsta notering var 1,72. Den gemensamma trenden för alla höstrågssorternas korntal var långsiktigt stigande (diagram 8.II).

Korn

Även kornets olika sorter har behandlats tillsammans. Kornet var den mest högvakstlande sädesslaget på Djåknebol med ett medelkorntal på drygt 5,3. Rekordnoteringen för ett enskilt år var 11,89.

Om vi bortser från en svacka cirka 1790 – cirka 1810 syns ingen korntalstrend för kornet om vi ser till undersökningsperioden som helhet (diagram 8.III).

Havre

Havren var det sädesslag på Djåknebol som uppvisar de lägsta korntalen i genomsnitt: 3,33. Det hade också den lägsta maximinoteringen på drygt 6. Däremot sjönk det aldrig så lågt som vetets, blandsädens eller höstrågens i allmänhet, som mest till 1,41.

Trenden i havrekorntalen var enligt diagram 8.IV mycket tydligt sjunkande. Havren var den dominerande nyodlingsgrödan under vissa perioder. När jungfrulig mark togs upp är det naturligt med relativt goda korntal. Men vid upprepade odling på samma åker eller när allt sämre jordar tagits i bruk har korntalen sjunkit.⁷

Blandsäd

På Djåknebol hade blandsäden nästan samma genomsnittskorntal som rågen och högre än havrens och gav ungefär 3,9 gånger utsädet. Råg och havre har haft olika odlingskrav, bl a som vi skall se när vi längre fram tittar på vådrets inverkan på skördarna. Blandsäden har varit en relativt säker gröda eftersom åtminstone en av komponenterna ofta gått bra. Tydligt har havrekomponenten gynnats av att växa ihop med rågen. Ligger här en förklaring till råg – havreblandsädens popularitet i Västsverige? Kanske har rent av bland-sädsodlingen varit ett sätt att höja korntalet för havre! Maximinoteringarna ligger betydligt över havrens och vårrågens, miniminoteringen dock lägre, vid ett tillfälle har ren missväxt kunnat konstateras med ett korntal strax över 0,5.

Blandsädens långsiktiga korntalsutveckling liknade havrens, men trenden lyfts upp av några särskilt höga noteringar i undersökningsperiodens slut (diagram 8.V).

Vete

Vintervetet var en besvärlig gröda som sällan gick en medelväg. Det lönade sig kraftigt eller inte alls. Därför kallades detta sädesslag ofta "ångersäd".⁸ Vete, i synnerhet vintervete, ansågs lönlöst att så i södra Halland om det inte kunde ske på lerjord och på inhägnade åkrar.⁹ Vi såg tidigare att vinterveteodlingen på Djåknebol slutade i katastrof 1828 – 1829. De fem år då räkenskapen medgett korntalsberäkningar hamnade genomsnittskorntalet på 1,8. Två av de fem åren gav ingen skörd. Ett av åren gav dock vintervetet fyra gånger utsädet. Talet om "ångersäd" förefaller minst sagt berättigat.

Vårvetet, som dominerade den tidigare delen av undersökningsperioden, lyckades man dock bättre med på Djåknebol. Det nådde på Djåknebol upp till ett medelkorntal på 4,44. Vårvetet står för en av de allra högsta korntalsnoteringarna för ett enskilt år överhuvudtaget på gården, formidabla 12,5. Men vanskligheten i även vårveteodlingen visas av bottenkorntalet 0,34, vilket alltså innebar att man bara fick tillbaks en tredjedel av utsädet.

Vårvetet visar enligt diagram 8.VI en starkt

stigande korntalstrend om än med stora årsvisa variationer.

Övriga grödor

Inga korntal för *potatis* framgår av räkenskapen från Djäknebol. Barchaeus rapporterade 1773 om 20:e kornet för denna knöl i Fjäre härad i Nordhalland.¹⁰ En statistikuppgift från området 1822 anger korntalet 6.¹¹ För *hampa* finns i Ausellarnas räkenskaper vid några få tillfällen möjlighet att ta fram korntal: man fick ungefär tillbaks utsädet.¹² Samma gäller linet där ett enda korntal framkommer i räkenskapen.¹³ För både hampan och linet får man väl förmoda att trösket var avsett till nytt utsäde, här var det ju annars själva växten som var viktig. Men man kan ju också tänka sig att det togs för medicinsk användning eller något annat syfte. Ärtor rapporteras bland utsädet en mängd år. Men på trösksidan ger oss anteckningarna bara ett enda korntal: det var så lågt som 2 (1833). 1854 kan tillfälligtvis ett korntal också räknas fram för *vicker*: 0,52. Att vicker sällan förekommer bland trösket har väl samma förklaring som för spånadsväxterna: här var det växten i sin helhet som var det viktiga för odlingen, inte främst fröna som hos stråsäden.

Några jämförelser

Hur ställer sig Djäknebols korntal i jämförelse med andra från samma tid? För tiden före cirka 1850 har agrarhistorikern tillgång till en uppsjö av korntalsuppgifter av mycket varierande ursprung. Oftast saknas pålitliga uppgifter för den största jordbrukarkategorin: bönderna. Bevarade räkenskaper kommer nästan alltid från andra typer av jordbruk än allmogens; sålunda finns räkenskaper för många säterier eller kungsgårdar bevarade. Produktionsformerna på dessa jordbruk kan ofta förmodas ha avvikit kraftigt från normala bondebruk: man kan t ex ha haft bättre tillgång på gödsel och arbetskraft och därmed ovanligt goda produktionsbetingelser.¹⁴ Detta kan ha varit fallet på säterier med en närvarande och engagerad innehavare. Men det behöver inte nödvändigtvis ha varit så. Vad

en del säterier, för att inte tala om kungsgårdarna, beträffar kan man kanske också tänka sig att de skötts mer oengagerat och ineffektivt än bondebruken – jämför sovchossystemet i Sovjet. Om detta vet vi tillsvidare knappast något alls. På fogdeförvaltade gods är det vidare lätt att misstänka underslev.¹⁵ Innan skörden bokförts kan dessutom avdrag ha skett för tionde eller tröskarlön.¹⁶

Man har också försökt räkna fram korntal med hjälp av uppgifter i kronans kamerala handlingar om tionde och utsäde. Trovärdiga korntalsberäkningar kan dock knappast fås utifrån sådana uppgifter, åtminstone inte för västra Sverige: tiondet utgick i praktiken inte med en tiondedel av skörden utan i regel med betydligt mindre, något i och för sig ganska naturligt eftersom det var en skatt där frestelsen ofta måste ha varit stor för ekonomiskt trängda bönder att försöka komma undan.¹⁷ Likaså kan realismen i korntal som nämns i skattdödsbetyg starkt ifrågasättas: är de bruttokorntal, nettokorntal eller en slags skattdödsbetygskompromiss mellan kronan och bonden som syftat till att ett visst bruk skall kunna drivas vidare?¹⁸ Av vissa skattdödsbetyg framgår helt klart att nettokorntal avses,¹⁹ men i regel lämnas vi i ovisshet.

De många generaliserande uttalandena om lokala korntal som föreligger i reseskildringar och tryckt jordbrukslitteratur, inte minst från 1700-talet, kan ifrågasättas av ett annat skäl: de kan ha varit pedagogiska överdrifter av överentusiastiska upplysningsmän och var för övrigt, också de, ofta hämtade från säterier, prästgårdar och andra "bättre folks" jordbruk.

Den offentliga sockenstatistikens korntal 1802-1820 har erbjudit tolkningsproblem – är de brutto- eller nettokorntal.²⁰ Först länsmanstablåerna som ersatte dessa anger uttryckligen att de avser nettokorntal. Dessa i sin tur har av vissa forskare betraktats som rena skrivbordsprodukter och är kanske av det skälet olämpliga för korntalsundersökningar.²¹ Men en del talar för att detta inte gällt deras uppgifter om korntalen: Den äldre jordbruksstatistiken bör ha underskattat arealer och antal utsädestunnor eftersom dessa

knappast kunde kontrolleras. Traktens korntal borde dock de präster och länsmän som satte ihop statistiken ha haft bättre kännedom om – de tillhörde ju själva i de flesta fall hygdens jordbrukare.

De berättande källornas liksom statistikens korntal har en annan hake, som minskar värdet av jämförelser med enskilda gårdar. För större områden jämnar de ut skillnader mellan gårdar och och år. Genom att de är genomsnittssiffror underskattas korntalens växlingar mellan åren – det var vanligare med missväxt på en gård eller enstaka åker än i ett helt län.

För att kunna göra rättvisa produktivitetsjämförelser skulle man alltså helst vilja ha korntalsserier för bondgårdar i olika delar av landet. Tyvärr finns knappast några sådana serier att tillgå, i vart fall inga som ännu publicerats. Ett par korntalsserier skall dock dras in i vår undersökning: en från en gård ägd av en ofrälse ståndsperson i trakten av Uppsala för tjugo år på 1700-talet, liksom en serie från en ännu opublicerad räkenskap för en bondgård i Sjuhäradsbygden en bit in på 1800-talet. Det kan vidare vara av intresse, trots de möjliga bristerna i statistikens och reseberättelsernas korntal, att jämföra sådana korntal för större områden med Djäknebol.

Djäknebol och genomsnittskorntal för riket

Sockenstatistikens korntal har sammanställts för hela riket och åren 1802 – 1820. Rikets genomsnittskorntal var dessa år för vete 5,7, råg 6,1, korn 6, havre 5,2 samt för bönor och ärtor 5,6. – I samtliga fall hamnar Djäknebols korntal i tabell 8.1 lägre. Vete och råg specificeras inte på vår- eller höstsorter, men vi kan se att ingen av Djäknebols vete- och rågsorter uppnådde riksgenomsnittet. För korn hamnade Djäknebol 11 % under riksmedeltalet, för havre 36 % under.

Visserligen är Djäknebols korntal beräknade på en mycket längre period, men förklaringen till skillnaden ligger inte där. Att riks-siffran är så mycket högre beror på att den även inbegriper geografiska områden där avkastningen räknat i korntal låg betydligt över de västsvenska ensädesområdenas (dit Djäk-

nebol alltså hörde) – detta är ett välkänt förhållande. Bakom detta ligger en kombination av odlingssystem, jordartsförutsättningar och, sannolikt inte minst, klimatskillnader. Ytterligare ett exempel skall visas på detta allmänna förhållande.

Djäknebol och en östsvensk korntalsserie

1779 publicerade J G Wallerius en serie korntal från sin gård nära Uppsala. Han var mycket jordbruksintresserad och deltog under perioden själv i skötseln av sin gård. Denna, som låg mitt i det stora östsvenska trädesbruksområdet, bör alltså ha varit över medelmåttan välskött och kan väl knappast ses som ett vanligt bondejordbruk. Värdet av serien, jämfört med sådana för många säterier och liknande, är emellertid att den inte bygger på räkenskaper från mer eller mindre nogräknade förvaltare och att man inte kan misstänka att den redovisar ett extensivt skött storgodsbruk. Här vet vi också vad slags råg vi kan jämföra med. I tabell 8.2 jämförs Djäknebols och Wallerius siffror för den gemensamma tidsperioden.

Den uppländska gårdens korntal bekräftar den skillnad mellan Västsverige och Öst-sverige som redan statistiken antydde: korntalen var i båda fallen högre på upplandsgården än på Djäknebol. Tyvärr fanns bara två uppgifter i var räkenskap som gör det möjligt att beräkna korntal för höstråg, men en väsentlig skillnad i avkastningen har utan tvivel förelegat för denna gröda: Om vi jämför korntalet för den äldsta typen av höstråg på Djäknebol, den som räkenskapen därifrån själv kallade "vinterråg", korntalet 4,57, hamnar Wallerius siffra nästan 70 % högre. För kornet, där vi hade 17 samtida observationer att jämföra med, låg Wallerius också högre, men inte så mycket: 22 %.

Med dessa två jämförelser faller Djäknebol in i ett större nationellt perspektiv och en traditionell bild av högre korntal i östra än i västra Sverige bekräftas. En intressantare jämförelse kan vara att se hur Djäknebols korntal förhöll sig till de korntal som rapporterats från gårdens närområde.

Tabell 8.2. *Korntal för Djäknebol och en uppländsk gård 1758 – 1777.*

	Aritmetiskt medeltal		Min		Max		Antal observationer	
	Dj	Up	Dj	Up	Dj	Up	Dj	Up
Höstråg	2,63	7,72	2,50	5,00	2,75	10,00	2	20
Korn	5,86	7,15	2,83	3,50	8,94	10,00	17	20

Anm: Dj = Djäknebol, Up = Wallerius gård vid Uppsala. Min = det lägsta korntal som observerades, Max = det högsta korntalet som observerades. Av Wallerius text framgår att korn avses, fastän rubriken är "vårsäd".

Källor: Räkenskapen för Djäknebol; Wallerius 1779 s 9 ff.

Halländska korntal

Halland har, som vi sett, ofta beskrivits som ett magert jordbruksområde i äldre tid. De kommitterade som genomförde de stora jordrannsakningarna i Halland under slutet av 1600-talet framhöll att medan åkermännen i gamla Sverige kunde påräkna 5 à 6 korn efter 1, så fick lantmannen i Halland 2, högst 3 korn efter 1. Toruptrakten ansågs särskilt mager.²⁴ 1729 ges i den s k Hallands landsbeskrivning korntalsuppgifter för merparten av Hallands gårdar. Typiska halländska korntal ligger där på mellan 2 och 3. Här får vi också den första korntalsuppgift jag stött på för själva gården Djäknebol: 1,5 i medelmåttig äring och 2 i god.²⁵ Landsbeskrivningens bild av Djäknebols åkerbruk är alltså mycket nedslående. Mest sannolikt är att det rör sig om ett genomsnittskorntal för all slags säd. Men uppgifterna måste, mot bakgrund av det nyss sagda – landsbeskrivningen var gjord inom länsstyrelsen och har sannolikt haft fiskala syften – tas med en rejäl nypa salt. Alla dessa korntalsuppgifter emanerar ur kamerala förrättningar.

Bexells uppgift från 1810 om korntal i Torup kring 3, ligger 50 – 100 % högre än landsbeskrivningens (se tabell 8.3). Men även detta korntal är svårtolkat: är det ett brutto- eller netttotal? Och vilken gröda är det som avses?

Djäknebols konstaterade korntal ligger inte oväntat över samtliga som rapporterades från socknen, gården eller Halland på 1600-talet. Andra ospecificerade korntalsuppgifter från Djäknebols närområde framgår av tabell 8.3: de ligger alla mellan 3 och 6, vilket också

det ovägda genomsnittskorntalet för Djäknebol gör med sina drygt 4,5 (tabell 8.1).²⁶ De högsta korntalen avsåg Hallands södra slättbygder. Men inte heller här är tolkningen av jämförelsesiffrorna helt säker.

Några sädesslagsspecifika jämförelser kan också göras med Djäknebols närområde (tabell 8.3). Vinterråg ansågs kring år 1800 vara den säd som gav bäst avkastning i södra Halland med korntal på mellan 3 och 4, men mer kunde det bli när den kunde odlas "på fredade ställen".²⁷ Här stod sig Djäknebol med sitt genomsnittliga korntal för höstråg på drygt 5,2 bra. Gården hade fr o m storskiftetiden goda möjligheter att freda åtminstone stora delar av sin åker mot betande djur och lät som vi sett delvis träda höstrågåkrarna vid 1800-talets mitt.

Djäknebol och Skaraborgs län

Carl-Johan Gadd har sammanställt korntalsuppgifter från olika områden på Skaraborgs västra slättbygd från 1780-talet till och med 1858. Hans siffror visas i tabell 8.4. De är till stor del hämtade ur den äldre statistiken.

För korn, havre och blandsäd är Djäknebols korntal (tabell 8.1) påfallande lika dem i tabell 8.4. Av Gadds siffror för råg och vete kan man emellertid inte klart se om de avser vår- eller höstsorter. Ospecificerat vete hade på Skaraborgs lerslätt ett nästan 50 % högre korntal än Djäknebols vårvete. Gadds ospecificerade rågsiffra ligger också betydligt högre än Djäknebols vårråg. Sannolikt avser dessa sädesslag höstsorter. I så fall var de aritmetiska medelvärdena av korntalen för vinterråg i

Tabell 8.3. Några korntalsuppgifter från Djäknebols närområde.

År	Ort	Korntal	Källa
1752	Halland	3 – 4	Richardson 1752-1753 s 250.
1761	Halmstads härad	5 – 6	Fischerström 1761, 1, s 231.
1761	Södra Halland utom Halmstads härad.	3 – 4	Fischerström 1761, 1, s 231
1772	Boråsområde	4	Palm 1993 s 216.
1773	Stjärnarps säteri	vinterråg 9 – 10	Barchaeus 1773 s 84 f.
1776	Boråsområdet	3 – 5	Palm 1993 s 216.
1781	Hunnestads socken, nära Varberg	3.2	Lantmätaruppgift enl Ydborn 1984 s 154. vägt medeltal beräknat av Palm.
1796	Laholms kontrakt	ofredad vinterråg 3 – 4	Osbeck 1796 s 21.
-1818	Torup	säd cirka 3, potatis 6	Bexell 1817-1819. 3, s 267 ff
-1818	Vissa orter i Halland	vårråg 3; vinterråg, korn, blandsäd 4	Bexell 1817-1819, 2, s 197.
1820	Halland	potatis 5 – 6	Hallands hushållningssällskap 1820 s 36.
1822	Torup. Halmstads häradssdel	råg och korn 4, potatis 6, havre och blandsäd 4	Kronofogdens i Laholms fögderis arkiv. statistiska uppgifter Hlb:1. LLA.

Gadds delar av Skaraborgs län nästan exakt desamma som Djäknebols.

Från Skaraborgs län finns för övrigt uppgifter som visar den jämförelsevis höga avkastningen de första åren vid brännodling av råg eller korn: "minst tio gånger utsädet".²⁸

Gadd diskuterar också korntalens utveckling på längre sikt. Han menar att vi inte utan

vidare kan utgå från att utsädets avkastning ökade mellan 1750 och 1850. För sin undersökningsperiod antar han därför i stort sett oförändrad medelavkastning om man ser perioden som helhet. Men han utesluter inte att en viss ökning för havren och en minskning för övriga sädesslag kan ha ägt rum på längre sikt. Havrens ökade korntal skulle i så fall kunna förklaras med en bättre bearbetning av havrejordarna. Havrens ökning hade börjat redan under 1700-talets slut. Mellan 1820 och 1850-talet fanns tecken på ökande korntal även för övrig säd.²⁹ På Djäknebol har korntalen däremot snarast utvecklats i motsatt riktning och förändringen har inte alltid varit linjär. De tydliga dragen på gården var att höst-rågens korntal steg och havrens och blandsädens sjönk.

Tyvärr saknar jag pålitliga uppgifter om korntalen i Skåne. På bondgårdarna har det för råg legat på nivån 4 – 6, på herrgårdarna upp mot 10.³¹

Tabell 8.4. Korntalsuppgifter från Skaraborgs län cirka 1780 – 1858.

	Lägsta notering A	Högsta notering B	Genom- snitt (A-B)/2
Råg	3,3	7,1	5,2
Korn	3,6	6,1	4,9
Havre	2,5	3,6	3,1
Blandsäd	2,5	4,8	3,7
Vete	6,0	6,6	6,3

Källa: Uppgifterna i A och B enligt Gadd 1983 bilaga B:10 s 326.

Djäknebol och en bondgård i Sjuhäradsbygden – en jämförelse

En mer omfattande och närgående jämförelse kan göras för åren 1844-1861 med korntal från 1/4 kronoskattehemmanet Älmhestra i Dals-
torps socken i Kinds härad i sydvästra Västergötland – ett område på sydsvenska höglandet med likartade naturförsätsättningar och odlingssystem som Djäknebol. Här råder inga tolkningssvårigheter vad korntalen avser. De är framtagna från räkenskaper av samma slag som de som fördes på Djäknebol och det rör sig tveklöst om en vanlig bondgård.³¹ Endast grödor där minst tre uppgifter förekommer har tagits med.

Allmänt sett har Älmhestra haft något högre avkastning än Djäknebol. För höstråg är antalet uppgifter få, men medeltalen ligger ändå ganska nära varandra – Djäknebol visar något lägre tal än Älmhestra. För övriga grödor är skillnaderna mindre – Djäknebol hade något lägre korntal. För alla sädesslag låg toppnoteringarna högst i Älmhestra. De lägsta noteringarna växlade mellan gårdarna. Höstråg och korn gav högst medelavkastning på hägge gårdarna, men det senare sädesslaget var på bägge ställena relativt osäkert. Havren och blandsåden hade på bägge gårdarna de lägsta korntalen. Vårrågens korntal låg mellan å ena sidan havregrödornas och å andra sidan höstrågens och kornets. Sammanfattningsvis kan sägas att det är likheterna i produktivitetshänseende mellan de båda

gårdarna under den aktuella tiden som överväger.

Sammanfattning

De nyss gjorda jämförelserna visar att Djäknebol haft lägre korntal än genomsnittligt i landet. Detta beror på att rikssiffran höjs av särskilt höga korntal för höstsäd i Östsverige. Djäknebol hade således också kraftigt lägre korntal för höstråg än en gård i Mälardalen som kunde jämföras ett antal år på 1700-talet. Bakom detta ligger helt säkert skillnader i odlingssystem och naturgeografiska förhållanden.

Djäknebols korntal visade sig också påtagligt högre än så kallade kamerala korntal från det egna området. Dessa var visserligen från tiden före undersökningsperiodens början, men i ett fall bara några tiotal år före. Denna observation bör framhållas och tjäna som ytterligare en varning för de agrarhistoriker som överväger att utnyttja kamerala korntal för skördeberäkningar.

Däremot passar gårdens korntal väl överens med generaliseringar för närområdet av resenärer och andra. Gårdens korntal har varierat mellan de olika grödorna. Genomsnittligt gav de i rangordning: korn 5,3; höstråg 5,2; vårvete 4,4; vårråg 4; blandsäd 3,9 och havre 3,3. Korntalen uppvisar i flera fall långsiktiga förändringar. Korntalen försköts ganska kraftigt uppåt på lång sikt för höstråg och vårvete, men föll betydligt för havre. Särskilt

Tabell 8.5. Korntal för Djäknebol och Älmhestra i Kind 1842 – 1861

	Antal observationer		Min		Max		Arimetiskt medeltal	
	Dj	Älm	Dj	Älm	Dj	Älm	Dj	Älm
Vårråg	8	13	2,2	1,1	8,0	9,4	5,1	5,4
Höstråg	20	3	1,0	6,0	8,8	10,5	5,8	7,6
Korn	16	14	3,3	1,9	11,9	12,0	5,7	6,3
Havre	20	15	1,4	2,2	6,2	8,9	3,3	4,5
Blandsäd	18	14	0,5	0,4	6,7	6,5	4,3	3,9
Ovägda medeltal			1,7	2,3	8,3	9,5	4,8	5,5

Anm: Dj – Djäknebol, Älm – Älmhestra.

Källor: räkenskapen för Djäknebol; räkenskapsbok för Älmhestra 1842-1898.

vårråg och korn uppvisar en lång svacka kring sekelskiftet 1800. En jämförelse som kunde göras med en bondgård i Sjuhäradsbygden för undersökningsperiodens sista tjuugo år visade på mycket stora likheter mellan gårdarna. Djäknebols avkastning låg något lägre. Detta är en ytterligare bekräftelse på att Djäknebol produktionsmässigt hörde hemma bland bondgårdarna.

Korntalen i Västsverige före 1800-talet

Avkastningsförhållandena under 1800-talet är allmänt rätt väl kända. Men 1800-talet var en stor förändringsperiod inom jordbruket och man kan därför inte utan vidare anta att detta århundrades korntal liknat korntalen också för t ex 1600- och 1700-talen. Vi kan tyvärr inte lita på de vanligaste korntalsuppgifterna från dessa århundraden särskilt de i kamerala handlingar. Detta visas med all tydlighet när Hallands landsbeskrivning ger korntalet 2 eller 3 för Djäknebol, beroende på om man tolkar det som netto eller brutto, när det verkliga korntalet trettio år senare är bortåt dubbelt så högt.³² Om landsbeskrivningens korntal vore att lita på skulle detta innebära att en jordbruksrevolution av en styrka som aldrig uppmätts inom jordbruket före "kemijordbrukets" tid på 1900-talet ägt rum i Halland vid mitten av 1700-talet. Det skulle innebära en omvälvning som på kort tid lett till en *fördubbling* av skörden på gården. Något sådant har naturligtvis inte ägt rum.

Hur långt hakåt har korntal som Djäknebols då varit vanliga i Västsverige? Det vet vi ännu inte. Men ett par observationer kan göras som pekar i en bestämd riktning. Den första är att några få trovärdiga korntalsuppgifter för västsvenska bondgårdar under 1600-talet faktiskt tenderar att ligga ungefär på Djäknebols nivå – 3,8 (obestämt sädesslag); 4 (råg); 4 (korn); 5,3 (råg).³³ Den andra är att 1800-talets korntal på Djäknebol inte skilde sig särskilt mycket från 1760- eller 1780-talens korntal. Växlingar mellan åren innebar att höga korntal på 1700-talet var höga också med 1800-talets måttstock. Även 1800-talet

hade missväxter. Det är alltså möjligt att de västsvenska korntalen genomsnittligt hållit sig ganska konstanta åtminstone ett par hundra år fram till 1800-talets mitt. Vi skall nu gå över till korntalens variationer mellan enskilda år.

Odlingsrisken

Ett mått på en grödas osäkerhet och ojämnheten i dess skördar fås genom ett mått som visar vad man skulle kunna kalla "odlingsrisken".³⁴ I extrema odlingsområden, som norra Finland, finner man höga värden, som i det fallet förklarats med stora temperaturvariationer. Lägre värden kan avspegla bättre anpassade grödor, ett högre utvecklat jordbruk eller ett stabilare klimat.³⁵

Korntalen på Djäknebol har växlat kraftigt mellan åren. Att odla en gröda där variationerna mellan åren varit stora har varit riskabelt. Vårvete har t ex kunnat ge prydliga korntal kring över 4 i snitt. Men variationen mellan åren har varit stor – den sämsta skörden av vårvete gav bara tillbaka en tredjedel av utsädet (korntal 0,340). Ett annat år fick man 12,5 gånger det insatta utsädet! I tabell 8.6 undersöks dessa variationer statistiskt, och riskkoefficienter tas fram för samma grödor, där vi nyss redovisade korntalen.

Den högsta risken löpte man inte oväntat vid odling av "ångersäd", det vill säga vete. Odlingsriskens koefficient visar hela 1,138. Katastrofen 1828 – 1829 då vintervetets utsäde gick helt förlorat nämndes ovan. De större och viktigare grödorna höstråg och korn kommer närmast i odlingsrisk. De ligger långt efter vintervetet med riskkoefficienter på drygt 0,5. De säkraste grödorna var havre och blandsäd som visar de lägsta koefficienterna – strax under 0,3. Inte särskilt långt från dessa kom den gamla grödan vårråg. Rangordningen vad gäller odlingsrisken var således vintervete, vårvete, höstråg, korn, vårråg, blandsäd och havre, där den förstnämnda grödan var osäkrast och den sista tryggast.³⁶

De olika sorterna av höstråg visar risksiffror, som stod i omvänd ordning mot deras korntal. Den i genomsnitt mycket högvakas-

Tabell 8.6. *Odlingsrisk på Djäknebol cirka 1760-cirka 1865.*

Gröda	N	Aritmetiskt korntals- medelvärde (X)	Standard- avvikelse (Y)	Odlings- risk (Y/X)
Vårråg	87	3.981	1,290	0,324
Höstråg	77	5.211	2,713	0,521
"Vinterråg"	44	4.568	1,528	0,334
Larsmässeråg	11	5.532	2,652	0,479
Vasaråg	16	7.182	4,272	0,595
Korn	94	5.333	1,842	0,345
Havre	98	3.334	0,945	0,283
Blandsäd	96	3.857	1,099	0,285
Vårvete	46	4.443	2,453	0,552
Vintervete	5	1,800	2,049	1,138
Ovägt medeltal		4,524		

Anmärkning: höstråg avser alla sorter sammanslagna. För tre av dessa ges också särskilda uppgifter.
Källa: bilaga 7.

tande vasarågen löpte samtidigt störst risk för missväxt.

Olika grödors samvariation – ett försäkringsresonemang

En annan aspekt på odlingsrisken ger en undersökning av samvariationen mellan de olika grödornas korntal: Innebar missväxt på en missväxt på alla? Om alla olika grödor följde samma mönster av goda och dåliga år förstärktes osäkerheten för bonden, men om de utvecklades oberoende av varandra tenderade det totala skörderesultatet att jämnas ut. Samvariation mellan serier av korntal kan mätas med hjälp av den typ av korrelations-

koefficient (r_{xy}) vi flera gånger använt i det föregående. För Djäknebol undersöktes 35 år för vilka det fanns korntalsuppgifter för samtliga viktigare sädesslag. Resultaten redovisas i tabell 8.7.

I många fall visar det sig att höga korntal följts åt mellan grödorna – goda år för havre har t ex varit goda år för blandsäd. Sambandet mellan blandsäden och dess andra komponent vårrågen var ännu starkare. Vårrågen i sin tur visar också ett starkt positivt samband med höstrågen. Kornets korntal samvarierade mycket starkt med både vårrågens och blandsädens. Havrens korntal visar inga statistiskt säkra samband med andra grödor än blandsäden.

Tabell 8.7. *Samvariation mellan korntal för sädesslag på Djäknebol under 35 spridda år 1761 – 1861 (r_{xy}).*

	Vårråg	Höstråg	Korn	Havre	Blandsäd	Vårvete
Vårråg	+ 1,000					
Höstråg	+ 0,454	+ 1,000				
Korn	+ 0,378	- 0,058	- 1,000			
Havre	+ 0,205	+ 0,274	- 0,100	+ 1,000		
Blandsäd	+ 0,532	+ 0,072	+ 0,660	+ 0,442	+ 1,000	
Vårvete	+ 0,307	+ 0,267	- 0,272	+ 0,248	+ 0,378	+ 1,000

Anmärkning: Siffror med fet stil visar värden som är statistiskt signifikanta på 95-procentsnivån.
Källa: korntalen i bilaga 7.

Dessa samband visar att osäkerheten i odlingen skulle kunna minskas om man fördelat odlingen jämnt på grödor med låg samvariation i korntalen, t ex korn, havre och höstråg. Sambanden skulle, om de gällt allmänt och var kända av bönderna, kunna vara en av förklaringarna till ökningen av höstgrödornas och havrens andelar av utsädet. När odlingen av dessa ökade under 1700- och 1800-talen måste det ha verkat minskande på årsvariationerna i den totala skörden.

Barchaeus visar i sin berättelse från Hal- land 1773 att sådana överväganden faktiskt förekommit: blandsåden uppfattades då som en trygg gröda – man menade att det alltid var åtminstone en av komponenterna som klarade sig.³⁷

Jämförelser

Inom forskningen finns flera undersökningar om odlingsriskerna på länsnivå i olika områden. Från Finland finns t ex sena uppgifter som för det sydliga länet Nyland 1890 – 1939 uppger odlingsrisken 0,13 och för det nordliga länet Uleåborg 1886 – 1925 0,26.³⁸ Sådana jämförelser är dock knappast relevanta för vår undersökning. Odlingsrisken jämnas ut när många korntal från allt större områden räknas samman. Odlingsrisken är större på en enskild gård än i ett helt län. I stället bör jämförelser i vårt fall ske med bondgårdar i olika delar av landet, men som framgått saknas uppgifter. De två gårdar, vars korntal jämför-

des ovan, kan däremot vara intressanta att jämföra också ur risksynpunkt.

Vi börjar med upplandsgården där vi kan jämföra odlingsrisken för korn. Observera att vi här rör oss med en kortare tid än i tabell 8.6, vilket förklarar de avvikande siffrorna för Djäknebol. På upplandsgården var odlingsrisken åren 1758 – 1777 0,249 och på Djäknebol under samma period 0,264.³⁹ I detta fall tycks alltså riskerna ha varit ungefär lika stora.

I tabell 8.8 görs motsvarande jämförelse för en ungefär lika lång period kring mitten av 1800-talet mellan Djäknebol och bondgården i Sjuhäradsbygden.

För bägge gårdarna ligger koefficienterna för odlingsrisken kring 0,4, men vissa skillnader finns mellan grödorna. För vårråg och korn var odlingsrisken något lägre på Djäknebol än i Älmhestra, för övriga grödor högre. Men skillnaderna var inte stora.

Djäknebol före storskiftet och vid 1800-talets mitt

Slutligen skall Djäknebol jämföras med sig självt – vid början och slutet av undersökningsperioden (tabell 8.9). De jämförda delperioderna är inte lika långa vilket bl a framgår av antalet observationer. Men jag har valt dem för att de skiljer sig åt i flera avseende vad gäller odlingssystem och sorter. För det första kan vi konstatera den långsiktiga ökningen av särskilt korntalen för höstrågen, som vi redan kunde urskilja i de föregående diagrammen. Men vi ser också hur havrens

Tabell 8.8. Odlingsrisker för Djäknebol och Älmhestra i Kind 1842 – 1861.

	Aritmetiskt korntalsmedeltal		Odlingsrisk		Antal observationer	
	Dj	Älm	Dj	Älm	Dj	Älm
Vårråg	5,1	5,1	0,40	0,49	8	13
Höstråg	5,8	7,6	0,36	0,33	20	3
Korn	5,7	6,3	0,44	0,49	16	14
Havre	3,3	4,5	0,40	0,39	20	15
Blandsåd	4,3	3,9	0,40	0,39	18	14
Ovägda medeltal	4,84	5,54	0,40	0,42		

Anm: Höstråg avser all slags råg som såtts året innan skördeåret. Dj = Djäknebol, Älm = Älmhestra.

Källor: Räkenskapen för Djäknebol; räkenskapsbok för Älmhestra 1842-1898.

Tabell 8.9. *Odlingsrisk på Djäknebol före 1790 och efter 1849.*

	Före 1790		Efter 1849		Före 1790	Efter 1849
	Korntal	N	Korntal	N	Odlingsrisk	Odlingsrisk
Vårråg	4,062	29	5,836	6	0,261	0,286
Höstråg	3,613	8	5,295	12	0,375	0,458
Korn	5,892	29	6,510	8	0,292	0,526
Havre	3,718	29	2,876	12	0,205	0,395
Blandsäd	4,227	29	4,573	12	0,176	0,295

Anmärkning: N-antalet observationer.
Källa: Bilaga 7.

korntal är betydligt lägre vid 1800-talets mitt än en eller två mansåldrar tidigare.

Bakom detta kan ligga resultaten av nyodling i form av brännodling. Här gynnades rågen, som ofta var den första grödan, med mycket höga korntal. Det var de första åren nyodlingen gav de högsta korntalen genom röjningseffekten – mängden av näring avgavs koncentrerat i tiden. Havren var ofta en sekundär gröda på dessa åkrar och drabbades av utsugningseffekter när åkerfälten snart blev ”utbrända”. Brännodlingen löste bara gödslingsproblemet första och andra odlingsåret. Landshövdingen i Halmstad skrev 1822 att brännodlingen hade den fördelen att ”första avkastningen merendels ersätter hela odlingskostnaden”.⁴⁰

Vad som är mer förvånande är kanske då odlingsriskens utveckling: den tycks ha ökat för samtliga grödor. Detta strider mot ett antagande som ofta görs om att ett mer utvecklat jordbruk kännetecknas av sjunkande risk. I vart fall tycks inte detta ha gällt på Djäknebol och på det sätt vi där kunnat mäta denna risk. Resultaten måste dock tas med viss reservation eftersom antalet observationerna för alla sädesslag utom ett är färre efter 1849 än före 1790.

Sammanfattning

Ovan har odlingsrisken på Djäknebol beräknats för de olika grödorna och satts in i tabellen 8.6. Av tabellen framgår att vårrågen, kornet, havren och blandsåden varit de relativt sett tryggaste stråsädsgrödorna på Djäknebol. Det är notabelt att just dessa grödor var

de som dominerade det västsvenska bondejordbruket under den tid vår undersökning omfattar. Höstråg och vete, sannolikt sent införda i området, har inneburit det största risktagandet i gårdens odling.

Jämförelser med en uppländsk gård på 1700-talet visade ungefär samma risk vid odling av korn på bägge gårdarna. En bondgård i södra Västergötlands skogsbygder som kunde jämföras från och med 1840-talet, uppvisade en påfallande likartad riskbild som Djäknebols för alla de stora sädesslagen.

Inte bara den ökade satsningen på höstsäd har ökat riskerna i Djäknebols odling. En jämförelse mellan odlingsrisken på gården före 1790 och efter 1849 antyder ökade risker för samtliga grödor vid senare tillfället, mätt på vårt sätt. De i regel högre korntalen har tydligen köpts till priset av ökade relativa svängningar i avkastningen.

Den samtidiga odlingen av särskilt havre och korn har minskat det totala risktagandet i Djäknebols åkerbruk. När den ena grödan gått bra har ofta den andra gått dåligt. Den ökande odlingen av höstråg har, i detta avseende, bidragit till att minska osäkerheten i den totala skörden på gården. Dess avkastning gick ofta åt motsatt håll jämfört med korn och blandsäd.

Travar och nekar

Den uppmärksamme läsaren har märkt att produktionen på Djäknebo hittills bara redovisats i form av korntal. Vi skall nu också mäta produktionen i antal skördade kärvar, ”ne-

Bild 8.a. Skördearbete cirka 1800.

Källa: Bonad av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared, cirka 1800. Foto: Halmstads museum.

kar". På köpet får vi en inblick i gårdens skördemetoder.

När Olof Ausell strax efter faderns död 1786 tog över bokföringen på gården införde han en nyhet: vid sidan av tröskuppgifterna i skäppor och tunnor började han också redogöra för det antal travar och nekar, i vilka säden bands vid skörden. Hur nekarna binds med halmband syns i bild 8 a. Jämför också bilden 6 b från trösket på sidan 66. Av summeringarna i gårdens tröskräkenskaper framgår att man på Djäknebol räknade 30 nekar på traven. Detta var enligt Osbeck det svenska sättet att räkna. Osbeck beskrev vad dessa enheter innebar vid slutet av 1700-talet i södra Halland: I skogsbygderna sattes nekarna att torka på störar, s k krakning, men i slättbygden sattes de så att 24 eller 30 bildade en trave. 1, 2 eller flera travar sattes sedan i rad. Både havre, korn och råg behandlades på detta sätt.⁴¹ Trots att gården låg i skogsbygd har man även på Djäknebol räknat i travar.

Antalet nekar avspeglar både korntal och totalskörd.⁴² Av tabell 8.10 framgår hur många nekar man genomsnittligt fått av de olika sädesslagen per skäppa utsäde på går-

Tabell 8.10. Antal nekar per skäppa utsäde på Djäknebol 1786 – 1859.

Gröda	N	Min	Max	Aritmetiskt medeltal	Odlingsrisk
Värråg	55	90,4	514,0	177,4	0,41
Vinterråg	64	42,5	395,0	172,1	0,40
Korn	65	90,7	433,8	236,3	0,33
Havre	67	32,4	185,0	96,9	0,33
Blandsäd	64	45,5	230,2	111,0	0,30
Vårvete	34	114,0	548,0	276,3	0,38

Anmärkning: N = antal observationer, Min = värdet hos den lägsta observationen, Max = värdet hos den högsta observationen. Odlingsrisken har beräknats som standardavvikelsen i antalet nekar/medeltalet nekar. En skäppa här = 1/6 tunna.

den. Detta mått har vissa likheter med korn-talet. Av tabellen framgår att kornet och vårvetet har gett särskilt mycket, långt över 200 nekar per skäppa, rågen cirka 175 och havren minst med i runda tal 100 nekar per skäppa utsäde.

Produktionen av nekar har som synes kunnat variera kraftigt mellan åren. Även utifrån

antalet nekar kan man räkna fram en risk, på liknande sätt som vi gjorde för korntalen. Havre och blandsäd har haft den stabilaste avkastningen och alltså den lägsta odlingsrisken, vinterråg och vårvete, precis som när det gällde korntalen den osäkraste. Till skillnad från vad som var fallet med korntalen hamnar vårrågen i den riskablaste gruppen, med den faktiskt högsta riskkoefficienten. Detta bör innebära att halmavkastningen av denna gröda varierade mer än mängden kärna.

Total spannmålsproduktion

När man vill beskriva totalproduktionen på Djäknebol hade man kunnat göra detta genom att visa antalet tröskade tunnor, dels varje sädesslag för sig, dels totalt. Jag har dock avstått från detta. Den intresserade läsaren kan räkna ut detta själv genom att multip-

licera utsädet i bilaga 2 med korntalen i bilaga 7. I stället låter jag produktionen, ungefär från och med den första nyodlingsvågens start på 1780-talet, avspeglas i antalet nekar. Av diagram 8.VII framgår hela antalet nekar på gården.

Antalet har växlat mellan cirka 4 000 och 8 000 nekar per år. Årtiondet kring år 1800 och cirka 1815–1830 uppvisar liksom en del år på 1850-talet relativt stort antal nekar. 1790-talets första hälft, tiden kring 1810 och flera år på 1830- och 1840-talen redovisas däremot relativt få nekar.⁴³

Antalet nekar följer grovt den totala mängden tröskad kärna på gården och avspeglar därmed på sitt sätt den totala sädesproduktionens utveckling. Om vi skulle jämföra mängden nekar med mängden utsädestunnor, skulle vi dock finna att antalet nekar på lång sikt inte lutar lika mycket uppåt. Den

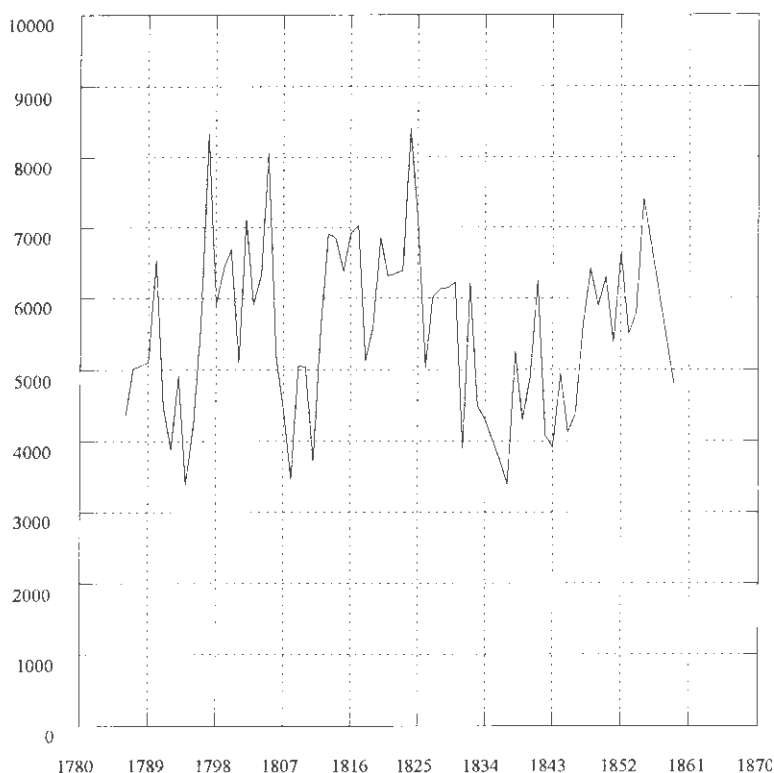

Diagram 8.VII. Antal skördade nekar på Djäknebol.

Källa: Räkenskapens tröskkonton.

främsta orsaken till att nekproduktionen inte ökade lika snabbt som utsädet är att det senare till en allt större del bestod av havre, med som vi sett inte bara låga, utan också sjunkande, korntal och med den lägsta nekavkastningen (tabell 8.10). Nekkurvans relativt långsamma tillväxt avspeglar därmed också produktionens värdemässiga utveckling bättre än utsädestillväxten gör. Havren var den säd som hade det lägsta marknadspriset och den ökande havreandelen drog därmed ner skördens totalvärde.

I diagrammet över antalet nekar avtecknar sig produktionsökningar både i samband med nyodlingsperioden under slutet av 1700-talet och med den som tog fart under 1830-talet. Även stagnationsperioderna i sädesarealerna mellan 1810- och 1830-talet framkom-

mer tydligt. Mer kortvariga fluktuationer avtecknar sig också: Djupa produktionsdalar kan skönjas på 1790-talet, några år kring 1810 och under flera år på 1840- och 1850-talen. Vid de senare tillfällena motsvaras nedgångarna oftast av nedgångar i utsädet. Här kan det alltså röra sig om planerade produktionssänkningar, där klockarna Ausell satsat på andra grödor än stråsäd, som potatis och annat. Nedgångarna kring sekelskiftet 1800 kan däremot i flera fall avspegla missväxt. Samtidigt får vi inte glömma att stråsäden bara var en del av en växande vegetabilieproduktion på gården. Jämfört med den nya grödan potatis kan man nästan se spannmålsproduktionen på Djäknebol som en i viss mån stagnerande produktionsgren.

Kapitel 9

Jordbrukets väderberoende

Klimatets betydelse för växtligheten och därmed jordbruket är som alla vet stor. Lekmannen har här ofta uppfattningar om hur vädret påverkat skördarna. Nyligen skrevs i en bok om svensk medeltid: "Men klimatet i norra Europa kunde vara lite väl regnigt och kallt för att vara riktigt lämpat för sädesodling. Kylan och blötan kunde föra med sig både missväxt och hungersnöd."¹ Stämmer sådana beskrivningar av sambanden mellan väder och åkerbruk med verkligheten? I detta kapitel skall vi undersöka hur korntalen på Djäknebol påverkats av klimatet.²

Att studera vädrets inflytande är inte helt lätt. Särskilt begreppet "klimat", som ofta används synonymt med "väder", innefattar en mängd företeelser: Där ingår, bland annat, luftens kolsyrehalt, ljusinstrålningen, värme, nederbörd och vindar samt dessas fördelning över tiden. Tjälens och snötäckets utbredning är andra viktiga förhållanden med stark anknytning till klimatet.

Att relationen klimat/tillväxt är komplicerad framgår redan om man betänker hur snabbt klimatet kan växla. Ljusinstrålningen kan förändras lika snabbt som ett moln täcker solen, sommarens regnskuror visar hur snabbt nederbördsmängderna kan ändras och temperaturen kan variera under dygnet med tiotals grader. En del av dessa "små" väderomslag kan ge dramatiska effekter på skördarna. Inte minst kan tillfälliga växlingar kring fryspunkten, t ex tidig nattfrost, ha stor betydelse vid spannmålsodling. Många exempel finns på att mycket tillfälliga fenomen kunde få stora konsekvenser för odlingen: När Barchaeus reste i Halland (Lindbergs socken) 1773 kunde han rapportera att rågsåden misslyckats – den växte visserligen högt, men axen var tomma. En dimma från havet, "honungs-

dagg", hade lagt sig över fälten just vid den tid när rågen var blommad och halvmatad.³ Komplexiteten i klimatsystemet är så stor att vår undersökning redan av det skälet måste begränsas vad gäller antalet faktorer.

Men klimatinivåer, stabilare "vädergenomsnitt", för längre perioder är också betydelsefulla. Två viktiga allmänna samband är välkända: både temperatur och nederbörd påverkar mängden producerad biomassa i naturen på ungefär samma sätt – högre värden på dem ökar mängden biomassa. Men detta gäller bara upp till en viss nivå. Om de överstiger vissa kritiska nivåer blir effekten negativ och till slut blir liv omöjligt. Kritiska gränser finns också nedåt. Det är alltså inte fråga om något linjärt samband, snarare en optimumfunktion. I följande diagram visas en schematisk bild:

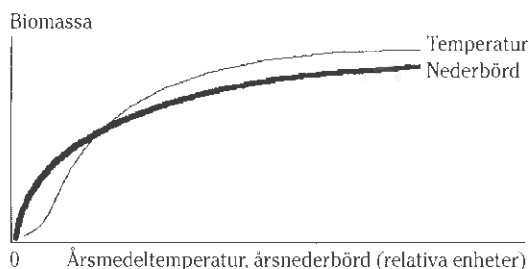

Diagram 9.1. Lufttemperaturens och nederbördens betydelse för produktionen av biomassa.

Källa: Nationalatlasens del "Klimat, sjöar och vattendrag" s 11.

Verklighetens samband följer bara i en mycket allmän mening biomassemodellen. När tidsaspekten dras in ser funktionen mycket annorlunda ut. Växterna har olika behov under olika delar av sitt levnadslopp. Man har urskillt åtminstone åtta faser i sädesplantor-

nas utveckling från frö till mognad, var och en med sina egna krav på temperatur, nederbörd och ljusintensitet.⁴ Lika lite som man kan uttala sig om vädret utifrån kunskap om skördarna ett visst år, lika lite kan man gå den andra vägen och direkt "översätta" väder i skörd.⁵ Att det var ett komplicerat spel mellan bl a temperatur och nederbörd under olika delar av året som till slut resulterade i en viss skörd har människan länge vetat: en jordbruksskribent i slutet av 1700-talet beskrev t ex hur vårsåden kunde drabbas av vartorka. Vårvarme i sig ansågs således inte skadlig, bara om den var förknippad med torka. En stark sommarvärme var i allmänhet en bra sak, men kunde ge förluster i samband med skörden, eftersom skörden vid ett sådant väder tenderade att inträffa samtidigt för både höst- och vårsåd. En kall och regnig sommar ansågs skadlig, särskilt för vårsåden.⁶ Men någon systematisk kunskap om sambanden för enskilda grödor var det sällan fråga om.⁷ Man får inte heller glömma att skörden också berodde på mycket annat än vädret – insekter, jordbearbetning, utsädeskvalitet, gödsling, val av tid för sådd o s v. Man måste också vara beredd på regionala skillnader.

Väder, torka och väta

Torka är ett välkänt hot mot skördarna i många delar av världen i våra dagar. I modern tid har också de svenska skördarna skadats eller hotats av torka. Torka är inget entydigt begrepp och dess samband med vädret inte alltid så direkt som man i förstone kan inbilla sig. Den kan delas in i 1) meteorologisk, 2) hydrologisk och 3) "jordbrukstorka". Den första typen avslöjas av nederbördsmängderna och avser ungefär "brist på regn". Detta är ett ganska suddigt begrepp. Typ 2) avser vattenbrist för industri och konsumenter och 3) avser sådan torka som ger dåliga skördar. 2) och 3) har komplicerade orsaker och bestäms bl a av regnmängden, avdunstningen och regnets tidsnässiga fördelning under året. Jordbrukstorkan kan förorsakas av en kombination av torr jord och hög avdunstning vid för odlingen olämplig tidpunkt.⁸ I

denna undersökning har vi bara tillgång till data om den meteorologiska torkan. Nederbörd i form av regn är emellertid ofta en dålig indikator på jordbrukstorka. Växtsäsongsgenomsnittet för fuktighetsunderskott i marken (D_m), som skulle ha mer att säga, visar bara ett mycket svagt samband med årsnederbörden, något bättre dock med sommarnederbörden. År med högt värde på D_m överensstämmer i allmänhet inte med de torraste somrarna. D_m avgörs nämligen också av vilka värden som gällt för avdunstning och ingångsunderskott av markfuktighet. Två eller tre månader med låg nederbörd kan dock ibland indikera jordbrukstorka.⁹ Ett starkt samband mellan lufttemperatur och torka skall också understrykas.

Samma väder kan alltså få kraftigt olika skördeverkningar beroende på markförhållandena i olika trakter. Här kan betydande skillnader förekomma inom relativt små områden. Skördeskador genom "stor väta", eller det "myckna vattuflödet" nämns ofta under 1500- och 1600-talen i Västsverige. Som framgick av beskrivningarna av Torup från början av 1800-talet har jorden där ofta varit mycket fuktig. Man kan rent av tala om socknen som ett vattensjukt område. Därför skulle man kunna vänta att torkrisken bör ha varit liten i trakten. Men så var det inte: Hallands skogsbygder var ett brutet och växlingsrikt landskap med berg, moränåsar, kärrdalar och moras. Därför kunde på 1820-talet Hallands hushållningssällskap klaga över att landskapets då höglänta, torra och magra åkrar ofta hotades av torka: "När skogarna ... nu försvunnit, hotas de ... på torra och magra höjder anlagda åkrarna av minsta torka, köld och stormväder och ger sällan med stadig gödning i goda år mer än tredje kornet; men ofta missväxt." 1794 berättas från Halland att det blev missväxt på korn, och vårsåden blev klen i kornet. Särskilt åkrar på höjder och sankmark drabbades.¹⁰ 1798 rapporterade kyrkoherden i Torup till tabellverket att torka var orsak till den då inträffade missväxten i trakten.¹¹ Olof Ausell beskrev 1821 de flesta av sina åkrar som torra och sandiga och mycket känsliga för "torka och solskensvärme".¹²

Även på dikningen klagades, vilket pekar åt det motsatta problemet.¹³ Och vattnet *var* naturligtvis ett problem: 1761 klagades att ... flödande höstvattnen i Hallands floder gjorde stora skador på åker och äng och diken saknades.¹⁴ I avsnittet om såningstiderna på Djäknebol såg vi flera exempel på att våtan kunde vara ett svårt bekymmer på gården. Vi skall snart se fler exempel på detta.

Även beträffande markfuktighet och andra förhållanden har vådrets inflytande en tidsdimension. Vädret sätter spår i marken långt efter det att själva väderhändelsen ägde rum: tjäle som blir kvar i marken är ett exempel på detta, våta marker långt in på våren efter en våt vinter är ytterligare ett. Att sådana samband fanns insågs tidigt på sina håll: det var t ex känt att vårsäd påverkades negativt av att den föregående hösten varit torr – torkan blev kvar i jorden.¹⁵

En undersökning av vådrets inflytande försvåras av flera förhållanden: "vädret" är ett samlingsbegrepp för en mängd olika naturföreteelser och växterna påverkas av många av dessa. Samtidigt är vådrets inverkan starkt beroende av växtplatsens markförhållanden. Slutligen har alla dessa förhållanden en tidsdimension. En undersökning av "vådrets" inflytande på korntalen kan inte ta upp alla sidor av detta komplicerade system. Den blir med nödvändighet mycket förenklad.

Väder och åkerbruk på Djäknebol

Väderleken, avspeglad i medeltemperaturer för skördeåret, för sommaren, eller för enstaka månader har ofta visat sig samvariera starkt med korntalen för stora områden i Skandinavien. Samma sak gäller i vissa områden för nederbörden.¹⁶ Det är till just dessa väderdata vi måste begränsa den följande undersökningen, även om de i sin egenskap av genomsnitt ofta döljer viktiga väderförhållanden, som tillfälliga köldknäppar, slagregn och annat. Månadsdata för lufttemperatur och nederbörd för Torup har rekonstruerats för undersökningsperioden i bilaga 8.¹⁷ I det följande skall sambanden mellan å ena sidan medeltemperaturer och nederbörd för enskil-

da månader och å andra sidan korntalen undersökas med en mer raffinerad metod än 1700-talets jordbruksvetenskap hade tillgång till.¹⁸

De frågor som kommer att besvaras är: hur reagerade de olika grödornas korntal på medeltemperaturen och nederbörden för olika månader? Denna undersökning sker i form av en sambandsanalys av den typ som företagits i tidigare kapitel. Men här sammanställs sambandssiffrorna (korrelationskoefficienterna r_{xy}) på ett annat sätt så att vi får "väderprofiler" för de olika sädesslagen på Djäknebol. Stämmer dessa väderprofiler med vad man tidigare vet? Reagerade odlingsväxterna på Djäknebol för 150 – 250 år sedan på samma sätt på vädret som sina sentida släktingar? Undersökningen begränsar sig inte bara till väderförhållandena under själva skördeåret, utan tar även hänsyn till vad som hänt året före detta.

Innan vi går in på den egentliga statistiska undersökningen skall något redogöras för vad som sagts om de större grödornas klimatberoende i den äldre jordbrukslitteraturen. Jag återger också några sporadiska uppgifter från Torup och Djäknebol som berör detta.

Vårråg

Vårrågen var enligt en jordbrukshandbok från 1901 tålig mot våta vinterhalvår eftersom den kunde sås så sent att vartorkan hunnit inträda. Genom sin senare axbildning var den också mer okänslig för nattfrost än höstråg.¹⁹ Denna tålighet skymtar också på Djäknebol. Den 6 maj 1812 såddes enligt utsädesräkenskapen därifrån vårråg på Djäknebol i sträng köld och blåst.

Höstråg

De olika sorterna av höstråg har i den äldre lantbrukslitteraturen ansetts mer väderberoende än vårråg. Dess såningstid berodde till stor del på vädret – en sen sådd eftersträvdades ofta, men kunde inte alltid genomföras. Våta kunde tvinga fram tidig sådd, men när torka rådde kunde sådden av höstråg ske några dagar in i september, menade en jordbruksexpert på 1700-talet.²⁰ Höstsåden hota-

des av snöfall på ofrusen jord eftersom kornen då kunde gro och förstöras i fukten och den relativa värmen under snön. Snöplogning av åkern kunde då vara enda räddningen!²¹ Om vinterrågen såddes i väta kunde kornen ruttna. Ett ideal var att få den i marken sent, omedelbart innan tjälen kom.²²

En annan skola var kritisk mot sen sådd, som för Hallands del sågs som en följd av alltför sent bete på åkrarna. Blida vintrar förstördes då de redan utsådda kornen av djurens trampande. Här låg orsaken till att bönderna tvangs så sin vinterråg mycket sent i stället för innan mikaeli (29/9) som man borde. Sen sådd hindrade effektiv rotbildning. Men betesbehovet var också skälet till att många bönder inte alls kunde använda larsmässeråg.²³ Senare jordbruksexpertis kunde dock anse det vara en fördel att låta får och annan småboskap beta av en allför frodig brodd.²⁴ Även när skörden närmade sig fanns problem. Höstråg kunde "lönngro" under våta somrar.²⁵ Det ansågs att våta höstar legat bakom de katastrofala missväxterna 1695, 1696 och 1697.²⁶ Å andra sidan skylldes missväxten på höstråg och höstvet i Uppland 1748 på att kornen började gro för sent på grund av den torra och heta hösten.²⁷ Några klimatfördelar har höstrågen ansetts ha: den var mindre beroende av försommarens nederbörd än vårsåden och allmänt tålig mot torka.²⁸

Som all höstsäd kräver den, med sina 1,5–2 meters rotsystem, torr jord tidigt på våren. Ideliga temperaturvariationer kring nollpunkten driver upp korn och rötter i markytan där de lätt skadas. Sådana variationer är vanliga i Västsveriges mer maritima klimat, men ovanliga i Östsverige. Detta har ibland fått förklara att höstsäd var vanligare i de östra delarna av Sverige.²⁹

Ett exempel på höstrågens känslighet finns i räkenskapen från Djäknebol: den 30 november 1828 såddes 1 1/4 skäppa "vinterråg" på Mursåker. Den kommande vintern blev mycket snörik – först 5 maj kunde man komma åt åkrarna – vilket medförde att Mursåkersrågen "bortgick alldeles". Åkern fick sås om i slutet av maj med korn.³⁰

Korn

Kornet var en vårsäd, starkt beroende av klimat och jordmån. Det trivdes i kustnära klimat.³¹ Arendt Berntsen förklarade på 1600-talet korn- (och havre-) odlingen i norra Halland bl a med att det tålde den fuktiga jorden i området.³² Men kornet kunde också uppfattas som en kinkig gröda som lider av väta vid sådden. På Djäknebol kunde enstaka köldknäppar under våren skada kornet; 1834 frös det av den 29 maj enligt gårdens utsädesräkenskap.

Havre

Havren ansågs tåla ett fuktigt, rått och kallt klimat lika väl, eller till och med bättre, än kornet, men krävde längre växttid än detta.³³ Den var känslig för torka under vår och försommar p g a sina ytliga rötter.³⁴ Av allt att döma har havren inte bara tålt, utan också, liksom all vårsäd, gillat regniga somrar. 1600-talets havreodling i Nordhalland förklarades just med detta sädeslags beroende av väta.³⁵ Denna egenskap hos vårsåden har ibland setts som förklaringen till dess dominans i Västsverige.³⁶ Den kan också vara orsaken till att havre var mindre vanlig i höstsädsområdena.³⁷ Men även här fanns det gränser: fuktig jord och kallt väder kunde i vissa kombinationer vara till skada.³⁸ Att havren var en våtjordsgröda på Djäknebol framgår av en utsädesnotis för 1786: "Korslyckan, blandsäd, det nedre på åkern måste jag lämna till havre; emedan det är så mycket vått".

Vete

Vetet ansågs också på 1700-talet vara det mest "kinkuga" sädeslaget.³⁹ Det kallades "ångersäd" bl a för sin frostkänslighets skull.⁴⁰ Höstvetet kunde också ta skada av en lång och stark vårtorka. Det liknade i sitt väderberoende allmänt ragen, men ville ha mer väta.⁴¹ Det senare kan ligga bakom att vårvetet på Djäknebol 1831 såddes "i väta".

Dessa brottstycken ur den äldre jordbruksliteraturen tyder i stora drag på att höstsäd föredragit kalla och torra vintrar och varit tålig mot sommartorka. Vårsåden har däremot föredragit ett fuktigt och svalt klimat un-

der sommaren. Vi skall nu se om sädesslagens väderberoende på Djäknebol bekräftar dessa skillnader. Men först något om klimatet kring gården under undersökningsperioden.

Vädret i Torup 1758–1865

Djäknebol ligger i ett av Sveriges allra regnrikaste områden: 1200 mm om året – endast några nordvästliga fjällområden har liknande höga värden.⁴² Nederbörden i Torup är kraftigt snedfördelad över året, och når maximum under slutet av sommaren. Temperaturmässigt liknar det övriga områden på västra delen av Sydsvenska höglandet. I diagram 9.II visas månadsmedeltemperaturer och dito nederbörd enligt min rekonstruktion av Torups väder.

Men vädret är inte en gång för alla givet, utan växlar mellan åren. Det är svårt att kort karakterisera en längre periods väderutveckling. För att ge en uppfattning om att ganska betydande svängningar, både mellan år och delperioder, förekommit under undersökningsperioden har jag i diagrammen på följande sidor, också de baserade på rekonstruktionen i bilaga 8, lagt in månadsvisa medeltemperaturer och nederbörds mängder för respektive vinter- och sommarhalvåret i Torup.

Av diagrammens punkter, som representerar själva mätvärdena, framgår att stora skillnader förekommit mellan enstaka år. Men det går också att statistiskt urskilja mönster på längre sikt vid sidan av de årsvisa växlingarna om punkterna för varje månad binds samman i linjer som i sin tur utjämnas.⁴³ Då kan man se att från 1750 både sommar- och vintertemperaturer genomsnittligt sjönk under en period om ungefär 50 år. Efter sekelskiftet 1800 har tiderna blivit något varmare och temperaturerna kom snart upp på samma nivå som vid 1700-talets mitt. Variationerna mellan enskilda år tycks dock samtidigt ha blivit större. Efter några kalla år på 1850-talet återuppnåddes de höga temperaturnivåerna från 1700-talets mitt. Temperaturerna under sommar och vinter har utvecklats likartat – kalla somrar har ofta inneburit kalla vintrar.⁴⁴ Därför kan man tala om kalla och varma år. Men den stora temperatursvackan under slutet av 1700-talet märks mest i kurvorna för sommartemperaturerna.

Månadstalen för regn och temperatur är inte oberoende – en regnig juli innebär samtidigt oftast en kall juli.⁴⁵ Detta gäller också vid en jämförelse mellan sommarnederbörden i diagram 9.VI och sommartemperaturerna i

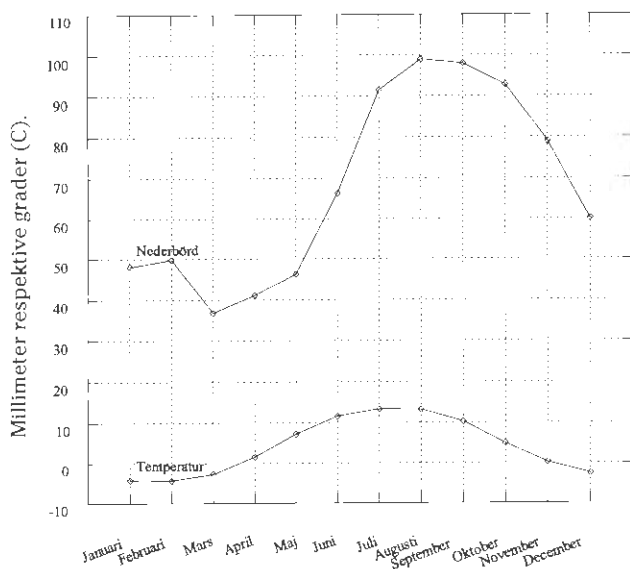

Diagram 9.II. Månadsmedeltemperaturer och månadsnederbörd för Torup.

Källa: Rekonstruktionen i bilaga 8.

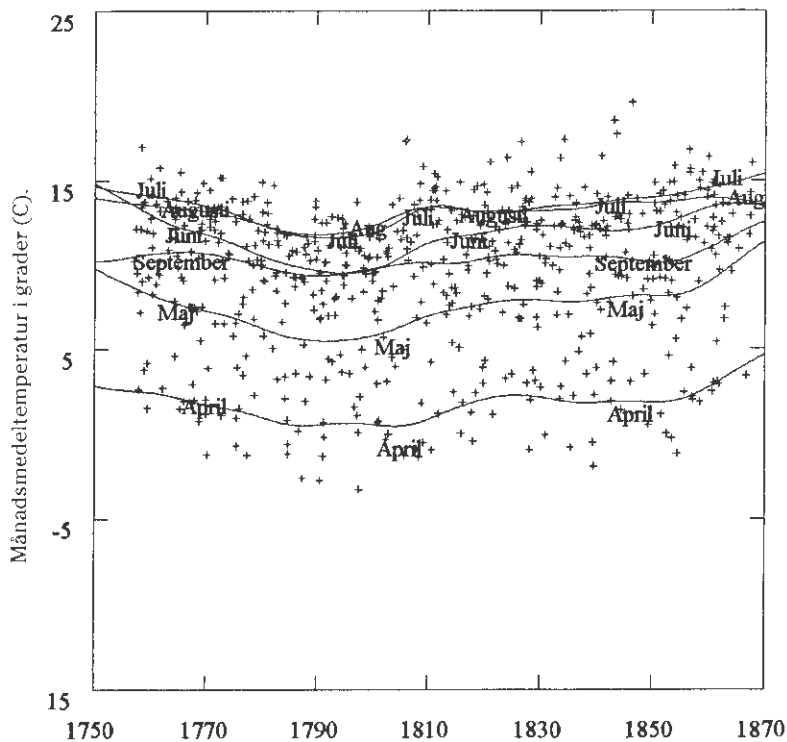
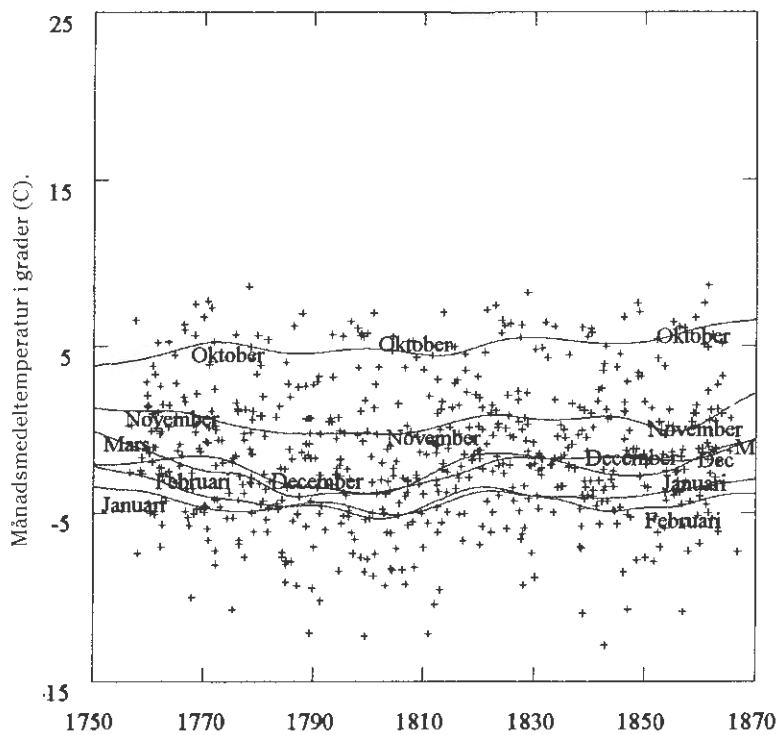

Diagram 9.III – 9.IV. Medeltemperaturer för vinter- och sommarhalvåren i Torup 1758 – 1865.
Källa: Bilaga 8.

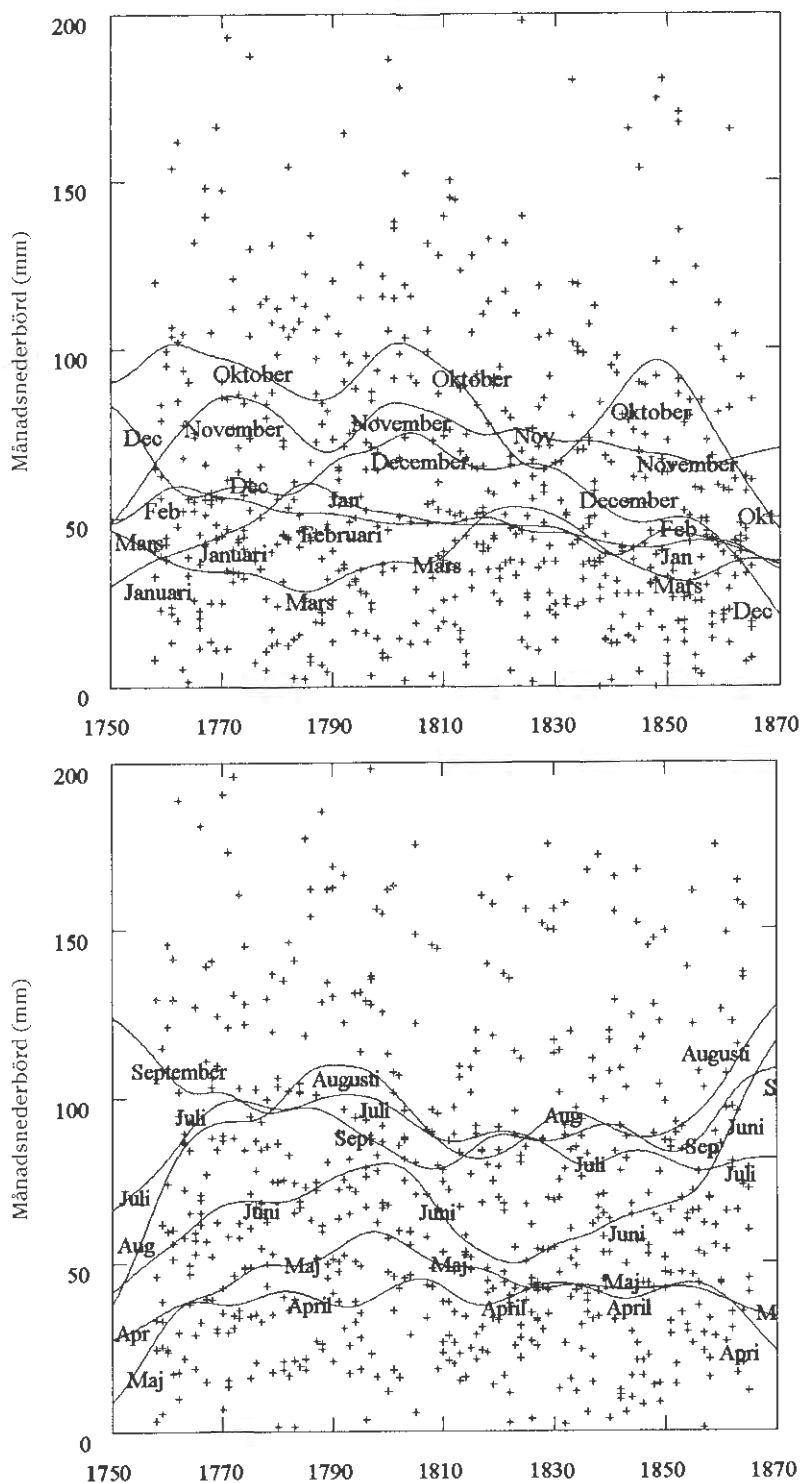

Diagram 9.V – 9.VI. Månadsnederbörd för vinter- och sommarhalvåren i Torup 1758 – 1865.
 Anmärkning: Ett fåtal värden över 200 mm har inte tagits med.
 Källa: Bilaga 8.

diagrammet 9.IV. Det allt kallare vädret under slutet av 1700-talet har samtidigt varit ett väder med allt regnigare somrar.⁴⁶ Likaså har 1800-talets allt varmare somrar sammanfallit med torrare väder. För vinterhalvåret är sambandet temperatur och nederbörd något anorlunda. Under slutet av 1700-talet har det kyligare klimatet inte sällan förenats med torrare vinterhalvår.⁴⁷

Men särskilt kring sekelskiftet 1800 har de kalla vintrarna också varit nederbördsrika. När temperaturtrenden i början av det följande århundradet vände uppåt kan man, inte minst i början, notera flera mycket våta vintrar. I slutet av perioden förekom flera varma år med våta somrar och relativt obetydlig vinternederbörd. Sambanden temperatur och nederbörd har alltså inte varit helt entydiga.

Det skall understrykas att diagrammen är grova generaliseringar av väderutvecklingen grundade på en, särskilt vad gäller nederbörden, i sina detaljer osäker rekonstruktion. Diagrammen vill främst illustrera att klimatförändringar på både kort och lång sikt förekommit och att sambanden mellan temperatur och nederbörd inte är alldeles enkla.

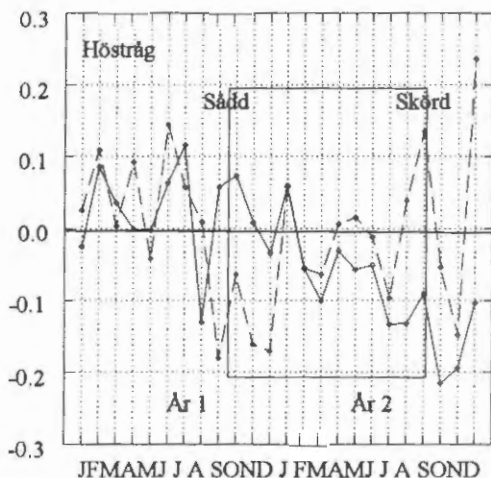
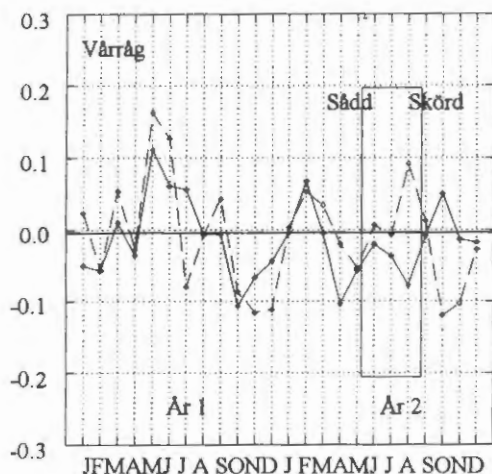
Väderprofiler för Djäknebols grödor

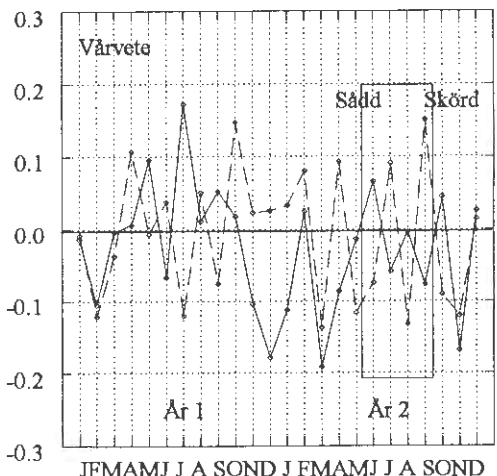
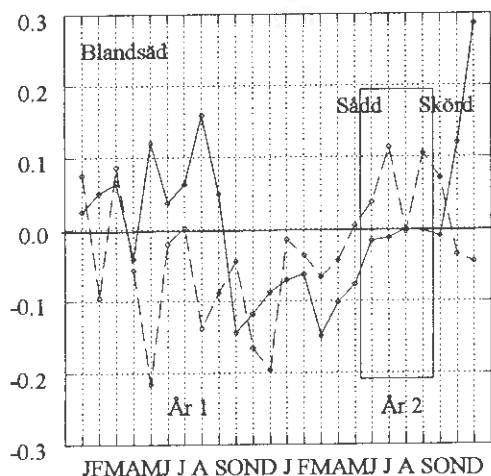
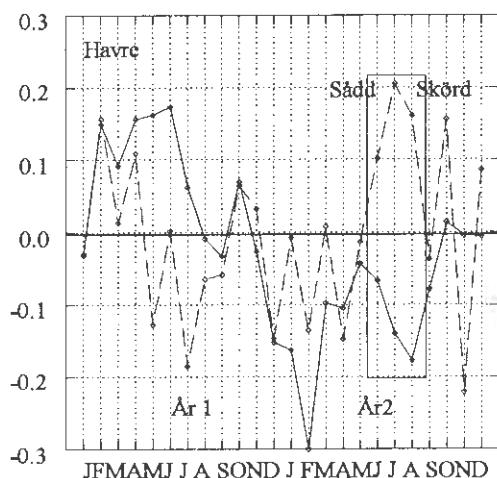
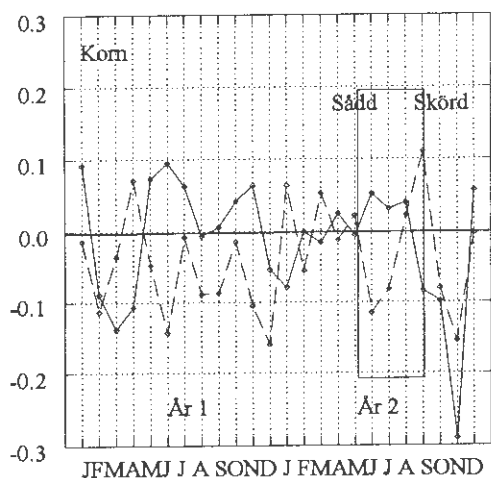
Hur hänger de olika grödornas korntal på Djäknebol samman med vädret? Jag har med statistisk metod undersökt sambanden mellan korn-

talen och dels månadsmedeltemperaturer, dels månadsnederbörd. Endast de större grödorna har undersökts och höstrågssorterna har behandlats som en enhetlig gröda. Resultaten framgår i följande diagram 9.VII.

Diagrammen är så kallade korrellogram där kurvan visar våra numera välbekanta korrelationskoefficienter (r_{xy}) för sambanden mellan korntalen och vädret månad för månad under respektive skördeår.⁴⁸ Jag har dock inte stannat vid att undersöka sambanden under skördeåret utan också tagit med det föregående året eftersom starka samband mellan korntalen och månadsvädret kunde konstateras för månader långt före själva odlingsperioden (från sådd till skörd).⁴⁹ De ungefärliga odlingsperioderna har markerats i diagrammen.

Ett exempel får visa hur korrellogrammen ska tolkas: När en regnkurva för en viss månad ligger över 0-nivån innebär detta att relativt mycket regn denna månad varit bra för korntalen. När kurvan ligger under 0-nivån betyder det att jämförelsevis mycket regn den månaden varit negativt för korntalen. På motsvarande sätt är det med temperaturerna: över 0-linjen innebär att det varit bra med värme, under 0 att det har varit dåligt. Siffror över 0 för temperatur och nederbörd en viss månad kan också tolkas som att växten vill ha mycket av denna vara den månaden, siffror under 0-linjen en viss månad att växten vill ha litet.⁵⁰ Här är min tolkning av korrellogrammen:

Diagramsammanställning 9.VII. Väderprofiler för vissa grödor på Djäknebol.

Anm: Diagrammen visar korrelationskoefficienter (r_{xy}) för månadsväder och korntal på Y-axeln och skördeårets och det föregående årets månader på X-axeln. Streckad linje avser nederbörd, heldragen linje temperatur. Källa till diagrammen denna sida: Rekonstruktionen i bilaga 8.

Vårråg

Denna gröda har gynnats av en relativt sval växtsäsong och särskilt om maj och augusti varit kalla. Regn i början och särskilt i slutet av växtsäsongen har varit en fördel om det inte drabbat själva skörden. Däremot har vårrågen velat ha relativt torrt väder i maj och juni. En kall och torr höst året före odlingsåret har varit bra för vårrågens avkastning, liksom en regnig och varm vår året före sättningsåret. En regnig och varm vinter före sådd har också höjt korntalen.

Höstråg

En relativt varm och regnig vår och sommar före sådden har gynnat höstråg. Under vintern direkt efter sådd har det gärna fått vara relativt varmt men däremot får det inte ha regnat. Mycket regn här har varit starkt negativt för höstrågens avkastning. Sommaren under skördeåret bör ha varit relativt sval och torr för att denna gröda skulle trivas. Jämförelsevis mycket regn månaderna före skörden har, precis som för vårrågen, varit en fördel.

Korn

Kornet har föredragit somrar som varit något varmare och torrare än normalt. Särskilt juni och juli under kornets växtperiod bör ha varit torra. Om slutet av sommaren däremot varit relativt regnrikt och kallt har det gynnat kornet. Kornet har också gynnats när föregående års sommar varit relativt varm och regnfattig. Även vintern före sådden får gärna ha varit nederbördsfattig.

Havre

En regnig och varm vårvinter året före odlingsåret har gynnat havren. Havrekorntalen höjdes dessutom om den föregående sommaren varit varm och torr. En kall och relativt nederbördsfattig vinter före sådden har också ofta inneburit god avkastning. Mer regn än normalt under de fyra månaderna närmast före sådden har haft en svagt negativ inverkan. Fr o m april har dock mycket regn varit av godo, enda undantaget just i skördetiden. Särskilt hra tycks en köldknäpp i januari – februari före sådden ha varit. En relativt kall växtsäsong har gynnat havren.

Blandsäd

Blandsåden borde, kan man tycka, likna havren, som var den huvudsakliga komponenten i den halländska råg – havre – blandsåden. Vissa likheter finns också men de är inte särskilt påfallande. Blandsåden har liksom havren föredragit när våren året före odlingsåret varit relativt varm och regnfattig. Men under såringsåret har blandsåden inte krävt lika extrema vädertyper som havren. Havrens krav på en relativt kall sommar under växtsäsongen saknas här – blandsåden har jämfört med havren varit ganska likgiltig för sommartemperaturen. Däremot finns precis som för havren ett positivt samband med mycket regn under sommaren, även om utslaget inte är lika stort hos blandsåden. Kravet på en relativt kall och torr period strax före sådd delar blandsåden också med sin andra komponent vårrågen.

Vårvete

Vårvetets väderprofil liknar mest vårrågens

men väderberoendet tycks vara större, om vi får tolka de kraftigare korrelationerna i diagrammet så. Detta vete har föredragit en relativt varm vår och sommar året före odlingsåret. Vintern före sådden får gärna ha varit relativt kall och regnig. Februari bör dock ha haft en mer normal temperatur. Kallt och torrt klimat just vid sådden har kraftigt gynnat vårvetets avkastning. Omväxlande kall- och regnvädersperioder under växtperioden har varit en fördel. Om slutet av sommaren varit relativt svalt och regnigt har detta bidragit till höga korntal för vårvetet, bara inte regnet kommit mitt i skörden.

Sammanfattning

Nyss citerades brottstycken ur den äldre jordbrukslitteraturen om olika gröders väderberoende. Mycket visade sig stämma vid en statistisk undersökning av Djäknebol's åkeravkastning. Höstrågens behov av relativt torra och varma vintrar liksom havrens behov av svala och nederbördsrika somrar bekräftas. Även många andra detaljer stämmer.

De "väderprofiler" som togs fram för Djäknebol kan jämföras med liknande beräkningar baserade på länsvisa avkastningssiffror för perioden 1881 – 1910 som företagits av Axel Wallén.⁵¹ För höstrågen redovisar han inte heller nederbördsberoendet under vintern. Han behandlade dessutom bara höstråg, havre och korn. Som för mina profiler gäller också för Walléns att de visar sambanden med klimatet på de undersökta orterna, inte klimatet i allmänhet.

För höstrågen överensstämmer väderprofilen för Djäknebol påfallande väl med Walléns beräkningar för Malmöhus, Kristianstads, Gotlands, Blekinge, Södra Kalmar, Hallands och Skaraborgs län. För södra Älvsborgs, det inre av Småland och Bohuslän finns också stora likheter, men utslagen är där mindre kraftiga av en kall vinter eller en varm sommar. Mycket nederbörd månaderna före skörd är här negativt för korntalen, medan den på Djäknebol liksom för den första gruppen var en positiv sak. För norra Sverige är relativt mycket värme allmänt en positiv sak

för rågens korntal. Där får också vintern gärna vara relativt regnrik, vilket alltså var något dåligt på Djäknebol. Även för Mellansverige är mycket värme en entydigt positiv faktor för korntalen.

För havren råder närmast fullständig överensstämmelse mellan Walléns profil för det sydsvenska område där Halland ingick och profilen för Djäknebol. Havrens temperaturberoende var enligt Walléns undersökning likartat för hela Sverige med undantag av Nord-sverige. I det sistnämnda området gynnades havrens korntal av relativt varmt istället för relativt kallt väder. I hela Sverige trivdes också havren när det var mer regn än normalt. Längst i norr var det dock negativt med mycket regn alldeles vid sådden.

För kornet avviker dock väderprofilen på Djäknebol kraftigt från Walléns profil för den region dit han för Halland. Temperaturbehovet hos Djäknebols korn liknar snarast det norrländska mönstret med krav på relativt mycket värme under sommaren, utom under maj, då den relativa temperaturen däremot inte tycks ha någon betydelse. Vad gäller nederbördskraven avviker Djäknebol från samtliga Walléns regionprofiler genom att kornet på gården i stort sett under hela växtsäsongen har gynnats av relativt låg nederbörd. Hur denna skillnad beträffande kornet skall förklaras är svårt att säga – här kan lokala särigheter ha spelat in. Närmast till hands ligger kanske att redan normalvädret på gården varit alltför nederbördsrikt för att kornet skulle trivas – relativt lite regn i Torup betydde oftast mycket regn i absoluta tal – Torup tillhör som nämnts de allra regnrrikaste områdena i Sverige. Kanske är det också detta som legat bakom kravet på relativt hög lufttemperatur – regn och kyla har ofta följts åt i Toruptrakten.

Slutligen vill jag ytterligare understryka att jag här talat om klimatkrav i förhållande till den egna ortens normalklimat. Vad korrellogrammen ovan visat är att de olika sädesslagen i Torup trivts när månads-klimatet legat över, under eller på *normala värden för klimatet i Torup* (ortens normalväder för undersökningsperioden framgick av diagram 9.II.) När jämförelser gjordes med grödors väderbero-

ende i t ex Norrland har man utgått från normala månadsvärden därifrån, normalvärden som naturligtvis avvikit kraftigt från dem i Torup. Några försök att fastställa ideala månadstemperaturer eller nederbördsmängder i absoluta tal för de olika grödorna under Torups förhållanden har jag inte gjort.

Wallén använder relativt moderna sorter. Ett intressant resultat är då att mina sorter – 50 till 150 år äldre än de Wallén undersökte – med undantag för kornet, reagerade likadant på vädret som sina modernare släktingar kring sekelskiftet 1900. Detta trots att de senare odlades med mycket annorlunda förutsättningar: effektivare jordbearbetning, bättre och rikligare gödsel, frökontroll och växtförädling.⁵²

Walléns undersökning begränsar sig till samband under själva odlingsåret och tar alltså inte med året före skördeåret, så som jag gjort. Detta döljer ibland starka samband mellan korntalen och vädret redan långt före sådd. Att dessa kom fram så tydligt är ett viktigt resultat av föreliggande undersökning.

Ytterligare en viktig slutsats från växtprofilundersökningen blir att generaliseringar som "varma somrar – goda odlingsår" inte stämmer, åtminstone inte i Västsverige. Tvärtom och förvånande, åtminstone för en lekman, är i vilken grad relativ kyla och mycket nederbörd varit fördelar i åkerbruket – havren är det extrema exemplet på detta. Samtliga sädesslag på Djäknebol utom kornet tycks ha föredragit relativt svala somrar framför relativt varma.

Korntalen på lång sikt

I diagrammen 8.I – 8.VI på sidan 117 visades att korntalen för flera grödor försköts på lång sikt – tydligast var att havrens och blandsådens korntal sjönk, medan höstrågens, vårrågens och vårvetets steg. Förändringarna var dock inte helt linjära: vårråg, havre, blandsäd och korn visade alla svackor i sina korntal kring sekelskiftet 1800. Hur skall dessa förskjutningar förklaras?

I tidigare kapitel har flera faktorer som kan tänkas ha medverkat till dessa förändringar i korntalen behandlats: Arealerna har utvid-

gats eller bytts ut vilket kan ha inneburit förändringar i jordmån, bl a genom utarmning av näringsämnen. Gödseltillförseln har ändrats så att allt mindre mängder gödsel stått till förfogande per tunna utsäde i genomsnitt. Nya sorter har införts, som kan ha inneburit skillnader i avkastning. Växtföljderna har ändrats, bl a genom införandet av potatisen och sannolikt växande trädor. Jordbearbetningen har sannolikt förändrats. Till detta kommer så de långsiktiga förändringar i klimatet vi kunnat konstatera i det närmast föregående.

Det är svårt att se de olika tänkbara faktorernas relativa betydelse för de långsiktiga korntalsförändringarna.⁵³ Man kan dock tillåta sig några funderingar: *Vårrågens* korntal kan ha gynnats av de stigande sommartemperaturerna från och med 1790-talet i den mån de medfört torrare maj och juni. *Höstrågens* låga korntal under det slutande 1700-talets kallperiod kan bero på att växten störs av för mycket nederbörd och kyla. Här ligger det dock nära till hands att också se den allt högre avkastningen som följden av att nya sorter infördes – vi såg t ex att särskilt den relativt tidigsådda larsmässerågen, som odlades i slutet av undersökningsperioden, hade påfallande höga korntal.

*Havre*korntalens nedgång hänger möjligen ihop med den över tiden minskande sommar-nederbörden. De särskilt nederbördsrika åren i slutet av 1700-talet var också kalla år vilket bör ha varit fördelaktigt för havren. Den regnrika perioden kring 1850 hade nackdelen ur havrens synpunkt att vara varmare. Men havrens sjunkande avkastning kan också ha en förklaring i att den ofta odlades på nyodlingsmark, som kanske inte alltid var den bästa eller åtminstone snabbt sögs ut. Här kan den minskande gödseltillförseln inte vara förklaringen – havren gödslades bara helt obetydligt även tidigare.

Blandsädens sjunkande avkastning är svår att koppla till väderutvecklingen – inga långsiktiga väderförändringar som kan ligga bakom nedgången kan lätt avläsas ur dess "väderprofil". Denna säd bestod dock till största

delen av havre och havreinblandningen ökade på lång sikt från 66 till 80 %. Blandsädens väderprofil kan därför med tiden ha närmat sig havrens och därmed kan dess korntal ha påverkats av samma faktorer som medverkat till havrens nedgång.

Kornets korntal var stabila trots alla förändrade förutsättningar, vilket också kan vara värt att notera.

De väderprofiler som togs fram innebär strängt taget endast att samband konstaterades. Mekanismerna, orsakssambanden, har bara berörts mycket indirekt, främst som olika fysiologiska krav. Men även andra kedjor av påverkan och beroenden har skymtat. Sättningstidsförändringarna har t ex till stor del varit beroende av vädret. Tidigare sådd betyder längre växtperiod om man utgår från att skörden alltid skedde vid samma tidpunkt. Men även skördetiderna ändrades. De framgår tyvärr inte av räkenskapen. Om vi dock gör antagandet att skörden alltid ägde rum på samma dag under året kan följande resonemang föras. De äldre sorterna av höstråg, kornet och vårrågen såddes med tiden allt senare, havren allt tidigare. Om vårt antagande är realistiskt blir sambandet inte det spontant förväntade, nämligen att längre växtperiod borde resultera i högre korntal. Snarast är sambanden de omvända. Havren uppvisade sjunkande korntal trots att dess växtperiod antagligen fått bli allt längre. Rågens korntal steg, trots en möjligen kortare växtperiod. Något mer om detta är svårt att säga, så länge vi inte verkligen vet när säden på Djäknebol skördades och därmed växtperiodens reella längd.

På samma sätt måste man tänka sig ytterliga indirekta verkningar av vädret på korntalen. Värme och fukt har t ex stimulerat insekts- och svampangrepp, klimatet har påverkat jordmånerna och förutsättningarna för jordbearbetningen, torka försämrade växternas förmåga att ta upp den redan lilla gödselmängd som tillfördes, ett års missväxtväder kan ha lämnat kvar näring i jorden som gett högre korntal nästa år o s v, o s v.

Slutsammanfattning

Denna rapport om jordbruket på Djäknebol är svår att sammanfatta. Detta beror på att utgångspunkten inte varit en bestämd fråga eller hypotes utan ett unikt källmaterial vars innehåll har styrt vilka frågor som kunnat undersökas. Eftersom det ofta varit svårt att hitta jämförelseuppgifter måste flera resultat stå ganska isolerade. Man kan bara hoppas att liknande material kommer att dyka upp vid de efterforskningar efter bondedagböcker som nu pågår på olika håll i landet. De jämförelser som kan göras blir främst med uppgifter hämtade från reseberättelser av jordbruksreformistiskt sinnade personer ur överklassen, kronofogdeberättelser eller beskattningsprotokoll av olika slag. Delvis är dock dessa redogörelser präglade av schablonföreställningar.

Djäknebol var bara en enda av tusentals gårdar. Den var *inte* ett typiskt bondebruk så tillvida som där fördes noggranna räkenskaper under mer än hundra år från 1750-talet och framåt. Gårdens brukare hade dessutom en lönande syssla som klockare vid sidan av själva jordbruket, vilket skilde dem från många bönder. I en rad avseenden kan dock gårdens jordbruk jämföras med de beskrivningar som finns av andra bondejordbruk i det sydsvenska höglandets ensädesbygder. Det visar sig då att gården vad gäller boskapsstock, odlade grödor, odlingsteknik, åkerns avkastning och annat inte på något märkbart sätt avviker från normala bondgårdar. Gården kan i *dessa avseenden* ses som ett ordentligt skött men typiskt mindre bondebruk. Bruket har mer präglats av tradition och anpassning till traktens vanor än av någon extrem reforminriktning. Därmed får uppgifterna i Djäknebols märkliga räkenskaper en vidare betydelse.

Gårdens åkerareal utvecklades i vågor mellan slutet av 1750-talet och 1865 och ökade

under perioden från cirka tre tunnland till bortåt tio. Vårgrödorna har dominerat, men viss odling av höstråg har förekommit. Nyodlingen har till stor del bestått av havreodling. Blandsäd av råg och havre var en betydelsefull gröda, typisk för det västsvenska ensädesområdet och använd som hrödsäd. Från slutet av 1700-talet har potatisen blivit en allt viktigare gröda som spred sig ut över åkersystemet. Åkerbrukstekniken har varit den traditionella med årdret som universalverktyg, men i nyodlingen har även plog och torvjärn kommit till användning liksom vid den s k brännodlingen. Inget växelbruk har observerats på Djäknebol. De trädor som förekom var av typen små och oregelbundna "duvoträden", vanliga inom ensädesystemet. Gården har under 1700-talet haft stora spannmålsunderskott, som tvingat fram inköp från andra orter, men en ökad självförsörjningsgrad vad gäller vegetabilier är trolig efter sekelskiftet 1800, men då inte främst genom ökad spannmåls-tillgång utan tack vare potatisodlingen.

Spannmålens skördevärde har inte ökat lika snabbt som den besädda arealen, eftersom en stor del av den ökande odlingen har skett i form av havre med relativt lågt pris och näringsinnehåll. Ekonomihistorikern Eli F Heckschers uppfattning om att ensäde innebär att man sådde ett och samma sädeslag år efter år dementeras kraftfullt av denna studie. Avsevärd omsorg har ägnats valet av växtföljder. En annan fördom som kan avlivas är att höstsädesodling under västsvenska förhållanden kräver trädor. Odling av höstråg efter vårsäd och utan föregående trädor har varit regel snarare än undantag på Djäknebol. Bara i samband med den relativt tidigt sådda s k larsmässerågen (september) förekom ofta, men inte alltid, trädor. Höstsädesodling kan

alltså inte utan vidare tas som förklaring till införande av trädesbruk.

Boskapsbesättningen har sannolikt varit i stort oförändrad under den period som omfattas av den undersökta räkenskapen. De djur man hållit har varit en häst, ett par oxar, tre – fyra kor, ett par grisar, något tiotal får och lamm samt några höns. Hästen har inte varit typisk för traktens bönder, som hela perioden ut använt oxar som främsta dragdjur. Det har man också gjort på Djäknebol. Hästen har främst använts som "tjänstehäst" för klockarna. Boskapen har haft stor betydelse för åkerbruket genom att kreatursgödseln varit det helt dominerande gödselmedlet.

Att mängden boskap knappast ändrats men åkerns storlek ökat har med tiden medfört att varje utsädd sädestunna fått allt mindre gödsel. Djäknebols brukare har haft bestämda uppfattningar om olika grödors gödselbehov som de hållit fast vid även när gödseln tröt: den tilltagande gödselbristen har fördelats jämnt över de olika grödorna. Först mot slutet av perioden har man att döma av räkenskapen börjat experimentera med tillförsel av gödselämnen utifrån i form av kalk, tång m. m. De sannolikt traditionella gödselvanorna har i regel haft en positiv verkan på avkastningen. Sannolikt har dock gödslingen av ett par grödor varit felaktig. I stort sett motsvarar faktiskt gödselstrategierna på Djäknebol dem i ett modernt jordbruk.

Gårdens ägor har påverkats starkt av skiften i slutet av 1700-talet och vid 1800-talets mitt. Skiftena har inneburit att praktiskt taget alla gårdens åkrar bytts ut mellan cirka 1770 och cirka 1850. Skiftena har också med tiden avskaffat bysamfälligheten i Torups kyrkby och splittrat upp den tidigare gemensamma betesmarken. Detta bör ha ökat handlingsutrymmet för de enskilda bönderna när det gällt bl a nyodling och växtföljder. Det är ändå påtagligt att Djäknebols växtföljder även efter skiftena uppvisar många traditionella drag. Överhuvud taget är en del ålderdomliga drag i jordbruket påfallande långt in på 1800-talet – bl a månmagin vid sådd.

Folket på gården har, trots klockarnas tjänsteinkomster, också ägnat sig åt de för

trakten typiska binäringarna: oxhandel, vävning, arbetsvandringar och körslor. Under 1800-talets gång minskar omnämnandena av binäringar på gården och den egentliga jordbruksdriften tycks ha blivit mer dominerande. Också detta gör att gården, med sina 1/6 mantal, passar in i ett mönster av ökad specialisering på åkerbruk och boskapsskötsel bland traktens småbönder.

Djäknebols avkastning har studerats i form av korntal, d v s skörd per tunna utsäde. Flera intressanta observationer kunde göras. De genomsnittliga korntalen på Djäknebol har i regel varit avsevärt högre än de som vanligen nämns för det västsvenska ensädesområdet i litteraturen. Havren har haft det lägsta korntalet på 3 – 3,5. För vårråg och blandsäd har det legat nära 4, för korn på 5 – 5,5. Höstråg har ofta givit över femte kornet. Vasarågen, som kan ha svedjats eller brännodlats, gav i genomsnitt över sjunde kornet. Hos denna råg fanns också korntalsrekordet 18,3. Samtliga korntal är brutto (utsädet har alltså inte räknats av från skörden). De höga korntalen på Djäknebol bör tas som ytterligare en varning till de jordbrukshistoriker som till äventyrs fortfarande tror på s k kamerala korntal i kronans olika skattdrägningsprotokoll. En uppgift av detta slag från Djäknebol 1729 påstår att korntalet på gården i goda år var orimliga 2, i medelmåttiga 1,5!

Betydande variationer på kort, och ibland på lång, sikt har kunnat konstateras i Djäknebols åkerproduktion. Höstsäd har varit riskfylldast att odla, vårsäd säkrast. Avkastningens variationer mellan åren har säkert många olika förklaringar. Vädret är naturligtvis en mycket viktig faktor i sammanhanget. För att testa dess betydelse gjordes en väderrekonstruktion för Torup 1758 – 1865 (månadsmedel för temperatur och månadsnederbörd). När väderdata ställdes mot korntalen framkom flera, delvis förvånande, resultat. Korntalen var ofta starkt beroende av vädrets växlingar månad för månad under skördeåret. Det visade sig också att även vädret under året före skördeåret hade stor betydelse. Detta gällde överraskande nog också för vårsäd. Den traditionella västsvenska

ska vårsäden visade sig vara väl anpassad till det västsvenska klimatet; den har trivts särskilt väl under regniga och svala klimatförhållanden! Detta strider mot populära föreställningar inte minst hos en del historiker och arkeologer. Höstsäden har däremot gynnats av torra och gärna kalla vintrar, d v s av en öst- och nordsvensk klimattyp. De skilda klimatkraven hos vår- och höstsäd har säkert spelat en viktig roll för sädesslagens traditionella fördelning över landet. Inför ett eventuellt val att odla höstsäd har den västsvenske bonden fått väga genomsnittligt höga korntal mot hög risk för missväxt. Någon träda har han däremot inte behövt tänka på vid odling av traktens vanliga, sena, höstrågsorter ("vinterråg"). Även här rubbar vår undersökning en spridd uppfattning. Vid odling av de allra tidigaste sorterna av höstråg har trädan ofta ersatts med potatisodling.

Även om reseberättarnas och kronofogdarnas kvantitativa beskrivningar av bondebruken i Torup-området ofta bekräftas i Djäknebols räkenskaper förekommer några anmärkningsvärda missbedömningar. Särskilt gäller det förutsättningarna för att utveckla åkerbruket i området. Någon föreslår rent av i början av 1800-talet att åkerbruket i Torup borde läggas ned. De nattsvarta beskrivningarna av de omöjliga odlingsbetingelserna i området är svåra att förena med den enorma arealutvidgning som med tiden skedde i trakten. Likaså visar den omsorgsfulla gödslingen och utsädeshanteringen, anpassningen till jordbrukskonjunkturerna eller införandet av nya spannmålssorter och redskap knappast på någon "liknöjdhet" bland bönderna.

.

Bilagor

Bilaga 1. Uppgifter om utsädets sammansättning i Torup.

A. Utsädet enligt kameraå handlingar 1646 och 1684 (tunnor).

År	Ren säd	Havre	Summa
1646	211	172	383
1684	324	117	441

Källor: Jordebok för Halland 1646, LLA; Tiondesättningsprotokoll 1684 för Halland, LJA.

B. Utsädet enligt sockenstatistik (tunnor).

År	råg	korn	havre	blandsäd	ärtor	potatis	lin	summa
1802	18	36	500	46	0	25	0	625
1805	15	30	530	30	0	15	0	620
1810	20	40	500	30	0	25	0	615
1815	30	50	480	40	0	20	0	620
1820	50	50	420	50	0	40	0	610
1822	105	136	385	349	0	312	0	1 287
1837	197	248	688	604	0	786	0	2 523
1842	188	250	701	614	0	704	0	2 457
1846	203	236	704	578	0	728	0	2 449
1851	141	215	670	565	2	660	0	2 253
1855	215	231	714	584	1	718	0	2 463
1859	111	182	866	345	0	426	16	1 946

Källor: Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller, LLA; Kronofogdens i Laholms fögderis arkiv, volym H1b:1, LLA; Torups rapport till 1859 års finanskommitté.

Anmärkning: uppgifterna måste betraktas med stor misstänksamhet och underskattar sannolikt de verkliga förhållandena, särskilt de tidigaste uppgifterna. Före 1822 är det inte ens säkert att de avser hela socknen utan möjligen bara ena häradsdelen av densamma.

Bilaga 2. Djäknebols utsäde 1758 – 1865 (i skäppor om 1/6 tunna).

År	Höstråg	Havre	Blandsäd	Korn	Värråg	Vårveete
1758	-	-	-	-	-	-
1759	1,25	13,25	8,5	6,25	4,5	-
1760	0	10,66	4,5	3	5,5	-
1761	1	9,75	6,5	3,25	7,75	-
1762	4	10,25	6	4,5	4,5	-
1763	-	11,5	5	3	11	-
1764	-	12,5	6,5	5,25	5,5	-
1765	-	13	7,5	3	8,5	0,25
1766	-	10,5	5	3,5	8,13	-
1767	-	14,5	4,5	3,5	6,5	-
1768	-	16	5,5	4,91	7,16	-
1769	-	18,75	5,41	6	7,25	0,5
1770	3,25	19	5,5	5,25	4	-
1771	-	12,5	8	3,25	6,5	0,5
1772	1	16,5	6	4,25	5,25	0,25
1773	-	16,5	7,5	2,5	5,5	0,5
1774	-	14,5	7,5	3,16	3,75	0,5
1775	-	13,5	5	3,75	6	0,25
1776	-	12,25	7,75	1	6,75	0,5
1777	-	17,75	7	4	5,5	-
1778	-	11,75	7	3	5,5	-
1779	-	16	10,79	3,5	5,5	-
1780	-	18,75	7,75	2,75	5,75	-
1781	1,5	20	7	3	4,25	-
1782	3,25	16	6,75	3	3	-
1783	1,75	20	9,75	4,25	5,25	-
1784	3,5	13,5	6,75	3	2,25	-
1785	3	10,25	7,5	4	4,5	-
1786	-	15,82	8,5	3,25	7	0,16
1787	-	17	10,25	3,5	6,25	1
1788	-	14	12	3,5	6,25	0,5
1789	2	15,5	9,5	3,5	4,75	0,5
1790	2,5	24,75	10,75	3,25	3,75	0,25
1791	2,5	24,5	15,75	4	5,25	0,25
1792	2	25,75	13	3	5,75	0,25
1793	3	24,25	13,5	2	5,25	0,25
1794	3,75	19,22	17,25	2	5	0,25
1795	5	18,52	16	3,25	3,5	0,75
1796	3,25	13,75	22,25	1,75	3	0,25
1797	3,25	17,04	21,5	1,75	2	-
1798	3	22	19,13	2,25	2,25	0,17
1799	3,5	22,25	18,13	3,25	2,13	0,38
1800	3,42	26	16,62	2,5	2,75	0,38
1801	4,5	23,75	14,63	3,5	2	0,5
1802	3,63	27,75	13,01	3,5	3	0,5
1803	2,5	25,25	19	3,66	4,5	1
1804	2,66	27	18,25	3	3,5	0,33
1805	3,38	22	20,5	3,25	2,75	0,5
1806	3	23,88	19,5	5,75	2,5	1,13
1807	1,13	27	17	3,5	4,88	0,63
1808	2,17	24,08	20,25	3	4,33	0,92
1809	2,5	17	21	3,25	4	0,38
1810	2	24	19,25	4,5	3,25	0,5
1811	3	23,88	20,5	3	3,63	0,5
1812	2,38	24,75	18,5	5	4,5	0,38

(forts)

År	Höstråg	Havre	Blandsäd	Korn	Vårråg	Vårvete
(forts)						
1813	2,38	17,25	22,25	2,25	4,75	0,63
1814	-	-	-	-	-	-
1815	-	-	-	-	-	-
1816	2,25	20	17,75	3,5	3,25	0,75
1817	2,25	13,25	19,75	5,25	4	0,63
1818	2,5	18	15,75	3,25	3	0,5
1819	2	21,75	20	4,13	4	0,38
1820	-	21,13	18	3	6,5	0,5
1821	2,75	20	17,13	2,75	3,25	0,38
1822	2,25	18,63	19,5	1,38	5,25	0,5
1823	2	21	15,75	2,13	5,5	0,5
1824	2,5	21,25	14,5	2,25	4,25	-
1825	2,38	23,5	15,63	2	5	-
1826	2	20,25	15,16	2,75	4,25	-
1827	2,25	19	15	2	5,5	-
1828	2,25	18,75	12,88	1,75	4,63	-
1829	2	16,88	16,13	2,75	5,75	-
1830	0,38	20,25	18,5	1,75	4,75	-
1831	0,88	16,88	18,5	1,13	4	0,13
1832	1,62	21,88	14,76	3,75	2	0,25
1833	1,63	15,25	14,5	2	3,25	0,25
1834	2,5	13,5	17,5	3,12	3,5	-
1835	1,25	14,75	16,25	1,75	2	-
1836	1	17,5	10,75	2,25	1,75	-
1837	1,5	12,25	13	2	2	0,25
1838	1,5	10,75	13,5	0,75	3,25	0,25
1839	2	14,75	12,25	1,75	1,5	-
1840	3,25	31	11,5	4,75	0,5	-
1841	2,83	18,25	14,5	3,25	1	-
1842	4	25,75	10,5	4	1	-
1843	3,5	36,16	-	1,5	-	-
1844	3,08	36,25	-	1,25	-	-
1845	3,16	27,66	10	1,5	-	-
1846	2,83	26,83	19,17	1,25	2	-
1847	4	21,16	10,5	1,83	4,5	-
1848	5,5	24,91	19	1,5	-	-
1849	2,5	23	15,83	1,67	1	-
1850	8,5	23,5	12,5	1	-	-
1851	9,83	39,16	12,5	-	-	-
1852	10,66	32,92	17,83	3,83	-	-
1853	9,33	55,67	17,13	6,67	-	-
1854	10,17	52,14	13,5	1	-	-
1855	13,92	27,58	12,66	6,08	-	-
1856	8	30	11,83	-	4,33	-
1857	8,83	24	15,67	13,5	9	-
1858	5,5	48,33	26,67	-	6	-
1859	12	35,16	11,16	-	4,42	-
1860	12	28,17	7,5	0,25	5,66	-
1861	5,67	17,5	9,5	1,5	4,5	0,5
1862	10	42,17	11,5	-	-	-
1863	10,58	49,13	-	-	-	-
1864	15	96,5	-	-	-	-
1865	12	63,75	-	-	-	-

Anmärkning: - - inget utsäde redovisas i räkenskapen, 1814–1815 textförluster. Det ovanliga och kvantitativt mycket obetydliga vintervetet återges inte i tabellen. Vissa förenklingar har gjorts i förhållande till originalet, bl a har sortspecificeringar utelämnats.
Källa: Räkenskapens utsädesdel.

År	Lin	Hampa	Ärter	Potatis	Vicker
1758	-	-	-	-	-
1759	-	-	-	-	-
1760	-	-	-	-	-
1761	-	-	-	-	-
1762	-	-	-	-	-
1763	-	-	-	-	-
1764	0,75	-	-	-	-
1765	-	0,75	-	-	-
1766	-	-	-	-	-
1767	-	-	-	-	-
1768	-	-	-	-	-
1769	-	-	-	-	-
1770	-	-	-	-	-
1771	-	-	-	-	-
1772	-	-	-	-	-
1773	-	-	-	-	-
1774	-	-	-	-	-
1775	-	-	-	-	-
1776	-	-	-	-	-
1777	-	-	-	-	-
1778	-	-	-	-	-
1779	-	-	-	-	-
1780	-	-	-	-	-
1781	-	-	-	-	-
1782	0,5	-	-	-	-
1783	0,75	-	-	-	-
1784	1,13	0,25	-	-	-
1785	-	-	-	-	-
1786	1,08	0,5	-	-	-
1787	0,67	0,33	-	-	-
1788	-	-	-	-	-
1789	-	-	-	-	-
1790	1,83	-	-	-	-
1791	-	-	-	-	-
1792	1,25	0,75	-	-	-
1793	0,75	0,5	-	-	-
1794	1,13	-	-	-	-
1795	1,66	-	-	-	-
1796	1,75	-	-	-	-
1797	-	-	-	-	-
1798	-	-	-	-	-
1799	0,5	-	-	-	-
1800	0,66	-	-	-	-
1801	1,5	-	-	-	-
1802	1	-	-	-	-
1803	1,75	-	-	6	-
1804	1,5	-	-	-	-
1805	1,63	-	-	2,75	-
1806	0,75	-	-	-	-
1807	1	0,25	-	6	-
1808	1,37	0,167	-	6,5	-
1809	2	0,5	-	6,5	-
1810	2,25	0,5	-	9	-
1811	1,75	0,5	-	6,25	-
1812	2	-	-	7	-
1813	1,5	-	-	4,5	-
1814	-	-	-	-	-

(forts)

År	Lin	Hampa	Ärter	Potatis	Vicker
(forts)					
1815	-	-	-	5,5	-
1816	1,25	-	-	5,5	-
1817	1,5	-	-	6	-
1818	1	-	0,17	6,5	-
1819	0,75	-	0,25	7,5	-
1820	1,13	-	-	5,5	-
1821	1,25	-	-	8	-
1822	1	-	-	8,5	-
1823	1,25	0,75	-	9	-
1824	0,75	1	-	13	-
1825	1,25	1	-	6,25	-
1826	1	0,25	-	9	-
1827	1,5	1	-	12	-
1828	-	0,75	-	11	-
1829	1	0,75	-	15,13	-
1830	0,75	0,75	-	12,75	-
1831	1	0,25	-	15,25	-
1832	0,5	0,75	-	13,5	-
1833	0,5	0,25	0,25	17,75	-
1834	1	0,5	-	16,25	-
1835	0,88	-	-	12	-
1836	1	0,66	-	16	-
1837	0,92	0,16	0,11	16,5	-
1838	0,75	0,07	0,08	14,25	-
1839	0,66	0,42	0,28	27,5	-
1840	0,83	0,75	-	36,75	-
1841	-	1	-	15	-
1842	-	-	0,17	24	-
1843	-	-	0,17	21,25	-
1844	-	-	0,25	29	-
1845	-	-	0,56	25,5	-
1846	-	0,66	-	22	-
1847	0,5	1,16	-	25	-
1848	-	1	-	25	-
1849	-	1	0,33	38	0,66
1850	-	0,66	-	32,5	0,83
1851	-	1	-	29	0,66
1852	-	-	-	29,5	1,83
1853	-	-	-	33	3,58
1854	-	0,67	-	42,5	5,73
1855	-	0,83	-	23	4,5
1856	-	0,58	-	37,5	1,5
1857	-	0,67	-	35	2,33
1858	-	-	-	32	1,5
1859	-	0,67	-	32	3
1860	-	0,17	-	30	1,75
1861	-	-	-	21	-
1862	-	-	-	-	-
1863	-	-	-	-	-
1864	-	-	-	-	6
1865	-	-	-	-	4,5

Anmärkning: - = inget utsäde redovisas i räkenskapen, 1814–1815 textförkluster. Vissa förenklingar har gjorts i förhållande till originalet, bl a har sortspecificeringar utelämnats.

Källa: Räkenskapens utsädesdel.

Bilaga 3. Jordbruksredskap i bouppteckning för Djäknebol 28/4 1819.

2 gamla järnspadar 1 skovel tävla (ett slags tväryxa att hugga ut t ex hängrännor med) bandkniv lövkniv torvjärn (skärjärn för brännodling) 4 gamla hackor järnstång 6 gamla skäror 13 gamla liar 2 ljungliar 1 hackelsekniv 5 gamla ullsaxar div linberedningsredskap 4 smörkärnor mjölkkar divse ostberedningsutrustning 5 spannar bryggekär 2 korgar div målkärl och besman 4 trägöpar 3 träskovlar div ospecificerade vagnar och slädar 1 arbetsvagn med träaxlar 1 liten sämre arbetsvagn med åkelag (slätt flak, flakvagn)	1 skrin 1 höstvagn (skördevagn, troligen med vältbar häck) 1 Mjö Båtten (gödselvagn?) 2 ärjekrokar med billar 2 harvar 1 vält 3 oxok klövsadel diverse selar och betsel hästskrapa 1 torkålla (torkbinge) diverse byttor, tråg, lådor, kar, baljor och såll 9 gamla kimmor (bunkar) varav 2 med lock 2 rissel (såll för rengöring av säd) 3 rivor 1 stickekorg 1 stor och en liten sädesörk (d v s bing) Brännvinspanna med hatt 25 skålpund kålniv 2 täljknivar 4 bolyxor 2 handyxor 4 navrar slip- och brynstenar
--	---

Anmärkning: Detta är ett urval bland bouppteckningens totalt flera hundra föremål. bl a har en del ytterligare snickarredskap inte tagits med här. Vid tolkningen av vissa termer har jag använt mig av bl a Karlén 1923, Möller 1858 och Wigforss 1913–1918.

Källa: Bouppteckning efter Anna Ausell 1819, LLA.

Bilaga 4. Första såningsdag för stråsäd på Djäknebol.

År	Vinter-råg	Vasa-råg	Larsm-råg	Vårråg	Bland-säd	Havre	Korn	Tore-korn	Vår-vete	Vinter-vete
1758	26/9	*	*	*	*	*	*	*	*	*
1759	*	*	*	24/4	1/5	8/5	21/5	*	*	*
1760	*	*	*	26/4	30/4	8/5	22/5	*	*	*
1761	14/10	*	*	20/4	29/4	6/5	8/5	*	*	*
1762	*	*	*	27/4	3/5	4/5	26/5	*	*	*
1763	*	*	*	26/4	9/5	10/5	19/5	*	*	*
1764	*	*	*	28/4	3/5	8/5	19/5	*	*	*
1765	*	*	*	27/4	4/5	9/5	23/5	*	7/5	*
1766	*	*	*	26/4	5/5	7/5	10/5	*	*	*
1767	*	*	*	4/5	9/5	13/5	23/5	*	*	*
1768	*	*	*	3/5	4/5	10/5	26/5	*	*	*
1769	*	*	*	27/4	6/5	10/5	13/5	*	6/5	*
1770	14/9	*	*	2/5	8/5	9/5	26/5	*	*	*
1771	24/10	*	*	6/5	10/5	16/5	23/5	*	15/5	*
1772	*	*	*	2/5	6/5	9/5	23/5	*	5/5	*
1773	*	*	*	26/4	3/5	10/5	21/5	*	8/5	*
1774	*	*	*	28/4	30/4	3/5	13/5	*	6/5	*
1775	*	*	*	18/4	3/5	5/5	8/5	*	5/5	*
1776	*	*	*	25/4	4/5	9/5	24/5	*	4/5	*
1777	*	*	*	29/4	6/5	10/5	24/5	*	12/5	*
1778	*	*	*	30/4	5/5	8/5	21/5	*	*	*
1779	*	*	*	28/4	4/5	5/5	21/5	*	*	*
1780	27/9	*	*	1/5	3/5	11/5	26/5	*	*	*
1781	12/10	*	*	26/4	1/5	7/5	31/5	*	*	*
1782	24/10	*	*	30/4	3/5	13/5	30/5	*	*	*
1783	13/10	*	*	25/4	28/4	8/5	26/5	*	*	*
1784	11/10	*	*	4/5	6/5	15/5	25/5	*	*	*
1785	*	*	*	29/4	4/5	10/5	7/5	*	*	*
1786	*	*	*	22/4	25/4	4/5	23/5	*	28/4	*
1787	*	*	*	25/4	28/4	3/5	21/5	*	27/4	*
1788	17/10	*	*	29/4	30/4	6/5	30/5	*	8/5	*
1789	8/10	*	*	5/5	7/5	12/5	28/5	*	5/5	*
1790	25/10	*	*	28/4	29/4	7/5	28/5	*	6/5	*
1791	17/10	*	*	14/4	21/4	2/5	17/5	*	27/4	*
1792	6/10	*	*	24/4	26/4	4/5	23/5	*	25/4	*
1793	21/10	*	*	23/4	25/4	3/5	17/5	*	30/4	*
1794	16/10	*	*	15/4	24/4	7/5	27/5	*	30/4	*
1795	29/10	*	*	23/4	28/4	2/5	28/5	*	24/4	*
1796	25/10	*	*	22/4	26/4	6/5	27/5	*	29/4	*
1797	24/10	*	*	19/4	20/4	3/5	13/5	*	*	*
1798	18/10	*	*	23/4	25/4	3/5	25/5	*	8/5	*
1799	19/10	*	*	6/5	8/5	14/5	1/6	*	10/5	*
1800	15/10	*	*	30/4	1/5	8/5	24/5	*	9/5	*
1801	22/10	*	*	28/4	28/4	7/5	22/5	*	1/5	*
1802	4/10	*	*	28/4	29/4	7/5	29/5	*	1/5	*
1803	19/10	*	*	29/4	3/5	10/5	23/5	*	7/5	*
1804	19/10	*	*	30/4	2/5	7/5	22/5	*	12/5	*
1805	14/10	*	*	3/5	7/5	13/5	25/5	*	13/5	*
1806	20/10	*	*	1/5	2/5	6/5	23/5	*	9/5	*
1807	17/10	*	*	1/5	2/5	12/5	25/5	*	12/5	*
1808	15/10	*	*	30/4	2/5	6/5	16/5	*	10/5	*
1809	14/10	*	*	5/5	8/5	13/5	18/5	*	10/5	*
1810	15/10	*	*	3/5	4/5	7/5	25/5	*	12/5	*
1811	15/10	*	*	27/4	27/4	7/5	24/5	*	11/5	*

(forts)

År	Vinter-råg	Vasa-råg	Larsm-råg	Vårråg	Bland-säd	Havre	Korn	Tore-korn	Vår-vete	Vinter-vete
(forts)										
1812	27/10	*	*	6/5	9/5	14/5	22/5	*	16/5	*
1813	19/10	*	*	24/4	27/4	5/5	20/5	*	10/5	*
1814	29/10	*	*	22/4	3/5	9/5	25/5	21/5	12/5	*
1815	23/10	*	*	27/4	28/4	5/5	19/5	10/5	10/5	*
1816	16/10	*	*	2/5	3/5	10/5	24/5	22/5	11/5	*
1817	20/10	*	*	29/4	1/5	8/5	24/5	16/5	2/5	*
1818	17/10	*	*	30/4	2/5	9/5	22/5	19/5	16/5	*
1819	*	*	*	19/4	22/4	30/4	19/5	7/5	7/5	*
1820	19/10	*	*	27/4	1/5	3/5	24/5	24/5	12/5	*
1821	22/10	*	*	25/4	30/4	4/5	21/5	22/5	11/5	*
1822	31/10	*	*	23/4	25/4	1/5	28/5	28/5	8/5	*
1823	21/10	*	*	2/5	5/5	12/5	26/5	26/5	16/5	*
1824	23/10	*	*	1/5	27/4	4/5	26/5	26/5	*	*
1825	24/10	*	*	30/4	27/4	5/5	25/5	25/5	*	*
1826	16/10	*	*	28/4	29/4	8/5	25/5	25/5	*	*
1827	26/10	*	*	28/4	28/4	5/5	26/5	26/5	*	*
1828	14/11	*	*	29/4	2/5	8/5	27/5	27/5	*	*
1829	*	3/10	*	5/5	7/5	14/5	29/5	*	*	*
1830	*	8/10	*	29/4	30/4	6/5	27/5	*	*	*
1831	*	1/10	*	27/4	30/4	6/5	31/5	*	26/5	*
1832	*	1/10	*	21/4	27/4	1/5	21/5	*	23/5	*
1833	*	30/9	*	2/5	3/5	4/5	21/5	*	11/5	28/10
1834	*	20/10	*	21/4	23/4	2/5	17/5	20/5	*	27/10
1835	*	24/10	*	23/4	27/4	4/5	22/5	*	*	9/10
1836	*	24/10	*	23/4	25/4	4/5	28/5	*	*	25/10
1837	*	16/10	*	12/5	10/5	16/5	29/5	*	23/5	23/10
1838	*	22/10	*	10/5	10/5	8/5	29/5	*	26/5	24/10
1839	*	18/10	*	11/5	11/5	14/5	1/6	*	*	*
1840	*	28/10	*	1/5	28/4	27/4	1/6	*	*	*
1841	*	27/10	*	1/5	30/4	4/5	25/5	7/5	*	*
1842	8/10	*	*	28/4	4/5	26/4	27/5	*	*	*
1843	30/10	*	*	*	*	4/5	6/6	*	*	*
1844	22/10	*	*	*	*	11/5	29/5	*	*	*
1845	*	25/10	*	*	14/5	14/5	2/6	*	*	*
1846	*	13/10	*	2/5	5/5	27/4	20/5	*	*	*
1847	*	11/10	*	8/5	7/5	10/5	1/6	*	*	*
1848	*	*	16/10	10/5	4/5	5/5	22/5	*	*	*
1849	*	*	11/10	30/4	5/5	28/4	26/5	*	*	*
1850	*	21/10	*	*	6/5	6/5	24/5	*	*	*
1851	*	*	3/9	*	9/5	10/5	*	*	*	*
1852	*	*	*	*	7/5	4/5	28/5	*	*	*
1853	*	*	6/10	13/5	7/5	7/5	30/5	*	*	*
1854	*	*	9/9	*	5/5	26/4	1/6	*	*	*
1855	*	*	17/9	*	12/5	4/5	2/6	*	*	*
1856	*	*	30/9	29/4	8/5	10/5	*	*	*	*
1857	*	*	12/9	28/4	2/5	1/5	30/5	*	*	*
1858	*	*	11/9	22/4	24/4	24/4	*	*	*	*
1859	*	*	30/8	30/4	3/5	3/5	*	*	*	*
1860	*	*	22/9	25/4	28/4	30/5	18/5	*	*	*
1861	*	*	16/9	29/4	29/4	26/4	27/5	*	30/4	*
1862	*	*	26/9	*	2/5	5/5	*	*	*	12/11
1863	*	*	*	*	*	24/4	*	*	*	*
1864	*	*	*	*	*	7/5	*	*	*	*

Källa: Räkenskapens utsädesdel.

Bilaga 5. Första såningsdag för ärtväxter, potatis, lin och hampa.

År	Ärter	Vicker	Potatis	Lin	Hampa
1758 – 63	*	*	*	*	*
1764	*	*	*	tonad 20/5	
1765 – 81	*	*	*	*	*
1782	*	*	*	30/5	*
1783	*	*	*	26/5	*
1784	*	*	*	18/5	*
1785	*	*	*	*	*
1786	*	*	*	13/5	20/5
1787	*	*	*	21/5	19/5
1788	*	*	*	tonad 22/5	
1789	*	*	*	tonad 20/5	
1790	*	*	*	27/5	27/5
1791	*	*	*	18/5	18/5
1792	*	*	8/5	23/5	23/5
1793	*	*	*	18/5	18/5
1794	*	*	*	21/5	*
1795	*	*	*	22/5	*
1796	*	*	*	27/5	*
1797	*	*	*	*	*
1798	*	*	9/5	*	*
1799	*	*	*	1/6	*
1800	*	*	*	23/5	*
1801	*	*	*	27/5	*
1802	*	*	29/5	29/5	*
1803	*	*	*	23/5	*
1804	*	*	*	26/5	*
1805	*	*	24/5	24/5	*
1806	*	*	*	23/5	*
1807	*	*	9/5	21/5	26/5
1808	*	*	28/4	16/5	16/5
1809	9/5	*	16/5	18/5	19/5
1810	*	*	15/5	23/5	25/5
1811	*	*	14/5	17/5	22/5
1812	*	*	23/5	16/5	*
1813	*	*	13/5	20/5	*
1814	*	*	11/5	21/5	*
1815	*	*	13/5	17/5	*
1816	*	*	20/5	22/5	*
1817	*	*	7/5	16/5	*
1818	*	*	13/5	20/5	*
1819	*	*	3/5	12/5	*
1820	*	*	10/5	18/5	*
1821	*	*	9/5	22/5	*
1823	*	*	13/5	21/5	23/5
1824	*	*	4/5	26/5	26/5
1825	*	*	10/5	18/5	18/5
1826	*	*	18/5	24/5	24/5
1827	*	*	14/5	23/5	18/5
1828	*	*	13/5	*	21/5
1829	*	*	13/5	20/5	19/5
1830	*	*	10/5	27/5	27/5
1831	*	*	16/5	21/5	20/5

(forts)

År	Ärter	Vicker	Potatis	Lin	Hampa
1822	*	*	27/4	22/5	*
1832	*	*	1/5	23/5	22/5
1833	2/5	*	8/5	22/5	21/5
1834	*	*	23/4	17/5	14/5
1835	*	*	6/5	20/5	20/5
1836	28/4	*	9/5	24/5	24/5
1837	23/5	*	19/5	26/5	24/5
1838	11/5	*	11/5	1/6	29/5
1839	16/5	*	23/5	30/5	24/5
1840	*	*	1/5	27/5	23/5
1841	*	*	19/5	*	22/5
1842	30/4	*	28/4	*	*
1843	5/5	*	11/5	*	*
1844	11/5	*	15/5	*	*
1845	15/5	*	15/5	*	*
1846	*	*	11/5	*	20/5
1847	*	*	20/5	29/5	28/5
1848	*	*	9/5	*	22/5
1849	27/4	*	10/5	*	23/5
1850	6/5	*	10/5	*	23/5
1851	*	*	20/5	*	20/5
1852	*	28/4	18/5	*	*
1853	*	4/5	19/5	*	*
1854	*	25/4	18/5	*	23/5
1855	*	4/5	22/5	*	24/5
1856	*	29/5	23/5	*	29/5
1857	*	5/5	19/5	*	16/5
1858	*	22/4	8/5	*	*
1859	*	30/4	25/5	*	25/5
1860	*	8/5	9/5	*	23/5
1861	*	*	8/5	*	*
1862–63	*	*	*	*	*
1864	*	21/4	*	*	*
1865	*	april	*	*	*

Anmärkning: "tonad" är ett dialektalt ord för spånadsväxter.
Källa: Räkenskapens utsädesdel.

Bilaga 6. Gödslad andel av olika slags utsäde på Djäknebol
1780–1864 (% av tunnor).

År	ÄRT	VICK	HAMP	POT	LIN	VÅV	HAV	KORN	HÖRÅ	VÅRÅ	BLAND
1780	.	.	.	.	.	.	0	73	.	48	0
1781	.	.	.	.	.	.	.	.	0	.	.
1782	.	.	.	.	0	.	0	0	0	100	0
1783	.	.	.	.	0	.	25	0	0	38	0
1784	.	.	0	.	0	.	0	0	0	0	70
1785	.	.	.	.	.	.	2	0	100	61	0
1786	.	.	0	.	0	0	0	0	.	50	0
1787	.	.	0	.	16	100	0	100	.	36	0
1788	.	.	.	.	.	100	0	0	.	56	0
1789	.	.	.	.	.	100	0	0	0	100	0
1790	.	.	.	.	0	0	0	0	0	100	0
1791	.	.	.	.	.	100	15	100	90	38	11
1792	.	.	0	.	0	0	0	0	0	100	0
1793	.	.	0	.	0	0	0	0	100	48	41
1794	.	.	.	.	0	100	6	100	100	100	0
1795	.	.	.	.	0	0	0	0	80	100	19
1796	.	.	.	.	0	100	0	100	100	100	45
1797	.	.	.	.	.	.	0	100	100	100	34
1798	.	.	.	.	.	0	5	0	100	100	33
1799	.	.	.	.	0	0	18	100	29	100	19
1800	.	.	.	.	76	100	0	100	93	64	20
1801	.	.	.	.	0	100	15	100	0	100	29
1802	.	.	.	.	0	100	0	71	0	0	73
1803	.	.	.	0	100	100	0	96	90	0	32
1804	.	.	.	.	100	0	11	100	0	100	73
1805	.	.	.	100	54	100	10	62	100	100	50
1806	.	.	.	.	100	100	4	100	0	100	27
1807	.	.	100	17	100	99	32	64	0	69	27
1808	0	.	100	100	73	100	9	100	65	89	24
1809	100	.	100	54	25	0	0	100	100	100	13
1810	.	.	100	89	44	100	2	56	100	19	49
1811	.	.	100	100	100	100	0	100	6	100	44
1812	.	.	.	100	50	99	0	65	100	100	0
1813	.	.	.	100	100	99	0	100	37	79	18
1814	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1815	.	.	.	0	.	.	.	.	.	.	.
1816	.	.	.	100	80	100	0	86	0	100	39
1817	.	.	.	100	83	100	30	67	22	100	32
1818	.	.	.	77	0	0	0	100	20	67	16
1819	.	.	.	47	100	0	0	97	0	100	23
1820	.	.	.	100	100	50	0	100	.	85	17
1821	.	.	.	0	80	66	8	100	100	100	31
1822	.	.	.	100	0	100	11	100	0	100	21
1823	.	.	100	100	100	100	0	100	100	100	18
1824	.	.	100	62	100	.	12	100	60	100	22
1825	.	.	100	32	100	.	25	100	16	100	26
1826	.	.	100	100	100	.	10	100	50	100	42
1827	.	.	100	100	100	.	4	100	0	100	8
1828	.	.	50	100	.	.	13	100	0	65	31
1829	.	.	100	67	100	.	4	0	0	100	19
1830	.	.	100	8	100	.	14	100	17	100	0

(forts)

År	ÄRT	VICK	HAMP	POT	LIN	VÄV	HAV	KORN	HÖRÅ	VÄRÅ	BLAND
(Forts)											
1831	.	.	0	0	100	96	0	100	99	75	38
1832	.	.	100	7	100	100	0	67	8	100	58
1833	0	.	100	97	100	100	0	100	69	100	38
1834	.	.	100	100	75	.	22	40	100	71	46
1835	.	.	.	100	99	.	20	100	100	100	100
1836	.	.	0	19	0	.	0	100	100	0	44
1837	0	.	19	24	19	100	0	0	100	100	27
1838	0	.	0	0	0	0	26	0	0	100	0
1839	0	.	0	51	19	.	0	100	0	100	0
1840	.	.	0	70	100	.	14	100	0	100	0
1841	.	.	75	0	.	.	25	69	0	0	36
1842	0	.	.	69	.	.	0	100	56	100	74
1843	74	.	.	95	.	.	32	100	0	.	.
1844	75	.	.	93	.	.	58	100	0	.	.
1845	22	.	.	88	.	.	0	100	0	.	100
1846	.	.	100	100	.	.	0	100	0	100	58
1847	.	.	100	100	0	.	2	100	0	0	43
1848	.	.	100	100	.	.	0	78	17	.	60
1849	0	0	0	88	.	.	0	50	60	100	88
1850	.	0	0	94	.	.	0	100	0	.	100
1851	.	0	100	83	.	.	84	.	0	.	100
1852	.	100	.	100	.	.	0	87	14	.	100
1853	.	0	.	100	.	.	0	100	88	.	89
1854	.	20	99	100	.	.	6	100	0	.	91
1855	.	48	100	100	.	.	0	100	48	.	100
1856	.	100	72	97	.	.	0	.	100	0	56
1857	.	0	99	57	.	.	0	33	100	0	0
1858	.	100	.	100	.	.	53	.	100	0	13
1859	.	0	0	0	.	.	0	.	0	83	0
1860	.	100	98	98	.	.	0	0	63	0	0
1861	.	.	.	100	.	0	39	100	100	100	0
1862	.	.	.	.	.	.	0	.	100	.	0
1863	.	.	.	.	.	.	49	.	100	.	.
1864	.	0	.	.	.	.	0	.	100	.	.

Anm: Andel utsäde som fått något slags gödsel avses utan hänsyn till gödselmängd. ÄRT=ärtor, VICK = vicker, HAMP=hampa, POT=potatis, VÄV=värvete, HÖRÅ=höstråg, VÄRÅ=värråg, BLAND=blandsäd.
Källa: Räkenskapens utsädesdel.

Bilaga 7. Korntal för sädesslag enligt Djäknebols räkenskaper 1761–1861.

År	Värråg	Höstråg	Korn	Havre	Blandsäd	Värvete	Vintervete
1761	5,10	-	4,00	3,38	3,85	-	-
1762	5,67	2,75	5,56	4,10	4,17	-	-
1763	2,52	-	4,92	4,43	4,70	-	-
1764	4,91	-	4,38	2,72	3,92	-	-
1765	5,56	-	8,00	4,46	4,10	4,00	-
1766	3,69	-	6,50	5,05	4,80	-	-
1767	4,23	-	7,71	2,97	5,22	-	-
1768	3,74	-	5,96	3,78	4,64	-	-
1769	4,03	-	2,83	2,71	4,30	1,50	-
1770	6,69	-	4,29	3,72	4,45	-	-
1771	2,62	-	6,62	3,34	3,28	2,00	-
1772	4,24	2,50	5,65	3,92	3,46	3,00	-
1773	3,09	-	6,80	4,76	5,27	2,50	-
1774	4,40	-	8,94	3,62	4,17	4,00	-
1775	4,71	-	5,93	4,09	5,90	7,00	-
1776	3,04	-	5,25	3,35	4,00	1,50	-
1777	4,00	-	6,44	4,17	4,93	-	-
1778	4,09	-	7,17	3,62	4,14	-	-
1779	3,91	-	6,57	3,19	3,82	-	-
1780	2,43	-	3,55	2,99	3,10	-	-
1781	4,00	2,17	4,83	2,93	2,79	-	-
1782	3,50	4,31	6,17	3,36	3,93	-	-
1783	2,81	3,71	3,82	1,84	2,82	-	-
1784	5,00	6,21	4,00	3,37	4,19	-	-
1785	3,78	2,75	3,63	4,34	4,66	-	-
1786	3,82	-	10,15	4,38	4,79	12,50	-
1787	5,92	-	7,36	3,97	5,17	2,50	-
1788	3,04	-	7,14	3,93	3,50	1,00	-
1789	3,26	4,50	6,71	5,35	4,53	4,00	-
1790	5,13	7,20	6,15	4,24	6,16	6,00	-
1791	3,62	2,80	6,13	3,20	3,63	6,00	-
1792	3,26	4,63	4,25	2,89	3,69	5,00	-
1793	3,95	5,67	4,38	3,15	3,33	8,00	-
1794	2,55	4,8	2,5	2,11	2,04	4,00	-
1795	3,43	6,20	3,38	3,15	3,06	4,00	-
1796	3,58	4,77	4,71	3,53	3,81	3,00	-
1797	3,00	3,85	2,86	3,49	4,84	-	-
1798	2,11	4,50	4,33	2,58	3,08	5,88	-
1799	3,64	5,64	5,08	3,62	3,05	3,95	-
1800	3,45	4,61	4,20	2,00	2,83	3,29	-
1801	3,00	4,11	4,14	2,88	3,18	3,50	-
1802	3,75	1,72	5,14	4,05	4,21	6,50	-
1803	2,56	1,80	3,21	2,76	3,64	2,00	-
1804	3,14	4,14	4,67	3,41	3,52	-	-
1805	4,36	3,48	4,00	4,18	3,89	7,00	-
1806	4,80	2,33	2,74	3,41	3,50	3,10	-
1807	3,18	3,54	4,29	2,67	2,85	3,97	-
1808	3,35	4,03	2,67	1,76	1,98	1,63	-
1809	3,56	5,80	3,69	3,06	3,39	7,89	-
1810	3,46	7,88	4,11	2,85	2,60	4,00	-
1811	3,58	3,50	2,67	1,99	2,28	0,34	-

(forts)

År	Vårråg	Höstråg	Korn	Havre	Blandsäd	Vårvete	Vintervete
1812	3,83	5,88	4,80	2,21	3,20	2,63	-
1813	3,11	4,62	5,22	3,04	3,29	2,38	-
-	-	-	-	-	-	-	-
1816	3,85	4,22	8,50	3,28	3,80	2,33	-
1817	2,31	6,56	5,29	3,70	2,76	3,97	-
1818	4,75	3,80	5,77	3,88	3,94	5,00	-
1819	3,13	3,50	4,79	2,71	3,39	5,26	-
1820	3,38	-	5,00	3,94	3,42	5,00	-
1821	3,77	6,55	5,45	3,73	3,91	7,89	-
1822	2,57	2,11	6,88	2,68	4,90	3,00	-
1823	4,09	6,00	7,98	3,19	4,06	2,00	-
1824	4,82	4,70	7,56	4,48	3,67	-	-
1825	2,95	4,20	6,25	2,99	3,31	-	-
1827	2,91	4,67	6,13	2,61	2,82	-	-
1828	2,75	3,89	4,71	2,85	2,64	-	-
1829	3,00	1,00	5,18	3,44	3,72	-	-
1830	3,37	6,58	7,14	2,86	3,01	-	-
1831	1,75	3,69	7,08	2,22	3,45	7,69	-
1832	8,13	18,32	5,47	3,82	4,64	7,00	-
1833	4,62	10,12	6,00	4,03	3,53	8,00	-
1834	3,43	4,20	3,69	2,48	2,91	-	4,00
1835	6,50	7,20	6,00	2,14	3,29	-	-
1836	4,57	15,50	7,11	2,73	4,09	-	4,00
1837	4,00	7,50	4,00	2,37	3,08	-	1,00
1838	4,00	6,67	-	-	-	-	0,00
1839	6,67	3,25	4,14	3,59	5,33	-	0,00
1840	6,00	6,77	4,95	2,90	2,70	-	-
1841	5,00	5,65	2,22	5,64	4,34	-	-
1842	-	4,94	4,00	5,79	0,55	-	-
1843	-	6,57	6,00	4,15	-	-	-
1844	-	7,31	4,80	4,58	-	-	-
1845	-	7,91	4,67	3,76	4,88	-	-
1846	3,25	4,24	4,80	2,46	3,21	-	-
1847	2,22	7,38	6,01	2,72	6,67	-	-
1848	-	6,55	6,00	2,61	6,00	-	-
1849	-	6,80	3,59	6,15	1,86	-	-
1850	-	4,12	8,00	3,89	6,60	-	-
1851	-	2,90	-	2,92	3,36	-	-
1852	-	4,05	8,96	3,18	5,75	-	-
1853	-	4,34	3,30	1,48	2,39	-	-
1854	-	6,69	3,33	1,95	4,30	-	-
1855	-	4,44	3,95	4,89	5,49	-	-
1856	7,97	8,46	-	3,37	5,92	-	-
1857	6,55	4,17	3,33	2,46	4,69	-	-
1858	3,64	7,70	-	4,24	4,71	-	-
1859	4,41	8,81	-	1,41	3,81	-	-
1860	5,30	7,05	9,32	3,15	2,50	-	-
1861	7,15	0,82	11,89	1,58	5,37	7,66	-

Källa: Räkenskapens utsädes- och tröskkonton.

Bilaga 8. Vädret i Torup 1758 – 1865.

För den undersökningsperiod som varit aktuell för undersökningen kring Djäknebol föreligger inga löpande väderobservationer för gården eller ens socknen. Väderstationen i Torup öppnade först 1972. Det närmaste man kan komma är den temperatur- och nederbördsserie som föreligger från staden Lund 1741 – 1870.¹

Klimatet i Lund har säkert varit representativt för ett ganska stort område runt denna stad, och t ex ofta liknat det i Torup om än påverkat av höjdskillnaderna mm. Temperaturerna samvarierar även för orter på relativt långa avstånd. Exempel på detta är sommarmedeltemperaturerna i Göteborg och Stockholm. Skillnaden mellan dessa två städers kurvor består främst i att Stockholms sommartemperaturer ligger två grader över den från Göteborg – men de relativa upp- och nedgångarna överensstämmer påfallande väl.² Liknande samvariation förekommer beträffande nederbörden, även om de regionala nivåskillnaderna där procentuellt är större än vad gäller temperaturen.³

Nederbörden varierar mer mellan närliggande områden än temperaturerna. Man har t ex observerat att området norr om Hallandsås haft ett torrare väder än sydsidan – molnens nederbörd har så att säga regnat av sig på åsen innan molnen dragit vidare mot nordöst.⁴

Att vädret ofta samvarierar över mycket stora områden beror på att temperaturförhållandena inom vart och ett av de många passerande lågtrycken är ganska likartade och att lågtrycksområdena kan gå fram på fronter som är tusentals km breda.

Utifrån de skillnader som brukar finnas i vår tid mellan vädret i Lund och i Torup, har en rekonstruktion företagits av det historiska vädret med hjälp av främst uppgifterna från Lund.

Väderserien från Lund omfattar morgon- och aftonobservationer av lufttemperaturen

och förefaller i stort homogen. Mindre exakt torde nederbördsnätningen ha varit, dels för att tömningen av regnmätaren ägt rum på ibland oregelbundna tider, dels för att fast nederbörd kanske inte samlats in på ett tillfredsställande sätt.⁵ Detta tycks bekräftas av en jämförelse med vår tids nederbörd i området där rekonstruktionens värden hamnar betydligt lägre.

Temperaturdata återges i den lundensiska serien i femdagarsperioder. För att få en hanterbar mängd data har jag dels räknat om dessa femdagarsdata till månadsmedeltal, dels nöjt mig med att använda morgondata.⁶ När en femdagarsperiod sträckt sig över ett månadsskifte har den förts till den månad där perioden haft flest dagar.

För att "räkna om" lundaväder till torupväder har jag använt mig av meteorologiska sk referensnormaler, som månadsvis ger temperaturskillnaden mellan de två orterna i vår tid i grader och nederbördsskillnaden i kvoter där Torups nederbörd t ex anges som 1,63 gånger Lunds för en viss månad.⁷ Jag har inte tagit hänsyn till att referensnormalerna avser ett medeltal av mätresultat från morgon, middag och kväll medan de av mig använda data från Lund endast avser morgontemperatur. Konsekvensen är att mina temperaturer ligger något lägre än de man skulle fått med moderna mätprinciper.⁸

Serien från Lund uppvisar en del luckor, särskilt för lufttemperaturerna där uppgifter saknas 1821 – 1833. För att supplera denna lucka har jag knutit ihop temperaturdata för Köpenhamn med rekonstruktionen för Torup genom att undersöka sex överlappande år kring denna lucka (1818, 1819, 1820, 1834, 1835, 1836) och korrigera med den genomsnittliga skillnaden Torup – Köpenhamn månad för månad dessa år.⁹

Rekonstruktionens data återfinns på följande sidor.

Rekonstruktion av månadsmedeltemperaturerna i Torup 1758–1865 (C).

År	Jan	Feb	Mars	Apr	Maj	Juni	Juli	Aug	Sept	Okt	Nov	Dec	Års- genomsnitt
1758	-6.9	-5.2	-2.3	0.9	9.8	12.7	12.3	12.8	8.6	3.4	1.4	-1.5	3.8
1759	-0.2	-0.3	0.7	2.8	7.1	13.3	16.2	14.3	10.3	5.7	-0.7	-4.7	5.4
1760	-6.7	-4.1	-2.8	2.2	8.1	15.2	13.8	14.0	12.0	6.0	1.1	-9.5	4.1
1761	-1.6	-1.8	1.5	3.1	9.1	14.0	13.7	14.3	13.3	3.1	2.0	-2.9	5.7
1762	-1.3	-3.7	-4.8	3.7	7.4	12.7	13.7	11.5	9.5	2.5	1.7	-2.0	4.2
1763	-6.3	-2.2	-2.2	1.0	7.6	10.4	13.8	13.7	9.7	4.1	-0.3	0.6	4.2
1764	-2.5	0.2	-2.0	2.4	9.0	10.0	16.5	13.1	10.2	3.7	-0.1	-2.4	-4.8
1765	-2.7	-5.4	0.3	3.3	6.5	11.8	12.0	13.4	10.1	5.6	1.8	-2.6	4.5
1766	-4.5	-5.7	-0.9	4.2	8.2	13.5	14.7	14.0	11.7	4.9	2.7	-3.7	4.9
1767	-9.2	-3.0	-0.6	0.4	6.3	10.4	12.7	13.8	13.0	5.9	3.4	-2.1	4.3
1768	-5.6	-5.1	-4.2	1.9	6.8	12.4	13.6	14.5	10.0	5.2	2.1	0.1	4.3
1769	-1.6	-3.5	-0.6	1.5	7.3	12.0	13.5	12.0	11.3	2.1	0.4	-1.4	4.4
1770	-4.9	-2.9	-6.7	1.0	7.5	11.7	14.5	14.6	11.6	7.3	-0.9	-1.1	4.3
1771	-7.0	-7.7	-7.4	-1.6	7.6	13.9	13.7	12.2	10.1	5.9	-0.4	0.1	3.3
1772	-3.9	-5.4	-4.4	1.2	6.3	12.8	13.7	13.1	10.6	7.2	4.3	0.4	4.7
1773	-1.1	-4.2	-1.9	3.2	10.7	12.6	13.6	13.1	11.9	8.0	1.8	-0.1	5.6
1774	-6.7	-3.6	-1.5	3.2	7.4	12.0	14.3	13.1	9.7	4.9	-6.0	-5.1	3.5
1775	-4.1	-1.3	0.5	1.5	6.9	12.7	14.1	14.8	13.5	6.6	-1.3	-0.6	5.3
1776	-10.2	-3.2	-1.3	1.2	5.2	11.0	13.2	12.9	9.2	5.0	1.5	-1.5	3.6
1777	-5.4	-6.1	-3.3	-0.1	7.3	9.7	11.7	12.1	8.4	4.3	1.6	-2.0	3.2
1778	-4.4	-5.2	-1.6	4.2	7.3	10.7	13.4	12.2	8.8	1.6	1.4	1.0	4.1
1779	-3.2	0.4	0.4	3.2	8.3	10.6	12.4	14.8	12.4	8.0	0.2	-2.3	5.4
1780	-5.3	-7.0	1.1	-0.6	7.2	9.8	12.3	11.2	9.5	6.4	-1.2	-3.7	3.3
1781	-5.7	-3.6	-0.9	1.4	5.4	11.5	13.7	14.6	12.1	4.3	1.6	-4.4	4.2
1782	-2.4	-6.8	-5.3	0.0	3.6	8.2	10.3	10.6	8.7	3.1	-2.8	-3.0	2.0
1783	-4.2	-2.1	-4.2	2.1	7.4	12.0	13.3	12.8	9.8	6.2	-1.2	-4.4	4.0
1784	-8.5	-6.6	-7.9	-1.5	5.4	9.1	11.0	11.2	8.7	2.8	1.4	-4.9	1.7
1785	-4.7	-8.8	-9.5	-1.9	3.5	9.8	11.3	10.9	9.6	3.8	1.8	-3.9	1.8
1786	-5.4	-5.5	-7.2	0.6	4.5	10.4	10.7	11.1	8.7	2.7	-3.5	-2.7	2.0
1787	-3.9	-2.4	-0.8	-0.4	5.6	9.8	10.7	11.5	8.8	6.1	-1.0	-2.1	3.5
1788	-2.4	-7.0	-5.3	1.4	5.9	10.1	13.3	11.1	9.6	3.5	-0.6	-12.0	2.3
1789	-8.9	-4.1	-10.6	-1.3	7.1	10.7	11.6	12.6	10.8	6.6	0.6	2.0	3.1
1790	-1.1	-1.2	-0.0	-1.9	6.2	9.3	10.0	11.1	8.6	3.1	-1.1	-2.1	3.4
1791	-0.4	-1.9	-0.0	2.6	4.8	9.2	12.3	12.4	7.8	4.0	0.5	-2.9	4.0
1792	-4.8	-5.3	-3.4	1.5	4.7	9.8	12.5	12.3	8.9	2.3	0.4	-2.1	3.1
1793	-4.4	-2.4	-3.1	-0.4	4.6	8.9	11.8	12.7	8.2	6.0	-0.0	-3.1	3.2
1794	-3.2	.	.	2.8	6.6	9.5	12.7	11.1	8.3	4.9	1.2	-4.2	.
1795	-8.4	-7.4	-5.3	2.1	4.3	8.9	10.3	10.9	9.5	6.4	-1.3	-0.9	2.4
1796	1.4	-3.1	-5.0	0.4	3.8	9.5	10.8	11.9	10.6	3.9	-1.8	-6.5	3.0
1797	-3.3	-1.5	-2.7	0.6	5.9	8.7	12.0	12.0	11.5	5.2	-1.1	-1.8	3.8
1798	-4.5	-2.9	-3.0	1.9	7.7	10.4	12.7	13.3	10.7	5.2	-1.1	-6.9	3.6
1799	-6.1	-11.6	-6.4	-2.4	3.5	8.7	11.2	10.6	9.1	4.7	1.8	-7.1	1.3
1800	-6.7	-7.8	-8.3	2.8	6.8	.	9.8	11.2	9.8	4.9	2.1	-1.8	.
1801	-3.7	-5.1	-0.7	0.6	8.4	9.6	11.9	11.2	9.6	6.3	1.0	-4.0	3.8
1802	-8.3	-3.6	-1.5	1.6	3.7	8.4	9.8	12.3	9.1	6.5	0.2	-3.1	2.9
1803	-10.2	-7.7	-4.6	.	5.1	8.1	11.7	11.9	8.0	3.4	-1.0	-5.2	.
1804	-3.1	-8.0	-6.8	-0.3	5.4	9.8	.	12.3	10.2	4.9	-3.8	-6.8	.
1805	-6.5	-8.1	-3.5	-1.2	4.0	.	11.7	12.8	10.2	.	-1.3	-2.4	.
1806	-2.0	-2.4	-3.1	-1.7	5.7	8.8	11.1	12.9	11.8	5.2	1.4	0.6	4.0
1807	-3.7	-3.0	-4.9	0.2	7.2	10.9	14.4	17.9	10.6	5.0	-0.1	-1.4	4.4
1808	-3.7	-7.4	-5.5	-0.1	8.6	13.2	16.7	14.9	11.2	4.5	-4.6	-10.0	3.2
1809	-11.8	-5.1	-3.2	-1.5	9.5	12.7	13.9	14.7	12.3	4.7	1.4	-0.0	4.0
1810	-3.6	-6.2	-4.5	-0.7	6.1	12.1	15.1	14.3	11.2	2.9	0.1	-3.4	3.6
1811	-5.3	-3.9	0.8	2.0	9.6	13.8	16.7	14.6	12.1	6.6	1.1	-1.5	5.6
1812	-3.4	-3.1	-5.1	1.7	7.7	13.7	14.2	13.1	8.3	4.3	-1.6	-7.1	3.6
1813	-2.9	-0.6	-0.4	4.2	7.9	13.6	16.2	14.6	8.7	0.9	-0.3	-1.0	5.1
1814	-10.3	-9.7	-4.3	2.0	4.7	9.2	13.7	13.1	7.8	3.3	2.4	-9.7	2.6

(forts)

År	Jan	Feb	Mars	Apr	Maj	Juni	Juli	Aug	Sept	Okt	Nov	Dec	Års- genomsnitt
(forts)													
1815	-5,0	-1,3	0,6	2,1	8,0	10,1	10,9	11,9	8,5	5,3	0,6	-3,3	4,0
1816	-3,1	-7,1	-2,4	1,1	5,8	11,4	13,9	11,5	7,9	4,0	-1,3	-2,9	3,2
1817	-0,7	-0,6	-1,3	0,1	7,6	11,7	12,5	12,2	10,6	1,4	2,1	-5,6	4,2
1818	-2,7	-2,5	0,1	0,3	7,1	11,8	13,7	13,1	11,2	5,8	1,2	-2,3	4,7
1819	-0,3	-1,8	-0,2	2,2	10,7	15,2	15,0	16,3	12,5	3,9	-1,4	-4,6	5,6
1820	-6,4	-3,1	-2,2	3,1	7,2	9,5	10,3	11,9	9,0	4,1	-0,7	-4,6	3,2
1821	-4,0	-4,2	-2,6	3,9	6,6	9,4	10,3	12,0	11,6	7,3	2,5	0,5	4,4
1822	-1,1	0,5	1,6	4,0	9,0	12,7	12,9	12,9	9,9	7,2	3,7	-1,9	6,0
1823	-6,5	-5,1	-2,0	1,1	7,7	11,8	11,4	13,6	10,4	6,5	2,8	-0,3	4,3
1824	0,2	-1,3	-1,4	2,6	7,3	12,6	11,8	12,5	12,6	5,4	1,9	0,3	5,4
1825	-0,2	-2,5	-1,7	2,9	7,5	11,5	13,3	12,9	11,0	5,7	1,1	0,1	5,1
1826	-5,8	-1,8	-0,5	3,2	9,2	14,2	16,7	16,3	11,0	6,2	0,9	-0,0	5,8
1827	-4,4	-7,4	-1,6	4,2	9,0	13,9	12,7	12,6	12,3	6,2	-0,9	0,5	4,8
1828	-4,4	-4,0	-1,1	2,2	8,8	13,2	14,3	13,3	11,0	5,3	1,4	-1,8	4,9
1829	-5,6	-8,5	-4,0	-0,3	8,4	13,5	12,4	12,0	9,9	3,0	-3,0	-7,0	2,6
1830	-7,3	-8,0	-1,1	2,8	7,1	10,5	13,1	12,3	9,5	5,6	2,6	-2,7	3,7
1831	-6,5	-3,4	-2,7	3,6	7,6	12,6	15,7	15,0	9,9	8,8	-0,5	-0,0	5,0
1832	-2,4	-2,2	-0,7	3,6	6,9	13,1	11,4	13,0	9,5	5,8	-0,2	-1,7	4,7
1833	-4,3	-2,3	-3,1	0,6	9,7	12,2	13,3	10,2	10,8	5,9	1,4	-0,9	4,5
1834	-1,3	-1,7	-0,3	1,5	9,0	11,8	15,9	18,3	12,1	4,8	0,8	-2,0	5,7
1835	-1,5	-1,3	-0,6	1,7	6,6	13,3	14,5	12,0	10,4	4,8	-0,9	-2,9	4,7
1836	-3,7	-3,3	1,3	2,6	5,2	11,7	12,9	11,2	9,1	5,6	-0,0	-1,6	4,3
1837	-3,7	-3,4	-4,7	-0,0	6,2	12,1	12,4	13,7	9,3	5,8	0,6	-2,6	3,8
1838	-7,3	-10,7	-3,0	-0,5	6,5	11,9	13,8	11,5	10,4	4,6	-0,6	-0,8	3,0
1839	-3,7	-4,6	-5,1	-1,3	8,5	12,4	14,0	12,0	11,1	5,8	1,0	-4,1	3,8
1840	-4,6	-4,3	-3,1	3,3	7,1	12,1	11,5	12,5	11,1	3,7	2,9	-4,6	4,0
1841	-5,6	-7,0	-0,6	4,0	11,1	12,6	12,8	13,7	11,1	6,6	1,3	1,3	5,1
1842	-4,3	-2,3	0,3	1,9	10,2	12,7	15,7	18,8	11,9	3,1	-2,8	0,6	5,5
1843	-2,6	-3,9	-4,7	1,5	4,5	10,0	12,1	13,3	10,1	3,9	1,5	1,9	4,0
1844	-5,3	-8,1	-5,4	2,6	8,6	9,7	12,2	12,5	9,7	5,5	1,3	-4,2	3,3
1845	-2,3	-13,4	-10,8	2,8	8,6	.	20,3	17,8	13,1	6,8	3,2	-1,0	.
1846	-3,2	-2,9	2,5	.	.	.	.	.	.	.	2,0	-5,9	.
1847	-3,6	-5,3	.	.	.	.	.	.	.	4,1	3,5	-1,2	.
1848	-7,1	-2,1	0,2	3,2	10,7	14,8	13,9	12,1	9,9	7,0	0,7	0,8	5,3
1849	-5,6	-1,7	-1,8	0,9	9,3	9,4	10,7	11,5	9,2	3,3	-0,4	-3,7	3,4
1850	-7,2	-2,3	-4,5	1,7	8,5	12,8	13,6	14,4	8,7	3,4	-0,6	-1,3	3,9
1851	-2,3	-2,4	-1,8	3,2	6,6	11,0	13,1	13,4	9,1	6,9	-1,2	-0,8	4,6
1852	-0,9	-3,4	-3,5	-0,4	8,4	12,7	15,7	14,6	10,9	3,3	1,0	0,7	4,9
1853	-0,6	-8,0	-7,5	-0,1	7,1	14,1	14,4	12,5	9,5	5,1	0,1	-3,6	3,6
1854	-5,1	-3,8	-1,0	1,9	8,6	11,5	14,8	14,1	9,5	4,9	-3,4	-1,9	4,2
1855	-5,3	-11,3	-4,0	0,5	5,3	11,4	14,6	13,1	8,5	6,5	-0,3	-6,4	2,7
1856	-3,8	-5,0	-3,8	2,6	6,5	11,5	11,5	11,6	8,5	5,6	-3,4	-1,6	3,4
1857	-5,3	-3,9	-2,6	1,4	7,3	12,7	14,0	15,6	11,0	7,5	0,5	1,7	5,0
1858	-3,4	-6,4	-2,6	1,1	7,8	14,9	15,2	14,5	11,6	5,6	-3,4	-2,0	4,4
1859	-1,0	-0,6	1,6	3,2	11,1	15,4	15,8	16,5	12,0	6,3	0,9	-4,7	6,4
1860	-1,4	-7,1	-2,7	3,0	9,3	13,7	15,2	13,6	11,5	5,1	-0,5	-4,5	4,6
1861	-7,0	-1,9	0,4	2,4	6,8	15,2	16,4	14,9	10,8	6,3	1,3	-0,7	5,4
1862	-4,6	-5,3	-1,9	3,4	12,0	13,3	12,5	13,8	11,2	7,9	0,9	-1,9	5,1
1863	0,3	-0,2	0,2	5,0	9,6	14,4	13,3	14,3	12,2	8,0	2,6	-0,5	6,6
1864	-5,0	-2,9	-0,1	3,0	8,0	13,4	14,3	11,8	11,3	4,3	0,5	-1,4	4,8
1865	-3,1	-7,2	-3,5	4,2	12,9	11,5	16,7	14,1	12,4	6,0	2,5	0,1	5,6
Genom- snitt per månad	-4,2	-4,3	-2,7	1,6	7,3	11,6	13,4	13,3	10,3	5,0	0,2	-2,6	4,1

Anm: Skattningsförfarande – se texten. Punkt visar att uppgift saknas.

Källor: Se texten.

Rekonstruktion av månadnederbörden i Torup 1758–1865 (mm).

År	Jan	Feb	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug	Sept	Okt	Nov	Dec	Totalt
1758	8,1	42,5	40,3	24,5	3,2	33,1	129,5	46,0	105,9	65,03	32,6	120,1	650,8
1759	83,9	22,7	56,1	38,7	25,1	61,9	5,4	32,9	115,0	79,2	62,8	38,6	622,3
1760	44,3	37,5	42,2	23,6	24,5	121,2	59,6	74,0	145,6	207,0	95,4	99,6	974,5
1761	23,5	104,0	21,8	51,2	55,9	17,3	129,3	60,2	141,4	153,9	106,6	13,0	878,1
1762	47,5	102,4	19,7	17,6	29,3	9,8	102,0	188,7	94,9	161,7	85,0	28,2	886,8
1763	5,2	94,0	52,1	21,7	86,5	89,6	72,4	87,1	57,7	68,2	77,7	104,6	816,8
1764	55,8	38,2	1,5	84,5	46,7	49,4	37,9	93,3	65,2	90,6	32,9	38,5	634,5
1765	74,2	75,6	55,0	52,8	18,7	28,8	59,2	127,2	57,0	132,1	52,2	25,5	758,3
1766	17,6	11,2	36,3	61,7	65,2	69,4	181,0	32,5	70,8	45,1	20,2	22,5	633,5
1767	51,0	66,2	42,5	14,9	39,5	77,0	139,2	56,6	111,0	139,7	148,1	55,7	941,4
1768	13,3	57,6	24,7	52,0	39,2	106,2	88,2	103,3	140,6	54,2	105,1	55,6	840,0
1769	56,3	43,6	44,1	29,4	30,4	62,4	84,8	124,5	109,8	10,7	166,1	48,1	810,2
1770	44,7	55,8	24,7	35,2	6,7	88,9	42,6	87,5	190,5	147,4	86,0	90,8	900,8
1771	46,8	34,4	11,2	13,4	15,5	58,1	121,1	173,2	29,4	193,1	85,5	61,5	843,2
1772	34,0	40,5	31,1	30,7	34,4	46,3	195,9	88,2	130,7	76,9	112,3	121,2	942,2
1773	71,1	43,8	33,4	35,9	57,7	103,1	62,2	33,8	160,3	86,9	64,0	42,9	795,1
1774	40,8	84,2	44,3	48,8	48,3	84,6	128,1	121,9	145,1	46,6	32,0	57,0	881,7
1775	104,1	130,0	61,1	15,9	48,8	34,2	71,1	94,7	60,6	187,5	73,8	52,4	934,2
1776	7,1	86,7	37,3	34,7	78,0	67,1	102,7	87,3	20,5	58,3	76,7	40,2	696,6
1777	34,7	34,9	50,3	32,5	84,7	68,2	93,1	65,0	54,4	65,4	113,5	65,3	762,0
1778	10,4	4,8	26,0	43,2	62,5	129,6	85,6	49,7	99,7	79,7	115,2	83,9	790,3
1779	16,8	39,8	12,1	34,7	52,7	17,6	136,8	119,7	74,8	108,1	131,2	87,4	831,7
1780	12,9	23,6	55,7	103,5	86,3	106,1	74,7	1,4	86,7	112,2	98,4	42,2	803,7
1781	45,3	73,1	30,9	39,9	20,7	18,2	75,2	134,8	233,5	106,4	71,4	44,7	894,1
1782	154,2	12,0	53,2	16,6	36,1	83,0	102,2	265,6	146,2	103,8	44,2	43,5	1060,6
1783	115,3	105,9	2,4	65,3	1,4	21,0	39,2	140,8	74,3	60,8	55,6	13,9	695,9
1784	45,9	50,8	15,3	66,7	19,3	104,4	101,5	68,6	101,8	41,2	108,4	46,3	770,2
1785	46,8	25,1	2,2	18,3	73,1	21,5	213,9	177,1	118,5	122,4	112,9	25,9	957,7
1786	134,1	44,2	7,2	0,0	63,0	63,0	153,9	209,8	162,0	66,7	8,9	43,3	956,1
1787	19,2	87,0	45,7	26,7	74,6	72,1	51,0	101,0	51,5	105,9	97,3	72,7	804,7
1788	84,2	19,0	6,4	59,6	24,4	128,6	61,3	185,2	25,9	78,0	37,8	21,9	732,3
1789	48,2	81,8	4,4	49,7	45,4	80,7	161,8	80,8	134,2	31,7	46,5	109,9	875,1
1790	56,4	40,1	13,1	20,7	41,1	51,1	168,6	130,1	162,3	73,5	25,6	120,3	902,9
1791	104,6	65,1	34,2	38,6	47,4	63,4	89,7	50,4	72,3	61,5	64,3	53,8	745,3
1792	36,0	35,0	98,5	30,5	52,2	122,4	75,3	96,6	166,1	90,5	71,5	164,2	1038,8
1793	21,7	75,3	48,8	17,2	25,5	73,0	81,6	104,0	64,9	96,0	29,9	43,8	681,7
1794	30,9	31,8	49,9	38,5	94,2	71,7	32,4	131,0	50,4	78,5	88,4	16,3	714,0
1795	34,4	56,4	27,9	18,4	35,1	48,9	131,4	113,7	27,7	125,1	77,6	115,4	812,0
1796	72,6	52,2	15,8	3,3	93,5	78,9	128,8	66,9	76,3	98,1	64,4	27,3	778,1
1797	22,7	24,6	3,2	23,0	87,8	135,2	127,7	198,1	136,1	71,2	87,5	84,9	1002,0
1798	69,6	79,1	47,4	62,2	77,9	16,2	156,1	82,9	227,9	64,3	93,7	14,0	991,3
1799	33,7	36,0	9,9	66,7	125,6	68,3	86,8	154,7	91,8	121,7	115,7	8,4	919,3
1800	66,2	46,2	8,6	67,4	12,0	113,0	47,2	161,7	57,5	219,0	186,4	105,4	1090,6
1801	115,1	34,9	137,9	18,3	45,8	101,6	107,5	35,8	162,8	136,1	206,6	91,4	1193,8
1802	14,1	50,2	67,8	59,7	16,1	106,6	200,1	42,4	85,8	178,0	50,4	98,5	969,7
1803	1,7	74,0	1,7	45,4	81,7	87,5	88,3	96,3	75,0	152,1	103,4	118,9	926,0
1804	92,1	12,4	48,8	46,3	59,6	55,3	59,4	207,5	28,5	115,7	66,6	.	.
1805	.	.	.	5,5	80,5	122,0	175,2	148,5	70,7	18,7	28,4	90,0	.
1806	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1807	48,4	53,9	13,0	70,7	33,6	90,5	57,7	43,4	241,6	99,1	131,5	105,4	988,8
1808	54,7	22,3	3,0	96,4	48,5	89,8	42,9	145,2	89,2	208,8	31,8	72,9	905,5
1809	52,4	128,0	17,1	95,3	18,4	66,4	144,2	79,7	238,1	38,6	60,6	86,9	1025,7
1810	39,9	37,2	19,2	26,4	38,5	53,1	74,6	78,2	23,3	74,4	139,5	25,3	629,6
1811	36,0	34,2	51,7	48,5	38,3	21,0	28,4	72,2	87,1	150,2	145,1	76,2	788,9
1812	35,2	43,1	18,3	20,0	35,3	47,5	97,1	26,2	89,1	144,3	50,6	26,2	632,9

(forts)

År	Jan	Feb	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug	Sept	Okt	Nov	Dec	Totalt
1813	13,6	51,3	16,4	22,9	66,9	15,0	83,5	109,3	106,1	123,4	88,4	69,7	766,5
1814	44,5	9,7	6,3	15,9	34,0	52,2	53,2	58,3	16,2	74,8	49,5	67,9	482,5
1815	28,9	33,7	127,9	24,5	51,5	47,9	101,5	108,9	76,8	104,8	65,3	90,7	862,4
1816	92,6	51,3	64,6	21,3	120,0	89,1	113,8	91,6	28,6	41,9	51,0	83,4	849,2
1817	51,5	65,4	52,8	23,8	30,7	84,3	83,9	68,1	159,8	110,4	42,0	40,0	812,7
1818	132,9	57,9	114,0	41,0	44,5	23,4	48,4	79,7	139,5	34,3	77,9	40,7	834,2
1819	44,6	89,3	43,5	33,4	13,8	74,9	157,4	42,2	118,3	91,5	57,0	27,4	793,3
1820	34,7	24,8	31,6	32,8	91,1	69,7	200,2	79,1	84,3	94,7	34,8	34,6	812,4
1821	50,8	.	36,4	65,7	67,9	16,5	43,9	47,1	136,7	81,7	131,7	117,1	.
1822	68,2	37,1	79,6	40,2	11,5	2,5	165,2	135,2	37,9	46,7	65,8	4,6	694,5
1823	32,9	60,1	.	25,4	42,3	54,5	113,8	96,0	88,9	32,4	44,9	110,7	.
1824	13,6	36,6	46,0	21,7	31,2	27,7	82,6	111,4	80,5	69,9	198,0	139,5	858,7
1825	20,8	27,2	11,5	50,4	38,7	67,7	41,7	85,3	155,9	50,3	223,0	26,1	798,6
1826	1,5	62,2	67,2	43,4	3,6	35,1	61,5	26,6	45,2	55,5	76,3	43,4	521,5
1827	71,1	10,5	118,7	54,1	43,8	41,5	33,4	32,6	25,2	34,9	82,8	103,4	652,0
1828	48,4	57,5	36,8	53,7	30,0	42,5	151,6	87,6	87,8	59,6	64,3	85,5	805,3
1829	92,0	104,5	41,4	41,8	34,8	53,7	149,8	175,3	69,6	71,4	22,4	27,4	884,1
1830	24,2	20,9	36,8	113,1	54,5	68,9	116,9	149,6	155,9	13,4	66,3	.	.
1831	.	.	.	12,7	101,5	113,9	47,0	75,0	69,6	66,8	54,9	.	.
1832	.	.	50,6	2,0	26,1	91,6	88,8	157,6	78,5	51,4	23,9	25,6	.
1833	41,6	101,9	.	39,7	15,4	51,2	119,5	84,4	60,3	119,7	80,3	180,2	.
1834	100,7	23,5	70,0	41,8	49,0	53,7	11,9	97,0	85,2	99,1	119,2	43,0	794,1
1835	24,7	46,5	35,9	93,4	88,5	31,4	24,2	76,0	42,6	98,6	70,3	31,5	663,6
1836	36,8	49,6	72,7	38,5	5,5	35,1	83,1	40,6	167,3	47,8	107,2	73,6	757,8
1837	35,3	58,0	36,8	33,2	61,6	21,9	14,5	111,4	105,5	60,6	112,7	50,3	701,8
1838	29,0	0,0	37,7	66,4	34,0	41,3	63,3	172,0	70,1	84,2	25,4	36,6	660,0
1839	13,6	32,4	13,8	52,9	45,0	57,8	99,3	64,8	70,7	39,0	68,3	44,8	602,4
1840	75,0	16,7	1,8	3,7	63,2	52,8	107,7	119,8	116,9	95,0	66,3	12,3	73
1841	27,1	12,5	30,8	32,8	33,2	165,5	155,1	83,9	128,9	267,1	97,8	92,8	1127,5
1842	.	20,9	80,5	12,3	10,7	91,6	77,8	9,3	108,6	41,1	40,9	39,8	.
1843	54,2	27,2	14,7	49,6	5,5	88,3	88,3	81,6	102,9	165,4	78,8	14,6	771,1
1844	62,0	40,8	37,3	16,4	9,9	29,3	67,7	124,5	64,4	80,6	75,8	13,3	622,0
1845	17,4	4,2	27,2	20,9	167,4	26,0	56,7	114,2	151,7	153,6	69,8	90,1	899,2
1846	65,8	89,4	61,7	43,8	20,9	16,5	117,8	56,9	7,8	74,5	41,9	54,0	651,0
1847	21,8	29,8	30,4	52,4	54,9	43,7	70,7	22,4	145,0	45,7	30,4	34,8	582,0
1848	0,0	92,0	31,1	64,3	13,6	127,5	89,2	147,1	42,4	174,6	125,9	38,9	946,6
1849	63,4	67,4	17,0	14,1	8,5	103,8	122,6	77,4	62,4	180,5	45,9	40,0	803,0
1850	8,7	72,9	6,4	42,2	51,3	47,0	149,4	98,8	87,0	63,4	32,2	13,3	672,6
1851	25,9	36,1	65,3	86,9	28,6	85,0	32,3	65,7	46,5	105,6	119,5	33,8	731,2
1852	86,6	90,9	19,1	13,9	58,6	92,7	19,8	238,9	89,4	135,3	170,3	167,1	1182,6
1853	77,9	19,3	16,3	58,8	47,0	35,1	91,2	84,4	69,4	51,9	25,9	12,8	590,0
1854	26,4	42,6	30,4	31,1	63,0	64,6	29,4	85,5	138,5	84,8	50,4	80,0	726,7
1855	33,2	8,9	24,9	46,3	71,7	65,4	161,1	121,7	26,0	124,3	4,7	58,8	747,0
1856	49,4	25,1	3,5	77,4	37,1	53,2	43,7	65,7	107,6	37,8	84,8	58,1	643,4
1857	48,6	45,7	29,7	52,2	1,0	28,9	61,7	102,8	23,6	72,9	49,6	44,4	561,1
1858	43,8	13,8	21,2	21,3	69,3	33,2	69,9	111,4	15,8	68,3	18,0	43,4	529,4
1859	41,4	113,4	59,6	61,1	28,0	89,6	55,1	83,4	174,8	81,2	100,3	32,9	920,8
1860	58,6	19,3	20,9	44,0	43,6	86,0	44,2	253,1	126,0	96,6	39,4	22,2	853,9
1861	28,6	58,0	82,4	26,4	53,9	96,8	148,7	65,3	107,0	12,6	165,1	22,4	867,2
1862	42,8	43,1	32,2	35,0	30,2	122,4	78,4	97,2	80,8	104,3	38,2	61,3	765,9
1863	42,4	44,2	36,6	65,8	17,2	115,6	95,8	164,1	158,0	48,0	39,7	91,4	918,8
1864	33,2	43,4	46,5	20,1	35,3	136,8	73,4	156,6	135,4	57,8	62,1	7,1	807,7
1865	35,3	18,8	17,0	11,9	45,2	59,8	72,3	78,8	41,0	61,1	85,0	8,2	534,4
Medeltal	48,1	49,8	36,8	41,1	46,3	66,4	91,4	99,0	98,0	92,7	79,0	60,1	808,8

Anmärkningar och källor: Punkt betyder att uppgift saknas. I övrigt se den föregående texten.

Bilaga 9. Lars Ausell den äldres härkomst.

För att klarlägga var den förste Ausell på Djäknebol kom från har jag försökt följa släktingar som nämns i räkenskapen. I avsnittet om tjänstefolkslönerna nämns 1757 att systerdottern Märta i oktober följts av modern från Tranemo prästgård till Djäknebol. Tranemo ligger i Kinds härad i södra Västergötland. Flickan stannade på Djäknebol ända till 1759. En titt i mantalslängden för Halland 1760 (RA) uppger att pigan Märta 1759 då flyttat från Djäknebol till Arnås i Tranemo. En kontroll i mantalslängden för Älvsborgs län (RA) 1760 uppger för Tranemo socken och gården 1/4 mantal frälse Arnås Storegården, att *dottern* Märta kommit hem till fadern Gunne Jonsson där från Klockaregården i Torup.

Av kyrkoböckerna för Tranemo framgår att Gunne var gift med Anna Arvidsdotter sedan 28/12 1724. I vigselboken för det året uppges att Anna kom från Limåsen i samma socken. För att få reda på vem som bodde på Limåsen vid den tidpunkten måste jag gå över till 1725 års mantalslängd, eftersom husförhörlängder, som vanligt i Västverige, saknas för Tranemo.

För Limåsen står *Arvid Håkansson* mantalskriven med notisen "dotren gift till Arnås".

Vem som var far till Anna Arvidsdotter, och därmed Lars Ausell d ä, får härigenom anses fastställt. En indirekt bekräftelse får det också anses vara att Lars kallar sin ene son Arvid.

Arvid Håkansson följdes i mantalslängderna en tid bakåt varvid det visade sig att han flyttat till Limåsen från säteriet Ömmestorp cirka 1717, där han tydligen arrenderat ett gårdsbruk sedan 1710 eller 1709. Innan dess kom han från Rösered (enl OÅL ett skattehemman) i Månstad, en socken nära Tranemo. Beträffande Limåsen se OÅL:s Kind-del.

Någon födelsenotis för Lars har inte påträffats i Tranemos mycket illa förda födelsebok. Månstad saknar födelsebok från denna tid varför vi inte heller här kan kontrollera Lars den äldres födelseplats.

Något samband mellan klockarna på Djäknebol och en "herr" Jöns Ausell (f 1700, död 1732) som figurerar i Länghem och Kalv kring 1730 har inte framkommit. Inte heller med en Jon Ausell i St Lundbys födelsebok 17/9 1741. Vid eventuellt ytterligare släktforskning kring Lars Ausell d ä kan det möjligen ha ett intresse att han hade en svåger vid namn Jöns Börjesson i Frisagården i Halmstad.

Bilaga 10. Sätäthet – utsäde per arealenhet.

Ordet tunnland har sitt upphov från att man i äldre tid sått en tunna korn och råg på denna yta. Samma grova generalisering föresvävade lantmätarna under lång tid. Men med tiden blev man tvungen att göra noggrannare bestämningar. Inte minst den med tiden allt betydelsefullare havren avvek kraftigt från normen en tunna per tunnland. Halland var i äldre tid känt för sin täta sådd. I samband med en jordrannsaking 1688 skrev rannsakningskommittén att bönderna i landskapet p g a åkerjordens "stora skrin- och magerhet" sådde två tunnor på ett tunnland jord, medan man i "gamla" Sverige normalt sådde en tunna på samma areal.¹ Man får anta att här avsågs råg eller korn. Att en tunna per tunnland faktiskt såddes, även i de gamla svenska gränsområdena mot Halland, framgår av samtida källor.² En del senare uppgifter från Halland tyder på att sätätheten med tiden sjönk, åtminstone i delar av landskapet (se tabell 10.1).

I de lantmäterikartor som bevarats från Halland från sekelskiftet 1700 läggs ofta stor

vikt vid att beskriva "sädesportionen". Den beskriver till hur stor areal en tunna utsäde ansågs räcka. För t ex gården Hinnakull i närheten av Djäknebol angavs sädesportionen till 9 000 kvadratalnar, medan tunnlandets areal enligt "instruktionen" uppgick till 14 000 kvadratalnar. Konkret innebär denna uppgift att lantmätaren ansåg att 1,56 tunnor (råg eller korn) såddes på det geometriska tunnlandet, d v s något mindre än vad kommitterade uppgav 1688.³

Alldeles i slutet av 1700-talet uppgav Pehr Osbeck att säden i södra Halland såddes "vid pass så tjock som i Norge: sju korn i människospår och fem i hästespår".⁴ Vad detta innebär i tunnor per tunnland är inte lätt att säga, men uppgiften är intressant eftersom den dels återigen framhäver det säregna med Hallands sätäthet, dels visar de grova praktiska tunregler som användes vid säningsarbetet. I början av 1800-talet berättade Bexell specifikt för Torup att säden i socknen måste sås mycket tjockt, omkring 1/3 tjockare än som var vanligt neråt Hallands slättbygd. Liksom

Tabell 10.1. Några västsvenska uppgifter om sätäthet 1690 – 1865. (tunnor per geometriskt tunnland om cirka 1/2 hektar)

År	"Råg"	Korn	Havre	Blandsäd	Källa:
1690	1	1	2	1,5	Tolkning av skattdägningsmetoden för Skaraborgs län, Herlitz 1974, s 229. Jag har uppfattat "strid säd" som ospecificerad råg eller korn.
1811	1,25	1,25	1,2		Uppgift från Asige på slätten väster om Torup, de Charlier 1811 s 5–6.
1859	1	1	1,5	1,5	Uppgift till finanskommitten från Slöinge och Eltra, Halland. Stenström 1945 s 71.
1859	1	1,5	3	2,5	Uppgift till finanskommitten från Torup. Kopia i Torups hembygdsförenings arkiv.
1859	0,75	1	1,5		Uppgift till finanskommitten från Krokstad, Bohuslän. Herlitz 1988 s 213. Författaren tycks förutsätta höstråg.
1865	0,86	1,11	1,44	1,20	Genomsnitt för landet. Sundbärg 1913 s 92 noten. Rågen ospecificerad.
1879	1,14				Bisos N 1879 s 6, "vårstråså", Hallands län.
1879	0,82				Bisos N 1879 s 6, "höstsäd", Hallands län.

de nyss citerade lantmätarnas uppgifter är Osbecks och Bexells angivelser grova schabloner eftersom de inte tar hänsyn till de mycket stora skillnader som funnits i såtätthet för de olika sädesslagen.

1859 rapporterade torupbönderna till finanskommittén om vilka utsädesmängder per tunnland de sådde av olika grödor. Deras uppgifter kan jämföras med uppgifter från andra delar av Västsverige i tabell 10.1.⁵

Sockensiffrorna från Torup 1859 ligger med några få undantag kraftigt över övriga i tabellen citerade, även om uppgiften från 1600-talet om duhbelt så mycket utsäde per ytenhet i Halland inte fullt ut uppnås. Tabellens siffror hekräftar hallänningarnas vana att så ovanligt tätt.⁶

Hur tätt har man då sått på Djäknebol? Man skulle kanske tro att denna fråga vore lätt att besvara om räkenskapernas utsädesuppgifter ställdes mot kartarealerna. De senare får ses som mycket pålitliga med tanke på lantmäteriets nivå vid denna tid. Här uppstår dock komplikationer: Storskifteskartorna 1777 och 1789 ger inga åkernamn och 1800-talsskiftenas kartor anger bara namn för några av de större tegarna. Dessa namn överensstämmer inte med vad Djäknebols klockare menat med samma namn. De har haft en finare indelning, med särskilda namn för mindre åkerstycken.⁷ I ett par fall, Klobbåker och Korsledsåkern (eller Korslyckan), som skiftades bort vid storskiftet 1789 ger dock åkrarnas storlek möjlighet till en ganska säker identifikation. Vid ett antagande om att dessa åkrar inte utvidgats i någon större utsträckning under åren 1785 – 1789 fås följande bestämning av deras såtätthet under dessa fem år:

Tabell 10.2. *Såtätthet på två åkrar på Djäknebol 1785 – 1789.*

Sädesslag	Tunnor per tunnland
Värråg	1,31
Höstråg	1,08
Korn	1,27
Korn och värråg	1,36; 1,41
Havre	2,53; 1,81
Blandsäd	2,2; 1,53
Havre och blandsäd	2,20

Källor: se texten.

Det är tydligt att Djäknebol faller väl in i det halländska säningsmönstret. Vid undersökningen framkom dock betydande skillnader mellan samma åkrar olika år – bägge havreuppgifterna kommer således från samma åker. Råg och korn låg grovt räknat 30 – 100 procent över en del av noteringarna i den föregående tabellen 10.1. Havren och blandsåden låg däremot inte så mycket över som man kanske skulle väntat mot bakgrund av uppgiften från socknen 1859 (tre tunnor/tunnland) – här var skillnaden mot andra områden faktiskt något mindre än vad som var fallet med råg och korn. Att höstrågen såddes glesare än värrågen bekräftar senare uppgifter från Halland i samma riktning (se om höst- och vårsäd 1879 i tabell 10.1 ovan). Någon motsvarande kalkyl utifrån 1800-talskartorna har jag inte vågat mig på. Det är svårt att identifiera räkenskapens åkrar i kartorna.

Relativ såtätthet

Räkenskapen från Djäknebol ger oss ibland möjlighet att se olika grödors *relativa* arealanspråk för enskilda åkrar. Genom att undersöka hur mycket man sådde av t ex havre ett år jämfört med kvantiteten av den i växtföljden ingående grödan det närliggande året på samma åker, t ex korn, kan vi ta fram relativtal. Flera grödor santidigt på en del åkrar omöjliggör visserligen ibland sådana jämförelser, men några åkrar som oftast besåts med bara en gröda per år har kunnat undersökas. För att jämförelserna skall vara meningsfulla krävs att arealen inte förändrades i någon större utsträckning mellan jämförda år. Observera alltså att det nedan inte rör sig om absoluta tal för såtättheten; detta kan vara lätt att glömma p g a den siffermässiga likheten.

Såtätthet vid konstant areal

Hur såg den relativa såtättheten ut under den ur nyodlingssynpunkt jämförelsevis lugna perioden 1763 – 1770? Var såtättheten stabil? Om inte, hur stora har variationerna varit? I följande tabell bar olika grödor på samma åker jämförts i ett antal fall där detta varit möjligt.

Tabell 10.3. *Relativ sätäthet för grödor på Djäknebol 1763 – 1770.*
(vårråg=1)

Gröda	Medeltal	Median	N	Vk	Min	Max
korn	1,09	1,03	6	16	1,0	1,43
havre	2,13	2,00	12	21	1,58	3,00
blandsäd	1,61	1,50	5	26	1,05	2,17

Anm: N = antal observationer, vk = variationskoefficienten, d v s den genomsnittliga variationen kring medeltalet uttryckt i procent av medeltalet. Min och Max visar lägsta respektive högsta observerade värdet.

Källa: Räkenskapsens utsädesnotiser.

Tabell 10.3 visar att sätätheten har varierat ganska kraftigt mellan år och åkrar. Detta framgår dels av tabellens minimi- och maximivärden, dels av variationskoefficienterna (Vk). De senare visar att sätätheten på Djäknebol i genomsnitt legat 16 – 26 procent vid sidan av medelvärdet. Procenternas allmängiltighet är naturligtvis tvivelaktig, de grundas på bara drygt 20 observationer.

Förskjutningar på längre sikt

Förekom förskjutningar över tiden i Djäknebols sätäthet? Vi kan notera att relationstalens medeltal i tabell 10.3 avviker från motsvarande som kan beräknas för riket ur Sundsbärgs siffror för 1865 i tabell 10.1 (korn 1,5, havre 1,67 och blandsäd 1,39). För korn ligger Djäknebol-siffrorna 27 % under, för havre 28 % över och för blandsäd 16 % över. För samtliga tre sädeslag ligger medeltalen i tabell 10.3 kraftigt under de som kan beräknas med hjälp av uppgifterna från Torup 1859 (korn 1,5, havre 3, blandsäd 2,5).

Jämförelserna visar att skillnaderna i sätäthet mellan sädeslagen på Djäknebol under 1760-talet var mindre än vad sockenbönderna

påstod gällde i socknen vid periodens slut. De visar också att Djäknebols tal under 1760-talet mer liknade genomsnittstalen för riket än för Torup hundra år senare.

Förskjutningar vid arealförändringar

Nyodlingarna innebär att många åkrar utvidgades mellan åren. Detta försvårar löpande jämförelser. För att undersöka eventuella förändringar över tiden i sätäthet på Djäknebol även under nyodlingsperioder har jämförelser gjorts mellan utsädeskvantiteterna på samma åker för två närliggande år åt gången. Tanken är att åkerarealen därmed inte skall ha hunnit förändras så mycket vid varje jämförelse. Jämförelsemöjligheterna varierar kraftigt beroende på grödor och växtföljder. Jag väljer därför att bara studera havre, blandsäd och potatis.

För att försöka urskilja en eventuell långsiktig trend har perioden 1790 – 1844 delats in i elvaårsintervall. Undersökningen har avbrutits efter 1844 på grund av att ägobyten och begynnande trädesbruk därefter försvårar undersökningen. Vårråg tas åter som bas för jämförelserna.

Tabell 10.4. *Relativ sätäthet för havre på några av Djäknebols åkrar, periodvis 1790 – 1844.*
(vårråg=1)

Period	Lands- åker	Kyrke- lyckan	Träd- lyckan	Snippen	Aspe- kullen	Brunns- åker	Stigs- åker	Genom- snitt
1790 – 1800	1,82	2,28	-	2,05	2,33	-	2,09	2,11
1801 – 1811	-	2,0	-	-	2,0	2,28	1,77	2,01
1812 – 1822	-	-	2,08	1,59	2,0	1,31	2,15	1,83
1823 – 1833	2,25	-	1,99	1,75	-	2,20	1,87	2,01
1834 – 1844	2,33	-	2,07	3,23	-	-	1,86	2,37

Källa: Räkenskapsens utsädesnotiser.

Tabell 10.5. *Relativ sätäthet för blandsäd på några av Djäknebols åkrar, periodvis 1790 – 1844. (vårråg=1)*

Period	Lands- åker	Kyrke- lyckan	Träd- lyckan	Snippen	Aspe- kullen	Brunns- åker	Stigs- åker	Genom- snitt
1790 – 1800	1,36	1,82	-	1,75	-	-	1,56	1,62
1801 – 1811	1,64	2,13	-	1,34	1,86	1,81	1,63	1,74
1812 – 1822	-	-	1,89	1,33	1,39	1,37	1,55	1,51
1823 – 1833	1,84	-	1,50	1,66	-	1,69	1,50	1,64
1834 – 1844	1,71	-	3,00	3,5	-	-	2,25	2,62

Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Tabell 10.6. *Relativ sätäthet för potatis på några av Djäknebols åkrar, periodvis 1790 – 1844. (vårråg=1)*

Period	Lands- åker	Kyrke- lyckan	Träd- lyckan	Snippen	Aspe- kullen	Brunns- åker	Stigs- åker	Genom- snitt
1790 – 1800	-	-	-	-	-	-	-	-
1801 – 1811	-	-	8,66	-	-	-	-	8,66
1812 – 1822	-	-	3,50	-	-	-	-	3,50
1823 – 1833	-	-	5,12	-	-	-	-	5,12
1834 – 1844	-	-	10,17	9,49	-	5,42	5,01	7,52

Källa: Räkenskapens utsädesnotiser.

Slutsatsen av tabellerna 10.4 – 10.6 är att förskjutningar i sätätheten måste ha ägt rum. Skillnaderna är stora, men det måste än en gång understrykas att det rör sig om relativa skillnader, och det är vanskligt att föreställa sig vart utvecklingen i absoluta tal gått för ett visst sädesslag.

Om vi gör antagandet att sätätheten för vårråg varit ungefär konstant kan vi emellertid dra vissa slutsatser. Antagandet är förvisso osäkert. Några förhållanden talar dock för det: 1) den absoluta sätäthet som kunde beläggas för vårrågen på Djäknebol 1785 – 1789 i tabell 10.2, låg närmare andra halländska uppgifter 1690-1865 i tabell 10.1, än motsvarande för havre, 2) vårrågen var ingen nyodlingsgröda med allt vad det eventuellt kunde innebära av experimenterande, 3) vårrågen har sannolikt varit en relativt homogen gröda genom åren, utan betydande sortinnovationer o s v. Här skilde sig vårrågen avsevärt från korn, höstråg och havre där räkenskapen avslöjar ett stort flöde av olika sorter.

Om alltså vårråg såtts med konstant sätät-

het visar perioden 1812 – 1822 låg sätäthet för både havre, blandsäd och potatis, även om antalet jämförelser i senare fallet är mycket få. Samtliga tre grödorna har, om antagandet om rågen gäller, såtts som allra tätast under den sista undersökningsperioden 1834 – 1844. För att sätätheten för havre och blandsäd faktiskt ökat fram emot 1850-talet, talar att tabellernas genomsnittssiffror dessa år ligger nära vad socknen rapporterade 1859 – 3 tunnor per tunnland för havren och 2,5 för blandsäden.

För några andra grödor, där hållpunkterna för jämförelser är färre, framkommer i flera fall ett liknande mönster. Några få relationstal kan tas fram för den ganska lilla grödan *korn*: På Brunnsåker 1,44 (1790 – 1800), 1,25 (1834 – 1844) samt för Stigsåker 0,77 (1790 – 1800) och 1,16 (1801 – 1811).⁸ Om de relationstal som i tabell 10.3 togs fram för korn, havre och blandsäd 1763 – 1770 ställs mot arealutsädet åren strax före 1790 (tabell 10.2) fås tal som liknar dem för 1834 – 1844 (korn 1,42; havre 2,77; blandsäd 2,09 respektive 1,25, 2,37 och 2,62)

Vad den sista delen av undersökningen med stor säkerhet åter visar är betydande förskjutningar i såtåtheten mellan enstaka år, perioder och olika grödor. Om vårågen (på ganska lösa grunder) antas ha såtts med jämförelsevis konstant såtåthet kan möjligen tre skeden urskiljas: 1) början av undersökningsperioden då man sått relativt tätt, 2) en period i början av 1800-talet då man tycks ha sått särskilt havre, blandsäd och potatis relativt glest (1812 – 1822) och 3) en period i slutet av undersökningen då man åter sått relativt tätt (den sista period som i detta avseende kunde undersökas – 1834 – 1844).

Vad låg bakom tätsådden?

Djåknebols räkenskaper bekräftar uppgifterna om särskilt tät sådd i Hallands skogsbygder. Uppgifterna från 1688 om att Halland sådde dubbelt så tjockt som många andra områden i Sverige, liksom Torupböndernas uppgift om tre tunnor havre per tunnland från 1859, framstår visserligen som ganska generösa avrundningar. Av allt att döma har betydande variationer förekommit mellan åkrar och år. Vid bägge dessa tillfällen har bönderna kunnat befara fiskala intressen bakom enkäterna och därmed velat framhålla att det relativt lättkontrollerade utsädet i deras bingar representerade så liten areal och avkastning som möjligt.

Såtåtheten har varit en viktig sak. Fischerström klagade 1761 i vetenskapsakademins tidskrift på att Hallands bönder ofta inte tog tillräcklig hänsyn till åkerns "lynne och beskaffenhet" när de bestämde om de skulle så tjockt eller tunt.⁹ Brukarna på Djåknebol kan inte beskyllas för sådant slarv. De har intresserat sig mycket för såtåtheten. Att hålla reda på denna tycks ha varit en av räkenskapens funktioner – uppgifter som tycks avse såtåtheten är mycket vanliga, här är några exempel på uttryck man ofta stöter på: 1782 "noga", "väl", "ej fyllest"; 1783 "knappt", "väl"; 1784 "väl målt"; 1785 "in emot", "noga målt"; 1786 "noga", "gott", "noga målt"; 1787 "icke fyllest", 1786 "noga", "gott", "noga målt"; 1787 "icke fyllest". 1803 blandsäd "alltför mycket";

1823 egen havre "för tjockt". Intresset för såtåtheten tycks dock minska fr o m 1810-talet då allt färre noteringar av det citerade slaget görs. Men enstaka notiser görs så sent som kring 1860.

Att allmänt stora variationer förekommit mellan områden, tider och grödor vad gäller såtåtheten har säkert många orsaker. Man kan tänka sig hänsyn till bl a sen eller tidig sådd, markfuktighet, jordartsförhållanden, den föregående plöjningens/ärjningens omfattning, gödslingsförhållanden, vilken förfrukt som odlats, utsädet kvalitets eller helt enkelt tillgången på utsäde.¹⁰ Själva grödans biologiska egenskaper har naturligtvis spelat in. Att vinterrågen såddes glesare har säkert en förklaring i att den var starkare bestockad, d v s utvecklade fler axbärande halmstrån från samma kärna (se bilaga 11). De enkla säningsmetoderna har självfallet också spelat in: en betydande variation förefaller naturlig redan när man betänker att sådden i stor utsträckning måste ha gått på känn. Den skedde ju av allt att döma som bredsådd för hand, och som vi ser i Djåknebolräkenskapen inte sällan i skymning och besvärligt väder. Vad av allt detta som förklarar den ovanligt täta sådden just i Halland är dock inte lätt att säga. Landskapet tycks ju på denna punkt avvika även från nära angränsande områden i nord-öst och norr.

Det är svårt att direkt komma åt böndernas överväganden när de valt att så glest eller tätt. Man måste dock tänka sig ett stort inslag av *subjektiva faktorer* i bakgrunden. För ett medeltida gods i England kunde man urskilja perioder av fasta vanor, men också perioder av lokalt experimenterande med såtåtheten.¹¹ Att böndernas bedömningar i Halland ofta mer vilat på vana än jordbruksvetenskapliga överväganden framgår av vad den kritiska 1700-talsbedömarens sade ovan.

På Djåknebol understryks att såtåtheten delvis varit en smaksak. Tydligt har man diskuterat tätheten efter sådden: 1781 skriver man "...sommarråg, som det menas vara knappt". Här har uppenbarligen flera personer haft synpunkter. 1776 skrivs ångerfullt vid sista utsädesposten 24 maj om sådden på

Korsledsåker "men borde tagits något mera korn". Ibland har man kunnat rätta till i efterhand: 1782 "havre NB Som detta var sått för tunt, ty såddes strax om igen".

Men även mer entydigt *rationella ekonomiska kalkyler* har gjorts: Under spannmålsbristen 1760 skrev Lars Ausell d ä den 3 maj: "... som jag har svåra litet havre, ty sådde jag på Tingshögsåker ganska tunt havre, allenast 2 1/4 skäppa." Hans val här är avslöjande – hellre beså hela arealen tunt än en liten plätt tätt. Perspektivet ligger på korntalet, som han haft helt klart för sig att ökar med mindre tät sådd, snarare än på arealavkastningen, som ökar med tätare sådd (upp till en viss nivå). Finns här nyckeln till gåtan med Hallands täta sådd? Har den varit ett försök att få ut fler tunnor säd i ett område och en tid när det funnits olika hinder (resursmässiga och institutionella) för att på kortare sikt utvidga åkern? Inte minst bör arbetskraftstillgången många gånger ha varit en flaskhals vid planerad nyodling.

Djäknebolsklockarnas överväganden kan vi aldrig få någon direkt kunskap om. Här saknas helt enkelt information.¹² Vi får nöja oss med gissningar och rimlighetsresonemang.

Perioden 1812 – 1822, har sannolikt varit en period med ovanligt gles sådd av flera viktiga grödor på Djäknebol. Den avslutar som vi sett i kapitel 5 en lång nyodlingstid på gården. Slutet av expansionsperioden hade präglats av gödselbrist och sjunkande korntal för korn, blandsäd och havre. Med mer gödsel hade man kunnat så tätare. Kanske har Djäknebols brukare velat motverka nedgången i korntalen genom att öka näringstillgången för varje sädeskorn genom den glesare sådden. Den hrännodling som nu var vanlig i området ansågs dessutom, liksom svedjebbruk, kräva glesare sådd.¹³

Vid mitten av 1800-talen har den ekonomiska utvecklingen åter frestat till ett intensivare utnyttjande av åkrarna med tätare sådd. Uppgiften från Torup 1859 och från Djäknebol 1834 – 1844 som återgavs ovan tyder på en sådan. Den tätare sådden sammanföll med att bl a tidigare orörda mossarealer nu kunde tas i anspråk. Här gav nyodlingsjordens lösgjor-

da, men kortlivade, näringsreserver på kort sikt relativt höga korntal. Inget tycktes hindra att man också försökte öka produktionen genom ökad såtätthet. Men vinsterna av detta har säkert minskat i takt med att de nya sva- ga jordarna sögs ut och cirkeln från nyodlingsvågen före 1810 upprepats och slutits på samma vis. Men här låter oss inte räkenskapen följa förloppet eftersom den avbryts 1865. Kanske skulle konstgödsel och annat denna gång ge ett lyckligare slut.

Möjligen kan en viss lagbundenhet beträffande såtättheten urskiljas vid arealförändringar. Den skulle i så fall innebära följande: vid utvidgning av arealen har man sått relativt tätt på nyodlingarna, därefter allt glesare efterhand som jordarna sögs ut. Vid arealmaximum har detta inneburit låg genomsnittlig såtätthet på gården. Vid igenläggning av åker har den genomsnittliga såtättheten istället kunnat ökas i takt med kontraktionen. Denna modell hortser naturligtvis från att utsädesbrist och annat också påverkat såtättheten.

Sammanfattningsvis: I Halland har man i äldre tid sått tätare än på många andra håll i Sverige. På Djäknebol har såtättheten varierat kraftigt mellan enskilda år. Mycket preliminära slutsatser kunde också dras om förskjutningar mellan perioder. I början och slutet av undersökningsperioden har man sannolikt genomsnittligt sått viktiga grödor som havre och blandsäd tätare på gården än under periodens mitt. Även potatisen har såtts tätare i slutet av undersökningen. Hög såtätthet i Halland kan ha varit försök av bönderna att höja avkastningen i situationer då de av olika skäl inte kunnat nyodla. Åkerarealen, inte utsädet, har då varit flaskhalsen. Men nyodling har också kunnat ske samtidigt som man ökat såtättheten. Bägge uttrycker ett intensivare utnyttjande av odlingsmarken. Nyodling och hög såtätthet har varit två sätt att höja netto- produktionen av gårdens åkerbruk i absoluta tal, d v s att producera fler tunnor säd på gården. När behovet eller möjligheterna (t ex genom gödselbrist) att höja totalproduktionen inte funnits har den relativa avkastningen trätt i förgrunden – korntalen har ökats genom glesare sådd.

Bilaga 11. Odlade sorter på Djäknebol.

Här görs några försök att urskilja olika sorter av spannmål som kan ha odlats i trakterna kring Djäknebol under den undersökta perioden. Sortindikationer i utsädesräkenskapen från Djäknebol ställs därvid mot uppgifter i litteraturen. Den litteraturgenomgång som varit möjlig i samband med detta arbete är begränsad.

Vårråg

Vårrågen räknades vid sekelskiftet 1900 som en särskild sort, skild från höstrågen genom en del mindre väsentliga skillnader i utseende, proportioner mellan växtdelarnas storlek, tubbildning, halmlängd mm. Den vårråg som odlades vid denna tid i landet var något spensligare än höstrågen, hade tunn och kort halm samt små tunnspetsiga ax.¹⁴ Linné fann 1751 vid Ängelholm att vårrågens ax höll 32

korn, betydligt färre än höstrågens. Skånsk vårråg sades ge vitare bröd än höstrågen och var därför populärare hos konsumenterna.¹⁵ Den ansågs ge dålig avkastning, men hade å andra sidan ringa fordringar på jordmån och näring.¹⁶ Detta sädesslag tycks ha intresserat Ausellarna minst vad gäller nya sorter. Inga sådana nämns.

Höstråg

Äldre exteriörbeskrivningar av höstråg är få. Vid sekelskiftet 1900 odlades i stora delar av Norden en ganska enhetlig sort, "nordisk höstråg". Den hade flera kännetecken: dess medelmåttigt många skott steg rakt eller bågformigt uppåt, halmen var vek och lång, ax och korn var medelstora. Den hade god vinterhärdighet, anpassad efter klimatet på odlingsorten. En hel del olika underarter eller

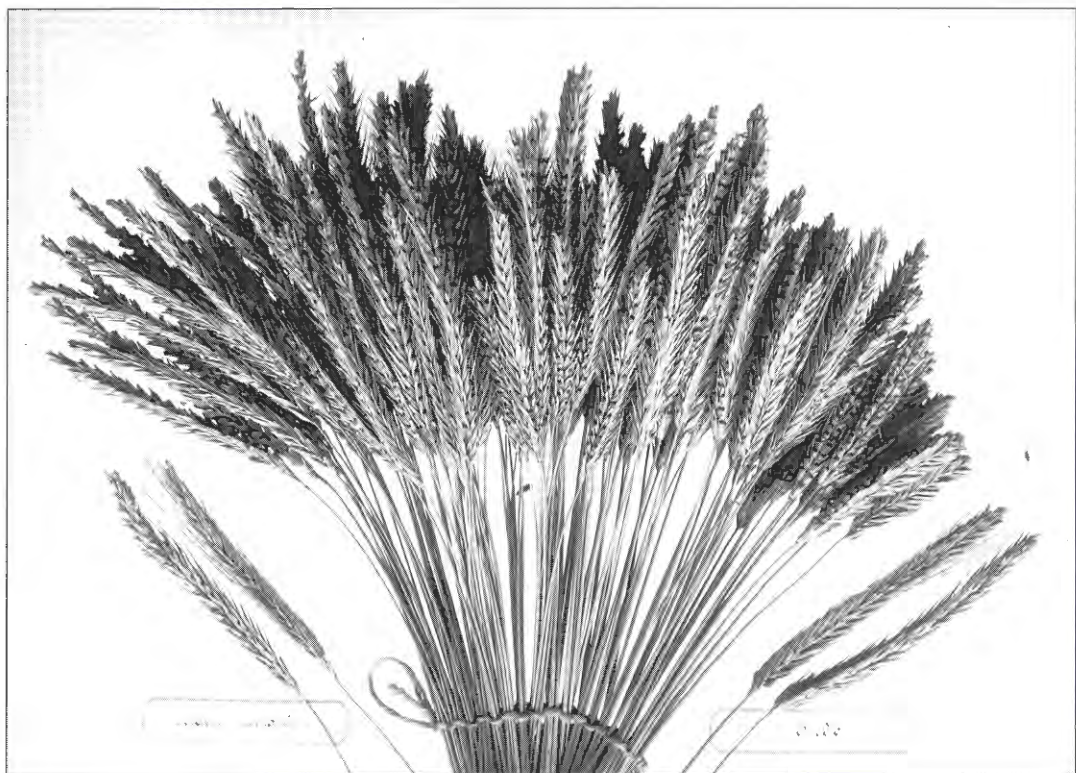

Bild 11.a. Förädlad Vassaråg.

Foto från Svalöv på 1920-talet, vänligen tillhandahållet av professor Gösta Olsson.

former har uppenbarligen förekommit. Kända sorter som "Östgöta-" o s v kunde dock ofta inte skiljas från varandra genom utseendet.¹⁷ Att ett höstrågskorn utvecklade flera strån har givit upphov till talesättet "rågen lejer drängar ända till midsommar".¹⁸ Linné fann stora skillnader mellan olika slags höstråg vid Ängelholm: "vinterråg" hade för det mesta 48 korn och larsmässeråg i regel så många som 76 korn.¹⁹ 1800-talets vasaråg, en annan höstrågssort som jag strax återkommer till, hade låg vikt och särskilt smal form.²⁰ Den användes ibland som svedjeråg. En uppgift från Västergötland, sannolikt från slutet av 1800-talet, nämner att "vinterrågen gav små, magra och mörka korn och ett mycket mörkt bröd".²¹

I vilken grad olika höstrågssorter var genetiskt skilda är oklart. Höstråg har uppenbarli-

gen ibland namn efter såningstiden, men denna i sin tur kunde helt enkelt bero på hur gammalt utsädet var – ju äldre utsäde desto tidigare sådd och vice versa.²² För att det skulle röra sig om mer utpräglade genetiska varianter talar en del uppgifter i den äldre jordbrukslitteraturen, bl a Linnés nyss citerade. Barchaeus nämnde 1773 "vinterråg" i Halland med mycket högre korntal än larsmässerågen, eftersom den såddes senare och jorden därmed fick vila längre.²³ Att väsentliga skillnader i groningsmönster fanns mellan vår- och höstråg visas dock av en lustig episod från Rolfstorp i Halland på 1790-talet: Våren 1790 råkade en bonde där av misstag så höstråg när han egentligen skulle sått vårråg. Misstaget upptäcktes och han hämtade vårråg och sådde om med denna. Vårrågen gav sedan normal skörd på hösten. Men samma

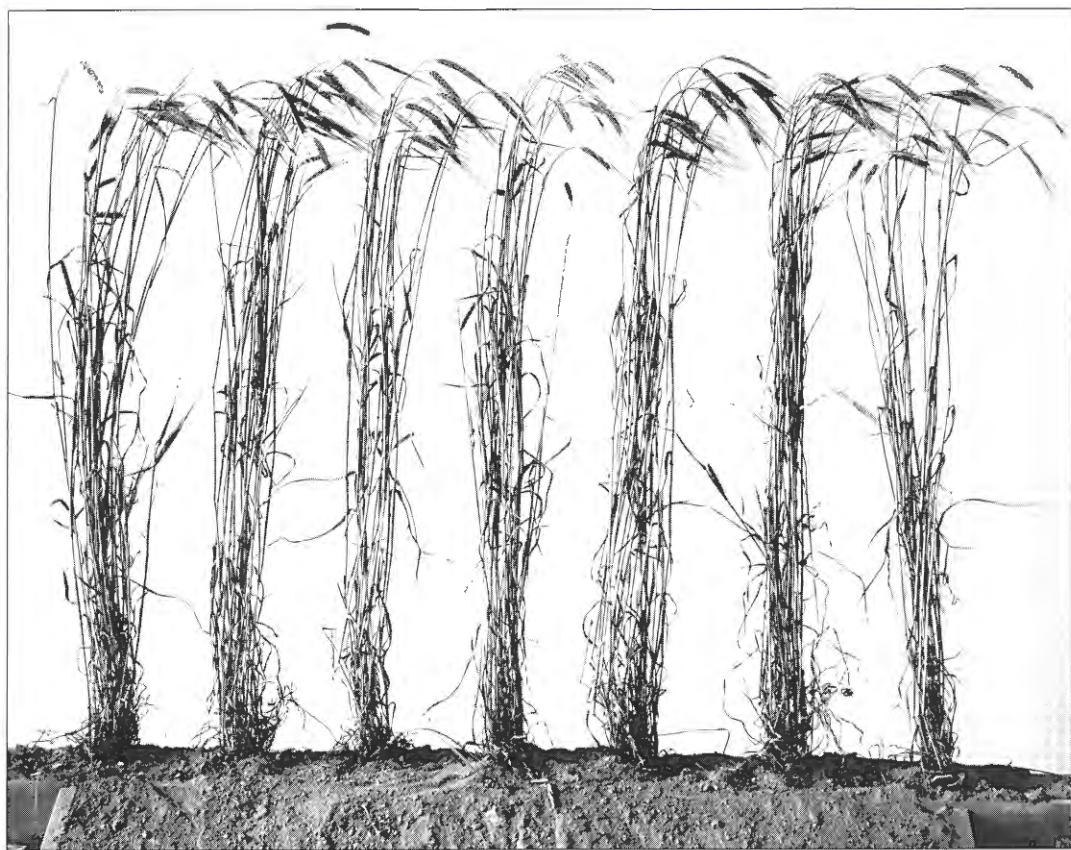

Bild 11.b. "Gullkorn", en gammal lantsort.

Foto från Svalöv taget 1912. Fotot vänligen tillhandahållet av professor Gösta Olsson.

ren och hösten 1791 kom som en glad överraskning en stor skörd av den höstråg som legat kvar i jorden.²⁴

Olika namn på höstråg som observerats på Djäknebol är sommar-, vinter-, larsmässe- och vasaråg.²⁵ De hade alla sin egen storhetstid på gården: Vinterrågen dominerade grovt sett under perioden fram till 1829, vasarågen på 1830- och 1840-talen. Vasarågen efterträddes av larsmässerågen. Men dessa perioder var inte helt avgränsade, larsmässeråg odlades till exempel 1803 och vinterråg bl.a. vissa år 1843 – 1853 och under många år odlades de olika sorterna parallellt.²⁶ Sommar- och larsmässeråg har avsett samma sort, kännetecknad av särskilt tidig sådd, vilket också gav den namnet "trädesråg" (råg = råg). Denna råg ansågs, åtminstone i norra Skåne, på 1730-talet vara en nymodighet i böndernas odlingar. På säterier finns dock noteringar så tidigt som år 1700.²⁷

Korn

I Sverige har odlats en mängd olika sorters korn. Kornet i Djäknebols räkenskaper är ofta, men inte alltid, ospecificerat. Det "tvåradiga kornet" på Djäknebol har väl varit någon av de ganska enhetliga svenska lantsorterna, kända som grovkorn eller flättring. Dessa var grova, styvhalmiga, smallaxiga med många strån och lätt lutande.²⁸ Pehr Osbeck identifierade 1796 det sydhalländska kornet som *Hordeum vulgare*.²⁹ Tyvärr säger inte detta så mycket om kornets egenskaper. Benämningen var förr ofta ett samlingsnamn för allt slags korn.³⁰

1825 nämner Djäknebollockaren "vanligt" korn och 1834 "eget korn" som klockaren uttryckligen uppgav vara tvåradigt. Det tvåradiga kornet på gården har sannolikt varit avsett för maltberedning och till sådan har, åtminstone i senare tid, egentligen bara tvåradiga former ansetts lämpliga.³¹

Under en längre period förekom en särskild sexradig kornsort på gården: 1814 – 1828 (och ett par enstaka senare år) odlades nämligen "torekorn". Sannolikt var himmelskorn och torekorn identiska med varianten *Hordeum (vulgare var.) caelesti*, känd för att vid

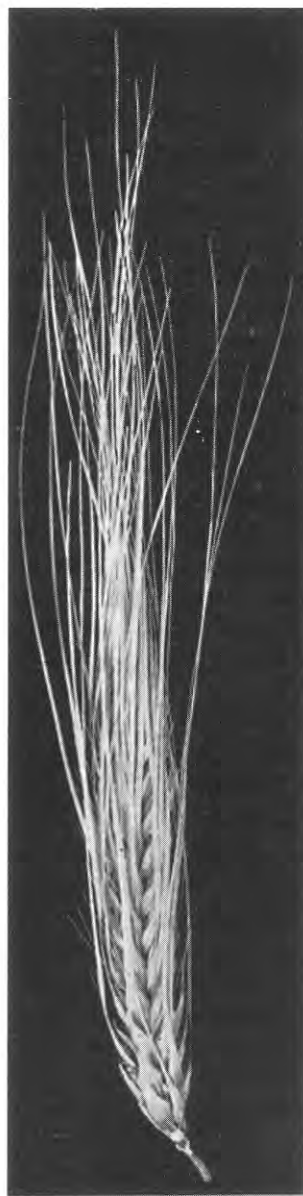

Bild 11.c. *Naket sexradigt korn.*

Efter Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 314.

tröskning snabbt släppa sädeskornen, så kallat naket korn.³² Denna sort ansågs på sina håll under 1700-talet vara den allra "stridaste" eller mest högvastande säden.³³ "Himmelskorn" specificeras i Djäknebols tröskräkenskap 1813. Detta var enligt äldre jordbrukslitteratur ett gult, ludet, mot mognaden något

hängande sexradigt korn. Agnarna föll lätt av vid tröskningen. Halmen var frodig och bladrik. Himmelskorn ansågs olämpligt som maltkorn och användes till mjöl eller som kaffe-surrogat.³⁴

Som visats i kapitel 7 såddes torekorn något tidigare än ospecificerat korn. Detta skulle möjligen tala för att också det "tidel." korn som såddes på Djäknebol 1765 och 1775 har varit himmelskorn. "Tidel." får väl antas stå för tideligt, d v s tidigt, korn.

1818 och 1819 nämns också på Djäknebol "borrakorn" vid sidan av torekorn. 1807 förekom en blandning av 1 skäppa borrekorn och 1/4 skäppa eget. Jag har inte lyckats finna ordet borrakorn i svenska dialektlexikon. Men i en gammal dansk ordbok nämns "baarbyg", ett korn som växer på en till säd upptagen "baarager", d v s en gammal trädesåker som besås på nytt.³⁵ Kanske rör det sig här om en sort som ansetts lämplig för nyodling och som införts från Danmark. Möjligen kan det också röra sig om en varietet med extra kraftiga hullingar på agnarna. "Borre" skulle då syfta på likheter med kardborren.³⁶ En viss ordlikhet förekommer också med en annan kornsort: Vid mitten av 1700-talet var det på modet att hämta kornutsäde från norra Sverige, "bråkorn", som tycks ha såtts något senare än vanligt korn.³⁷

Havre

Havre förekom av många sorter.³⁸ Vid sekelskiftet 1900 var Sverige uppdelat på ett av vit havre helt dominerat område i Västsverige och ett svarthavreområde i Östsverige. Hur gammal denna regionala specialisering var vet man inte. Kanske har kraven från kunderna spelat in på dessa skilda inriktningar – Västsverige exporterade mycket havre till England, där man föredrog vit havre.³⁹ Vithavre bör ha varit namnet på någon eller några sorter av gul till vit färg, svarthavre bör ha varit någon av de mörk till ljusbruna sorter som nämns i litteraturen. Färgen syftar på kärnskalen. Färgen och andra yttre attribut är dock otillräckliga för att identifiera olika havrevarianter.⁴⁰

Utländska sorter har tidigt införts i landet, t ex engelsk vithavre som förekom i Skåne på

1750-talet. Den sades ge mycket högre korntal (mellan 6 och 13) än de allra "stridaste kornslag", som på den tiden ansågs vara himmels- eller radkorn, samtidigt som den var grövre och kärnfullare än vanlig havre.⁴¹ "Gammal svensk havre" har uppgetts mogna minst 14 dagar före de förädlade sorterna men urartade gärna om den odlades år efter år.⁴²

Åtskilliga havresorter kan anas på Djäknebol, förvånande nog däribland också mycket svart havre. Vit havre nämns 1787, 1795 ("min vithavre") och 1821. 1793 tröskades vit havre vid sidan av "vanlig havre" och år 1800 tröskades vit havre "av tvenne slag" vid sidan av

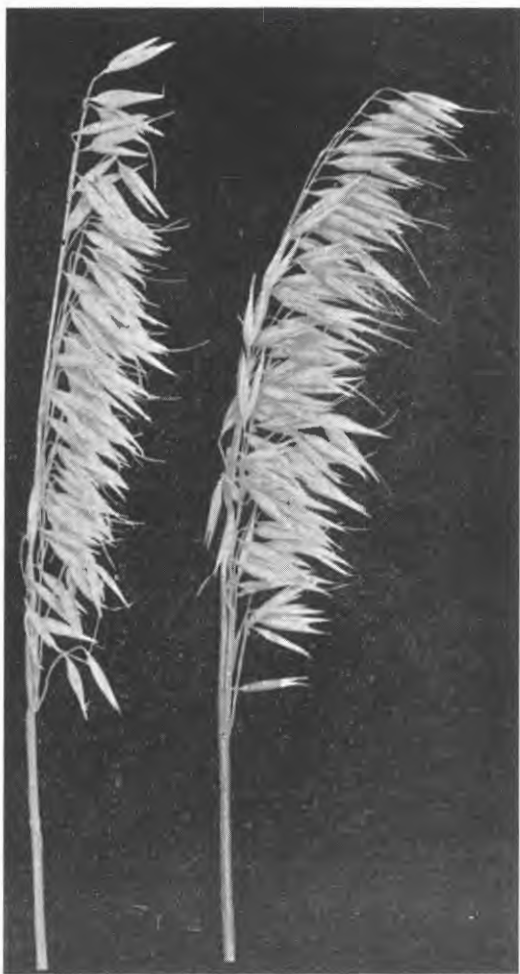

Bild 11.d. Svart plymvipphavre – odlad som grönfoder i Västsverige.

Efter Juhlin Dannielst 1901, 2, s 343.

Bild 11. e. *Probstejerhavre med styv vippa*.
Efter Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 344.

ospecificerad. Sannolikt har det rört sig om vad som på 1880-talet kallades "gammal svensk" eller "nordisk" vithavre, vanlig i norra Sverige, men också i Västergötland och Småland. Denna havre förekom endast mer eller mindre starkt uppblandad med andra former.⁴³ Möjligen kan det också ha rört sig om den ljusgråa spethavren, där det gråa ofta övergick i helvitt och som odlades just i Hallands skogsbygder, där kallad skogshavre. Denna havresort ansågs vara en äldre form och förekom förutom i Halland också i Småland.⁴⁴

Indirekt visar dessa noteringar att också *svart havre* måste ha förekommit. På 1700-ta-

let ansågs denna havresort bäst som hästfoder.⁴⁵ Svart havre nämns också uttryckligen i Djäknebols räkenskap 1795 men också så sent som 1860.

Den svarta havren kan ha varit den i södra Sverige med tiden viktiga plymhavren, som hade enklare anspråk på jordens kvalitet än den tyska skprobsteiern.⁴⁶ Svarthavre ansågs särskilt bra vid mossodling och den kunde bli hög som råg med riklig kärna. En fara vid tidig nattfrost var att den mognade sent. Den gick inte att använda till brödsäd eller att exportera. Den ansågs dessutom svår att tröska.⁴⁷

Från 1798 förekommer på Djäknebol vid några tillfällen *tysk havre* (1798, 1799, 1800, 1806 och 1807). 1810 nämns "min" tyska havre. Under de två senaste av de nämnda åren nämns också "svensk" havre. Den "presushavre" som tröskades 1846 var kanske en preussisk vipphavre av samma typ som probstejerhavren. Probstejern kom från Nordtyskland och skulle på 1880-talet helt undantränga andra sorter i Danmark, Skåne och Halland. Den tyska havren kunde vara både vit och svart.⁴⁸

Ibland är det svårt att avgöra om namnen i Djäknebols räkenskaper avser sorter eller aktuella införsel- eller inköpsorter. Om utsädet ställs mot trösktet 1798 och 1799 får man intrycket att den tyska havren varit samma slags havre som också kallades malmöhavre. Även den havre som Ausell fått från sin son Arvid i Halmstad tycks ha varit tysk. Om "Smålands havre" 1783, "Malmöhavre" 1796, "skogahavre" 1803 och "Mossahavren" 1856 var särskilda sorter går inte att uttala sig om. I senare tid förekom dock på sina håll en småkornig, brun tysk "mosshavre", som var mycket tidig. Den liknade vanlig svart havre med fattig vippa. Den "Smålands" havre som nämns 1833 bör ganska säkert ha varit identisk med den svarta vipphavre som smålänningarna något senare var kända för att sälja som utsäde till andra bygder.⁴⁹

Blandsäd

Se råg och havre som denna gröda var en blandning av.

Vete

Det gamla svenska vårvetet var ett rödaxat, rödkornigt och hårlöst vete med ovanligt långa borst. Borsten var långa i axets spets, men korta vid dess bas.⁵⁰ Av räkenskapen framgår att det vårvete som såddes på samma åker 1821 och som hämtats från granngårdarna Fagerhult respektive Fängsed tillhört olika biologiska underarter: det ena uppges ha haft agnar, det andra saknat sådana. Några preciseringar av det höstvete som såddes förekommer inte i Djäknebols räkenskaper.

Potatis

Redan på 1700-talet omnämns åtminstone sex olika potatissorter i Sverige. Vid slutet av 1800-talet hade antalet stigit till flera hundra.⁵¹ Ytterst få hållpunkter finns för identifiering av de potatissorter som förekommit på Djäknebo. 1825 nämns "två slags från Gus-

tavsberg", 1839 "mine röe potater" och 1831 och 1832 nämns "Sommar Poteter" som sattes den 31 respektive 22 april.

Övriga grödor

För övriga grödor saknas med ett par undantag några närmare bestämmningar. *Lin* i Halland ansågs vara dåligt med mycket ogräs.⁵² Olika sorter hade olika anspråk på växtmiljö. Detta kan förklara att nya sorter av och till togs in. Ryskt och tyskt lin och hampa ansågs t ex passa bäst att sås på gammal åker.⁵³ På Djäknebo nämns vid några tillfällen olika sorters lin: 1783, 1784 och 1821 "tyskt och svenskt". Lin och *hampa* kallades av klockarna på Djäknebo med en kollektiv benämning för "tonad". Linet kallade de med dess västsvenska benämning "hör". *Vicker* är i regel opreciserat i räkenskaperna från gården: 1853 nämns dock "åkervicker" och 1854 "vickehavre".

Noter

Kapitel 1

¹ Dahl 1989 s 159.

² Familjen Jan och Anette Kruse i Västra Harg, Östergötland, har haft vänligheten att ställa räkenskapen till förfogande för forskning. Räkenskapen finns i original hos familjen Kruse men nu också bland privatarkiven i Göteborgs landsarkiv som kopia (se listan över otryckt källmaterial längre bak). I huvudtexten citeras materialet oftast "Räkenskapen", ibland med precisering på dess olika avsnitt.

³ Samuelsson 1968 A citerar uppgifter om slätter, bl a antal stackar hö från tiden kring 1840 ur ytterligare en räkenskapsbok som klockarna på Djäknebol fört. Tyvärr nämner inte denne, annars mycket noggranne, författare var denna räkenskap fanns. I den av mig undersökta räkenskapen s 27 nämns också en "smal" bok 1767, tydligen en kassabok. En del handlingar återfanns också på 1950-talet på Djäknebols vind (Sjätte hembygdsboken om Torup – Kinnared – Drängsered 1981 s 79 ff.)

⁴ Viss sådan odling framgår dock när föregående års gröda nämns för en viss åker: 1854 framgår t ex att rovor 1853 odlats på Lilla Sjöåker. Rovorna saknas dock i 1853 års utsädesräkenskap.

⁵ Barchaeus 1773 s 93.

⁶ Ärtor tröskas ett par gånger på 1830-talet utan att några ärtor nämns bland utsädet. Normalt noterades ärtor eller vicker inte bland trösket. Rubriken "vår-säd" för utsädesräkenskaperna 1764-1766 antyder att höstsäd kan ha utelämnats vid denna tid – ett "vinter-rågs"-utsäde på ett skäppland 1760 tas inte med i utsädessumman 1761 men nämns "inom linjen". Där- emot tas det med i utsädet. Detta visar att höstsäden ännu inte riktigt betraktades på samma sätt som den traditionella stråsäden i detta område. Ytterligare exempel är en liten kvantitet vete som såddes senhösten 1838 och saknas i trösket för 1839. Här kan det naturligtvis också vara fråga om missväxt. Dessa brister rör dock relativt små kvantiteter och har inte någon större betydelse för t ex de arealberäkningar som kommer att göras i det följande.

⁷ En antydning av detta ger anteckningen 1824 om "göds-lat, myllt av Per i Hinnakull, sått av Nils". Dessa aktiviteter bör ha sträckt sig över några dagar och kanske inte ens skett i den angivna ordningsföljden.

⁸ Portåker nämns inte bland utsädet 1862, men 1863 noteras att där föregående år odlades potatis, ärtor och vicker.

⁹ Räkenskapen s 8: "1755 d 6 decemb. då mantals-skrivningen hölls i Givagården, gav jag i tankar att gossen Lars skulle slippa skattskrivnas för år 1756, herr kommissarien en sexöring." Den som vill kontrollera om mantalskommissarien var mutbar kan själv titta efter i 1756 års mantalslängd.

¹⁰ Samuelsson 1968 A.

¹¹ Borgh 1911.

¹² Beträffande tjänstefolkets deltagande i klockar-verksamheten se t ex Räkenskapen ss 43-46, 48, 50, 56-58, 63-64, 71. 1822-1829 tjänstgjorde en Samuel Holst som dräng mot att bli undervisad (s 80 f).

¹³ Hell 1816 s 161.

¹⁴ Samuelsson 1968 A s 45.

¹⁵ Se t ex Räkenskapen s 84 (1829-1832), s 136 f (1846, 1848-49).

¹⁶ Samuelsson 1968 A s 48 f.

¹⁷ Borgh 1911.

¹⁸ På räkenskapens s 165 nämns Reinhold Liberg och Peträus som två prästmän eller studenter som Olof Ausell varit behjälplig vid predikan i Torups och Kinnareds kyrkor.

¹⁹ Räkenskapen s 166. Den andre sonen, Arvid, läste också först i prästgården, men skickades sedan till Halmstad där han i halvannat år studerade tyska och matematik (ibidem s 167).

²⁰ Samuelsson 1968 A s 45, 52 f.

²¹ För att minska antalet noter har jag här gjort följande förenkling: När inget annat sägs är uppgifterna hämtade från Torups kyrkoböcker, familjens gravstenar på Torups kyrkogård, bouppteckningar 1786, 1819, 1836, Räkenskapen eller Samuelsson 1968 A.

²² Lars Ausells härkomst är inte helt lätt att klarlägga. Min utredning framgår av bilaga 9.

²³ Dödsruna i Torups sockens dödbok 1786 (Torups kyrkoarkiv, LLA).

²⁴ Se flera räkningar för privatundervisningen i Räkenskapen, bl a s 162 (1773) och s 137 (1843). Allmogens elever 1756 presenteras i Räkenskapen s 290.

²⁵ Halmstads häradsrätts arkiv, bouppteckning 1786:11. Lars gav bort all sin egendom 1782 och ägde därefter endast gångkläderna, vilket förklarar att ingen normal bouppteckning kom att göras upp efter honom.

²⁶ Räkenskapen, utsädesuppgifter 1784 och 1785. Janken Myrdal har dock påpekat att husbondens sådd många gånger snarast måste ses som en rit.

²⁷ Räkenskapen, utsädesräkningen detta år.

²⁸ Halmstads häradsrätts arkiv, bouppteckning efter Olof Ausell 6/10 1836. Den där redovisade egendomen är tydligen vad som blivit kvar efter ett tidigare skifte av huvudegendomen till barnen.

²⁹ Samuelsson 1968 A s 54, som här feldaterar skri-velsen till 1838.

³⁰ Samuelsson 1968 A s 49 f.

³¹ Elgenstierna s 364.

³² Räkenskapen ss 79, 89.

³³ Samuelsson 1968 A s 56.

³⁴ På 1970-talet startade Jonas Berg och Janken Myrdal Bondedagboksprojektet. Projektet har genererat en växande forskning. Myrdals (red) *Alla de da-*

gar som är livet 1991, som undersöker vad dagböcker kan avslöja om allmogens arbete, resor och umgänge mm, är exempel på denna forskning. Nordiska museet försöker nu inventera landets bestånd av bonde- dagböcker (se Larsson 1992). Den mest omfattande bearbetningen av en bonde- dagbok hittills står Britt Liljewall för (Liljewall 1995). Ett exempel på en populär form av återgivning är *Olof i Trånghult*.

³⁵ "Sannfärdig berättelse" – se s 33.

³⁶ 580 tunnland/128 brukare. Åkerareal enligt tabell 1. Antal brukare framgår inte av sockenstatistiken för 1820, varför jag hämtat siffran från början av 1830-talet (statistiska uppgifter, Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, volym Hlb:1, LLA). Antalet brukare bör inte ha ändrats alltför mycket på kort sikt vid denna tid.

³⁷ Se den beräknade arealen i diagram 5.1 s 52. Jämför också arealen på gården före skiftet 1848 som enligt kartbeskrivningen uppgick till 4.25 tunnland (tabell 4.1 s 42).

³⁸ 1859 hade Torup 918 tl åker och 7 399 tunnland äng enligt socknens uppgift till 1859 års finanskommitté. Åkern har relaterats till antal brukare (130 st) enligt statistiska uppgifter i Laholms fögderis arkiv, volym Hlb:1. Djäknebols åker enligt rekonstruktion i diagram 5.1 s 52.

³⁹ Se s 121 f.

⁴⁰ Räkenskapen s 173. En separat specifikation på Ausells böcker som en gång lämnades in tillsammans med 1819 års bouppteckning hade här kanske givit intressanta upplysningar. Tyvärr tycks den ha gått förlorad.

⁴¹ Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, Syner på ecklesiastiska boställen, volym FVII:3, LJA.

Kapitel 2

⁴² Sundbärg 1913 s 349 ff, 354 ff.

⁴³ Fischerström 1761, I, s 231.

⁴⁴ Se Malmström 1959.

⁴⁵ Berntsen 1656, bok 1, s 84.

⁴⁶ Bexell 1817–1819, I, s 353 f.

⁴⁷ Berntsen 1656, bok 1, s 86.

⁴⁸ Enagrius 1826, del 2, s 189, 196.

⁴⁹ Barchaeus 1773 s 16 förklarar bristen på träda med bristen på jord. Han fann dock trädesbruk på säterier.

⁵⁰ Bexell 1817–1819, I, s 323, 349.

⁵¹ Fischerström 1761, I, s 233.

⁵² Charlier 1811 s 3.

⁵³ af Forsell 1826 s 18.

⁵⁴ Fischerström 1761, I, s 231. Kritik riktades bl a mot jordbearbetningsmetoderna av Charlier 1811. Se mer om detta senare i framställningen.

⁵⁵ Näringen kunde dock sila ut på den s k flötängen (av "flott"), där man ibland kunde få två höskördar. Se Räkenskapsbok för Älmhestra.

⁵⁶ Fischerström 1761, I, s 232 f, 237.

⁵⁷ Barchaeus 1773 s 59 nämner att en häst under vintern kunde producera 17 1/3 parlass gödsel och ett får drygt 1/2 lass när stallningsförhållandena var gynnsamma. Genom att ljunng som slogs med lie blandades i gödseln i stallar och kalvhus uppnåddes ytterligare förbättringar (ibidem s 86 f).

⁵⁸ Att sådant kunde förekomma framgår av en bonde- dagbok från Ammarp i Toarp 1868 (i avskrift hos Åke Carlsson, Siene).

⁵⁹ Fischerström 1761, I, s 236 ff, 240; II, s 258 f. Författaren ger i I, s 240, utförliga beskrivningar om olika lövs användbarhet som foder. Att får och getter betade ljunng nämns också av Barchaeus 1773 s 97, liksom att ljunng blandades in i kreatursfodret (s 86 f).

⁶⁰ Barchaeus 1773 s 70, 73 nämner boskapsjukan 1744 (två år) och Ausell var hösten 1766 på möte om farsoten i Halmstad (Räkenskapen s 282).

⁶¹ af Forsell 1826 s 18 f.

⁶² Osbeck 1796 s 18.

⁶³ af Forsell 1826 s 18 f.

⁶⁴ Barchaeus 1773 s 37.

⁶⁵ Barchaeus 1773 s 37, 94.

⁶⁶ Förut hade brist förekommit enstaka år som 1715 och 1727–1729. 1715 hade man första gången kört genom Laholm till Skåne för att hämta säd (Barchaeus 1773 s 83, 92). Även tidigare har enstaka år av akut brist förekommit: 1648 inträffade missväxt i Halland på grund av regn (Larsson 1891 s 73). Stora delar av befolkningen i norra Halland sägs då ha utvandrat till Norge och Danmark för att komma undan nöden (ibidem s 70 f).

⁶⁷ *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län ... femårs-berättelse för åren 1832, 1842, 1843, 1844 och 1845* s 13.

⁶⁸ af Forsell 1826 s 18 f är den förste som såvitt jag sett nämner självförsörjningen för Hallands del, på länsnivå väl att märka.

⁶⁹ Se Gadd 1983 s 276 ff. Jämför också Palm 1989 s 59 ff.

⁷⁰ *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län ... femårs-berättelse för åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841* s 4. Brännodlingen har behandlats monografiskt av Bringéus 1963.

⁷¹ Bexell 1817–1819, I, s 195.

⁷² Sandklef 1959 s 228. af Forsell 1826 s 19 uppger att 1807–1809 endast drygt 120 mantal eller 20 109 tunnland i Halland enskiftades. af Forsell 1834 uppger att Halland totalt bestod av 2 916 mantal eller 953 946 tunnland.

⁷³ Pottersson 1983.

⁷⁴ Bondeliv s 40. 1880 återstod bara 152 mantal i hela länet som möjligen ginge att skifta enligt Sandklef 1959 s 239 f.

⁷⁵ Heckscher 1944 s 123 om skatteköpen, af Forsell 1834 om det totala mantalet 1825.

⁷⁶ Sundbärg 1913 s 355.

⁷⁷ Sundbärg 1913 s 351 ff, s 355 samt s 213.

⁷⁸ Berntsen 1656, bok 1, s 84.

⁷⁹ Tullängder för gränstullen mot Halland för bl a 1639, RA.

⁸⁰ Barchaeus 1773, s 6 ff, 15, 26, 40, 47, 48, 50, 53, 59, 86; Osbeck 1796 s 91 ff.

⁸¹ af Forsell 1826, s 23 f. Hallands hushållningssällskap 1820 s 12 f, klagar på samma sak. Barchaeus 1773 s 67 nämner både drängarnas tröskarbete i Skåne och att man for på "silleri" i Göteborg.

⁸² Barchaeus 1773 s 67.

⁸³ Osbeck 1796 s 95.

Kapitel 3

⁸⁴ Enagrius 1826, II, s 195 f.

⁸⁵ Hallands landsbeskrivning 1729 under "Torup". Begreppet korntal kommer att förklaras utförligt i kapitel 8.

⁸⁶ Bondeliv s 19 som citerar delar av avtalet.

⁸⁷ Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller 1775, 1776, 1783.

⁸⁸ Andersson 1970 A s 167 f. Inom parentes kan sägas att denna vädjan fick stort gensvar.

⁸⁹ Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller 1798, 1799, 1808.

⁹⁰ Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller 1749–1801. Andersson 1970 A s 168 nämner dock sex personer som svultit ihjäl 1784 i det angränsande Drängsereds pastorat.

⁹¹ Den beskrivs av Andersson 1976 s 173 ff.

⁹² Bexell 1817–1819, 2, s 246 not ** och s 267. Samuelssons 1970 s 5 uppgift om 75 1/3 oförmedlade och 63 2/15 förmedlade mantal får inte missförstås. Detta var två olika sätt att mäta samma sak. Det förmedlade mantalet innebar att en viss nedjustering gjorts av det oförmedlade mantalet p g a minskad skattekraft på vissa hemman.

⁹³ Beskrivning till ekonomiska kartan över Torup 1922.

⁹⁴ Bexell 1817–1819, 3, s 245 ff, 265 ff.

⁹⁵ Hallands hushållningssällskap 1820 s 32 f.

⁹⁶ Hell 1816 s 158 f.

⁹⁷ Bexell 1817–1819, 3, s 267 ff.

⁹⁸ Bexell 1817–1819, 3, s 267 ff. Oxar mättes med en oxlänk runt kroppen. Kvarter avser alltså *ej* mankhöjd. Ett kvarter motsvarade 14,8 cm. För Laholms kontrakt nämner Osbeck 1796 s 19 ofta 1–2 kor, en kalv, några får och 2 hästar som vanliga besättningar på 1/4 hemman.

⁹⁹ Hell 1816 s 160.

¹⁰⁰ Bexell 1817–1819, 3, s 265 ff, s 268. Hell 1816 s 160 anger 1,5 kappe lin per åbo.

¹⁰¹ Torups rapport till finanskommittén 1859.

¹⁰² Eva Bengtsson på länsstyrelsen i Halmstad har fäst min uppmärksamhet på lantmäteriakter beträffande Kilaåns sänkning från 1858 och 1873–1875 samt en dikningssyn från 1913–1914 hos lantmäteriet. Kilaåns sänkning har påverkat Prästgårdssjöns nivå och

har därför gynnat Prästgården, Sjögården och Djäknebol. Möjligen har inte sänkningen påbörjats förrän på 1870-talet.

¹⁰³ De två äldsta uppgifterna är tillkomna i beskattningssammanhang och ligger säkert i underkant – särskilt vid 1684 års tiondesättning uppges bönderna i Torup ha varit motsträviga. Sannolikt representerar 1646 års siffra dessutom en svacka, delvis föranledd av att socknen nyss varit krigsskådeplats. Tyvärr har jag bara påträffat två utsädesuppgifter från socknen och tiden före 1646. De gäller Prästgården och Djäknebol 1569. De båda gårdarna hade då långt högre utsäde än 1684. Prästgårdens åker omfattade 1569 12 tunnland, men 1684 bara 9,3 om havrens tätare sådd beaktas; Djäknebol hade 1569 3,5 tunnland åker, men 1684 blott 2. (Lunds stifts landebok, avsnitt för respektive gård samt Hallands läns landskontors arkiv, volym Gille:1, I.J.A.) Men det är naturligtvis osäkert hur representativa dessa gårdar varit för hela socknen - de ingick dock i Torups bys byalag, vilket kan talar för att flera gårdar där haft en liknande utveckling.

¹⁰⁴ Man kan inte vara säker på att tiondets sammansättning alltid avspeglar skördarnas, det kan också vara fråga om en tiondesättning som överenskommits mellan bönderna och tiondemottagaren. Tiondet avspeglar då vad man enats om varit rimligt med tanke på tillgång och behov hos kontrahenterna. Tiondet avspeglar principiellt skördens sammansättning, övriga källor utsädet. Havrens relativa andel av tiondet kan vara betydligt mindre än dess andel av utsädet 1569, eftersom den, som kommer att framgå i det följande, oftast hade betydligt lägre korntal än korn och råg.

¹⁰⁵ Präststatistiken 1802–1820 framstår som den minst pålitliga äldre jordbruksstatistiken för Torups del. För dess orimlighet talar t ex den orimliga bland-säddsexplosionen mellan 1820 och 1822 i bilaga 1.

¹⁰⁶ Ängen räknades i tiondelängden i lass, som jag här räknat om enligt delningslängdens till Torups storskifte 1789 uppskattning: 2 lass per tunnland. Se avsnittet om åker och äng i nästa kapitel.

¹⁰⁷ Beskrivning till ekonomiska kartan över Torup 1922.

¹⁰⁸ Torups rapport till finanskommittén 1859.

¹⁰⁹ Gadd 1983 s 135 och i not 13 där anförd litteratur.

¹¹⁰ Torups rapport till finanskommittén 1859.

¹¹¹ En misstanke man kan ha är att prästen utelämnat Tönnersjödelen av socknen. Detta har jag dock inte kunnat kontrollera, det framgår i vart fall inte direkt av själva sockentabellerna.

¹¹² Se t ex Gadd 1983 s 122 beträffande Skaraborgslän, Hannerberg 1971 s 108 f om Närke och Palm 1988 s 115 för Bergum straxt utanför Göteborg.

¹¹³ Bexell 1817–1819, 3, s 269.

¹¹⁴ Se Samuelsson 1970 C om dessa marknader.

¹¹⁵ Andersson 1974 A.

¹¹⁶ Samuelsson 1970 B s 115 ff.

¹¹⁷ Eriksson 1970 A s 132.

¹¹⁵ Bexell 1817–1819, 1, s 337.

¹¹⁶ "Torvdrängar" nämns vid både traktens industri-
er och på dess säterier i en del av 1700-talets mantals-
längder.

Kapitel 4

¹ En viss oenighet har förekommit inom forskning-
en om hur stort bolet var. Se Fridericia 1889–90 s 488
not 2 och Jeppsson 1967 s 159.

² Lunds stifts landebok, under Torups socken.

³ Jordebok över Halmstads län 1646. Andersson
1974 B återger episoder från kriget 1643–1645 bland
annat hur det närbelägna Burseryd tre gånger plund-
rades på allt ätbart och annat.

⁴ Hallands landsbeskrivning 1729 s 624–626.

⁵ "Sannfärdig berättelse", se sid 33. Där framgår åt-
minstone att flyttningen ägt rum före 1745. Samuels-
son 1968 A s 42 anser att gården flyttades från sitt ti-
digare läge väster om kyrkan till sin nuvarande plats
vid skiftet 1777. En ny manhusbyggnad byggdes dock
nära den nuvarande Klockargården redan 1776 och i
"Sannfärdig berättelse" talar den annars vad gäller
årtal mycket precisa Olof Ausell om att gården "for-
dom" legat vid kyrkan, samtidigt som han inte bland
sin salig faders meriter nämner någon gårdsflyttning.
Det är därför rimligare att förlägga flytten till tiden ef-
ter branden några få år före 1729.

⁶ Besiktningsprotokoll efter avlidne klockaren Abra-
ham Åstrand, kopia i Torups hembygdsförenings arkiv.

⁷ Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, syner på eck-
lesiastiska boställen, LLA samt "Sannfärdig berättelse".

⁸ Räkenskapen s 160.

⁹ Samuelsson 1968 A s 51 uppger felaktigt, att det
nuvarande huset är det som byggdes 1776. En upp-
mätning av Eivor Pettersson i Torups hembygdsför-
ening av det nuvarande husets yta stämmer helt
överens med ytan hos det nya manhus som nämns i
beskrivningen från 1847. Även byggnadsstilen talar
emot Samuelssons datering och för en datering till
1843. Textens husbeskrivningar använder fot och aln.
1 fot var 29,69 centimeter och en aln 0,59 meter
enligt Jansson 1950.

¹⁰ Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, syner på
ecklesiastiska boställen, LLA.

¹¹ Hallands landskontor Glille:1, LLA.

¹² Karlsson 1974 redovisar sägner från den danska
reträtten genom området.

¹³ Se Palm 1989 beträffande Bergum (nuvarande Gö-
teborgs kommun) och Palm 1993 s 282 ff beträffande
Marks härad. Ännu ej publicerade siffror från Säve
socken på Hisingen visar i samma riktning (rapport
till Öxnäsprojektet vid Göteborgs museer.)

¹⁴ Hallands landsbeskrivning ss 624–626.

¹⁵ Skiftesprotokoll i Lantmäteriets arkiv, Halmstad.
Av sidher, "vattensjuk, sidlånd" – sankt ställe. Wig-
forss 1913–1918 s 53.

¹⁶ Kapplandet har i det närmast följande räknats om
till decimaler av tunnland. Enligt delningslängden till
storskiftesakten 1789 räknades där 32 kappland på
tunnlandet.

¹⁷ Tunnlandsberäkningen här får anses som starkt
schematisk. Jämför dock vad som längre fram kom-
mer att sägas om olika grödors såddtätthet.

¹⁸ Se not 13 ovan beträffande Bergum, Mark etc. Att
jämföra ängens utveckling under perioden 1569–1789
är naturligtvis besvärligt eftersom relationen höllass:
areal växlat mellan tider, hökvaliteter och olika ängar.
Nedgången kan eventuellt också bero på att delar av
gårdens äng lagts under andra gårdar.

¹⁹ Skiftesprotokoll i Lantmäteriets arkiv, Halmstad.
Åkern nämns endast som "nr 49".

²⁰ Lunds stifts landebok, under Torups socken.

²¹ Att ägobytena och skiftena inte berört hela Djäk-
nebol's arealer gör det svårt att exakt följa ängsareal-
ens utveckling. Men båda de uppmätningar som gjor-
des 1848 och 1869 har i åtskilliga fall åkermarkeringar
på ställen som 1777 och 1789 karakteriserats som
mer eller mindre god äng.

²² "Sannfärdig berättelse" – se sid 33 ovan.

²³ Räkenskapen s 40.

²⁴ 16/2 1762 hämtade drängen spingeved i Holtse-
ryd, Räkenskapen s 19.

²⁵ Denna låg framför den plats där sedermera Ang-
els blomsterhandel inrättades. Med tiden kom också
mark på hemmanet att arrenderas ut till handlare Sjö-
grens affär (sedermera Bengtssons livs). Emanuels-
son 1968 s 69 f.

²⁶ De nya arealerna blev följande: åker och tomt
26,1 tunnland, äng 2,1 tunnland och avrösningsjord
71,4 tunnland, totalt 99,5 tunnland landyta. Lantmä-
teribeskrivningen använder kvadratrev och kvadrat-
stänger, där jag efter Jansson 1950 beräknat det förra
till 881,5 m² och uppdelat i 100 kvadratstänger. Tunn-
landet har räknats till 4 936,6 m² eller närmare 1 2
hektar också enligt Jansson.

²⁷ I samband med järnvägsbygget exproprierades
2,6 tunnland från Djäknebol – så att gården 1922 hade
20,8 tunnland åker, 0,2 tunnland äng och 68,4 tunn-
land produktiv skogsmark samt 6,4 tunnland mossar
och kärr. Byggnader, vägar och järnväg kom att uppta
3,4 tunnland av gårdens totalareal. Beskrivning till
ekonomiska kartan över Torup. Beskrivningens hek-
tar har omräknats efter 2 tunnland per hektar enligt
Jansson 1950.

²⁸ Samuelsson 1970 D s 7.

²⁹ Räkenskapen s 55. Stutar och oxar är två vanliga
västsvenska benämningar på kastrerade tjurar.
Gränsdragningen mellan stut och oxe är inte glasklar,
men stuten bör ha varit den yngre oxen. *Stutar* borde
fämmas på tredje året genom att gå ihop med en redan
fämd stut och *oxen* borde slaktas efter 6–8 års arbete.
Kalvarna skars 4 veckor – 7 månader efter födseln.
(Hernquist u å s 127, 128, 140).

³⁰ Räkenskapen s 59. Ausell räknade märkligt nog

fortfarande i daler silvermynt fastän denna räkneenhet officiellt ersatts av riksdalern.

⁷¹ Räkenskapen s 56, 59.

⁷² Räkenskapen s 83.

⁷³ Barchaeus 1773 s 94. Hernquist u å s 132 ger noggranna anvisningar om utfodringen av slaktoxar: de bör slippa arbeta under ett halvt år före slakten, ges gott bete, fyra kärvar mogen och grön havre om dagen samt kålblad eller annat från trädgården men även salt eller sill(!). Sex veckor före slakt skulle de ges hö, korn, rovor, råghalm, potatis mm.

⁷⁴ Räkenskapen, opaginerad sida "Förteckning öfver den Säd jag köpt i år 1760..."

⁷⁵ K E Samuelsson ger en ingående beskrivning av julslakten i Toruptrakten i Samuelsson 1974 "Hur julhögtiden firades vid sekelskiftet 1700–1800".

⁷⁶ I tabellen har inte medtagits skinn som uppenbart kom från andra gårdar än Djäknebol: 3 bockskinn som Ausell fått av sin sväger Jöns Fris (1757), eller 2 köpta dito (1757) eller 3 dito för en granngård (1758) har ej tagits med i tabellen. Detta gäller också en inköpt hästhud (1759) samt 2 getskinn som köpts av granne för beredning (1762).

⁷⁷ Jämför under ordet "skinnare" i KLNm.

⁷⁸ Räkenskapen, samma opaginerade sida som "Förteckning öfver den Säd jag köpt i år 1760..."

⁷⁹ 1787 suggan slaktades 16/12 (Räkenskapen s 58), 17 12 1788 slaktades svinen (Räkenskapen s 59).

⁸⁰ Räkenskapen s 45 (14/9) och s 88 (oläsligt datum).

⁸¹ Räkenskapen s 69.

⁸² Räkenskapen, opaginerad sida "Förteckning öfver den Säd jag köpt i år 1760...". Räkenskapen 1785 s 56 talar om "hästen", 1788 s 58 "min häst". Jämför också flera notiser då drängen lånat "hästen" (1790). Räkenskapen för 1802 s 68 "...bytt om hästarna i Gunnarp". Jämför tjänstehästen i "Sannfärdig berättelse".

⁸³ Drängarna har ibland lånat hästarna för hemresor m.m. (se t ex Räkenskapen för 1790).

⁸⁴ Räkenskapen s 56 (vårarbetet 1785). Att oxarna använts som dragare kan möjligen förklaras med bristen på foder – oxar krävde bara hälften så mycket havre som en häst (van Bath 1963 s 14). Jämför bilden på sidan 48 där hästen används att köra in höet och bilden på sidan 102 där oxarna drar årdret.

⁸⁵ Räkenskapen s 61, 66, 81, 82, 90. Anställningen av vallhjon kan hänga ihop med skiftena som successivt medförde mindre utrymme för djuren att gå lösa. Vallning (och tjudring) innebar att man slapp en del hägnadskostnader man annars skulle haft. Jämför Gadd 1983 s 226 f.

⁸⁶ Räkenskapen s 43, 230.

⁸⁷ Att svarta kor förekommit framgår dock av en anteckning i Räkenskapen s 252, där det noteras att en svart ko haft tjuren i Prästgården 1761.

⁸⁸ 23 11 1774 slaktades två ollonsvin (Räkenskapen s 40). Pigan Gunnel har möjligen fångat in dem när de varit "på rymmen" (Räkenskapen s 17).

⁸⁹ Räkenskapen s 82.

⁹⁰ Räkenskapen s 82.

⁹¹ Räkenskapen s 79, 88.

⁹² Räkenskapen s 56 och 59.

⁹³ "Sannfärdig berättelse" ovan s 33.

⁹⁴ Citerat efter Samuelsson 1968 A s 57.

⁹⁵ Olika djur hade olika foderkrav. Enligt äldre litteratur gavs hästar ibland korn eller svart havre vid sidan av hö och halm, nötboskapen mest hö. Oxar sades älska gran- och enris på våren. Jämför Hernquist u å s 129 f. Samme författare lämnar också en del andra, ibland något oklara, uppgifter om foderbehoven för olika djur. En ox eller tjur behövde 16 skålpund hö om dagen (Hernquist u å s 130), en dragox för vårbruket ett lass hö (ibm s 129). Men i brist på hö kunde oxar utfodras med småskuren råghalm, asplöv, ärthalm, granris m.m. (ibm s 130). Hästar hade andra krav: en stor ridhäst behövde 10 skålpund hö och så mycket halm eller hackelse och tre kvarter havre är en *portion* (ibm s 29), en hingst genomsnittligt 2 kannor (1 k=2,6 liter) havre per dygn (s 59), en arbetshäst 1 kanna hö om dagen, 2 delar havre blandas med 3 delar hackelse (ibm s 59). En ko behövde 76 och en häst 80 kvadrattamnar å 7¹/₂ aln vardera av klöver när de var inne tre månader (ibm s 140). Det förekom att även svin utfodrades med korn eller havre (ibm s 165). Beträffande svart havre se avsnittet om odlade sorter s 173 ff.

⁹⁶ Räkenskapen s 79, 88. Hernquist ordinerade en halv tunna asplöv och en kanna havre i veckan till fåren. I allmänhet ansågs en halv tunna struket och torakat asplöv så gott som ett lispund hö. (Hernquist u å s 131). Betydelsen av ordet ris i Räkenskapens språkbruk är inte helt klar. Idag kan ris betyda helt dött material utan näringsvärde. Men Räkenskapens ris avser sannolikt vad vi skulle kalla sly, d v s kvistar av växande buskar eller träd.

⁹⁷ Jämför kapitel 2 där sanitida redogörelser nämner ljugens betydelse i området.

⁹⁸ Jag har här räknat med 700 kilo per tunnland äng, vilket var den genomsnittliga avkastningen av medelmåttigt ängshö i Halland 1885–1890 enligt Bisos serie N. Lantmätaren räknade 1789 med två lass hö per tunnland i Torup, vilket ger ungefär samma mängd hö om man räknar 350 kilo hö per lass, vilket nära motsvarar lantmätarlasset, "kronoparmen".

⁹⁹ Osbeck 1796 s 28 uppger att en nek vägde cirka en mark, d v s ett skålpund. Neken innehöll då inte bara halm utan också kärna. Räknat på 4 000 nekar (se kapitel 8) skulle det innebära att man fick långt mindre än 1 700 kilo halm om året på Djäknebol. Vad skulle det motsvara näringsmässigt? I äldre jordbrukslitteratur förekommer varierande reduktionstal för foder. Ett är *hövärde*: Detta definierades som den viktmängd av ett fodermedel som i utfodringen motsvarade en viktsenhet medelgott ängshö. För råg var hövärdet 2,5; för halm 0,3–0,5; för potatis 0,4 osv. Ett senare sätt att räkna var i *foderenheter*. Därmed menades den fodermängd som motsvarar 1 kg blan-

dat kraftfoder vid utfodring av mjölkdjur. 1 kg hö motsvarade då i medeltal 0,4; halm 0,25; potatis 0,2; gröpe av frö från havre, korn, vicker, ärter och bönor 0,8–1,0 foderenheter. Juhlin Dannfelt 1908. Om vi väljer hövärdet som reduktionstal och utgår från Osbecks viktuppgift motsvarade Djäknebol's vanliga halmproduktion kring 1790 långt under 680 kilo hö. Men Osbecks siffra är sannolikt för låg och halmens hövärde på var gård bör därför räknas högre. Jämför uppgifter om halmproduktionen hos Peterson 1989 s 52.

¹⁰⁰ Kreatursenheter är ett sätt att schablonmässigt räkna om olika husdjurslag efter deras ekonomiska betydelse till kor. Se Hannerberg 1971 s 97. Enligt uppgifter hos Hernquists u å, s 132, krävde en ox 16 skålpund hö om dagen. Ett skålpund motsvarade 0,425 kilo. Under sju månader eller cirka 210 dagar behövde alltså en ox 1 428 kilo. En ox motsvarar en kreatursenhet.

¹⁰¹ Räkenskapsens tjänstefolkskonton. Familjen Aulls medlemmar enligt kapitel 1.

¹⁰² Räkenskapen, målträkenkaper s 235, 237 ff.

¹⁰³ Se Räkenskapen s 139. Om dålig betalning av havgonskylden i Torup se Samuelsson 1968 s 44 f.

¹⁰⁴ Räkenskapen s 285. Barchaeus beskrev riskerna med uteblivna knallar 1773 s 53.

¹⁰⁵ Drängen köpte sig ull där 1783. Räkenskapen s 53.

¹⁰⁶ Räkenskapen s 46–47.

¹⁰⁷ Räkenskapen s 166.

¹⁰⁸ Fiske i två sjöar nämns i notisen om Djäknebol i Lunds stifts landebok 1569. 1794 och 1798 fick drängen särskilt betalt för att han fiskade. Räkenskapen s 63, 66.

¹⁰⁹ Räkenskapen s 70.

¹¹⁰ 2/9 1794, Räkenskapen s 54, 55. 21/8 1805 (s 70) och åter 9/9 1825 gick Djäknebol's drängar till Skåne att tröska, samma sak 23/8 1838 (s 91). 15/8 1842 (s 97). I åtminstone senare fallet gjordes avdrag på lönen.

Kapitel 5

¹¹¹ En fälla finns vid denna typ av beräkningar vid odling av klöver- och gräsfrö. Dessa grödor kunde sås på våren i den uppskjutande brodden från höstråg sådd under föregående höst (Gadd 1983 s 227). En uppenbar risk för dubbelräkningar uppstår då vid arealkalkyler. Samodling av ärter, vicker eller andra grödor på Djäknebol var dock ovanlig (se längre fram). Liknande problem bör kunna uppstå vid arealkalkyler i trädesbruksonråden, där det enligt Gadd 1983 s 196 och 218, kunde förekomma att ärter ibland såddes på trädan.

¹¹² De är främst hämtade ur de tal för utsädestätheten som gällde för två åkrar strax före storskiftet cirka 1790 och som framgår av tabell 10.2 s 168. Beträffande havren och blandsåden beräknar jag ett medeltal. För vete har den genomsnittliga relationen till varråg i not 8 i bilaga 10 valts. För potatis anger Sten-

ström (1945 s 71) från Slöinge och Elfra 5 år 1859. Herlitz (1988 s 213) för Krokstad 1850 6 tunnor per tunnland. Min tabell 10.6 antyder ännu tätare sättnings på Djäknebol: 6,2 gånger varrågens tunnor per tunnland. Utifrån den bevisat täta sadden på Djäknebol har jag utgått från 6,2 tunnor per tunnland för potatis. För lin har ett genomsnittligt relationstal till varråg i några observationer 1790–1811 (bilagans not 8) utnyttjats – 2,27. Delta motsvarar 2,95 tunnor lin per tunnland. Samma utsädestäthet har antagits gälla för hampa. För ärter och vicker har uppgiften om halvväxter från Halland i den sena 1800-talsstatistiken – 0,93 tunnor per tunnland, använts (Bisos N 1879).

I några fall är de av mig såhunda utnyttjade siffrorna högre än flera uppgifter ur litteraturen, t ex uppgifterna för Halland i den offentliga statistiken 1879. Jag anser dock att den ovanligt täta sadden är väl belagd för Torups och Djäknebol's del. Hur stort område som tillämpat denna relativt täta sådd är ännu inte klarlagt. Bisos N 1879 ger från Halland för höstsäd 0,82; vårstråsäd 1,14; halvväxter 0,93; potatis 3,96 och spånadsväxter 0,69. I litteraturen förekommer stora skillnader i sätthet mellan olika orter. Här lämnas ytterligare några uppgifter från litteraturen som jämförelse: Stenström ger för Slöinge och Elfra år 1859 för vete 1 tunna och ärter 0,75 tunna per tunnland. Herlitz uppger att vete i Krokstad 1850 såddes med 0,75 tunna per tunnland. Sundbärg ger för tiden före 1865 genomsnittssiffror för landet som helhet som innebär att vete såddes med 0,82 och ärter och bönor med 1,00 tunna per tunnland (Sundbärg 1913 s 92 noten). Spridda äldre uppgifter antyder stora variationer i sättheten för lin. Här påverkade sättheten kvaliteten kraftigt. En författare angav t ex att linet krävde 2,5 tunnor per tunnland på "kornjord" och gav då fint lin. Om istället 1,5 tunna såddes fick man medelmåttigt lin och 1–1,25 tunnor per tunnland gav grovt lin (Hagström 1785 s 202 f). Stenström 1945 s 71 citerar från Slöinge och Elfra ett utsäde för lin och hampa med 2,125 kg per tunnland.

¹¹³ Gadd 1983 s 272.

¹¹⁴ Åmark 1915 diagram 1.

¹¹⁵ Gadd 1983 s 272.

¹¹⁶ Åmark 1915 diagram 1, Gadd 1983 s 271.

¹¹⁷ Åmark 1915 s 312.

¹¹⁸ Larsson 1945 s 17 f.

¹¹⁹ Historisk statistik för Sverige, del 3. Sveriges havreexport 1828–1854.

¹²⁰ Sandklef 1959 s 259 f.

¹²¹ Gadd 1983 s 232.

¹²² Palm 1989 s 111. De utsädesuppgifter som här återopas är de som räknats fram efter fördelning på mantal.

¹²³ Gadd 1983 s 112, som också s 23 not 18 refererar uppgifterna från Närke och västra Småland.

¹²⁴ Stenström 1945 s 58. Han bygger på lantmäteriuppgifter.

¹²⁵ Ydberns 1984 s 156

Kapitel 6

¹ Avsnittet bygger till stor del på specificeringar i Räkenskapsens utsädesnotiser.

² Jag är medveten om att man ofta skilt på vinter-råg och höstråg (se t ex Stenström 1945 s 54). I ett senare avsnitt kommer dock närmare specificeringar beträffande detta att göras. Det gick för övrigt att så höstsäd även på våren. Men i det fallet måste man så något tjockare eftersom den då, p g a den kortare växttiden, hann slå färre rötter än om den såts före vintern. Se Odelmark 1788 s 112 samt flera artiklar i Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar för april, maj och juni 1742.

³ Rågen behandlas ibland något ofreflekterat som en enhetlig gröda. Detta är olämpligt med tanke på de stora skillnader som förekommer i odlingsätt mm mellan höst- och vårråg. Se t ex Gadd 1983 s 214 not 94 där råg utan reservation räknas som höstsäd.

⁴ Söderberg 1996 s 28 f. Hildebrand 1884 s 186 uppger att man i Sverige vägrade betala tionde för dessa som man uppfattade som nya och ovanliga sädesslag.

⁵ Mark, Ås och Redväg 1530. I 1500-talets tiondelängder finns rågen med redan från början (ungefär 20 % av tiondet). Palm 1990 s 61.

⁶ Dahl 1989 s 120.

⁷ Räkenskaper för respektive gård i Västergötlands handlingar 1600 och 1603 i RA.

⁸ Marks häradsrätts arkiv, Bouppteckningar, GLA, där volym Fla:3 nr 602 nämner "vårråg" vilket förutsätter att något slags höstråg förekommit, Fla:5 nr 397 skiljer på "vårråg" och "svedjeråg". Svedjesäd nämns i de första boskaps- och utsädeslängderna (RA) från Sjuhäradsbygden 1620 och 1621.

⁹ I början har, som påpekats i kapitel 1, höstrågen inte bokförts helt tillfredsställande på Djäknebol. Som en möjligen relativt ny gröda, endast odlad i obetydliga kvantiteter, har den väl närmast betraktats som en köksväxt, på samma sätt som senare potatisen, vilken i början också bokfördes något bristfälligt.

¹⁰ Söderberg 1996 s 28 f.

¹¹ Se tabeller över tionde i Skarin 1979 del 2.

¹² Linnarsson 1948 s 121.

¹³ Söderberg 1996 s 28 f. Egentligen vet man inte så mycket om havreodlingens tidigare öden. Havren kan ha haft periodiska uppsving även före 1700-talet, se Palm 1988. Stenström 1945 s 69 visar för hallandssocknarna Slöinge och Eftra att inte heller där havreodlingens utveckling följt någon rak linje: 1500-talet uppvigade där större andel havre än 1700-talet, 1600-talet däremot avsevärt mindre.

¹⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 352.

¹⁵ Bexell 1817-1819, 3, s 267 ff. Linnarsson 1948 s 122 f nämner att detta även förekom under 1800-talet i Sjuhäradsbygden.

¹⁶ Mark, Gäsene, Ås och Redvägs härader betalade skatt i havre 1530 och i Marks tiondelängder från 1500-talet är havren vanlig. Palm 1990.

¹⁷ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 332 ff.

¹⁸ Möller 1858 under ordet "Blandsäd".

¹⁹ Räkenskaper för Torpa gård i Västergötlands handlingar 1602, RA.

²⁰ Västergötlands handlingar 1630, Tiondelängd för Marks härad. Mängderna är synnerligen små och blandsäd nämns överhuvudtaget bara på några få gårdar. Blandkornets sammansättning framgår inte, men det summeras med havretiondet, vilket visar på en stor havreandel i denna säd. Det är möjligen avslöjande att Skarin i sin stora genomgång av västsvenska tiondelängder från 1500-talet inte nämner någon blandsäd (Skarin 1979, del 2, tabeller).

²¹ Marks häradsrätts arkiv, Bouppteckningar 1736-1765, passim. GLA

²² Linnarssons (1948 s 122) uppgiftslämnare i södra Västergötland beskriver hur blandsåden redan blandats före sädd i en del råg och tre delar havre. P g a de två ingrediensernas olika avkastning fick man efter skörden ett mjöl som bestod till ungefär hälften råg och hälften havre. Av den "gamla svenskhavren" som ugnstorkats fick man ett gott och vitt bröd. "Blandsädsbröd" nämns följaktligen i en dialektordbok från Sjuhärad (Lander 1910).

²³ Se avsnittet om potatisen nedan.

²⁴ Bexell 1817-1819, 3, s 267 ff.

²⁵ Jordbrukslära 1959 s 147.

²⁶ Så skedde 1759-1761, 1763, 1767, 1769-1771, 1773-1777, 1779-1780, 1782, 1784-1785, 1787, 1790, 1791 med 1/4 råg i 1766, 1772, 1776 blandsäd med 1/3 råg. 1805, 1806, 1820, 1822, 1824, 1826, 1829, 1833 1/5 råg. Den lägre råginblandningen framgår även av andra notiser: 1832 "endast liten råg uti". 1838 nämns en ovanligt stor råginblandning: "blandsäd men nästan mera havre än råg". Även mer obestämda proportioner förekom: 1786 sädde "vår samvuxna blandsäd och hälften havre blandad däruti". Osbeck 1796 s 22 anger en fjärdedels råginblandning som typisk för Sydhallands skogsbygd. Från Asige i Halland cirka 1800 rapporterades blandsåden bestå av 1 del råg och 2 eller 3 delar havre (Stenström 1945 s 68).

²⁷ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 261.

²⁸ Juhlin Dannfelt 1901, 2, ss 255, s 273.

²⁹ Man kan inte vara helt säker på att de obetydliga kvantiteterna kan ha utelämnats ur räkenskapen. Mot utelämnandena talar att räkenskapen i många andra fall ger ett närmast pedantiskt intryck.

³⁰ Räkenskapen över utsädet 1839.

³¹ Potatisens västsvenska genombrott framgår hos bl a Gadd 1983 s 108 ff, Palm 1989 s 110, Ydborn 1984 s 140 f. Om potatisens historia se Svensson 1996 med många litteraturhänvisningar.

³² Kalkylen är säkert överdriven eftersom den inte tar hänsyn till bl a växtföljdskrav, förändrade gödselbehov och annan arbetsgång. Själva kaloriberäkningarna enligt Herlitz 1988 s 213. De avser Krokstad i Bohuslän, men avkastningsförhållandena var, grovt, desamma som i Torup.

³⁴ Hallands hushållningssällskap 1820 s 36.

³⁵ Barchaeus 1773 s 43.

³⁶ Barchaeus 1773 s 43.

³⁷ Svensson 1996 s 51. Kanske är frösädden förklaringen till att potatis på åtminstone vissa håll inte dyker upp i bouppteckningar förrän ganska sent – fröna kanske var för billiga eller obetydliga för att tas upp där. I Bergum förekommer potatis i sockenstatistiken redan när den inleds 1802 medan den inte nämns i någon enda bouppteckning från socknen 1800–1810. Se Palm 1989 s 110.

³⁸ Osbeck 1796 s 22. Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 396. Hernquist u a s 89 ansåg bovete vara ett utmärkt hästfoder. Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 396, ansåg att det skapade matsmältningsproblem för djuren och därför var på tillbakagång vid hans tid.

³⁹ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län ... femårs-berättelse för åren 1832, 1833, 1834, 1835 och 1836 uppgav att hampodlingen i Halland då bedrevs till husbehov (s 4).

⁴⁰ Osbeck 1796 s 22 f. Han nämner en eller flera kappar per bruk, men mycket mer norr om Laholm.

⁴¹ Bexell 1817–1819. 3, s 268. Tre kappar motsvarade ungefär en tiondel tunnå.

⁴² Hjelmqvist 1981. Bland annat blå- och grönkål, liksom "roffwakål", det vill säga kålrot.

⁴³ Barchaeus 1773 s 93.

⁴⁴ Hallands landsbeskrivning s 624 ff.

⁴⁵ Räkenskapen 11 4 1761 s 17. Kålgården nämns också i några besiktningsprotokoll.

⁴⁶ Beräkning utifrån utsädesmängd i 1784 års utsäde enligt Räkenskapen. Jag har då antagit att 1 tunnå vinterråg såddes per tunnland.

⁴⁷ Räkenskapens utsädesavsnitt åren 1790 och 1858(!). Dahl 1989 nämner att rovor förekom i en del skånska växtföljder där ett år med rovor kunde följas av två års havre och sedan vila i 20 år (s 170) eller ett års rovor, följda av ett års råg, kanske ytterligare ett år med bovete och sedan träda i 20–30 år (s 217).

⁴⁸ Fischerström 1761, I, s 234 f.

⁴⁹ Utsädesräkenskapen.

⁵⁰ Fischerström 1761, I, s 234 f. Även Osbeck 1796 s 34, som emellertid förutsåg att tobaksodlingen skulle minska p g a stigande spanningspriser.

⁵¹ Barchaeus 1773 s 85.

⁵² Åtminstone 1776 köptes tobak från Iwebro. Räkenskapen s 41.

⁵³ Muntlig uppgift från Catharina Svala om risningen.

⁵⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 348.

⁵⁵ Gadd 1983 s 224 f.

⁵⁶ Se Juhlin Dannfelts 1901 olika beskrivningar av olika sädeslag som främst uppehåller sig vid växternas exteriörer. Äldre tiders alltför få bestämningskarakteristika har understrukits av bl a Åberg 1940.

⁵⁷ Wallerius 1779 s 17 f.

⁵⁸ Fischerström 1761, I, s 232.

⁵⁹ t ex Osbeck 1796.

⁶⁰ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 7 f ansåg att grobarheten för stråsäd bibehölls i 2–3 år, för ärt- och spånadsväxter i 4 år. Riad säd behöll sin grobarhet något längre än oriad.

⁶¹ 26/1 1777 fick drängen Nils Andersson tillägg på lönen "för någon uppmuntran med Rättfällernas skötande" (s 43). Julen 1785 nämns att någon "lämnad säd som ömke(ligen) av ohyra hanteras" behövde tröskas (Räkenskapen s 56). Havre illa åtgången av möss nämns i räkenskapen över trösket 26, 2 1845, liksom blandsäd som illa "skurits" av mössen 1/2 1849.

⁶² Linnarsson 1948 s 122. Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 138, betonade att isolering av växtsamlhällen kunde leda till degeneration (urartning).

⁶³ Mac Key 1988 s 139 ff, 150 f. Den moderna växtförädlingen har i sin tur på ett ofta negativt sätt minskat den genetiska variationen i grödorna.

⁶⁴ Hebbe 1939–1945, 1, s 116 ger en översikt över debatten.

⁶⁵ Lagerholm 1788 s 481. "Sädesråg" förekommer också i Djäkneholms räkenskap (1791).

⁶⁶ Lagerholm 1788 s 492 föreslog att 2/3 av kornen från gammal råg måste slå rot, för att denna råg skulle vara tjälig till utsäde. Gammal råg måste sås tidigare och ha skovlats nästan dagligen under sommaren för att ge bra resultat. Den borde också solas och vädras några dagar under våren. Vårsäd skulle provas genom mältningsprov.

⁶⁷ Den något senare räkenskapen från Älmhestra som jag återkommer till längre fram är upplagd på samma sätt som Djäkneholms: utsädesnotiser uppges åker, tröskuppgifterna bara sädeslag.

⁶⁸ Engelmark 1996 s 26. Andra viktiga självbefrukta-re (där alltså avkomman blir identisk mellan generationerna) i Djäkneholms odlingar har varit bönor, ärtor och lin. Jämför Strese 1996 A och B.

⁶⁹ Se Strese 1996 A och 1996 B.

⁷⁰ Wangö 1963 under uppslagsordet "flyta". Möller 1858 beskrev förfarandet som att "rensa säd medelst säll genom en skakande, svingande rörelse, så att den lättare säden liksom flyter ovanpå" (under uppslagsordet "flyta").

⁷¹ Samuelsson 1970 D s 21.

⁷² Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 291. Författaren nämner att höstrag ibland lämnades otröskad i stack för att man skulle hämta utsäde därav (ibidem).

⁷³ För en presentation av denna växt se Carlsson 1995.

⁷⁴ Detta säteri var sedan länge modernt orienterat med klöverodling m.m. Barchaeus 1773 s 78 f.

⁷⁵ Svindeln eller "därrepe" som den också kallades beskrivs i Korsmo m fl 1981.

Kapitel 7

¹ Dahl 1989.

² En av Dahls definitioner av ensäde begränsar detta begrepp till *fredningssystemet*, d v s den rytin i vilken ett inägområde ömsom fredades från djuren och ömsom öppnades för bete. Med denna definition kan man alltså tänka sig att gårdar med flera gårdar på sina inägor, där hälften varje år låg i träda, ändå sägs tillämpa ensäde. Jämför Dahl 1989 s 76 ff. Begreppet fredningssystem täcks, åtminstone delvis, av begreppet hägnadssystem i Carl-Johan Gadds undersökning av odlingsystemen i Skaraborgs län (Gadd 1983 kapitel XI).

³ Lägnert 1955 s 10, Dahl 1989 s 79.

⁴ Dahl 1989 s 76 ff. 1800-talets "ensäde" kom bl a att förknippas med att åkern genom åren besås med ett enda sädeslag. Denna vanföreställning finns fullt utvecklad hos t ex Heckscher 1969 s 168, 171. Några uppgifter från Sjuhäradsbygden i södra Västergötland 1858 hos Gadd (1983 s 231 not 170) ger en vink om hur det osannolika påståendet om att samma gröda ständigt odlats på samma åker kan ha uppkommit: några socknar sägs årligen så "med vårsäd" eller "utan ombyte". Men vårsäd är inget sädeslag utan innefattar växter med så olika biologiska egenskaper som vårråg, vårvete, havre och korn. "Ensäde" kunde också definieras som en växtföljd där vallodling inte ingår, t ex råg-korn-potatis, d v s vad som med 1800-talets språkbruk inte innebar "cirkulation" (Lägnert 1955 s 145, 147). Beträffande "ensäde" med träda, se Dahl 1989 s 92.

⁵ Berntsen 1656, II, s 50; Fischerström 1761, I, s 231; beträffande lantmätariuppgifter se t ex Stenström 1945 s 53; Torups kyrkoarkiv, Statistiska tabeller, I.I.A.

⁶ Lägnert 1955 s 145.

⁷ Topografiska uppgifter om Halmistads län 1847. Här citerat efter Lägnert 1955 s 146. Äckror förekommer mycket ofta i landeboken för södra Halland från omkring 1569. Med äckror menas (av ena eller andra skälet) trädad åker (Dahl 1989 s 51).

⁸ Torups rapport till finanskommittén 1859. Jämför citat hos Gadd från Västergötland vid samma tid om "växelbruk på det sättet att någon del av ... jorden ... årligen lägges i träda" (Gadd 1983 s 232 not 170).

⁹ Stenström 1945 s 53.

¹⁰ von Möller 1881 s 202. Ibland har sannolikt larsmässerågen odlats i form av brännodling av mossar och ljungbackar, där det var vanligt att man som första gröda efter bränningen sådde höstråg. I sådana fall får man inte föreställa sig trädorna som obearbetade ytor som låg helt "för fåfot". Dessa odlingar beskrivs i en landshövdingeberättelse 30 1 1822 citerad hos Bringéus 1963 s 40 och s 119.

¹¹ 9 september 1854 såddes enligt Räkenskapen på Sjöakerlien larsmässeråg efter vicker och 16 oktober 1849 samt 6 oktober 1853 på Trädlyckeåkern efter potatis. Flera exempel finns med denna råg efter potatis.

¹² Linnarsson 1948 s 67 f.

¹³ Se Dahl 1989 s 60 f för definition och bl a ss 192 och 208 f för exempel på avancerade former av "lyckemark".

¹⁴ Gadd 1983 s 196, 209 och not 68 där, samt s 231 not 170 behandlar "duvoträdet" som tillämpats inom olika gårdessystem i Västergötland. Detta träde innebar att någon del av den mest utmagrade jorden årligen lades i träda. Kanske var detta träde framtvinget av den tilltagande höstsädesodlingen. På trädan odlades inte sällan arter. Duvoträdena skilde sig från äckrorna genom att de bearbetades intensivt med åder mot ogräs. När de låg i samma gårde som besädd åker kunde de inte betas utan besvärlig tjuvring och liknande. Efter dessa duvoträden odlades med stor framgång korn.

¹⁵ Se Dahl 1989 s 96 ff.

¹⁶ Richardson 1752-1753 s 250.

¹⁷ Barchaeus 1773 s 86, s 143 råg-veteblandning (Skåne?), s 161 vårråg/havre (Småland?).

¹⁸ Osbeck 1796 s 22 f. Säterier utan vårråg tillämpade en annan växtföljd: 1) vinterråg, 2) korn, 3) havre, vilket berättigar vår misstänksamhet mot Barchaeus uppgift.

¹⁹ Citerat efter Lägnert 1955 s 147.

²⁰ Citerat efter Lägnert 1955 s 147.

²¹ Bringéus 1963 s 119.

²² Gadd 1983 s 231 not 170. Kanske har olika rapportörer försökt gissa sig till innebörden av denna då möjligen okända term.

²³ Gadd 1983 s 227 ger exempel på cirkulations- eller växelbruk från Skaraborgs län. Vallodlingsperioderna kunde ibland vara tre år i följd varför den efterföljande upplösningen krävde kraftiga järnplogar (ibidem s 232), möjligen en av faktorerna bakom plogens spridning. Följande exempel, som också avslöjar varför man talar om *cirkulationsbruk*, visar en 8-årig cirkulation och bygger på Gadds uppgifter:

år 1:	träda	råg	vall	vall
	potatis	havre	havre	vall

år 2:	potatis⇒	träda⇒	råg⇒	vall↓
	↑ havre	⇐havre	⇐vall	⇐vall

²⁴ Dahl 1989 s 78. Han kritiserar C G Weibull (1923 s 40) som kallar trevångsbruk på 1600-talet ett "ordnat cirkulationsbruk".

⁻⁵ Gadd 1983 s 227 ff. Samme författare tycks, s 267 och not 27, se det som typiskt för skandinaviskt växelbruk att foderväxterna säs in i växande stråsåd. Växelbrukets fodergrödor innebar i många fall en effektivisering av den foderodling i form av naturligt gräs som tidigare skett på trädorna.

⁻⁶ Citerat efter Lägnert 1955 s 147.

⁻⁷ Lägnert 1955 s 148.

⁻⁸ Jämför Gadd 1983 s 231 not 170.

⁻⁹ Fischerström 1761, I, s 236.

Som nedan kommer att visas har korntalsvinsterna inte varit helt givna – korntalen för Torups ensäde vid 1800-talets början låg inte långt under trädesbruksområdenas i Skaraborgs län, inte heller steg korntalen dramatiskt, för havren inte alls, när man ökade trädorna på Djäknebol.

¹ Citerat efter Lägnert 1955 s 147.

⁻² Vad som tycks vara delträdor kan dessutom vara synvillor. Vissa grödor redovisas inte bland räknenskapens utsäde. Att rovor odlades på större delen av Lilla Sjöåker 1853 syns bara genom en notering i samband med utsädet 1854.

⁻³ Åkern har jag inte lyckats lokalisera närmare men förutsätter att den legat någonstans i närheten av Klobbåkrarna och Bosgårdens tomt. "Åckror" var av ena eller andra skälet trädad åker, mycket vanlig i södra Halland enligt Lunds stifts landebok från omkring 1569 (Dahl 1989 s 51).

⁻⁴ Jämför Gadd 1983 s 208 f.

⁻⁵ Dahl 1989 s 100 beskriver en nordskånsk typ av lång träda av begränsade delar av åkrarna vid ensäde. Även detta system krävde god gödseltillgång.

⁻⁶ Jämför Gadd 1983 s 215.

⁻⁷ Lantmäteriet i Halmstad, Torup sn, akt 115 1868. I Trånghult sattes ofta potatis ett år på trädan efter svedjeråg. Potatis kunde där också svedjeodlas. Då brände man tidigare eftersom potatisen där sattes i juni. (Olof Trånghult s 26 f).

⁻⁸ 1856, 1857, 1858, 1860, 1861 och 1862 nämns uttryckligen att odlingen skett efter träda. Vid alla tillfällen gödslades också åkern. Träda kan också miss-tänkas ha föregatt odlingen på Klockaremossen 1852 – åkern saknas i räknenskapen 1851. Jämför också tabell 7.1 ovan.

⁻⁹ Gadd 1983 s 215 och där anförd litteratur.

¹ Berntsen 1656, I, s 86.

⁻² Richardson 1752–1753 s 250.

⁻³ Hallands hushållningssällskap 1820 s 25 f.

⁻⁴ van Bath 1963 s 14.

⁻⁵ Se Gadd 1983 s 264. Författaren menar att de negativa följderna lindrades av att fruktbar jord togs upp och av en intensivare jordbearbetning.

⁻⁶ Osbeck 1796 s 25 f.

⁻⁷ Osbeck 1796 s 26 f. Författaren ger en utförlig, men inte helt lättolkad, beskrivning av en sådan gödselvagn eller "mökbotn". Närmast till hands ligger att tolka beskrivningen som att vagnen rymde en gödselvolym på 5 alnar * 3 kvarter * 1,5 kvarter, d v s ungefär 0,3 m³.

⁻⁸ Fischerström 1761, I, s 232 f, 237.

⁻⁹ Stenström 1945 som citerar utskottshandlingar beträffande Halland.

⁻¹⁰ Bexell 1817–1819, I, s 381.

⁻¹¹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 27 f. Äldre uppgifter finns om bl a förbehandling av rag; Wallerius 1779 s 6 nämner kallrökning och "gissning" av vinterråg.

⁻¹² Willemot 1751 s 235 nämner stöpning av engelsk vithavre ett dygn i dyngvatten.

⁻¹³ En natts kalkning av gammalt utsäde av vintervo-te infördes 1770 på en gård i Uppland. Där var man dock kritisk mot stöpning i svagt salpeterblandat vatten, som tydligen också var en använd metod (Wallerius 1779 s 6 och 21).

⁻¹⁴ Se t ex utsädesräknenskapen 1795 då båda används. Man kan inte vara helt säker på att de avsett samma sak. I det följande har jag dock sett dem som synonyma.

⁻¹⁵ Att olikstora gödsellass förekom i Halland bekräftas även av Barchaeus 1773 som uppger att ett *parlass* gödsel i Halmstad vid denna tid kostade 6–8 styver (Barchaeus 1773 s 84). Parlass jämsätts med viktenton av Juhlin Dannfelt 1909 i artikel "växelbruk". Kanske har parlasset avsett ett så stort lass som dragits av ett par oxar.

⁻¹⁶ Osbeck 1796 s 25.

⁻¹⁷ Barchaeus 1773 s 16.

⁻¹⁸ Dahl 1989 s 123.

⁻¹⁹ Räknenskapen s 68.

⁻²⁰ Lexikon för landthushållare från 1845 anger under "gödsel" att 1 ox eller ko lämnade 10 lass, ett ungnöt 5, en häst 9 och ett far eller en get 1,5 lass per vinter. Från människornas cirka 100 kg per person och ar har här bortsetts. 1884 uppgav Hallands läns hushållningssällskap att ett nötkreatur per dag producerade 65 skalpund frisk stallgödsel, d v s 27,6 kg (Hallands hushållningssällskap 1884 s 23). Detta motsvarade 10 ton gödsel per år. Men siffran är svar att dra in i beräkningarna för Djäknebol eftersom den är något sen och kreaturen nu kan ha blivit större. Hur mycket av de tio tonnen som dessutom var att hänföra till vintern och därmed lätt kunde tas tillvara och hur mycket som blev kvar av denna gödsel sedan den brunnit, är svårt att bedöma. Juhlin Dannfelt 1901, 1, s 271 uppger att kreatursgödsel under tre månaders normal lagring förlorar 20–30 % av sin massa, under sex månaders 30–50 och under 12 månaders mer än 35 %, av sin massa. Dannfelt varnade för ännu större förluster om urin och annat tilläts rinna bort vid dalig förvaring. Staffansson 1995 ger uppgifter om kornas gödselproduktion för en något senare period.

⁻²¹ Juhlin Dannfelt 1901, 1, s 360 uppger att 850 kg brunnen gödsel motsvarade en kubikmeter. Lasset skulle då innehålla 255 kg gödsel.

⁻²² Lexikon för landthushållare 1845.

⁻²³ Juhlin Dannfelt 1909 under "Gödsling".

⁻²⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, ss 273, 279, 289, 296, 352.

⁻²⁵ Lüdgers 1785 s 18 f.

- ⁶⁵ Hagström 1785 s 202.
- ⁶⁶ Lüders 1785 s 21, Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 326.
- ⁶⁷ Odelmark 1788 s 113.
- ⁶⁸ Barchaeus 1773 s 86. Hans ortsprecisering är egentligen ner till godset Stjärnarp.
- ⁶⁹ Osbeck 1796 s 22 f.
- ⁷⁰ Lågnert 1955 s 147.
- ⁷¹ Svenarum, Sävsjö citerat efter Dahl 1989 s 96.
- ⁷² Charlier 1811 s 3.
- ⁷³ Hallands hushållningssällskap 1820 s 36.
- ⁷⁴ Här finns för övrigt en halländsk uppgift att jämföra med: Den kände prästen Hjortberg i Släp i norra Halland lade 1773 24–26,67 lass gödsel per skäppa vinterråg. Detta är en hög siffra som Djäknebollockarna aldrig uppnådde. Barchaeus 1773 s 16. Författaren räknar per fjärdedels tunna. Jag har räknat om detta till per skäppa om sex på tunnan.
- ⁷⁵ Den här genomförda korrelationsberäkningen avser bara sambandet mellan gödslingen av ett visst utsäde och det korntal detta utsäde resulterade i. Gödslingens verkan kan dock sträcka sig över längre perioder. Obrunnen gödsel direkt på åkern ger t ex knapast någon näring under det första året. Så lång tid kan det ta för mikroberna att göra näringen tillgänglig för växterna. Denna tidsaspekt har jag inte kunnat ta hänsyn till. Under denna tid påverkas gödseln också av läckage. Hur väl brunnen den gödsel var som lades ut på Djäknebolvet vi inte. Man kan också tänka sig att gödslingen i sin tur påverkats av faktorer som också på andra vägar påverkat korntalen, t ex väderleken under året före skördeåret. Detta väder kan ju ha påverkat vinterfodertillgången och därmed gödseltillgången, samtidigt som vädret före skördeåret påverkar markens fuktighetsförråd och annat som i sin tur påverkar korntalen. Mer om detta i väderavsnittet i kapitel 9.
- ⁷⁶ Standardverket om teknisk förändring inom det västsvenska jordbruket för undersökningsperioden år Gadd 1983.
- ⁷⁷ Myrdal 1991 s 292. Allmänt om jordbearbetning se Kritz 1995.
- ⁷⁸ Hallands hushållningssällskap 1820 s 34.
- ⁷⁹ Jämför Gadd 1983 s 180 ff och passim.
- ⁸⁰ Räkenskapen s 56 respektive utsädesnotiser 1821 och 1829.
- ⁸¹ Räkenskapen s 56.
- ⁸² Se bilaga 3.
- ⁸³ T ex 1843 "Plöjet intill Landsåker", 1846 "Plöjet om upptagningen ... kring Trädlyckeåker" och "Plöjet i Stora Lyckan vid ståtten" 1846 och framåt, 1847 "Hela Plöjet", 1852 "Plöjet på Öen" o s v. "Plöjningen på Högden" 1800 är förvånande och skulle kunna tyda på att det också funnits en tidigare period med plog på gården.
- ⁸⁴ Dahl 1989 s 86.
- ⁸⁵ Jämför Gadd 1983 s 181 som visar exempel från Västergötland på att plogens införande på många håll var samtidig med upptagningen av relativt stenfria och fuktiga ängsmarker eller mossar. Årdret var mer "stentåligt" än plogen.
- ⁸⁶ Linnarsson 1948 s 100 f.
- ⁸⁷ Gadd 1983 s 222 och 243 f. Flåhackningen behandlas utförligt av Bringéus 1963.
- ⁸⁸ Bringéus 1963 s 67. Metoden tycks ha införts i Halland cirka 1800 (Bringéus 1963 s 38 ff). Det följande om brännodling bygger mest på samma arbetes ss 21 f, s 40 f, 67 ff och s 118.
- ⁸⁹ En notis bland Räkenskapens tjänstefolkskonton från den 1/3 1802 som uppger att drängen fick dricks för att han kört och hackat torv kan mycket väl avse brännodlingen, men också torvtäkt för hushållsbränsle. Årstiden talar dock emot den senare möjligheten, då torven måste torkas innan det gick att elda med den.
- ⁹⁰ Se 1842, 1846, 1847, 1855.
- ⁹¹ T ex Nyhackat eller Dalen 1793.
- ⁹² Kritz 1995 s 91 nämner också som exempel på typiska nyodlingsverktyg stubbrytare, släpor och låga vagnar. Från Breared i Torups närhet berättas att utsädet på oländig mark ibland hackades ner med hjälp av hackor av varierande modeller – spetsiga, rundade, potatishackor m fl. Efter hackningen jämnades marken till med hjälp av en träharv dragen av två karlar (Bringéus 1963 s 119).
- ⁹³ Osbeck 1796 s 20.
- ⁹⁴ Gadd 1983 s 222, 250.
- ⁹⁵ Bringéus 1963 s 118.
- ⁹⁶ Osbeck 1796 s 24 f.
- ⁹⁷ Osbeck 1796 s 23. Detta kontrasterar mot Dahl 1989 s 182 som uppger att vinterrågen i Skåne behövde bättre bearbetad jord än vårrågen. Där förekom på sina håll att man plöjde för den förra och ärjade för den senare.
- ⁹⁸ Charlier 1811 s 3.
- ⁹⁹ Se Dahl 1989 s 95, 123 ff.
- ¹⁰⁰ Osbeck 1796 s 24 uppger 11–8 veckan före gamla midsommar för vårråg vid kusten och 13–12 veckan vid Smålandsgränsen, d v s senare närmare havet. Havren såddes i 6:e och kornet allra senast – i 5:e veckan.
- ¹⁰¹ Wallerius 1779 s 22 f.
- ¹⁰² I själva verket har naturligtvis sådden ofta skett utsträckt i tiden under flera dagar, men detta har varit metodiskt svårt att ta hänsyn till i analyserna.
- ¹⁰³ Nordenberg 1741 s 145.
- ¹⁰⁴ Osbeck 1796 s 23 f. Linnarsson 1948 s 121 rapporterar från Västergötland att vinterråg kunde säs hur sent som helst bara den kom i jorden tre dagar före frost.
- ¹⁰⁵ Att denna såddes tidigt vitsordas också från Västergötland av Linnarsson 1948 s 121.
- ¹⁰⁶ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 328.
- ¹⁰⁷ Se Dahl 1989 s 94 f för flera exempel från Skåne.
- ¹⁰⁸ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 275.
- ¹⁰⁹ Fischerström 1761, 1, s 234.
- ¹¹⁰ Fridén 1991 s 127 citerar uppgifter från början av

1800-talet som skall gälla Västsverige om att ryska frön sås i början av maj, svenska i slutet av samma månad. En uppgift om märkligt tidig sådd finns från vad som bör ha varit tidens sakkunskap: linnmästare Hagström i Vadstena föreslog mitten av mars. Hagström 1785 s 202.

¹¹¹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 30 f, 34 f.

¹¹² T ex Lagerholm 1788 s 508 ff.

¹¹³ Fischerström 1761, I, s 232.

¹¹⁴ Lüders 1785 s 18.

¹¹⁵ Lagerholm 1788 s 493.

¹¹⁶ Osbeck 1796 s 24.

¹¹⁷ Nordenberg 1741 s 145.

¹¹⁸ Osbeck 1796 s 22. Om "räppräkning" se s 110f.

¹¹⁹ 1774 19/5 korn, "var ny", "NB på näd"; 1775 18/4 råg "på näd", 27/4 råg "svart Näd"; 1780 2/5–3/5 blandsäd, "slut av nädan" och 5/5 "nyss ny"; 1807 "på tomt näd"; 1821 1/5 blandsäd "på tomt nädan", 1824 29/4 blandsäd på "tomt nedan".

¹²⁰ Räkenskapen, utsädet 1817.

¹²¹ Söderberg 1996 s 199 f.

¹²² Wallerius 1779 s 15 t ex.

¹²³ Räkenskapen, utsädet 1764.

¹²⁴ Räkenskapen, utsädet 1793. Jämför Johansson 1975 s 29 ff. Det är för övrigt detta räknasätt som är förklaringen till att man i Gustav Vasas kungsgårds-räkenskaper ofta rör sig med 13 månader om 4 veckor per räkningsår.

¹²⁵ 1765 13/5 sent om aftonen; 1768 3/5 såddes råg om aftonen; 1773 11/5 havre om aftonen; 1775 3/5 blandsäd sent om aftonen; 1784 korn om aftonen; 1785 havre om aftonen; 1786 råg, havre och vete om aftonen; 1788 29/4 råg om aftonen; 1792 7/5 havre efter middag; 1803 9/5 blandsäd om aftonen; 1804 22/5 korn på eftermiddagen.

¹²⁶ Se t ex Nordenberg 1741 s 146 f. Denne författare utförde experiment med vinterrågodling i juni och sådde då på kvällen.

¹²⁷ 1767 4/5 vinterråg, NB i Prästg och Sjögård var sått 8 dagar före; 1790 25/10 vinterråg, NB Sjögård och Prästgården sått 3 dagar förut; 1791 14/4 vårråg PM Lars i Sjögården sått dagen förut; 1792 PM I Sjögård och Prästg såddes kornet en dag senare; 1793 23/4 vårråg, Lars i Sjögård hade sått någon råg 10 dagar förut; 1794 15/4 Vårråg NB I Prästg sått 3 dagar förut; 1797 19/4 vårråg, Kyrkoherden sått 4 dagar före; 1801 28/4 vårråg, Prästgården sått 4 dagar förut; 1803 29/4 vårråg, Prästgården sått dagen förut; 1816 23/10 vinterråg, Prästen sådde 5 dagar tidigare; 1819 19/4 vårråg Prästen och Givagården sått några dagar förut; 1823 3/5 vårråg i kall blåst. Prosten samma dag men i Givagården sått litet förut.

¹²⁸ T ex hösten 1785 (räkenskapen s 56).

¹²⁹ Osbeck 1796 s 24.

¹³⁰ För att betesbristen legat bakom den sena sådden talar möjligen att sådden i västgötska Vadsbo, med god betestillgång, betydligt tidigare, omkring 1 september. På Skaraborgs västra foderfattiga lerslätt var

såningstiden mer lik Djäknebols. Gadd 1983 s 217, 225.

¹³¹ Osbeck 1796 s 24.

¹³² Jämför Gadds 1983 s 207 f resonemang kring faktorer bakom sen eller tidig sådd.

¹³³ Jämför också t ex Lüders 1785.

¹³⁴ Räkenskapen s 56.

¹³⁵ Osbeck 1796 s 24.

¹³⁶ Att även grödor som aldrig såddes så tidigt som april – se tabell 7.16 på s 100 – visar höga koefficienter beror på att en varm april ofta följdes av en varm maj.

Kapitel 8

¹ Heckscher 1949 s 192.

² Detaljdata finns i bilaga 7.

³ Ett enda år har särskilda korntal för "korn" och "torekorn" kunnat tas fram: torekornet gav detta år korntalet 5, det vanliga kornet 4,89.

⁴ Olof i Trånghult s 27

⁵ Se Eva Bengtssons kartöverlägg s 32.

⁶ Linnarsson 1948 citerar uppfattningen att den "var god, men avkastningen helt ringa".

⁷ Direkt i samband med nyodling bör korntalen ha varit relativt höga – Gadd 1983 s 132 not 5 citerar en präst i Skaraborgs slättbygder som rapporterade havrekornet på 12 vid nybrott! Att en del otröskad havre getts som djurfoder kan eventuellt ha dragit ner korntalen något, jämför s 43. De mängder som togs ut vid slakt var dock mycket små enligt tröskräkenskaperna.

⁸ Wallerius 1779 s 18.

⁹ Osbeck 1796 s 22.

¹⁰ Barchaeus 1773 s 43.

¹¹ Se tabell 8.3. Åke Carlsson i Siene som studerat bondedagboken från Trånghult uppger 10–12:e kornet där.

¹² Korntalen för hampa var 1823 1,33; 1824 1,0; 1828 1,0; 1830 0,33.

¹³ 1824 då korntalet blev 1,33.

¹⁴ Myrdal 1991 s 273 ff.

¹⁵ Trots att jag bara studerat en handfull svenska gods-räkenskaper från 1600-talet har jag funnit två fogdar som avskedades för att de inte redovisade hela skörden. Gadd 1983 s 44 ger fler exempel på gods med dålig produktivitet.

¹⁶ Adeln har med tiden blivit tiondepliktigt också för säterierna. Jämför Ausells redovisning av tröskar-spann, en tröskarlön, när han i slutet av perioden tog in främmande tröskare. Av Hallands landsbeskrivning 1729 framgår att Djäknebol var befriat från tionde.

¹⁷ Palm 1993 s 253 ff.

¹⁸ Kellgren 1942 s 125 f, Palm 1993 s 214 ff.

¹⁹ Se Palm 1993 s 214 ff.

²⁰ Attman 1956.

²¹ Söderberg 1991 s 402.

²² van Bath 1963, tabeller för respektive gröda.

²³ Wallerius 1779.

²⁴ Enagrius 1826, 2, s 189, 195.

²⁵ Hallands landsbeskrivning s 624, 626 och passim.

²⁶ En del lokala tabelverksuppgifter 1802–1820 förekommer i litteraturen om Halland. Försiktigtvis tar jag inte med dessa i jämförelsetabellen.

²⁷ Osbeck 1796 s 21.

²⁸ Bringéus 1963 s 129.

²⁹ Gadd 1983 s 101 f.

³⁰ Dahl 1942 s 206.

³¹ En bearbetning av denna räkenskap sker för närvarande av Åke Carlsson och undertecknad. Den har en del typer av information som saknas i Djäknebol-räkenskapen, bl a om ängsavkastningen.

³² Övägt genomsnitt för samtliga korntal i tabell 8.1.

³³ Palm 1993 s 216.

³⁴ Odlingsrisken beräknas som standardavvikelsen dividerad med, i vårt fall, det aritmetiska korntals-medelvärde i en serie. Standardavvikelsen själv är den genomsnittliga avvikelsen från korntalsmedelvärde. Odlingsrisken kan också uttryckas i procent och motsvaras då matematiskt-tekniskt av den så kallade variationskoefficienten.

³⁵ Odlingsrisken har tolkats på detta sätt av bl Wallén 1920 s 342 och Hustich 1945.

³⁶ Wallén 1917 A s 11 ff och Hustich 1950 s 15 ff. 18, 20, 21, 29 varnar för att plötsliga trendbrott kan störa variationskoefficientens homogenitet. Odlingsriskerna i tabell 8.6 är framtagna utan hänsyn till trenderna i korntalen och betraktar således risken utifrån variationerna kring hela periodens medeltal. Jag har också försökt att mäta risken på kortare sikt – svängningarna i korntalen från ett år till ett annat räknat i procent. Risken mäts då som genomsnittet på absolutvärdena av dessa procenttal (dividerat med 100). Rangordningen blir inte helt densamma och riskkoefficienterna avviker en del: höstråg 0.424, vårvete 0.385, blandsäd 0.325, korn 0.309, havre 0.298 och vårråg 0.296. Vintervete har inte varit meningsfullt att beräkna på detta sätt på grund av de fåtaliga observationerna. Höstråg och vårvete förblir riskabla grödor, men för övrig vår-säd sker en viss omkastning, även om skillnaderna i koefficienternas värden framstår som ganska obetydliga.

³⁷ Barchaeus 1773 s 86.

³⁸ Hustich 1947 s 16 f.

³⁹ På grund av den jämförelsevis korta perioden har ingen trendrensning här skett.

⁴⁰ Bringéus 1963 ss 133 ff.

⁴¹ Osbeck 1796 s 28. Det svenska sättet att räkna tillämpades i de delar av Halland som inte på danskt manér räknade 24. Stenström 1945 s 72 citerar en uppgift från 1693 att de halländska nekarna gick 30 på en trave. Även Fischerström 1761 s 233 räknar med 30. Att det danska räknasättet alltid inneburit 24 nekar kan ifrågasättas: Dahl 1942 s 88 uppger att man i Skåne räknade 20 nekar per trave vid slutet av 1600-talet. Barchaeus 1773 s 87 skriver att 24 nekar räknades per trave på Stjärnarp vid Halmstad. En nek upp-

gavs av Osbeck väga cirka en mark, d v s ett skålpund (425 gram). Denna vikt kan knappast ha gällt för Djäknebols del. Där bör den ha varit högre. Den strider nämligen mot de resultat man får om räkenskapens tunnvolymetr tröskad kärna räknas om till vikt utifrån rimliga antaganden om de olika sädesslagens volym/viktrelationer.

⁴² En jämförelse med korntalen visar en starkt positiv korrelation - ju högre korntal, desto fler nekar. För vinterråg var $r_{xy} = 0.642$; för vårråg + 0.527; havre + 0.727; korn + 0.603; blandsäd + 0.700 och för vårvete + 0.721. Antal observationer var respektive 64, 55, 67, 65, 64, 34.

⁴³ Det går inte att kontrollera om nekarna är storleksmässigt jämförbara hela perioden. Det kan naturligtvis inte uteslutas att sätten att binda dem ändrats över tiden. De relativa skillnader som finns mellan de olika sädesslagens nekvastning vid varje tidpunkt bör vara betydligt säkrare. Summeringar har gjorts av mig. Periodvis har dessa kunnat kontrolleras mot totalsummor för travar och nekar under vissa år som räkenskapsförarna själva gjort. Några gånger har avvikelser berott på felsummeringar hos Ausell (1830–1831). 1822 har havre och blandsäd ej skilt åt varför dessa sädesslag inte räknats med i analyserna för detta år. Samma gäller råg och vete som blandats i bokföringen 1835. "Vickehavre" har förts till havre 1854. I slutet har några år med bristfälliga uppgifter utelämnats. Observera att slage liksom grodd säd (1840) ej ingår – sådan säd har inte bundits i nekar. Främmande gårdars säd, som några år ingår i Ausells räkenskaper, har här, liksom vid beräkningar av areal, korntal o s v räknats bort.

Kapitel 9

¹ Hagerman 1996 s 231. Mindre kategoriska uttalanden finns dock hos en del historiker av facket. Internationellt har särskilt Le Roy Ladurie (1983) utstrukt komplexiteten i vädrets inflytande på jordbruket. För svensk del har nyligen klimatets roll för skördarna undersökts i ett stort arbete om 1500-talets svenska ekonomi (Myrdal & Söderberg 1991 s 284, 292). "Lilla istiden" på 1500- och 1600-talen har där dragits in i diskussioner om försörjningssituationens förändringar under dessa århundraden (ibidem s 119 f, s 122). Sambanden mellan klimatförändringar och skördar visade sig långt ifrån entydiga. I vårt fall var de inte så enkla som "dåligt väder – dåliga skördar": Norrland som borde legat värst till under "lilla istiden" gjorde det sålunda inte. Observationen blir särskilt intressant mot bakgrund av vad som kommer att visas i detta kapitel.

² Hos naturvetare fanns tidigt mer övervägda synpunkter på hur skördarna påverkas av förändringar i klimatet. Se t ex arbetena av Hustich och Wallén i litteraturlistan.

- ³ Barchaeus 1773 s 54.
- ⁴ van Bath 1965 s 141.
- ⁵ Titow 1972 s 24.
- ⁶ Wallerius 1779 s 23 f.
- ⁷ Se dock vissa särskilt klarsynta experter: t ex C U Hillebransson och hans observationer kring vinter-rågens väderberoende i samband med 1780-talets missväxter (Hillebransson 1788 s 121 f).
- ⁸ Wigley & Atkinson 1977 s 432.
- ⁹ Wigley & Atkinson 1977 s 432.
- ¹⁰ Brev till Ny Journal uti Hushållningen För November och December År 1794 s 293.
- ¹¹ Torups kyrkoarkiv, statistiska tabeller 1798, LLA.
- ¹² "Sannfärdig berättelse", se ovan s 41.
- ¹³ Hallands hushållningssällskap 1820 s 27, 35.
- ¹⁴ Fischerström 1761 I s 237.
- ¹⁵ Wallerius 1779 s 21. Lüders 1785 s 13 f understryker också betydelsen för skörden av klimatet året före skördeåret. Lagerholm 1788 s 510 ansåg att vårsåden å ena sidan kunde påverkas av om föregående år varit torrt och denna torka dröjde kvar, eller, å andra sidan, av för mycket våta eller snö året innan som kunde lämna kvar en skadlig "syra".
- ¹⁶ Hustich 1950 s 18, 20, 22 fann t ex att norra Finlands skördar var känsliga för värme medan de södra landsdelarnas spannmål hotades av torka. Allmänt sett var temperaturen den viktigaste klimatfaktorn i Finland. Hustich stöder sig på Keränen 1931.
- ¹⁷ Rekonstruktionens data är inte jämförbara med moderna väderdata från Torup p g a insamlingssättet. Så underskattas t ex nederbördsmängderna i min rekonstruktion. För dessa brister redogörs i bilaga 8. Däremot bör rekonstruktionens siffror vara inbördes jämförbara så att relativa förändringar fångas in mellan olika år.
- ¹⁸ Månadsmedeltal för lufttemperatur och månadsnederbörd är naturligtvis bara två väderleksmått av flera möjliga. Andra tänkbara vore t ex antal dagar över viss medeltemperatur eller antal dagar under en viss medeltemperatur. Månadsmedeltemperaturen var sämre korrelerad med tallens årsringar i Finland än med antalet dagar per år med maximitemperaturer mellan 20–25° enligt Hustich 1941 s 46 f. Keränen 1941 s 150 f förslår "den effektiva temperatursumman över + 5°" ("der Mehrbetrag der Tagesmittel über + 5° von der ganzen Vegetationsperiode", 1934–38 flyttade väderzonsgrensarna, mått på detta sätt, 40–50 mil åt norr!
- ¹⁹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 296.
- ²⁰ Lagerholm 1788 s 493.
- ²¹ Lagerholm 1788 s 506. Jämför Wallerius 1779 s 18 om att vinterrågen ruttnar om det kommer snö på ofrusen mark efter sådden.
- ²² Gadd 1795. Jämför Lüdgers 1785 s 18 som varnar för våta för vinterråg och vintervete.
- ²³ Hallands hushållningssällskap 1820 s 28. Jämför också Osbeck 1796 s 21 om att korntalen blev högre för vinterråg om den odlades "på fredade ställen".
- ²⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 294.
- ²⁵ Wallerius 1779 s 16 om att rågen "mältades" vid regn under skördetiden. Se också Lagerholm 1788 s 484.
- ²⁶ Nordenberg 1741 s 147.
- ²⁷ Wallerius 1779 s 17.
- ²⁸ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 281.
- ²⁹ Gadd 1983 s 215 not 97, 98.
- ³⁰ Räkenskapens utsädesdel 1829.
- ³¹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 324.
- ³² Berntsen 1656, bok 1, s 84 f.
- ³³ Lüdgers 1785 s 19.
- ³⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 356.
- ³⁵ Berntsen 1656, bok 1, s 84 f.
- ³⁶ Gadd 1983 s 215.
- ³⁷ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 332 ff.
- ³⁸ Lüdgers 1785 s 19.
- ³⁹ Lagerholm 1788 s 482.
- ⁴⁰ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 252 f.
- ⁴¹ Wallerius 1779 s 20.
- ⁴² Nationalatlasens del "Klimat, sjöar och vatten-drag" s 82 antyder en årsnederbörd 1961–1990 på 1200 mm i Torup mot 700 mm i Lund.
- ⁴³ Mönstret har tagits fram genom att observationerna utjämnats med en s k minstakvadratmetod.
- ⁴⁴ Korrelationen $r_{xy} = +0,511$.
- ⁴⁵ Sådana samband avtecknar sig mycket tydligt vid korrelationsberäkningar (r_{xy} i detta fall var t ex -0,437).
- ⁴⁶ Korrelationen r_{xy} sommartemperatur/sommar-nederbörd hela undersökningsperioden - -0,17.
- ⁴⁷ Korrelationen r_{xy} vintertemperatur/vinternederbörd hela undersökningsperioden - +0,257.
- ⁴⁸ Liknande beräkningar har gjorts bl a av Wallén för Sverige 1918. Observera att de numeriska värdena hos de korrelationskoefficienter som ligger bakom korrelogrammen inte får jämföras mellan olika undersökningar hur som helst. De varierar bl a för olika delperioder. Detta var en viktig slutsats för Hustich 1947 s 10 ff och 1950 s 23.
- ⁴⁹ I min undersökning har ibland signifikanta samband mellan vissa korntal och vädret två–fyra år före eller efter skörden visat sig. Dessa är förbryllande. Kanske avspeglar de viss periodicitet i väderförhållanden med denna periodlängd, kanske "förmedlas" väder effekter genom utsädet eller förändringar i marken.
- ⁵⁰ Även vid dessa korrelationsberäkningar finns problem genom att samband kan uppstå av en slump. De samband mina korrelogram bygger på är sällan statistiskt säkerställda på en så hög signifikansnivå som 95 %. Enskilda värden i korrelogrammen bör ses som osäkra. Att huvuddragen i kurvorna får anses som säkra bevisas dock av den stora likheten med Walléns motsvarande kurvor (Wallén 1918).
- ⁵¹ Wallén 1920 s 333 och 334.
- ⁵² Ytterligare en metodologisk slutsats med agrar-historiska implikationer som kan dras är att de väder-indikationer, främst sommarmedeltemperatur, man

tycks kunna finna genom dendrokronologin är alltför grova för att man skall kunna använda dem för att dra slutsatser om skördeutvecklingen. Åkrarnas avkastning bestäms ju uppenbarligen av ett mycket raffinerat samspel mellan väderförhållanden under olika delar av skördeåret, men också av vädret under året innan. För övrigt är ju vädret bara en av en lång rad faktorer av skiftande slag som påverkat skördarna och som inte alls avslöjas av trädens årsringar, t ex tillgången på utsäde, gödsel och arbetskraft liksom valet av gröda. Jag hoppas i annat sammanhang kunna återkomma till detta då jag jämför dendrokronologiska serier med korntalen på Djäknebol.

⁵³ Att direkt, med statistiska metoder, försöka mäta de olika korntalspåverkande faktorernas relativa betydelse avstår jag från, inte minst med tanke på de få och ofta oprecisa uppgifter vi trots allt har tillgång till även i denna undersökning. Komplexiteten i de olika faktorernas spel med korntalen är också avskräckande, t ex de vädersamband som ibland sträcker sig flera år bakåt i tiden före den aktuella skörd vars korntal undersöks.

Bilagor 1 – 8

¹ Tidblom 1875–1876.

² Bråthen 1982, s 79. Han undersöker perioden 1943–1975. Några feltryck i Bråthens diagram är uppenbara och har ingen betydelse för resultatet i sak.

³ Se t ex Nationalatlasens del "Klimat, sjöar och vattendrag", s 83 där de relativa fördelningarna över årets månader grovt liknar varandra för t ex Lund och Borås, med den skillnaden att Borås ligger på ungefär dubbla nederbördsmängderna.

⁴ Barchaeus 1773 s 96 f.

⁵ Tidblom 1875–1876 diskuterar tillförlitligheten s 1 ff och s 65 f.

⁶ Morgonens temperaturobservationer har ägt rum på något varierande klockslag mellan ungefär halv sju och halv nio. Tidblom 1875–1876 s 20.

⁷ Alexandersson-Karlström-Larsson-McCann 1991.

⁸ Man hade i och för sig kunnat tänka sig en justering för detta. Man kan emellertid diskutera hur stora dessa tillägg skall vara: Tidblom 1875–1876 s 6 anger t ex tillägg på 0,26 till 2,07 grader för olika månader för att räkna om morgontemperatur till dagsmedeltemperatur. Nationalatlasens diagram antyder dock andra skillnader. Jag har därför avstått från att göra någon korrigering. Min underskattning av temperaturen bör vara störst för sommaren och minst för vintern. Det kan tilläggas att referensnormalerna inte helt kan anses gälla också bakåt i tiden – det är bl a mycket tänkbart att stadens klimat påverkats av förändringar i bl a husuppvärmningstekniken, medan motsvarande förändringar på landsbygden har mindre betydelse på grund av den glesare bebyggelsen.

⁹ Willaume-Jantzen 1896. Jag har använt mig av ett exemplar hos Danmarks Meteorologiske Institut med vissa för hand införda korrigeringar.

Bilaga 10 – 11

¹ Enagrius 1826 II s 197-199.

² Siffror på en tunna per tunnland rapporteras från 1690-talets rannsakingar i Sjuhäradsbygden där lantmätarnas bedömningar av arealtunnlanden ofta kom mycket nära de utsädesmängder som angavs av bönderna för deras råg- eller kornutsäde (Marks häradsrätts arkiv, jordrannsakingar, GLA). En uppgift från Bergum vid Göteborg 1713 anger en tunna (råg eller korn) per tunnland på Björsjöås i Bergum enligt skattdrägningskarta 1713 (återgiven i Sandberg 1987 s 47).

³ Karta och beskrivning över Hinnakull av Johan Söderling 1710, Lantmäteriet, Halmstad.

⁴ Osbeck 1796 s 21.

⁵ Präststatistikens arealuppgifter från Torup och 1800-talets början kan däremot inte användas för beräkning av sätätthet – prästen räknar fram arealen "öppen jord" genom att helt enkelt summera antalet utsädda tunnor av respektive sädesslag, utan hänsyn till att de hade varierande arealanspråk.

⁶ Den relativt tätare sådden i Halland kan spåras ytterligare någon tid framåt under andra halvan av 1800-talet. Enligt Bisos N 1879 s 6 låg Hallands sätätthet för stråsäd och spånadsväxter över riksgenomsnittet, för baljväxter och potatis under, i senare fallet kraftigt under. Ytterligare ett par uppgifter från trakterna öster om Varberg 1805 och 1820 redovisas av Ydborn 1984 s 155. De är dock hämtade från den tvivelaktiga präststatistiken. Stenström 1945 s 71 bygger ett antagande om utsädesättheten i Slöinge och Eftra på svagt grundade uppfattningar om åkerarealens tillväxt under 1600-talet.

⁷ 1848 års skiftade ägor är i ägodelningskartans delningslängd uppdelad på 14 åkrar med fem eller sex namn. Räkenskapen namnger vid samma tid mer än 15 åkrar. Jag har inte förmått tolka de namnuppgifter delningslängden ger, som kan se ut så här: Klockareåker 19 kappland, dito 10 1/4, dito 5 3/4, dito 12, dito 3 1/4, Plåten 16 3/4, dito 4 1/4" osv. En kalkyl för havreodlingen på vad som i både karta och räkenskaper kallas Muråker och Stigsåker 1848 ger mycket låga 1,32 respektive 1,27 tunnor havre per tunnland, så låga tal att uppgifterna kan betvivlas (påverkan av träda eller oriktig identifiering?).

⁸ För *höstråg* på Stigsåker 0,57 (1834–1844), på Brunnsåker 1,01 (1790–1800), 1,25 (1801–1811), 0,76 (1834–1844), på Trädlyckan 1,3 (1801–1811), 1,17 (1823–1833) och 1,26 (1834–1844). För *lin* på Aspekullen 3,68 (1790–1800), 2 (1801–1811), 1,14 (1812–22) samt slutligen för *vårsete* på samma åker 0,93 (1801–1811) och 0,57 (1812–1822), på Kyrkelyckan 1,2 (1801–

1811). Några notiser finns där det framgår att åkrar av olika anledningar måst sås om med nya grödor. 1817 såddes 2,5 skäppor havre i åkern Stenhålan om med 1 skäppa korn. Det innebar att man sådde 2,5 volymenheter havre på samma yta som 1 enhet korn. 1839 såddes en åker med 3/4 skäppa vintervete om med 4 kappar lin. Volymrelationen lin/vintervete blir här ungefär 0,9/1. 1829 såddes en åker med 1,25 skäppor "vinterråg" om med 2,75 skäppor korn. Relationen korn/vinterråg blir här 2,2. Det innebär att kornet vid detta tillfälle såddes dubbelt så tätt per ytenhet som höstråg, vilket bekräftar vad som ovan visades om att vinterrågen såddes glesare än andra sädeslag på gården. 1837 såddes 4 skäppor potatis på Djäknebol på samma yta som 2,5 skäppor havre vilket innebär att 1,6 enheter potatis vid detta tillfälle fick samma utrymme som 1 enhet havre.

⁹ Fischerström 1761 I s 233.

¹⁰ Ett exempel på gödslingens betydelse ger Odelmark 1788 s 112 som sannolikt avsåg vinterråg. Han uppger att såtäteten varierade från 24 kappar till 29,5 kappar per tunnland, *med högre tal ju mer gödsling eller vila jorden fått*.

¹¹ Titow 1972 s 21 ff.

¹² Även om vi kan få reda på hur många som bodde på gården, tjänstefolkets antal o s v är detta inte tillräckligt för några rekonstruktioner eftersom vi inte har något grepp om användningen av gårdsbefolkningens arbetskraft. Inte heller vet vi något närmare om arbetskraftstillgången utifrån – eventuella torpare och arrendatorers dagsverken eller användandet av tillfälligt lönearbete.

¹³ Arrhenius 1859–1861 s 91 där 10 à 12 kappar, d v s så extremt lite som ungefär en tredjedels tunna, föreslås som en lämplig utsädesmängd per tunnland! Argumentet var att "sädesstånden grena sig här mycket och efter en tätare sådd skulle brodden bli för tjock".

¹⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 286, 289. Weibull 1923 s 96.

¹⁵ Linné i 1751 s 342.

¹⁶ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 295 f. Vårrågens sämre avkastning påpekades också av Linné 1751 s 297: "var han dock klen emot vinterrågen".

¹⁷ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 286 f.

¹⁸ Linnarsson 1948 s 121.

¹⁹ Linné 1751 s 342.

²⁰ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 286 f.

²¹ Linnarsson 1948 s 121.

²² Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 31.

²⁴ Barchaeus 1773 s 84 f. Larmsmässerågens relativt svaga avkastning nämns också av Linnarsson 1948 s 121.

²⁴ Anonym rapport i Ny Journal uti Hushållningen för mars och april 1793 s 93.

²⁵ Terminologin verkar inte ha varit enhetlig. Adelheim 1795 ser höstråg som synonymt med larmsmässeråg. Att döma av såningsdatum såg också von Möller 1881 s 202 höstråg som synonym till larmsmäs-

seråg. Linnarsson 1948 s 121 såg larmsmässerågen som en tidigt sådd råg, som *skördades* vid larmsmässetiden (Larmsmäs inföll den 10 augusti), alltså ungefär 14 dagar tidigare än annan råg. Om Juhlin Dannfelts "midsommarråg" hade något närmare gemensamt med Djäknebols sommarråg kan inte avgöras, men det förefaller troligt (Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 288 f).

²⁶ Vinterråg: 1759, 1761–1762, 1770, 1772, 1781–1785, 1789–1813, 1816–1829, 1843–1845 och 1852–1853; Vasaråg 1830–1843, 1846–1848, 1851; Larmsmässeråg 1803, 1843, 1848–1850, 1852, 1854–1865. Sommarråg nämns två gånger på Djäknebol, 1781 och 1803. Alla årtal här avser skördeår.

²⁷ Att begreppen sommar- och larmsmässeråg var synonyma framgår om sådd- och tröskuppgifterna i räkenenskapen 1802/1803 ställs emot varandra. Att de varit identiska begrepp i södra Halland uppges dessutom av Osbeck 1796 s 21. Dahl (1989 s 97, 120) noterar att begreppen användes omväxlande om samma gröda även i skånska lantmäterihandlingar från förra halvan av 1700-talet. P g a den tidiga sådden kallades den där i en byordning från 1756 "trädesrug".

²⁸ Beskrivningen från Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 314. Hakon Hjelmqvist 1996 har visat att en uppfattning om att tvåradigt korn infördes i Sverige först under 1600-talet är felaktig. Steensberg 1980 uppger att tvåradigt korn inte är känt från nordisk medeltid. Arkeologiskt korn från medeltid till femtonhundratalet har botaniskt bestämts som "nikkende, seksradade fir-kant-" skalkorn.

²⁹ Osbeck 1796 s 29. Juhlin Dannfelt, 2, 1901 s 309 kallar det tvåradiga kornet "Hordeum vulgare distichum".

³⁰ Hjelmqvist 1996 s 161.

³¹ Juhlin Dannfelt 1911, samt samme författare 1901, 2, s 314.

³² Bestämningen enligt Norsk riksmålsordbok II:2 under uppslagsordet "torebyg" som också lämnat uppgiften om tröskningsegenskaperna. Jag har inte träffat på uppgifter om tore Korn i svenskt material. Juhlin Dannfelt 1911 uppger att himmelskorn (himalayakorn eller kaffekorn) var ett s k naket korn som sällan odlades. SAOB citerar ordet himmelskorn från 1638 och ser det också som en skallös variant av korn och det samma som himalayakorn. Himmelskorn var ovanligt på 1700-talet, se t ex Wallerius 1779 s 6. I räkenenskapen över utsädet 1834 skiljer Ausell på "egit tvåradigt", tore Korn och ospecifiserat korn "fr Socken". Detta pekar också i riktning mot att torekornet varit en sexradig sort. Hildebrand 1884 s 187 citerar Olaus Magnus att Västergötland odlade sexradigt korn under medeltiden. En modernare benämning på skallöst korn är kanske *Hordeum vulgare* va. *nudum*.

³³ Willeinot 1751 s 233. Tydligt kallades det även radkorn av denne författare.

³⁴ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 313 f. Att agnarna lätt föll av var en positiv egenskap när kornet användes till bl a bakning i hushållet, mindre viktig vid ölbrygging eller när kornet användes till foder.

³⁵ Dansk Ordbog 1793. Ordbog over det danske sprog citerar "Baare-, Bore-byg...borebyg eller første bygvang" (1755). Feilberg 1886-1893 ger för "bårbyg" förklaringen "grønjordsbyg", med "grønjord" menas flerårig gräsmark som inte mer skall användas till bete, men läggas "brak" eller besås. Lagerholm 1788 s 509 nämner *bråsåd* i motsats till starksåd bland vårsäden.

³⁶ I flera svenska, danska och halländska dialektordböcker skyntar denna betydelse av "borre" lika med kardborre eller kotte. Hernquist u å s 133 nämner kornagnar som måste stöpas innan de används som djurfoder p g a sina hullingar.

³⁷ Triwen 1742 s 102 f.

³⁸ Atterberg 1889 ger ingående beskrivningar av inte mindre än 28 sorter som odlades på hans tid.

³⁹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 340 f. Vid slutet av 1800-talet odlades en typ av svart plymhavre också i Väst-sverige till grönfoder. Den svarta havre som onmtalas i Djäknebols räkenskaper kan ha varit en sådan (ibidem). Linnarsson 1948 s 122 uppger att "den gamla svenskhavren" varit den enda som odlades i Gäsene (södra Västergötland) före 1880-talet. Den var stor men klen "satter" och hade vita korn.

⁴⁰ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 340 f.

⁴¹ Willemot 1751 s 233. Engelsk vithavre såddes efter stöpning lika tunt som himmelskorn (grova brod-

dar, stora breda blad och mörk färg skilde denna när den först kom upp från andra korn- och havreslag). Den gick också att brygga dricka på.

⁴² Linnarsson 1948 s 122.

⁴³ Atterberg 1889 s 6 f. Ofta var den identisk med den omtyckta Probsteierhavren, men där fanns även inslag av trind- och kubbhavreformer (Bohlin 1895 s 226). Probsteier, stavat på flera olika sätt, kunde för övrigt beteckna både korn- och havresorter.

⁴⁴ Atterberg 1889 s 2, 5 ff.

⁴⁵ Hernquist u å s 29.

⁴⁶ Atterberg 1889 s 9, 12 f. Inom det östsvenska svarthavreområdet odlades, liksom på småländska höglandet, under 1800-talet svart s k risphavre, eller "vanlig svensk svarthavre". Till denna typ hörde den kända Östgötahavren (ibidem s 11 f).

⁴⁷ Linnarsson 1948 s 123.

⁴⁸ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 343.

⁴⁹ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 351 f.

⁵⁰ Juhlin Dannfelt 1901, 2, s 272.

⁵¹ Svensson 1996 s 51.

⁵² Fischerström 1761, I, s 234.

⁵³ Hallands hushållningssällskap 1820 s 48. Hagström 1785 s 202 nämner "rigiskt" frö av allehanda slag, brunt, tunt och vitt i ändarna. Detta passar enligt författaren dåligt till odling i Sverige. Det bästa linfröet är i stället det "brungula".

Litteraturförteckning

Arkivförkortningar

GLA= Göteborgs landsarkiv

LLA= Lunds landsarkiv

RA= Riksarkivet Stockholm

Otryckt källmaterial

Bondedagbok från Ammarp i Toarp. I kopia hos Åke Carlsson, Siene.

Boskaps- och utsädeslängder, Västergötland, RA.

Gränstullen, Tullspecialer för tullstationer vid gränsen mot Halland, RA.

Halmstads häradsrätts arkiv, bouppteckningar, LLA.

Hallands jordebok 1646, på mikrofilm i Halmstads stadsbibliotek.

Hallands länsstyrelses arkiv, landskontoret, volym Gille:1, LLA.

Historiska kartöverlägg av Eva Bengtsson, Lantmäteriet i Halmstad.

Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, statistiska uppgifter, syner på ecklesiastiska boställen, LLA.

Lantmäteriet i Halmstad, kartor och protokoll från skiften och ägobyten i Torup.

Marks häradsrätts arkiv, bouppteckningar, GLA.

Museet i Halmstad, Bonadsmålningar av Johannes Nilsson, Gyltige, Breared.

Prostarnas tionderäkenskaper, RA.

Räkenskapsbok för Älmhestra 1842-1898, avskrift i författarens ägo.

"Sannfärdig berättelse" i avskrift hos Torups hembygdsförening (återges i kapitel 4 i det föregående).

Torups Klockaregårds räkenskaper 1749-1865. Avskriftssamlingen. Volym 189. GLA. Originalet finns i privat ägo hos familjen Kruse, Västra Harg. (Citeras Räkenskapen).

Gravstenar på Torups kyrkogård.

Torups hembygdsförenings arkiv: Torups rapport till finanskommittén 1859 i avskrift; boställessyner och besiktningar i avskrift; fotografier.

Kyrkoarkiv för Tranemo, Kalv, Länghem, Stora Lundby (GLA) och för Torup (LLA): kyrkoböcker och statistiska tabeller.

Västergötlands handlingar, RA.

Älvsborgs läns mantalslängder, RA.

Tryckta källor och litteratur

Adelheim, J, 1751, "Försök at så Höst- eller Lars-mässon-Råg om vintern på snön", i *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar*. Juli och augusti 1751. Stockholm.

Alexandersson – Karlström – Larsson-McCann 1991 = H Alexandersson, C Karlström, S Larsson-McCann, "Temperaturen och nederbörden i Sverige 1961–1990, referensnormaler" i *SMHI Meteorologi*, nr 81, SMHI 1991.

Andersson, E, 1970, "Upprop om hjälp" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

Andersson, E, 1976, "Nödåren 1868-1869" i *Vår hembygd. Femte Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna. Torup 1976.

- Andersson, E, 1974 A, "Spånbruket i Munkaböl" i *Vår hembygd. Fjärde Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna inom Torups kommun 1974.
- Andersson, E, 1974 B, "Ofredstiden" i *Vår hembygd. Fjärde Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna inom Torups kommun 1974.
- Andersson, J, 1970, "Kinnared" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.
- Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund 1970.
- Arrhenius, J, 1859 – 1862, *Handbok i svenska jordbruket*, I – III, Uppsala.
- Atterberg, A, 1889, "Skandiniaviens och Finlands Hafrevarieteter", bilaga till *Kalmar Kemiska Stations Tio-års-berättelse för åren 1877 – 1887*. Kalmar.
- Attman, A, 1956, "Den svenska jordbruksstatistiken före 1820" i *Statistisk tidskrift*, 1956.
- Barchaeus, A G, 1773, *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland, Samlade under en resa... den 26 Jun. 1773*, faksimil Lund 1924.
- Berntsen, A, 1656, *Danmarkis oc Norgis fructbar herlighed*. Köpenhamn.
- Beskrivning till ekonomiska kartan över Torup = *Beskrivning till ekonomiska kartan, Hallands län, Halmstads härad, Torup*. Kartläggningen verkställd 1922. Beskrivningen upprättad år 1924. Tryckt i Malmö 1925.
- Bexell, S O, 1817 – 1819, *Hallands historia och beskrifning*, ny upplaga Halmstad 1923 – 1925.
- Bisos N (Bidrag till Sveriges officiella statistik). Stockholm.
- Boken om Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna. 1968.
- Bohlin, P, 1896, "laktagelser rörande några formvariationer inom våra stråsådessorter m. m." i *Sveriges Utsädesförenings Tidskrift*, häfte 4.
- Bondeliv = Wiking-Faria, P, 1993, "Bondeliv. Lantbruket i Halland 1750 – 1990". *Varbergs Museum Årsbok 1993*.
- Borgh, P, 1911, under uppslagsordet "klockare" i *Nordisk Familjebok*, fjortonde bandet. Stockholm.
- Bråthen, A, 1982, *Dendrokronologisk serie från västra Sverige 831 – 1975*. Med bidrag av Kristina Carlsson och Rune Ekre. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. RAÄ 1982:1.
- Bringéus, N-A, 1963, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Lund.
- Carlsson, Å, 1995, "Litet råg och mycket skallra", *Svensk Botanisk tidskrift*, 89.
- Charlier, B F de, 1811, *Om halländska åkerbruket*. Göteborg.
- Dahl, S, 1942, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund.
- Dahl, S, 1989, (postumt) *Studier i äldre skånska odlingssystem*. Stockholm.
- Dansk Ordbog 1793 = uppslagsordet "Baare" i *Dansk Ordbog udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Første Tome A-C*. Köpenhamn 1793.
- Ekonomisk karta över Sverige. Torup*. Stockholm 1968.
- Elgenstierna = Elgenstierna, G, 1925 – 1936, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Del I – IX. Stockholm.
- Emanuelsson, K E, 1968, "Undervisningen", i *Boken om Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna.
- Enagrius, C E, 1826, (utgivare av) *Samling af landtmäteri-författningar*. II. 2. upplagan. Stockholm.
- Engelmark, R, 1996, "Den tidiga bonden som växtförädlare" i *Äldre tiders odling – trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs*. Hudiksvall.
- Eriksson, G, 1970 A, "Rydö Bruks järnbruk" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

- Eriksson, G, 1970 B, "Kilian Zoll – en hallandsmålare", *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.
- Feilberg, H F, 1886 – 1893, *Ordbog over jyske allmuesmål*. Köpenhamn.
- Fischerström 1761, I = Fischerström, J, "Anmärkningar om Södra Halland", *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar för månaderna Julius, Augustus, September, År 1761*. Stockholm.
- Fischerström 1761, II = Fischerström, J, "Anmärkningar om Södra Halland", *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar för månaderna October, November, December, År 1761*. Stockholm.
- Forsell, C af, 1826, *Beskrifning öfver Halmstads län eller Halland*. Stockholm.
- Forsell, C af, 1834, *Statistik öfver Sverige, grundad på offentliga handlingar. Sockenstatistik öfver Sverige*. Stockholm.
- Fridén, B, 1991, *På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630 – 1800*. Göteborg.
- Fridericia, J A, 1889 – 90, "Historisk-statistiska Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede" i *Dansk Historisk Tidskrift* 6.r II.
- Gadd, C-J, 1983, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750 – 1860*. Göteborg.
- Gadd, P A, 1795, "Rön om Höstkälens olika verkan i Åkerbruk och planteringar", i *Kongliga Vetenskaps-Academiens Nya Handlingar*. Stockholm.
- Hagerman, M, 1996, *Spåren av kungens män*. Stockholm.
- Hagström, N, 1785, "Beskrifning öfver Lin-Sädet wid Wadstena, jämte Linets beredning på hwarjehanda sätt" i *Hushållnings Journal För Januarius, År 1785*. Stockholm.
- Hallands hushållningssällskap 1820 = *Hallands Läns kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar*, Första häftet. Halmstad 1820.
- Hallands hushållningssällskap 1884 = *Hallands läns kongl. hushållnings-sällskaps handlingar för år 1884*, Andra häftet. Halmstad 1885.
- Hallands landsbeskrivning 1729*. Laholms fögderi. Utgiven av Hallands museiförening 1984.
- Hannerberg, D, 1971, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap*. Stockholm.
- Hebbe, P M, 1939 – 1945, *Den svenska lantbrukslitteraturen*. 1 – 2. Uppsala & Stockholm.
- Heckscher, E F, 1944, "Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia. Skatteköpen under 1700-talet" i *Ekonomisk tidskrift*.
- Heckscher, E F, 1949, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, II:1. Stockholm.
- Heckscher, E F, 1969, *Svenskt arbete och liv*. Stockholm.
- Hell, Z, 1816, "Beskrifning om Thorups pastorat i Söderhalland", avskrift i *Boken om Torup – Kinnared – Drängsered*, 4, s 157 ff utgiven av Hembygdsföreningarna.
- Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna. 1968.
- Herlitz, L, 1974, *Jordegendorn och ränta*. Göteborg.
- Herlitz, U, 1988, *Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860*. Göteborg.
- Hernquist, P, u å, *Peter Hernquists husdjurslära. En handskrift från slutet av 1700-talet vid veterinärrättningen i Skara*. Stockholm 1994.
- Hildebrand, H, 1884, *Sveriges medeltid. Första boken. Landsbygden*. Nytryck 1983. Malmö.
- Hillebransson, C U, 1788, enkätsvar i *Hushållnings Journal för November, År 1788*. Stockholm.
- Historisk statistik för Sverige, del 3, SCB (Stockholm) 1959.
- Hjelmqvist, H, 1981, under uppslagsordet "Køkkenurter, Sverige" i KLN M.
- Hjelmqvist, H, 1996, "Ett bidrag till det tvåradiga kornets äldre historia i Sverige" i *Svensk botanisk tidskrift*. 90.
- Hustich, I, 1941, "Tallens tjocklekstillväxt som klimatisk indikator", *Terra*, N:o 4. Helsingfors.

- Hustich, I, 1945, "Om det nordiska jordbrukets utveckling och årliga produktionsvariationer". *Fennia* 69.2. Helsingfors.
- Hustich, I, 1947, "On variations in climate, in crop of cereals and in growth of pine in northern Finland 1890 – 1939". *Fennia* 70.2. Helsingfors.
- Hustich, I, 1950, "Yields of cereals in Finland and the recent climatic fluctuation", *Fennia* 73.3. Helsingfors.
- Jansson, S O, 1950, *Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet*. Stockholm.
- Jeppsson, G, 1967, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Historiska institutionen i Lund. Stencil.
- Johansson, K, 1975, *Då allt var jernskiftadt. Seder och bruk kring dagjämningstiderna*. Stockholm.
- Johansson, O V, 1924, "Vereinfachung der Korrelationsberechnungen nebst einigen Anwendungen", *Meteorologische Zeitschrift*. Berlin.
- Jordbrukslära 1959 = *Jordbrukslära för ungdomsskolor, jordbrukskurser och självstudium*. II. Växtodlingslära. Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H, 1901, *Landbrukets bok. Handbok i jordbrukslära*. I och II. Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H, 1908, under uppslagsordet "fodermedel" i *Nordisk Familjebok*, åttonde bandet. Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H, 1909, under uppslagsordet "gödsling" i *Nordisk Familjebok*, tionde bandet. Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H, 1911, under uppslagsordet "korn" i *Nordisk Familjebok*, fjortonde bandet. Stockholm.
- Karlén, J, 1923, *Ordbok över Fageredsnålet*. Göteborg.
- Karlsson, F, 1976, *Mark och människor. Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800 – 1850*. Göteborgs universitet. Ekonomisk-historiska institutionen. (Duplicerad).
- Karlsson, K-A, 1974, "Gasten vid Galtasjön" i *Vår hembygd. Fjärde Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna inom Torups kommun.
- Kellgren, G, 1942, *Gotland 1690 – 1720. Studier rörande några centrala demografiska och ekonomiska problem under nödår och krigstid*. Södertälje.
- Keränen, J, 1931, "Vuodentulon riipuvaisuudesta kasvukauden lämpöja sadeoloista Suomen eri lääneissä", *Acta Agralia Fennica*, 23,1. Helsingfors.
- Keränen, J, 1941, "Wärmehaushalt und Temperatur als agrarklimatologische Faktoren in Finnland", *Terra* 1941, 3.
- KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. 2. oplag 1980 – 1982.
- Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län ... femårs-berättelse för åren 1832, 1833, 1834, 1835 och 1836. Stockholm 1840.
- Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län ... femårs-berättelse för åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841. Stockholm 1844.
- Korsmo m fl = Korsmo, E; Vidme, T; Fykse, H; 1981, *Ogräsplanscher*. Stockholm.
- Kritz, G, "Nyodlingsteknik, jordbearbetning, sådd och skötsel av grödor", i Red. Bengt M P Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, *Lärobok i Agrarhistoria*. Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna, 1995 (stencil).
- Lagerholm, P, 1788, enkätsvar i *Hushållnings Journal för Junius, År 1788*. Stockholm.
- Larsson, B, 1992, *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister*. Stockholm.
- Larsson, H, 1891, *Halland vid midten af det 17:de århundratet. Strödda bidrag till Hallands historia efter Freden vid Brömsebro*. Halmstad.
- Larsson, T, 1945, *Reformen i brännvinslagstiftningen 1853-1854. I. Förhistorien*. Stockholm.
- Leander, P, 1910, *Ordbok över Holsljungarnålet*. Göteborg.
- Le Roy Ladurie, E, 1983, *Histoire du climat depuis l'an mil*. I – II. Paris.

- Lexikon för landthushållare*. Stockholm 1845.
- Liljewall, B, 1995, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde-dagböcker från 1800-talet*. Göteborg.
- Linnarsson, L, 1948, *Bygd, by och gård. Gammal folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings hära-der*. Uppsala.
- Linné, C von, 1751, *Skånska resa*, nyutgåva av J Sahlgren. Stockholm 1920.
- Lunds stifts landebok. I och II. Utgiven av K G Ljunggren och B Ejder. Skånsk medeltid och renäs-sans 4 och 5. Lund 1950 – 52.
- Lägnert, F, 1955, *Syd- och mellansvenska växtföljder*. I. Lund.
- Lüders, P E, 1785, *Afhandling Om Wäderlekens wärkan och inflytande På Åkerbruket...* (översätt-ning från danskan). Karlstad.
- Mac Key, J, 1988, "Växtförädling då och nu" i *Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tidskrift*, Supplement 20. Stockholm.
- Malmström, C, 1959, "Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren" i *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad.
- Morell, M, 1988, *Om mått- och viktsystemens utveckling sedan 1500-talet. Vikt- och ryindmått fram till metersystemets införande*. Uppsala.
- Myrdal 1991 = Janken Myrdal och Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.
- Myrdal (red), J, 1991, *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet*. Stockholm.
- Möller, P, 1858, *Ordbok öfver Halländska landskapsmålet, samlat af P Möller*. Lund.
- Möller, P von, 1881, *Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia*. Stockholm.
- Nationalatlasen = *Sveriges Nationalatlas. Klimat, sjöar och vattendrag*. Höganäs 1995.
- Nelsson, H, 1963, *Studier över svenskt näringsliv, säsongsarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen*. Lund.
- Nordenberg, A J, 1741, i *Kongliga Svenska Wetenskaps-Academiens Handlingar 1741*. Stockholm.
- Norsk riksmålsordbok*, II:2. Oslo 1957.
- Ny Journal uti Hushållningen*. Mars och april 1793, november och december 1794.
- Odelmark, S L A, 1788, "Kårt, men förmodeligen på ojäfachtige Sanningar grundad Afhandling om Utsäde och Åkers besående", i *Hushållnings-Journal För November År 1788*. Stockholm.
- Olof i Tränghult = Carlsson, Å, Larsson, E-L, Svensson, G, 1993, *Olof i Tränghult. En 13-årig bond-pojkes dagbok år 1840*. Göteborg.
- Ordbog over det danske sprog = *Ordbog over det danske sprog, Første Bind*. Köpenhamn 1992.
- Osbeck, P, 1796, *Utkast til Beskrifning öfver Laholms prosteri*, (nyutgiven av Bert Möller i Lund 1922).
- OÄL = *Ortnamnen i Älvsborgs län. På offentligt uppdrag utgivna av Kungl. Ortnamnsskommissi-onen*. Stockholm 1905-1948.
- Palm, L Andersson, 1989, *Oxar, vadmal & brännvin. Studier kring näringar och bebyggelse i Bergums socken c 1500 – 1860*. Göteborg.
- Palm, L Andersson, 1990, "Sjuhäradsbygdens medeltida ekonomi", i *Känn Sjuhäradsbygden*. Del 5. Borås.
- Palm, L Andersson, 1993, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540 – 1770*. Göteborg.
- Peterson, G, 1989, *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810 – 1890*. Stockholm.
- Pettersson, R, 1983, *Laga skifte i hallands län 1827-1876: Förändring mellan regeltvång och hand-lingsfrihet*. Stockholm.
- Richardson, J, 1752 – 1753, *Hallandia antiqua et hodierna, thet är: Hallands historiska beskrifning*. Stockholm.

SAOB = Svenska akademins ordbok.

Samuelsson, K E. 1968 A. "Klockarsläkten Ausell", i *Boken om Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna.

Samuelsson, K E. 1968 B. "Undervisningen", i *Boken om Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna.

Samuelsson, K E. 1970 A, "Bebyggelsen" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

Samuelsson, K E. 1970 B, "Nedlagda företag. 1. Gammelsbo bruk", i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

Samuelsson, K E. 1970 C, "Torups marknad" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

Samuelsson, K E. 1970 D, "Bebyggelsen" i *Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.

Samuelsson, K E. 1974, "Hur julhögtiden firades vid sekelskiftet 1700 – 1800", i *Vår hembygd. Fjärde Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna inom Torups kommun 1974.

Sandberg, B. 1987, *Björnsjöås – en gård i Göteborgs inland. Näringsfång speglar i en arkeologisk undersökning och jämfört med skriftliga uppgifter och muntlig tradition*. Göteborg.

Sandklef, A. 1955, "Primitiv sädesodling i Halland, Skåne och Västergötland", *Varbergs museums årsbok*.

Sandklef, A. 1958, "Primitiv sädesodling – ett experiment" i *Varbergs musei årsbok*.

Sandklef, A. 1959, "Hallands jordbruk" i *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad.

Skarin, O. 1979, *Grängsgårdar i centrum*. Del 2. Göteborg.

Staffansson, J-Å, *Svenskt smör. Produktion, konsumtion och utrikeshandel 1861 – 1913*. Lund.

Steensberg, A, under "byg" i KLN M.

Stenström, N G, 1945, *Slöinge och Elfra socknar 1600 – 1870. En kulturgeografisk studie*. Göteborg.

Strese, E-M. 1996 A, "Gener för generationer" i *Äldre tiders odling – trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs*. Hudiksvall.

Strese, E-M. 1996 B, *Växters befruktnings- och förökningsstrategier. Föredrag på Biodlarnas möte, Julita den 19/3 1996*. (Stencil).

Sundbärg, G. 1913, *Emigrationsutredningen. Betänkande*. Stockholm.

Svensson, B, 1996, "Svensk potatisodling. Utvecklingen under 1900-talet" i *Skogs- och lantbruks-historiska meddelanden – utgivna av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek, nr 14*. Stockholm.

Sverige i 32 kartblad. Utarbetad vid generalstabens litografiska anstalt. Stockholm 1916.

Söderberg, J. 1978, *Agrar fattigdom i Sydsvrige under 1800-talet*. Stockholm.

Söderberg 1991 = Janken Myrdal och Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.

Söderberg, J. 1996, *Sveriges ekonomiska och sociala historia. Medeltiden*. Malmö.

Tidblom, A V. 1875-1876, "Einige Resultate aus den Meteorologischen Beobachtungen, angestellt auf der Sternwarte zu Lund in den Jahren 1741 – 1870", i *Acta Universitatis Lundensis, Lunds universitets års-skrift. Tom XII:II*. Lund.

Titow, J. 1959/60, "Evidence of weather in the account rolls of the bishopric of Winchester. 1209 – 1350", *The economic history review. sec. ser. XIII*.

- Titow, J Z, 1972, *Winchester Yields. A study in Medieval Agricultural Productivity*. Cambridge.
- Topografiska och statistiska uppgifter om Halmstads län*, Stockholm 1847.
- Tredje Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered. Skildringar från vår hembygd*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. 1972.
- Triwen, L, 1742, "Huru Norrlands Bråkorn bör skötas i Södra Orterne i Sverige", i *Kongliga Svenska Vetenskaps-Academiens Handlingar*, april – juni 1742. Stockholm.
- van Bath, S, 1963, "Yield ratios 810-1820" i *A.A.G Bijdragen*, 10. Wageningen.
- van Bath, S, 1965, "Die europäische Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts i *A.A.G Bijdragen*, 13, Wageningen.
- van Bath, S, 1967, "Le développement de la productivité des travaux agricoles", i *A.A.G Bijdragen*, 14, Wageningen.
- Wallén, A, 1917 A, "Sur la Corrélation entre les récoltes et les variations de la temperature et de l'eau tombée en Suède" i *Kungliga svenska vetenskapsakademiens handlingar*, band 57, nr 8. Stockholm.
- Wallén, A, 1917 B, "Om temperaturens och nederbördens inverkan på granens och tallens höjd och radietillväxt å Stamnäs kronopark 1890 – 1914". *Skogshögskolans festskrift*.
- Wallén, A, 1918, "Sambandet mellan klimat och skörd i Sverige", *YMER* 1918.
- Wallén, A, 1920, "L'influence de la température et de l'eau tombée sur les récoltes de quelques variétés de froment à Svalöf et à Ultuna" i *Geografiska annaler*, band II.
- Wangö, J, 1963, *Ordbok över Knäredsmålet*. Lund.
- Weibull, C G, 1923, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*. Lund.
- Willemot, G, 1751, "Berättelse Om Ängelsk vit-hafras nytta och bruk, efter anställda försök vid Lunda Frälse-gård, uti Vingåker Socken belägen", i *Kongliga Svenska Vetenskaps-Academiens Handlingar*, juli, augusti, september 1751. Stockholm.
- Wallerius, J G, 1779, "Observationer vid Åker-bruket, gjorda i 30 år" i *K. Vet. Ak:s handlingar (januari, februari, mars) 1779*. Stockholm.
- Wigforss, E, 1913 – 1918, "Södra Hallands folkmål, Ljudlära", i *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. B.13. Stockholm.
- Wigley & Atkinson 1977 = T M L Wigley & T C Atkinson, "Dry years in south-east England since 1698", *Nature*, Vol. 265, February 3, 1977.
- Willaume-Jantzen, V, 1896, *Meteorologiske Observationer i Kjobenhavn*. Utgivet av Det Danske Meteorologiske Institut, Kjobenhavn.
- Wohlin, N, 1909, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751 – 1900. Statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna (Emigrationsutredningen, bilaga IX). Stockholm.
- Vår hembygd. Andra hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av hembygdsföreningarna i Torup – Kinnared – Drängsered. Torup 1970.
- Vår hembygd. Fjärde Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna inom Torups kommun 1974.
- Vår hembygd. Femte Hembygdsboken över Torup – Kinnared – Drängsered*. Utgiven av Hembygdsföreningarna. Torup 1976.
- Ydborn, L, 1984, *Befolkningstillväxt och jordbruk. Tre socknar i halland 1780 – 1870*. Göteborg.
- Åberg, E, 1940, *The Taxonomy and Phylogeny of Hordeum L. Sect. Cerealialia And. with special Reference to Thibetan barleys*. Uppsala.
- Åmark, K, 1915, *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719 – 1830*. Stockholm.

Förklaringar till vissa mått som förekommer i boken.

aln = 59,38 cm.

famn = 3 alnar.

foderenhet = se sidan 61.

geometriskt tunnland = se tunnland nedan.

hektar = 1 000 m².

höluss = se kronoparm nedan.

hövärde = se sidan 61.

kanna = 2,617 liter.

kappe = blir ett vanligt mått på Djäknebol cirka 1830. Före 1841 har man oftast räknat med 32 kappar per tunna, 1841 – 1852 däremot med 36 kappar per tunna. Men den senare omräkningen förekom också redan 1804. Tydligt har man ibland haft ett mätningsskäl som inkluderat officiell råge, ibland ett utan.

kappland = 1/32 tunnland = 154,25 m².

kreatorsenhet = schablon för omräkning av olika djurslag till en jämförbar enhet där t ex 1 ko = 1 kreatorsenhet, en häst 1,5 och en kviga 0,5 kreatorsenhet.

kronoparm = hömmått: 5,65 kubikmeter hö. Motsvarade ofta 1 vinterlass hö eller 2 sommarlass.

kvadrataln = kvadraten av aln (se ovan)

kvadratfamn = 3,173 m².

kvadratrev = 881,5 m².

kvadratstång = 8,815 m².

lass = se sidan 129.

lispund = 20 skålpund = 8,5 kilo.

mantal = mått på en gårds skattekraft. Den konkreta innebörden varierade mellan olika geografiska områden.

parm = se kronoparm.

skålpund = 1/20 lispund = 0,425 kilo.

skäppa = på Djäknebol 1/6 tunna. Enligt Jansson motsvarade den 27,5 liter i "fast mål".

Skäppan förbjöds i offentliga sammanhang på 1730-talet, men användes på Djäknebo ända till 1852.

spann = detta mått infördes på Djäknebol 1852 varvid man räknade 4 spann på en tunna (på många andra håll skulle man kalla detta en halvspann!).

tunna = officiellt målkärl för spannmål om 146,6 liter. Vid uppmätningen har dock ofta olika tillägg gjorts (jämför under kappar ovan). Man kan anta att uppmätningen av spannmål på Djäknebol oftast skett med hjälp av mindre kärl som skäppor o s v, varvid volymerna sedan räknats om till tunnor efter de relationer som ansetts råda mellan de mindre kärlens volymer och tunnans. Tunnan har då bara varit en räkneenhet. Det framgår inte direkt vilket/vilka av flera olika officiella tunnmått som relationstalen syftar på. Vi känner inte heller säkert de mindre kärlens volymer – här cirkulerade ofta traditionella och inofficiella varianter ute i bygderna. Beroende på de omräkningsrelationer kappar/tunnor som skymtar i räkenskapen bör tunnans volym på Djäknebol antingen ha varit 146,6 liter eller 164,9 liter. För den senare volymen talar att den motsvarar den västsvenska skäppräkningens tunnvolym (se "skäppa" ovan).

tunnland = 4 936,6 m² = cirka 0,5 hektar.

Källor: Jansson 1950, Morell 1988 och Räkenskapen.

Sakregister

agnar	65, 176, 178, 194	bok	3, 7, 13, 15, 19, 21, 31, 92, 131, 179–181, 192
al	21, 37	bokhylltor	46
allmänning	19, 46	bol	31, 182
allmoge	11–12, 14, 17, 18, 23, 29, 57, 76, 92, 110, 119, 179, 180	bondepraktikan	111
almanackor	13	boningshus	34, 36
aln	22, 49, 182, 183, 188	boråsbor	50
animalieproduk- tionen	7, 15	"borra-", "borrekorn"	67, 176, 195
arbetshäst	183	boskap	15, 16, 23, 26–28, 38, 43, 45–46, 50, 58, 71, 75, 78, 90, 114, 144
arbetskraft	14, 101, 105, 119, 193, 194	boskapssjuka	16, 180
arbetskraftsbrist	111	bostad	34
arbetsvägran	19, 111	botanisk identifiering	63
arbetsvandringar	50, 144	bouppteckning	11, 13, 45–47, 61, 83, 101–105, 152, 179, 180, 186
areal	15, 17, 24–26, 37, 42–43, 51–52, 54, 62, 74, 89–90, 97–98, 115, 143, 167–168, 168, 171–172, 180, 182, 191, 193	bovete	47, 55, 60, 66, 109, 186
aska	16, 17, 92, 100, 103–104	"bråkorn"	176
asplöv	183	brännodling	17, 22, 76, 83, 92, 102–104, 122, 127, 143, 152, 172, 180, 187, 189
avkastning	4, 13, 23, 16, 37, 51, 55, 58, 63, 65, 90, 92, 99–100, 105, 110, 139, 140, 142–144, 171–173, 183, 185, 190, 193, 194	brännvin	23, 28, 58
avrösningsmark	38	bröd	23, 28, 57, 173, 174, 185
"baarbygd"	176	brodd	108, 110, 184, 194
bagge	13, 36, 44–46, 97, 101, 109, 112, 123, 126, 127, 168, 171, 172	brukningsrytm	71, 76
barkning	44	bruttokorntal	115, 119, 121
befolkning	7, 15, 18, 28, 49, 180	bryggghus	33, 34
berggrund	15	brynsten	152
bete	16, 46, 53, 78, 79, 92, 110, 111, 134, 183, 187, 195	byggmästare	34
"bete", "beta"	44, 45	byggnader	31, 34, 36, 73, 80, 182
(= bagge)	91	bön	64, 91
betning	15, 18–19, 24, 28, 31, 44, 48–50, 144	bönor	17, 120, 184, 186
binäringar	131	böter	32
biomassa	22, 37	cirkulationsbruk	73, 76, 77, 89, 95, 187, se även växelbruk
björk	60	degeneration	64, 176
bladkål	18, 19, 49	dikning	18, 22, 24, 25, 37, 133
blaggarn	7, 60	Djäknetorpen	42
blåkål	61	dragdjur	144
blandgrödor	57	drank	23, 57
blandkorn	23, 27, 48, 49, 51, 56–58, 61, 62, 68, 76, 78–82, 84, 86–90, 92, 94–96, 98–101, 104, 106, 108, 110, 112, 113, 116–118, 121–129, 134, 140, 141, 143, 144, 147–149, 153, 154, 158, 159, 168–172, 177, 185, 186, 190, 191	dricka	28, 195
blandsäd	57	drängar	10, 13, 28, 43, 46, 50, 111, 174, 183, 184
blånnebrö,	23, 27, 48, 49, 51, 56–58, 61, 62, 68, 76, 78–82, 84, 86–90, 92, 94–96, 98–101, 104, 106, 108, 110, 112, 113, 116–118, 121–129, 134, 140, 141, 143, 144, 147–149, 153, 154, 158, 159, 168–172, 177, 185, 186, 190, 191	drängstuga	34, 36
blandsädsbröd	57	duvoträde	76, 77, 89, 143, 187
bockskinn	183	"dya"	92
		dyngad	92
		"dårrepe"	186
		ek	15, 19, 21, 31
		enris	183
		ensäde	16–17, 22, 71, 73, 76–78, 89–90, 94, 105, 143, 187, 188
		enskilte	17
		export	57
		fiske	31, 50, 184

fjölgris	45	grunddikning	24
flåhacka	101	gräs	16, 77, 89, 188
flättring	175	gräströ	184
flötäng	180	gräsvall	37, 103
flötning	65, 66–68, 69	grönfoder	176, 195
flygsand	15	grönkål	7
foder	16, 17, 23, 26, 27, 43, 46, 47, 53, 54, 57, 60, 90, 176, 180, 183, 194–195	gröpe	184
foderbord	36	Gud	19, 46, 91
foderbrist	13, 17, 46, 50, 58, 77, 111	”Gullkorn”	174
foderenheter	183	gårdsbruk	4, 13, 166
fodergång	33, 34	gåvopenningar	11
fodergrödor	26, 47, 188	gårds gård	37, 71, 78
foderkrav	183	gästgiveri	19
foderlada	34, 36	gödsel	15–16, 18, 22, 26, 36, 53, 58, 67, 76, 83–95, 97–100, 103, 119, 141, 142, 144, 158, 172, 179, 180, 185, 188–189, 193, bilaga 6
fodernöt	17	gödselbrist	15, 16, 18, 53, 90, 93, 100, 144 172
foderväxter	76, 188	gödsellass	92, 99, 188
folkskola	10, 42	gödselstaccar	16
foror	17, 19	hackning	22, 189
fredningssystem	187	hackor	103, 105, 152, 189
frö	58, 61, 67, 132, 184, 195	hage	33, 46
fröförökning	58	halm	47, 65, 66, 173, 176, 183, 184
frösådd	58, 69, 186, 186	halmtak	16, 31
fur	15, 19, 21, 37	hampa	18, 28, 51, 59, 60, 62, 65, 79–83, 85, 86, 88, 94–97, 109, 112–113, 119, 150, 151, 155, 158, 178, 184, 190
fyrsåde	76	handelsnamn	55, 63, 68
får	3, 10–14, 17, 23, 27, 28, 33, 37, 43–46, 49, 51, 57, 58, 61, 65–69, 73–75, 78, 80, 92, 93, 99, 105, 110, 113, 119, 121, 128, 130, 132–134, 138–141, 143, 144, 166–168, 172, 176, 177, 180–182, 187, 188, 191, 192	handsmakare	44
fårhund	45	harv	16, 103, 104, 152
fårhus	33, 34	harvning	103
fädrift	33, 42	havre	16, 17, 23, 25–27, 43, 44, 46–49, 51, 53–54, 56–57, 61–69, 76, 78–84, 86–92, 94–101, 104, 106, 108–109, 112, 113, 116–118, 120–130, 134, 140–144, 147–149, 153, 154, 159, 167–172, 176, 177, 183–191, 181, 193–195
fäfat	187	havrebröd	23, 57
fähus	31, 33, 34	havreexport	53, 184
fällberedare	44	havrejord	76
försäkringsreso-		hedar	15, 18
nemang	125	hektar	25, 167, 182
förstuga	31, 34	helgonkorn	67
galtar	44	helgonskyld	31, 49, 67, 184
gammal svensk havre	176, 177	hemlighus	36
genetisk	64	himmelskorn	175, 176, 194, 195
geologisk	19, 64	hingst	183
geometriskt tunnland	16, 167	hjälpklockare	10, 11
getter	17, 27–28, 44, 45, 180	”höningsdag”	131
”gifkoer”	43	hornboskap	16
gissning	188	hornspån	16
givningshavre	43, 44	hospital	19
gradtal	38	humle	61
gran	15, 21, 37, 183		
granris	90, 183		
grisar	44–45, 144		
grobarhet	64, 69, 186		
grovkorn	175		

hungersnöd	19, 131	"kampsäd"	76
husbyggnad	33	"kandering"	91
husebrist	32, 33	kaninskin	44
husesynsdokument	33	kannor	58, 183
hästar	13, 17, 19, 23, 27-28, 33-44, 45-46, 48, 62, 144, 180-181, 183, 188	kappar	9, 24, 58, 60, 67, 74, 186, 194
hästhandel	18, 28	kappland	182, 193
		karvstockar	13
		"kastning"	65-69
		kattskinn	44
hö	16, 22, 31, 37, 38, 46-48, 57, 179, 183, 184	kemijordbruk	124
hölada	31, 33, 34	klimat	15, 20, 33, 48, 64, 67, 91-92, 101, 103-105, 108, 110-114, 118, 124, 128, 131-135, 138-142, 144-145, 161, 171, 173, 180, 189-193
hölass	182	klimatberoende	104, 114, 131, 133-135, 140, 141, 192
"hör"	178		
"hörfrö"	69, 90	klipping	44
"hösmöle"	92	klockare	7, 10-14, 31, 34, 37, 43-44, 46, 48-50, 62, 67, 73, 79, 92, 110-112, 143, 168, 175, 182
höstärjningen	101	klockarstadgar	10
höstråg	26, 48, 51, 55-57, 61-63, 67, 73, 74, 76, 78, 79, 81-86, 88-90, 92, 94-96, 98-101, 106, 109, 110, 113-118, 121-127, 133-134, 139-145, 148, 149, 158, 159, 167-168, 170, 173-175, 179, 184-187, 191, 193, 194	klockarsyssla	10-12, 50
höstsäd	55, 61, 79, 83, 89, 110-111, 113, 121, 123, 127, 132-134, 144-145, 167-168, 179, 184- 185	klöver	77, 89, 183, 184
höstvet	55, 58, 61, 108, 134, 178	kor	11, 23, 27, 43-46, 62, 73, 144, 181, 183-184, 188
hövärde	183, 184	kolada	34
import	52-53, se även införsel	konsumtion	48-49
inägor	37, 38, 42, 53, 71-73, 187	korn	7, 16, 19, 23, 25-28, 37, 47-49, 51, 56, 57, 61, 62, 65-69, 76, 78-92, 94-96, 99-101, 105-106, 108, 110-113, 115-128, 132, 134, 140-142, 144, 147-149, 153, 154, 157, 159, 167-170, 172-176, 181, 183, 184, 187, 189-191, 193-195
industrier	28, 29, 182	korngolv	31, 33, 34
införsel	66, 67, 69, 177, se även import	kornjord	76, 184
insekter	132, 142	korntal	53, 77, 99, 100, 111, 115-128, 130, 133, 138, 140-142, 144-145, 159, 172, 174, 176, 181, 189-193
intäkt	37-38, 42, 73, 75, 78, 80	korrelation	94, 98-100, 191-192
intäktslyckor	80	korsbefruktning	67
Ivebro	186	kraftfoder	184
Ivebroängarna	38, 75	kreatur	16-17, 26, 46, 53, 111, 188
jordbearbetning	101, 104-105, 132, 141-142, 188, 189	kreatursenheter	47, 184
jordbruksdebatt	64	kreatursvakter	46
jordbrukslitteratur	14, 64, 91, 94, 101, 109-110, 119, 133-134, 140, 174-175, 183	krig	31, 37, 182
jordbruksreform	14, 77, 110	kronoparm	183
jordmån	16, 19, 21, 99, 110, 134, 142, 173	kryddor	51
järn	28, 102	kubbhavre	195
järnbruk	29	kungsgårdar	10, 119
järnstång (spett)	103, 152	kvadratalnar	167
järnväg	42, 182	kvadratfamnar	183
kaffesurrogat	176	kvadratrev	182
kakor	28	kvarter	23, 45, 104, 181, 183, 188
kalk	91, 92, 100, 144		
kalvar	44-45, 183		
kalvhus	180		

kviga	45	marknadsresor	44
kål	7, 37, 61, 65, 75	markytan	103, 112, 134
kålblad	183	mejeriprodukter	15
kålgård	16, 60–61, 186	missväxt	20, 58, 64, 65, 68, 69, 112, 116, 118, 120, 125, 130–132, 134, 145, 179, 180
kålhage	33, 61, 42	morän	15, 25
kålniv	61, 152	morötter	61, 65
kålrot	186	"mossahavre"	177
kärr	15, 21, 92, 182	mossäng	80
kärddy	16, 90	mossar	15, 18, 21, 22, 37, 93, 102, 182, 187, 189
kärvar	65, 127, 183, se även nekar	mossbränning	22
köksväxter	7, 51, 79, 80, 82, 185	"mosshavre"	177
köreport	33, 34	mossodling	177
körslor	19, 144	myllning	103–104, 179
lada	34	myrdy	16, 92
lamm	44, 45, 144	myrstackar	16
lantmätare	38, 167, 183	mänen	14, 106, 110, 113, 144, 190
lass	16, 22, 31, 37, 38, 46, 47, 92, 93, 98, 99, 180, 181, 183, 188–189	måttförklaringar	204
lastning	16	mältning	7, 49, 57, 171
lic	180	"mökbotn"	188
lilla istiden	191	möss	64, 74, 186
lin	18, 19, 24, 28, 51, 59, 60, 62, 69, 76, 79–81, 83–86, 88, 89, 91, 94–97, 109, 111–113, 119, 147, 150, 151, 155, 157, 178, 181, 184, 186, 193, 194	naturtecken	14, se även under "mänen"
linonsdagen	111	nederbörd	112, 113, 131–135, 138–142, 144, 161, 192
lispund	23, 183	nekar	9, 47, 65, 127–130, 183, 191
"liv"	44	nettokorntal	115, 119, 121
ljung	16, 22, 47, 90, 102, 180, 183	nordisk vithavre	177
ljungbackar	15, 21, 37, 187	nybyggnader	33
ljungbränning	16	nyodling	14, 15, 18, 25, 28, 38, 42, 46–47, 50, 52–54, 61–62, 74, 78, 80, 89–90, 93, 98, 101–103, 105, 111, 127, 130, 143–144, 172, 176, 190
ljunghedar	21	näver	34
loge	31, 33, 34, 65	nöt	17, 27–28, 43–45, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 190, 192
lyckodlingar	37, 76, 80, 89, 187	nötdjur	17, 44
lyckor	37, 42, 73, 75, 80, 89, 101	nötkreatur	27, 188
"lönngro", "mältas"	134, 192	oboe	11, 13
löv	47, 90, 91	odlingsjord	38
lövbrott	16	odlingsrisk	124–129, 191
lövkniv	47, 152	odlingssystem	4, 16, 25, 71, 73, 76–78, 83, 89, 93, 101, 120, 123, 126
lövskog	33, 42, 46	odlingsteknik	71, 143
"maa", se under mad-		ogräs	64, 67, 69, 101, 178, 187
mader	46	ogräsfrö	67
madhö, "maahö"	46	ogräsrensning	65, 69
madplog, "maaplog"	101	ohyra	186
magasinshavre	68	ollonsvin	183
magi	91, 113, 144, jfr naturtecken	"omkastning"	69, se även kastning
malmöhavre	68, 177	omlopp	12, 93
maltegenskaper	108	"open field"	78
malkorn	176	organist, organistev	11
mangelbod	33, 34	orne	44
mantal	4, 11, 13, 16–17, 21, 23, 37, 50, 144, 166, 180, 181, 184	oxar	13, 17, 27, 28, 43, 102, 144, 181–183, 188
markförhållanden	65, 132–133		
markfuktighet	112, 132, 133, 171		
marknad	28, 43		
marknadsinriktningen	28		

oxhandel	28, 43, 50, 62, 144	sand	37, 57, 92, 102
oxlänk	181	sankmarker	46
parasiter	64	schäferi	19
parlass	180, 188	selektionstryck	65
pigor	10, 13, 46–47, 49	senap	61, 109
plog	14, 16, 101, 105, 143, 187, 189	sexmän	7
plymvipphavre	176	sexradigt korn	175, 176, 194
plöje	101, 189	”sidder”	37
plöjning	13, 16, 18, 101, 111, 171	sill	183
potatis	7, 14, 17, 22–23, 25–27, 51, 53, 55, 57–60, 62–63, 65, 66, 68, 69, 76, 77, 81–89, 91, 94–99– 104, 108–109, 112, 113, 119, 122, 130, 142–143, 147–151, 155, 158, 169–172, 178, 179, 183–188, 193, 194	”silleri”	181
priser	19, 52–53, 186	sillfiske	111, 181
probsteierhavre	177, 195	sjukdomar	64, 65
produktivitet	4, 190	självbefruktare	65, 69, 186
pudrettberednings- hus	36	sjösänkningar	42, se även dikning
radkorn	176	sjöväxter	16
redskap	14, 71, 101, 103, 145, bilaga 3	skalkorn	194
referensnormaler	161, 193	skatteköp	180
ren säd	37, 49, 54, 147	skattläggings- handlingar	4, 119
reparationer	33	skeagierde, se gårds- gård	
repning	91	skifte	17, 31–32, 37–38, 42, 46, 50, 74–78, 89, 102, 111, 144, 179, 180, 182, 183
reseskildringar	13, 119	skinn	7, 43, 44, 183
rior	16	skinnare	183
rishackning	46, 47	skog	15, 17, 19, 21–22, 24, 28, 29, 31, 33, 37, 38, 42, 46, 53, 73 83
riskalkyl	110	”skogahavre”	177
risning	61	skogsbooxe	23
rotfruktsodling	77	skogsprodukter	28
rotväxter	82	skolundervisning	10
rovdjur	23	skålpund	152, 183, 184, 188, 191
rovor	61, 75, 77, 82, 85, 179, 183, 186, 188	skäppa	7, 67, 90–91, 99, 128, 134, 172, 176, 189, 194
”rumper”	64	skärejärn	102
råg	16, 19, 23, 25–28, 37, 48, 49, 55, 57, 58, 61, 64–69, 74, 76, 78, 84, 86, 89, 92, 94, 95, 100, 104–106, 110–111, 116, 118, 120–122, 124, 126–128, 131, 134, 140, 141–143, 144, 147, 153, 167, 168, 170, 174–175, 177, 181, 184–188, 190, 191– 193, 194	”skäretorv”	29
rågthalm	183	skörd	16, 26–27, 44, 46, 48–49, 53, 65, 67, 69, 74, 75, 77, 105, 115, 118, 119, 124, 126–128, 130, 132, 134, 138–140, 142, 144, 174–175, 181, 185, 190, 192–193
rågskallra	67	skördefrekvens	71, 76
räppräkning	111, 190	skördemetoder	128
råttor	64, 186	skördeår	55, 62, 79, 82, 91, 126, 133, 138, 139, 141, 144, 189, 192– 194
räv	21	slage	48, 191
röjning	37, se även nyodling	slakt	12, 43–44, 46, 183, 190
rönn	90	slaktkreatur	43
rötrisk	110	”sleke”, ”slicke mylla”	92
rötter	7, 100, 134, 185	slipsten	152
salt	18, 19, 28, 121, 183	slätter	46
		smäländsk havre	68, 177
		smide	22, 29
		snö	104, 105, 111, 134, 192
		snöplogning	134

sockenbibliotek	7, 14	svindel	68, 68, 186
sockenstatistiken	13, 19, 54, 62, 71, 119–120, 147, 180, 186	"syra"	192
sockenstuga	19	sädd	4, 7–14, 16, , 25, 50, 51, 53–54, 58, 61, 62, 64–68, 74, 75, 78, 83, 85, 89, 91–92, 94, 97, 100–106, 108–115, 118, 127–129, 131–134, 138–142, 143–144, 161, 167–168, 171–172, 174–175, 179, 181, 184–186, 189–195
sommarpotatis	108, 178	såbädd	103
sommarråg	106, 171, 175, 194	såningsdag	105, 106, 109, 153, 155
sorter	51, 55, 58, 60, 63, 64, 66, 67, 69, 74, 85, 106, 109, 115, 116, 118, 120, 124–125, 126, 133, 141–142, 145, 170, 173, 174–178, 183, 195	såningsman	9
spade	101, 103	såningstider	14, 58, 105, 107–113, 133
spannmål	15, 17–19, 26, 28, 46, 49, 53, 54, 68, 111, 143, 173, 192	sätäthet	51, 52, 63, 97, 167–172, 184, 193–194
spannmålsavkastning	19, 90	säd	16, 19, 23, 24, 37, 43, 47–48, 49, 54, 61, 64–66, 68, 71, 74, 75, 101, 105, 110, 121, 122, 128, 130, 142, 147, 152, 167, 172, 175–176, 180, 183, 185, 186, 191
spannmålsbrist	17, 19, 48–50, 52–53, 66, 172	sådesbingar	68
spannmålsimport	52	sådesportion	167
spannmålsunderskott	48–49, 143	"sådesråg"	65, 186
spannräkning	7	sådesslag	8, 9, 48, 51, 60, 61, 66, 68, 76, 95, 99–100, 105–107, 115, 118, 121–125, 127, 129, 134, 141, 143, 159, 168–170, 173, 185–187, 191, 193, 194
specerier	28	sägg	22
spethavre	177	säteri	10, 55, 67, 68, 76, 119, 120, 122, 175, 180, 182, 186–187, 190
spett, "järnstång"	103, 152	teknologi	14
"spilkammare"	34	temperatur	112, 113, 131–132, 135, 138–141, 144, 161, 192, 193
spingeved	182	"tidigt korn"	176
spånadsväxter	7, 51, 60, 62, 63, 75, 86, 88, 89, 108, 109, 119, 156, 184, 186, 193	tionde	25, 27, 61, 119, 181, 185, 190
spånbruk	28	tiondesättning	37, 181
stallet	3, 14, 19, 22, 24, 31, 33–34, 36, 38, 49, 75, 90, 97, 126, 129, 134, 195	tjäle	111–112, 131, 133, 134
stallgödsel	16, 93, 188	tjänstehäst	33, 46, 144, 183
stenbrytning	33, 42	tjudring	183, 187
stensprängning	33	tobak	19, 28, 61, 186
storskifte	17, 37–38, 42, 46, 71–73, 75, 78, 80, 84, 86, 89, 93, 100, 126, 168, 181, 184	tomt	16, 34, 36, 38, 42, 73, 80, 101, 182, 188, 190
"strid säd"	167	"ton", jfr tång	90, 93, 188
stråsäd	7, 25, 51, 58, 63, 66, 83, 88–89, 98, 106, 109, 111, 114, 119, 130, 153, 179, 186, 188, 193	"tonad"	79, 80, 86, 88, 155, 156, 178
studenter	179	"torebyg", se tore Korn	
stuga	34–35	"tore Korn"	67, 106, 108, 153, 154, 175, 176, 190, 194
stutar	43–45, 182	torka	20, 33, 67, 91, 105, 128, 132–134, 142, 192
stålbruk	19	torp	42
"stöpfung"	91, 92, 94, 188, 195	torpare	13
sugga	44, 183	Torup	3, 4, 7, 10–15, 18–21, 23–28, 31–33, 36–38, 42, 44, 46, 49–50, 53–54, 57, 63, 67–68, 71–76, 78,
surskog	19		
svält	49, 134, 140		
svarthavre	65, 68, 176, 177, 195		
svedja	83		
svedjebruk	83, 116, 172		
svedjeråg	55, 116, 174, 185, 188		
svensk havre	64, 176, 177, 185, 195		
svensk svarthavre	195		
svenskt lin	175		
svin	27, 45, 46, 183		
svinbete	31		

	89, 112, 114, 116, 121, 122, 132, 133, 135–137, 141, 144, 145, 147, 161, 166–169, 172, 179–184, 186–189, 192, 193			128–130, 142, 144, 147–148, 149, 151, 157, 158, 167, 168, 171–172, 174, 177, 179, 181, 184, 185, 186, 188–190, 192–194
torv	15, 29, 34, 93, 100, 102, 104, 189	utsädesålder	66	
torvdrängar	29, 182	utsädesimport	66, 69	
torvjärn	83, 102–102, 143, 152	utsädeskvalitet	64, 132	
travar	9, 127, 128, 191	utsädessorter	114	
tresäde	76	vadmal	10, 18, 19, 50	
trindhavre	195	vagnslider	36	
träda/trädesbruk	71, 73–74, 76, 83, 97, 144, 169, 176, 180	vagnsport	33	
"trädesrug"	175, 194	vagnspost	34	
trädgård	16, 19, 23, 183	vall	58, 74, 77, 89, 106, 187	
trähantering	50	vallhjon	183	
tröskarspann	190	vallning	46, 183	
tröskdagar	8, 9	vallodling	73, 77, 89, 187	
tröskning/tröske	7–9, 24, 28, 43, 50, 58, 65, 91, 111, 115, 116, 119, 128, 177, 179, 181, 186, 190	varg	21	
		varmtorkning	91	
tröskresor	111	vasaråg	67, 69, 106, 108, 110–111, 116, 125, 144, 153, 154, 173–175, 194	
tröskverkshus	36	"vattensjuka"	77	
tunna	23, 37, 48, 49, 58, 64, 74, 99, 115, 128, 142, 144, 148, 167, 183, 184, 186, 189, 193, 194	veckoräkning	14, 110–111	
tunnland	13, 15–17, 22, 24–26, 37, 38, 42, 43, 47, 51, 52, 58, 61–63, 74, 78, 80, 93, 97, 143, 167, 168, 170, 171, 180–184, 186, 193, 194	ved	42	
		vedbod	33–34, 36	
tuvbildning	173	vete	16, 23, 51, 55–56, 58, 62, 65, 68, 83, 86, 91, 106, 108, 118, 120–122, 124, 127, 134, 140, 178, 179, 184, 190, 191	
tuvor	90	vickehavre	178, 191	
tvåårssekvenser	83, 89	vicker	7, 46, 47, 51, 55, 59–63, 66, 77, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 92, 94–99, 109, 119, 150, 151, 155, 158, 178, 179, 184, 187	
tvåradigt korn	175, 194	vindpollinering	67	
tyg	28	vinterfoder	16, 17, 46, 47	
tysk havre	68, 177	vinterråg	55, 67, 76, 78, 84, 86–88, 90, 92, 94, 99, 104–106, 108, 112–113, 116, 118, 120–122, 125, 128, 129, 134, 154, 171, 174, 175, 185–192, 194	
tyska språket	179		58, 61, 83, 86–89, 94–97, 106, 108, 110, 116, 118, 124, 125, 149, 153, 154, 159, 188, 191, 192, 194	
tyskt lin	178	vintervete	11, 13	
tång, jfr "ton"	16, 92, 144	violin	177	
ull	18, 19, 28, 50, 184	vipphavre	91	
ungkreatur	23	vissning	68, 176, 177, 188, 195	
ungnöt	27–28, 44, 188	vithavre	26, 48, 51, 55–57, 61, 62, 65, 67, 68, 76, 78–84, 86–90, 94–96, 98–101, 105–106, 108–109, 112, 113, 116–118, 121–129, 133, 139–142, 144, 148, 149, 153, 154, 158, 159, 168–171, 173–174, 184–185, 187, 189–191, 194	
upplysningslitteratur	14	vårråg		
uppodling	25, 54			
upptagning	74, 90, 93, 101, 188–189			
urin	90, 93, 188			
urval	64, 65, 67–69, 152			
utgångstid	46			
utfodring	26, 46–47, 93, 183–184			
uthus	34			
utmark	15–17, 31, 33, 37, 38, 40, 41, 46, 48, 71–73, 78, 80, 118			
utsäde	7–9, 25–27, 37, 42, 48, 49, 51, 53–55, 56, 58, 59, 61, 63–69, 74–77, 90–92, 94, 95, 98, 100, 103, 104, 110, 115–116, 118–119, 122, 124, 126,			

vårsäd	105–106, 108–110, 121, 132–134, 143–145, 168, 179, 186, 187, 192, 195	åkerärter	60, 65, 116
vårvete	58, 79–81, 84, 86–89, 91, 92, 94–96, 98–101, 106, 108, 111, 116–118, 121, 123–125, 128, 129, 134, 140–141, 148, 149, 153, 154, 158, 159, 178, 187, 191, 193	åkervicker	178
vårarbete	43, 183	ålfiske	19
vårbruket	17, 47, 105, 183	”ängersäd”	118, 124, 134
vält	4, 24, 55, 65, 80, 98, 103, 104, 111, 126, 152, 171	årder	14, 16, 101, 103–105, 143, 183, 187, 189
väder, se klimat		återuppodling	25, 42, 78
väderprofiler	133, 138–140, 142	”äckor”	
vägar	19, 21, 73, 77, 97, 182, 189	(–transporter)	19
väta	92, 110–111, 132–134, 138, 192	äckror	78, 79, 187, 188
vävning	18, 49, 50, 144	ägoblandning	12, 38, 73, 75, 78, 80, 111
växelbruk	26, 73, 76, 77, 89, 95, 143, 187, 188	ägobyten	38, 41–42, 80, 102, 169, 182
växtföljd	71, 76, 78–84, 86–88, 91–92, 95, 99, 168, 185, 187	ägogränser	32, 75
växtförädling	64, 69, 141, 186	ängar	12, 16, 17, 38, 46, 53, 58, 72, 73, 75, 78, 182
yxor	103	ängshö	57, 183
åker	8, 9, 11–13, 16, 17, 19, 22, 25–27, 31, 33, 36–43, 46, 50–54, 58, 61, 65, 67, 71–83, 85–86, 88–93, 95, 100–101, 105, 112, 115, 118, 120–121, 127, 132–134, 143–144, 168–172, 178, 182, 184, 186–189, 193–194	ängsslätter	26
åkerareal	13, 24–25, 28, 37, 42–43, 50–52, 54, 63, 93, 98, 143, 169, 172, 180, 193	ärjekrok	101, 105
		ärjning	101, 102, 105, 111, 171
		ärter	7, 16, 23, 28, 51, 58, 59–63, 85, 88–89, 94–98, 109, 119, 120, 147, 151, 155, 158, 179, 184, 186–187
		ärthalm	183
		Öavägen	33, 42
		öde	31, 42, 78
		öl	28, 49, 194
		”öppen jord”	193
		örk	68
		Östgötaråg	174
		översilning	24
		Öängarna, Öen	38, 46, 75, 80–83, 101, 102, 112, 189

Det finns en kulturell och en vetenskapshistorisk skillnad mellan västra och östra Sverige. Det östsvenska kulturområdet är välkänt med en komplicerad struktur med tvåsäte och reglerade byar. Förhållandena i Västsverige har varit annorlunda med ett ensäte där varje åker besåddes år efter år. Ägofördelningen och bysamhället var oreglerat och mindre komplicerat sammansatt. Östsverige har länge fascinerat forskare och kommit att spela en stor roll för vår uppfattning om gångna tider. Västsverige har inte på samma sätt dragit till sig forskarnas intresse.

I denna bok får vi lära känna ett annat Västsverige. Här kastas ljus över ett tämligen okänt Halland med framgångsrika bönder som inte alls odlade samma sak år ut och år in, utan istället lade ned stor omsorg på olika växtföljder och på gödsling och som lyckades höstså oberoende av trädor. Vi får genom bevarade bondedagböcker och gårdsräkenskaper lära känna bönder som framgångsrikt skördade avsevärt större skördar än vad som vanligen sagts i äldre källor och litteratur, bönder som stod lika väl rustade att möta den agrara revolutionen under förra seklet som bönder i andra landsdelar.

Författaren, fil. dr *Lennart Palm*, är civilekonom och historiker och verksam vid Göteborgs universitet.

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden
nr. 18